

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ПРАВОСЛАВНИ БОГОСЛОВСКИ ФАКУЛТЕТ

Петар Р. Николић

**ЛИТУРГИЈСКИ ЖИВОТ И ЛИТУРГИЈСКА
ТЕОЛОГИЈА У КАРЛОВАЧКОЈ
МИТРОПОЛИЈИ У XIX ВЕКУ**

докторска дисертација

Београд, 2022.

UNIVERSITY OF BELGRADE FACULTY OF ORTHODOX
THEOLOGY

Petar R. Nikolić

**Liturgical life and liturgical theology in the
Metropolitante of Karlovci in the 19th century**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2022.

Ментор: др Владимир Вукашиновић, редовни професор, Универзитет у Београду,
Православни богословски факултет

Чланови комисије:

1. _____

2. _____

3. _____

Датум одбране:

Петар Р. Николић

Литургијски живот и литургијска теологија у Карловачкој митрополији у XIX веку

Резиме

Богослужбени живот Срба у Карловачкој митрополији представља посебан феномен којег у целини није могуће сагледати изоловано од простора изван њених граница, односно интензивних и континуираних духовних веза Митрополије са окружењем (Србија, Босна и Херцеговина, Далмација). Уз ослањање на претходну епоху, XVIII век, интерпретиран је литургијски живот и литургијско богословље XIX века у Карловачкој митрополији. Овом комплексном проблему приступљено је систематски, уз консултовање бројних рукописних и штампаних извора. У првом делу рада, који садржи три поглавља, издвојене су одређене специфичности богослужбеног живота Карловачке митрополије сагледане кроз однос који су према њему имали архијереји, парохијско свештенство и лаици. У поглављу *Богословље литургијског времена и простора* Карловачке митрополије XIX века интерпретиран је проблем употребе црквенословенског језика у богослужењу, који је у овој епоси дошао до изражаја. То ће даље довести до предлога за његово реформисање и појаве првих превода литургијских молитава на српски говорни језик, чији су аутори писци литургијских приручника. Међутим, много већи проблеми Цркве у Карловачкој митрополији XIX века били су недостатак и дотрајалост богослужбених сасуда, одежди и литургијских књига, као и појава неканонских икона. За јасније сагледавање богослужбеног живота узет је у разматрање и његов хеортолошки аспект, као значајан извор литургијског богословља. У вези с тим, у дисертацији су анализирани и проповеди истакнутих беседника Карловачке митрополије.

У другом делу дисертације спроведена је упоредна историјско-литургијска анализа рукописних и штампаних богослужбених књига XIX века, с акцентом на српске службенике и требнике. Без обзира на развијено штампарство и присуство великог броја увезених књига руско-украјинског порекла, констатован је продужетак преписивачке праксе. Анализирана је 21 рукописна књига, од којих више од половине чине требници. Од 52 штампане литургијске књиге различитих година издања, најпрештампованији у XIX веку били су Часослов и Псалтир. Према је и ранија анализа српских штампаних службеника друге генерације показала да су као предлошци коришћени руско-малоруски службеници, примећује се утицај и грчке богослужбене праксе. У XIX веку одштампано је 14 требника чији су предлошци венецијанска, бечка или руска издања. Њихова компарација са рукописним издањима показала је недостатак чинопоследовања везаних за литургијски простор, што је у већој мери утицало на настанак Требника проте Василија Николајевића 1869. године. У циљу постизања једнообразности у богослужењу штампан је његов Велики типик 1892. године. Највећи допринос прештампавању црквених књига дала су тројица српских митрополита: Стефан Стратимировић, Јосиф Рајачић и Георгије Николајевић. Један од кључних разлога њиховог прештампавања био је приговор аустроугарске власти на употребу књига из којих се на богослужењу произносило име руског цара.

Дисертацију закључује трећи део у којем је кроз два поглавља истражена литургијска теологија у духовним школама Карловачке митрополије. У овом сегменту истраживања

интерпретирано је религиозно и морално образовање клирика и њихово оспособљавање за будуће свештенослужитеље и вршење обреда. Егзистирање богословских школа на целом простору Карловачке митрополије извршило је пресудан утицај на формирање литургије као посебне научне дисциплине и, сходно томе, на појаву првих литургичара и литургичких приручника.

Кључне речи: Карловачка митрополија XIX век, богослужење, богослужбени живот, рукописи, богослужбене књиге, штампарство, Литургија, црквена просвета.

Научна област: Теологија

Ужа научна област: Литургија

УДК: 27-528.8:271.22 (497.11)

Petar R. Nikolić

Liturgical life and liturgical theology in the Metropolitate of Karlovci in the 19th century

Resume

Liturgical life of the Serbs in the Metropolitate of Karlovci represents a phenomenon that cannot be isolated from the area outside its borders, i.e. cannot be separated from the intensive and continuous spiritual bonds of the Metropolitate with its surroundings (Serbia, Bosnia and Herzegovina, Dalmatia). With a reflection to the previous epoch (18th century), liturgical life and the liturgical theology in the Metropolitate of Karlovci in the 19th century have been analyzed. This complex issue has been approached systematically, with the reference to many handwritten and printed sources. In the first part of this piece of work, which consists of three chapters, certain specific details of the liturgical life of the Metropolitate of Karlovci have been emphasized. These have been examined through the reference of the archbishops, parish priests and the laymen towards it. In the chapter *Theology of the liturgical time and space* of the Metropolitate of Karlovci in the 19th century, the use of the church Slavic in the liturgy was interpreted, which as a problem came into existence in this epoch. This led to a proposition of its reform and the occurrence of the first translations of the liturgical prayers to spoken Serbian language by the authors of liturgical reference books. However, greater problems of the church in the Metropolitate of Karlovci in the 19th century were the lack of or the deterioration of the liturgical objects, gowns, liturgical books and the occurrence of the non-canonical frescos. For a clearer overview of the liturgical life, its heortological aspect was taken into account, as a remarkable source of liturgical theology. In relation to this, sermons of remarkable orators of the Metropolitate of Karlovci have been analyzed in this dissertation.

In the second part of the dissertation, a comparative analysis of written and printed theological books of the 19th century has been presented, with the emphasis on Serbian hieratikon (The Book of Priests) and Euchologion (The Book of Needs). Despite the development of printing and the existence of numerous books of Russian and Ukrainian origin, the practice of scribes continues to persevere. Twenty one handwritten books have been analyzed, more than one half of which are The Books of Needs. Out of fifty two printed liturgical books printed in different years in the past, most often reprinted were Breviary and Psalter. Although the previous analyses of printed Serbian hieratikons (The Book of Priests) of the second generation have shown that they were based on Russian and Ukrainian ones, the influence of the Greek liturgical practices is notable. In the 19th century, fourteen euchologies (The Book of Needs) have been printed based on the Venetian, Viennese and Russian editions.

Their comparison with the manuscripts has shown the lack of rituals related to the liturgical space, which significantly affected the creation of Typicon of the priest Vasilije Nikolajević in 1869. In order to achieve uniformity in liturgy, his Great Typicon was published in 1892. The greatest contribution to reprinting of the church books was made by three Serbian archbishops: Stefan Stratimirović, Josif Rajačić and Georgije Nikolajević. One of the main reasons for their reprints was the objection of the Austro-Hungarian emperor to the use of the books in which the name of the Russian tsar was mentioned.

This dissertation ends with the third part in which liturgical theology of the ecclesiastical schools of the Metropolitate of Karlovci is examined. In this part of the research, religious and moral education of the clerics has been interpreted, as well as their preparation for the future priesthood and performing of the rites. The existence of theological schools in the region of the

archdiocese of Karlovci played a vital role in creating the liturgics as a separate scientific discipline and consequently in appearance of the first liturgical reference books.

Key words: The Metropolitane of Karlovci 19th century, liturgy, liturgical life, manuscripts, liturgical books, printing, Liturgy, ecclesiastical schools.

Scientific field: Theology

Narrow scientific field: Liturgics

UDK: 27-528.8:271.22 (497.11)

САДРЖАЈ

УВОД	11
I БОГОСЛУЖБЕНИ ЖИВОТ КАРЛОВАЧКЕ МИТРОПОЛИЈЕ У XIX ВЕКУ	
ПОГЛАВЉЕ 1	
1. ИСТОРИЈСКО-ГЕОГРАФСКИ ОКВИРИ БОГОСЛУЖБЕНОГ ЖИВОТА	18
А. Општи осврт на црквено-народни живот Срба у XVIII веку	18
Б. Општи осврт на црквено-народни живот Срба у XIX веку	22
В. Духовне везе Карловачке митрополије са Србијом, Босном и Херцеговином и Далмацијом	25
Увод	25
а) Духовне везе Карловачке и Београдске митрополије	25
б) Духовне везе Карловачке митрополије и Босне и Херцеговине	29
в) Духовне везе Карловачке митрополије са Далмацијом и Боком Которском	33
Закључак	37
ПОГЛАВЉЕ 2	
2. БОГОСЛУЖБЕНИ ЖИВОТ ЕПИСКОПА, КЛИРА И ЛАИКА	38
А. Богослужбени живот архијереја Карловачке митрополије	38
Б. Однос свештенства према богослужењу	44
В. Побожност лаика и њихов однос према богослужењу	53
Закључак	62
ПОГЛАВЉЕ 3	
3. БОГОСЛОВЉЕ ЛИТУРГИЈСКОГ ВРЕМЕНА И ПРОСТОРА	63
А. Богослужбени језик Карловачке митрополије	63
Увод	63
а) Проблем неразумљивости црквенословенског језика у богослужењу	63
б) Први преводи литургијских молитава на српски језик	66
в) Тенденције за очување доминације српског богослужбеног језика у односу на грчки и румунски језик	71
Б. Хеортолошке особености у Карловачкој митрополији у XIX веку	74
а) Празнични каталог и поштовање култа светих	74
б) Проповеди као извор литургијског богословља	79
В. Богословски значај Великог типика Василија Николајевића за богослужбени живот Карловачке митрополије	85
Г. Недостатак и дотрајалост богослужбених сасуда, одежди и књига	91
Д. Покретање производње и продаја предмета неопходних за богослужење	96
Ђ. Проблем рецепције неканонских икона	100
Закључак	105

II ЛИТУРГИЈСКЕ КЊИГЕ

ПОГЛАВЉЕ 1

1. РУКОПИСНЕ БОГОСЛУЖБЕНЕ КЊИГЕ	108
Увод	108
А. Општи осврт на преписивачку делатност богослужбених књига у Карловачкој митрополији у XIX веку	111
Б. Рукописни Архијерејски чиновници и требници	114
В. Рукописни служебници и њихова богословска анализа	117
Г. Рукописни требници и њихова богословска анализа	120

ПОГЛАВЉЕ 2

2. ШТАМПАРСТВО И ШТАМПАНЕ БОГОСЛУЖБЕНЕ КЊИГЕ	127
А. Штампарије и штампари српских богослужбених књига	127
Б. Прештампавање богослужбених књига у Будиму, Бечу и Сарајеву.....	135
а) Улога и значај митрополита Стефана Стратимировића у прештампавању богослужбених књига	135
б) Улога и значај патријарха Јосифа Рајачића у прештампавању богослужбених књига	137
в) Улога и значај митрополита Георгија Николајевића у прештампавању богослужбених књига	140
В. Штампани служебници XIX века и богословски коментари на неке промене у Златоустовој, Василијевој и Литургији пређеосвећених Дарова	147
Г. Упоредна анализа српских штампаних требника XIX века.....	156
Закључак.....	165

III ЛИТУРГИЈСКА ТЕОЛОГИЈА У ЦРКВЕНИМ ШКОЛАМА

ПОГЛАВЉЕ 1

1. ОСНИВАЊЕ КЛИРИКАЛНИХ УЧИЛИШТА И ЊИХОВ БОГОСЛУЖБЕНИ ЖИВОТ И РАД	168
Увод	168
А. Планови и извештаји црквених школа	168
Б. Богослужбени живот у црквеним школама	178
В. Однос клирика према храму и богослужењу	180

ПОГЛАВЉЕ 2

2. РУКОПИСНИ И ШТАМПАНИ ЛИТУРГИЧКИ ПРИРУЧНИЦИ	184
Увод	184
А. Рукописне литургике.....	184
а) Црквени показатељ МПА 439/1871	184
б) Литургика БМС РРП 149/1–2	187
в) Литургика БМС IV 7505	188

Б. Штампане литургике за црквене школе.....	191
а) Єпітом, или краткаа сказанїа Єщеннаго Храма, Ризъ его и в немъ совершаемыа Бжественныа Літургіи, со Окрестностями ея чрезъ краткіа, Вопросы и ѿвѣты, Бо употревленїе Єщенослужителей Православныа Цркве восточныа Кадолическіа.....	191
б) Новая Скрижаль, или пополнительное ѡбясненїе ѡ Церкви и Литургіи, ѡ всѣх службахъ и утварехъ церковныхъ	192
в) Историческое, Догматическое и Таинственное Изясненїе на Литургію.....	193
г) Сокровище хрстианское то есть толкованїе сватыхъ Таинъ, Сватога храма, Сосудовъ Церковныхъ, и Божествене и Свѣщенне Літургіе.....	193
д) Кратко толкованѣ божественогъ храма и свию у нѣму свештены судова и одежда обичны послѣдованїа, божанствене литургіе и светы црковны таинства.....	194
ђ) Црквено богословие или Црквесловие.....	195
е) Црквено обредословље	196
ж) Наука о богослужењу Православне цркве	197
В) Штампане литургике за световне школе	205
а) Изясненїе свете литургіе.....	205
б) Литургика или Наука о богослужењу Свете Православне Цркве за школску младеж	206
в) Кратка настава о богослужењу православне цркве	208
г) Литургика за српске школе и народ	208
д) Литургика за православне ученике основних школа.....	210
ђ) Наука о богослужењу Православне Цркве – православна литургика за ученике средњих школа	211
Г) Остала литургичка издања.....	213
а) Писма о служби Божијој у Православној Цркви.....	213
б) Познавање Цркве или обредословље	213
Закључак.....	216
Закључак.....	218
Скраћенице.....	222
Библиографија.....	223
Извори	223
Литература	238

УВОД

Карловачка митрополија, у српској историографији представљена као самостална црквена област у оквиру Хабзбуршке монархије, имала је за богослужбени живот српског народа северно од Саве и Дунава изузетан значај. Формирана је након Велике сеобе Срба 1690. године, а прва митрополијска престоница била је Сентандреја, до 1708. године,¹ када је основана Крушедолско-карловачка митрополија.² Резиденција српских митрополита и патријараха и национално-политички и културни центар српског народа постају Сремски Карловци 1713. године.³ На новим просторима српски народ чувао је колективно памћење на своју Цркву, светитеље, државу и династије. То ће се поготово одразити на пољу црквене уметности, манастирском фреско-сликарству и иконопису, на којима су представљани средњовековни мотиви, као знак блискости и нераскидивости Карловачке митрополије и Пећке патријаршије.⁴

Канонски, Карловачка митрополија остала је „под врховном духовном влашћу Пећке патријаршије“⁵ и никада од ње, као ни од Цариградске патријаршије, није добила аутокефалност.⁶ Пећки патријарх Калиник I признао је 1710. године аутономију Митрополије, „као егзархат пећког трона“.⁷ Духовна зависност од Пећке патријаршије „формално је ишчезла“ њеним укидањем 1766. године.⁸ Титулу Патријаршије носила је Карловачка митрополија од 1848. само почасно, јер канонско-правно својство патријарха никада није било признато од стране васељенских православних црквених катедри. Постојао је, дакле, митрополит са титулом патријарха, али не и Српске патријаршије.⁹ Ипак, интересантно је да се 1855. године у књизи *Τάξις τῶν θρόνων τῆς ὀρθοδόξου ἀνατολικῆς ἐκκλησίας* (Редослед катедри у источно-православној цркви), коју је одобрила и сама Цариградска патријаршија, Карловачка митрополија помиње под именом „автокефална црква у Аустрији“ (*ἐκκλησία αὐτοκέφαλοι*) и то испред Грчке, а иза Руске и Кипарске цркве.¹⁰

Ступајући на административну територију римокатоличке Аустријске царевине и прикључујући се Србима староседеоцима, српски народ се суочио са оштром политиком Бечког двора, који је правно и нормативно одлучивао њихову даљу судбину. Карловачку митрополију можемо да посматрамо као „духовни организам српског и других православних

¹ Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини 2* (Нови Сад: Матица српска, 1990), 334.

² Радослав Грујић, „Автокефалност Карловачке Митрополије“, *Гласник Историског друштва у Новом Саду* књига II, свеска I (1929): 367.

³ Поповић, *Срби у Војводини 2*, 334.

⁴ Опширније о томе видети: Дејан Медаковић, *Барок код Срба* (Загреб: Просвјета, 1988).

⁵ Радослав Грујић, „Проблеми историје Карловачке митрополије“, *Гласник Историског друштва у Новом Саду* књига II, свеска I (1929): 65.

⁶ Према истраживању проф. др Љубомирке Кркљуш, о Карловачкој митрополији као правном наследнику Пећке патријаршије писало је више аутора. Између осталог: Никола Радојчић, „Историјске студије митрополита Стефана Стратимировића“, *Гласник историјског друштва у Новом Саду* књига II, свеска 3 (1929): 348–349; Johann von Csaplovics, *Slavonien und zum Theil Croatien*, Theil II (Pesth: in Hartleben's Verlag, 1819), 66; Emilijan Radić, *Die orthodox-orientalischen Particularkirchen in den Ländern der ungarischen Krone. Eine rechtsgeschichtliche Abhandlung* (Budapest: Buchdruckerei von Victor Hornyánszky, 1886), 23; J. X. Швикер, *Политичка историја Срба у Угарској* (Нови Сад: Матица српска, Београд: Гутенбергова галаксија, 1998), 72. Видети опширније: Љубомирка Кркљуш, „Патријарх Јосиф Рајачић у Српском народном покрету 1848–1849“, у *Три века Карловачке митрополије 1713–2013*, уредници издања Дејан Микавица и Драго Његован (Нови Сад: Епархија сремска СПЦ, Одсек за историју Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду, Мало историјско друштво – Нови Сад, 2013), 210.

⁷ Радослав Љушић, *Српска државност XIX века* (Београд: Српска књижевна задруга, 2008), 465.

⁸ Радослав М. Грујић, *Православна Српска црква* (Крагујевац: Светлост – Каленић, 1989), 116.

⁹ Боко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве II*, од почетка XIX века до краја Другог светског рата (Минхен: Druckerei „Iskra“, 1966), 178.

¹⁰ Радослав Грујић, „Автокефалност Карловачке митрополије“, *Гласник Историског друштва у Новом Саду* свеска 3–4 (1929): 379. Према: Н. Милаш, *Православно црквено право* (Београд: 1926), 328.

народа“¹¹ Хабзбуршке монархије. Почивала је на више пута неповољно мењаним и сужаваним привилегијама и деклараторијама, главним правним регулаторима живота српског становништва. Исти су нестали у потпуности након потчињавања Срба мађарској влади. Отежавајућу околност представљала је и константна опасност и притисак за прихватање уније, због чега су архијереји морали да буду на опрезу.¹²

У саставу Карловачке митрополије Срби су током XIX века живели у следећим епархијама: Сремско-карловачка архидијецеза, Бачка, Будимска, Горњокарловачка, Пакрачка, Темишварска, Вршачка,¹³ Арадска, Ердељска, Буковинска¹⁴ и Далматинска.¹⁵ Последње три биле су само догматски и духовно потчињене Митрополији. Њихов канонски статус патријарх Јосиф Рајачић и епископ темишварски Самуило Маширевић безуспешно су покушали да реше 1860. године са аустријским царем Франц Јозефом I.¹⁶ Румуни су деценијама желели да се одвоје од Карловачке митрополије и формирају сопствену црквену јерархију. На крају су успели, добивши је царским декретом 1864. године. Њихове односе законски је коначно регулисао Угарски сабор 1868, а исте године је Синод Карловачке митрополије допустио црквено раздвајање,¹⁷ па је настала румунска Сибињска митрополија, у чији састав су, поред Карансебешке, ушле Ердељска, Буковинска и Арадска епархија.¹⁸ За државну власт и Карловачка и новооснована Румунска митрополија, по питању црквеног школства и задужбинарства, биле су аутономне и под врховним надзором аустроугарског императора.¹⁹

Поникла на почетку XVIII века, када је у свом богослужбеном поретку употребљавала рукописне и штампане књиге српскословенског и рускословенског језика, Карловачка митрополија у XIX веку доживљава крупне промене. Оне су превасходно манифестоване кроз незаушастљив развој црквене просвете, коју је пратила експанзија штампања и прештампавања богослужбених и других књига за потребе Срба у Карловачкој митрополији и шире. У свему томе, као и у претходном веку, евидентан је био утицај Русије и Мале Русије (Украјине). Препознајемо га поготово у животу и раду многих личности и црквених великодостојника образованих на православном истоку, који су стечена знања и искуства преносили на богослужбени живот Цркве у Митрополији.²⁰

Срби, као најзначајнији конститутивни народ Карловачке митрополије, непрекидно су били изложени унији, прозелитизму,²¹ германизацији²² и мађаризацији.²³ Хуманизам и

¹¹ Владан Гавриловић, „Три века Карловачке митрополије, српске привилегије до краја 18. века“, у *Три века Карловачке митрополије 1713–2013*, 67.

¹² У Хрватској су унијатске тежње присутне још од средине XVII века, а у Срему и Барањи тек што су се Срби ослободили турског зулума. Царица Марија Терезија, која је само наизглед показивала пријатељство према Србима, пошто-пото желела је да поунијати српски народ, о чему је 1776. године писала и римском папи Пију VI. Унија је узимала маха у Марчи и Жумбераку, касније у Далмацији и Босни и Херцеговини. Митрополитима и свештенству строго је било забрањено да предузимају било шта у вези са унијом. Видети подробије: Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* II, 142–155; Славко Гавриловић, „О унијаћењу и покатоличавању Срба у Хрватској, Славонији и Угарској (XIII–XIX век)“, у *Зборник о Србима у Хрватској* (Београд: Српска академија наука и уметности, Одбор за историју Срба у Хрватској, 1995), 7–44.

Ненад Нинковић, „Унијаћење православца у Карловачкој митрополији (1713–1768)“, у *Три века Карловачке митрополије...*, 145–164.

¹³ Сава, епископ шумадијски и Стеван Бугарски, *Монаштво Карловачке митрополије* (Гретег: Манастир Гретег, 2018), 40.

¹⁴ Љубивоје Церовић, *Срби у Румунији од раног средњег века до данашњег времена* (Београд: Министарство Републике Србије за везе са Србима изван Србије, 1997), 35–36.

¹⁵ Сава, епископ шумадијски и Стеван Бугарски, *Монаштво Карловачке митрополије*, 40.

¹⁶ Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* II, 184.

¹⁷ Исто, 215.

¹⁸ Церовић, *Срби у Румунији од раног средњег века до данашњег времена*, 37.

¹⁹ Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* II, 215.

²⁰ О овој теми видети: Владислав Пузовић, *Руски путеви српског богословља* (Београд: Православни богословски факултет, Универзитет, Институт за теолошка истраживања, Службени гласник, 2017).

²¹ Прозелитизам Католичке цркве током XVIII века на простору Хабзбуршке монархије подржавали су Бечки двор, жупанијске и војне власти. Његов утицај био је врло јак у Хрватској, Славонији, Барањи и Арадској дијецези

ренесанса, као нови културолошки и философски феномени, подједнако у знаку хилијазма, такође су у извесној мери утицали на богослужбени живот и народну побожност Срба. У многим срединама довели су до верског индиферентизма, појачаног још више појавом социјалистичких идеја и све већег уплитања световних власти у црквене надлежности. Карловачку митрополију, премда територијално заокружену и одвојену целину, не можемо посматрати изоловано од простора изван њених граница, где је такође живео српски народ – Србије, Босне и Херцеговине и Далмације. Њихова међусобна зависност и повезаност изражена је посебно у сфери духовног живота.

Разлози којима смо се руководили приликом одабира ове теме су вишеструки. Најпре, чињеница да епоха XIX века са теолошко-литургијског аспекта није истражена у довољној мери, па самим тим није била предмет детаљнијег изучавања са аспекта литургијске богословске науке. Деветнаестим веком већином су се бавили историчари, спорадично теолози, а литургијчари врло ретко. Тек у новије време савремени српски литургијчари покренули су многа богословска питања која захтевају систематски приступ и озбиљан истраживачки рад. То потврђује оправданост ове докторске дисертације која би требало да нам пружи јаснију слику српског богослужења на широком простору Карловачке митрополије. То је истовремено и предуслов оригиналности овог рада у коме ће се, уз коришћење извора и обимне библиографије, приступити теми систематски и интегрално, историјско-богословски, што до сада није учињено.

Научни допринос српској теологији и богослужењу XVIII века који је својом докторском дисертацијом *Српска барокна теологија*²⁴ пружио проф. др Владимир Вукашиновић, такође нас је мотивисао да започнемо истраживање богослужбеног живота Карловачке митрополије XIX века. У поменутој дисертацији је, поред осталог, констатован неминовни руски и малоруски утицај на литургијски живот.

Даље је на одлуку, у већој мери, утицала и близина и доступност обимне рукописне грађе Митрополијског архива, огранка САНУ у Сремским Карловцима и штампаних публикација при библиотекама Матице српске, Патријаршијског двора, Карловачке гимназије и Богословије. Намера нам је била да научној јавности, између осталог, представимо један део расположивог рукописног и књижног богатства, иза којег стоји плејада значајних личности заслужних за развој богослужбеног и црквено-просветног живота Карловачке митрополије и Српске Православне Цркве уопште.

Битно је поменути чињеницу да је последњих неколико деценија евидентан врло интензиван развој српског литургијског богословља. Његове резултате сада већ прати знатан број запажених научних радова и скупова у оквиру којих је своје истакнуто место заузела и Карловачка митрополија. Ради подсећања, 1. новембра 2013. године у Сремским Карловцима одржан је научни скуп посвећен обележавању три века од утемељења Карловачке митрополије. Историчари, историчари уметности и музике, теолози, правници и други, својим прилозима дали су немерљив допринос савременом сагледавању феномена овог црквено-политичког организма који је одиграо значајну улогу у животу Срба.²⁵ Такође, у Матици српској у Новом Саду одржана су у периоду од 2017–2020. године, у оквиру пројекта „Историја Карловачке митрополије од краја XVII до краја XIX века“, четири научна скупа,

Карловачке митрополије. Спорадично је захватао и остале територије на којима су живели православни. Видети опширније: Ненад Нинковић, „Унијаћење православаца у Карловачкој митрополији 1713–1768“, 164.

²² Василије Ђ. Крестић, *Срби у Угарској 1790–1918* (Нови Сад: Матица српска, 2013), 250–255.

²³ Славко Гавриловић, *Из историје Срба у Хрватској, Славонији и Угарској (XV–XIX век)* (Београд: „Филип Вишњић“, 1993), 192.

²⁴ Владимир Вукашиновић, *Српска барокна теологија* (Врњци – Требиње: манастир Тврдош, Братство Св. Симеона Мироточивог, 2010).

²⁵ Видети: *Зборник радова са научног скупа Три века Карловачке митрополије 1713–2013* (Сремски Карловци: Епархија сремска), 2014.

где су поднети реферати на тему богословља и духовног живота Карловачке митрополије.²⁶ На Православном богословском факултету у Београду одржан је 17. децембра 2018. године Међународни научни скуп „Осам векова аутокефалије Српске православне цркве (1219–2019): историјско, богословско и културно наслеђе“ са, између осталог, темама посвећеним Карловачкој митрополији.²⁷ Вредан је помена и све већи број научних и стручних радова о кључним личностима Карловачке митрополије XIX века, као што су: Јосиф Рајачић, Герман Анђелић, Георгије Бранковић, Лукијан Богдановић, Никанор Грујић и други.²⁸

За одговоре на многа теолошка питања посебно су нам значајни радови, како аутора који су живели и стварали у XIX и XX, тако и оних савремених, у XXI веку, почев од архијереја, преко свештенства и монаштва, до професора у богословским средњим и високим школама. Сви они оставили су дубок траг у развоју литургијског богословља.

Кроз црквену периодику XIX века (*Српско-далматински алманах, Беседа, Истина, Глас Истине, Српски Сион, Дабробосански Источник, Босанско-Херцеговачки Источник, Пастир...*) између осталог намећу развоју и унапређењу духовне књижевности и учвршћивању „народно-автономног живота наше цркве и школе“, ²⁹ многи аутори траже и наводе узроке дистанцирања лаика од цркве, непохађања богослужења, док архијереји канонским визитацијама настоје да заведу у парохијама ред и контролишу богослужбени поредак. Појављују се и радови о исправности и неисправности појединих свештених радњи током служења Литургије. У проналажењу решења, многим ауторима полазна тачка било је *Извјестије учитељноје*, литургичко упутство настало крајем XVII века, које ће постати саставни део готово свих касније штампаних издања служебника. Његов циљ је био да се унификује богослужбена пракса. У тражењу одговора на бројна питања из литургијске

²⁶ Видети: *Богословље и духовни живот Карловачке митрополије*, зборник радова са научног скупа Нови Сад, 11. децембар 2017. (Београд: Институт за културу сакралног Монс хемус, Институт за литургику и црквену уметност ПБФ Универзитета у Београду, 2017); *Богословље и духовни живот Карловачке митрополије*, зборник радова са научног скупа Београд–Нови Сад, 17–18. децембар 2018. (Београд: Институт за културу сакралног Монс хемус, Институт за литургику и црквену уметност ПБФ Универзитета у Београду), 2019; *Богословље и духовни живот Карловачке митрополије*, зборник радова са научног скупа Београд – Нови Сад, 16–17. децембар 2019. (Београд: Институт за културу сакралног Монс хемус, Институт за литургику и црквену уметност ПБФ Универзитета у Београду), 2020; *Богословље и духовни живот Карловачке митрополије*, зборник радова са научног скупа Београд – Нови Сад, 1–2. децембар 2020. (Београд: Институт за културу сакралног Монс хемус, Институт за литургику и црквену уметност ПБФ Универзитета у Београду), 2021.

²⁷ Видети: *Осам векова аутокефалије Српске Православне Цркве, зборник радова са међународног научног скупа (1219–2019)* (Београд: Донат граф), 2020.

²⁸ Поводом обележавања 155 година од упокојења патријарха српског Јосифа Рајачића објављен је зборник са научне конференције „Патријарх Јосиф Рајачић и његово доба (1785–1861)“, одржане у Сремским Карловцима 5. новембра 2016. Кроз 17 реферата учесници скупа су с различитих аспеката научно утемељено и свеобухватно интерпретирали живот и дело овог карловачког првојерарха. Рајачићеву аутобиографију са животописом приредили су и објавили Жарко Димић и Љиљана Јеремић (видети: *Патријарх Јосиф Рајачић 1785–1861*, зборник радова, Сремски Карловци – Београд, 2017; Жарко Димић и проф. др Љиљана Јеремић, *Описаније живота патријарха Јосифа Рајачића*, Сремски Карловци, 2011). Биографско-историјски, научно и аналитички писали су о Герману Анђелићу, Георгију Бранковићу, Лукијану Богдановићу и Никанору Грујићу проф. др Горан Васин, *Патријарх Георгије Бранковић и његово доба: 1890–1907* (Нови Сад: Мало историјско друштво – Нови Сад, 2014); *Никанор Грујић* (Нови Сад: Прометеј, 2017); *Архијереји Карловачке митрополије на прелому векова: Герман Анђелић, Георгије Бранковић, Лукијан Богдановић, Георгије Зубковић* (Нови Сад: Прометеј, Радио телевизија Војводине, 2018), Душан Петровић (*Патријарх Георгије Бранковић (1890–1907): животопис и рад на црквеној просвети* (Ср. Карловци: Српска православна богословија Светог Арсенија I Сремца, 2005); *Патријарх Георгије Бранковић: задужбинар и приложник* (Ср. Карловци: Српска православна богословија Светог Арсенија I Сремца, 2006); *Патријарх Георгије Бранковић: борба за очување народно-црквене аутономије* (Ср. Карловци: Српска православна богословија Светог Арсенија I Сремца, 2007); *Патријарх Лукијан Богдановић, последњи патријарх карловачки* (Ср. Карловци: Српска православна епархија сремска, 2013); *Владика пакрачки Никанор Грујић Срб Милутин* (Ср. Карловци: Српска православна богословија Светог Арсенија I Сремца, 2011); Срђан Ерцеган, *Лукијан: православни архиепископ карловачки, Митрополит и Патријарх српски 1908–1913* (Ср. Карловци: Српска православна епархија сремска, 2013).

²⁹ Позив на претплату на духовни часопис "Српски Сион", *Српски Сион* година I, бр. 1 (18891): 15–16.

теологије и праксе, блажене успомене патријарх српски Павле врло често се позивао на то Упутство и коментаре поменуте црквене периодике.³⁰

За истраживање теме о богослужбеним књигама од посебног значаја су археографски радови, затим *Српска библиографија за новију књижевност* Стојана Новаковића,³¹ *Каталог Библиотеке Матице српске II* Димитрија Кириловића,³² тротомно издање *Српске књиге Библиотеке Матице српске, 1801–1867*,³³ *Инвентар рукописа Библиотеке Српске патријаршије*,³⁴ *Опис ћириличких рукописа Народне библиотеке Србије I*,³⁵ *Опис рукописа и старих штампаних књига Библиотеке Српске православне епархије будимске у Сентандреји*,³⁶ библиотеке архијереја, манастира и парохијских цркава, о чему су писали Љубомир Дурковић Јакшић,³⁷ Чедомир Денић,³⁸ Жарко Војновић,³⁹ и други. Међутим, већина аутора није се бавила конкретнијом анализом и поређењем рукописних и штампаних литургијских књига.

Имајући у виду напред наведено, циљ наше тезе је да расветли и јасно интерпретира литургијски живот и литургијску теологију Карловачке митрополије XIX века и да је богословско-литургијски анализира. Такође, циљ је да се прикаже значај наставка утицаја руског богословља и његове крајње консеквенце на богослужбени живот и црквену просвету и да се изнесу резултати историјско-литургијске анализе рукописних и штампаних српских службеника и требника XIX века. Богословски закључци треба да нам дају одговор на питање какав је и колики значај Карловачке митрополије био за литургијски живот Срба и да пружи допринос литургијској обнови Српске Православне Цркве.

Полазећи од претходног, наш рад садржи три целине. У првом делу, под насловом „Богослужбени живот Карловачке митрополије XIX века“, била је неопходна контекстуализација епохе и сагледавање најзначајних њених аспеката друштвено-политичких и духовних веза Карловачке митрополије са покрајинским Црквама Србије, Босне и Херцеговине и Далмације. То нам помаже да прецизније сагледамо однос архијереја, свештеника и лаика према богослужбеном животу. Имајући у виду бројне случајеве са којима су се свештенослужитељи суочавали у пракси, издвојили смо неке особености у вези с литургијским временом и простором. На хеортолошку проблематику, праћену скраћењем броја црквених празника и забраном Србима њиховог прослављања, надовезали су се још подметање неправославних икона и, услед разних околности, дотрајалост црквених сасуда,

³⁰ Патријарх Павле, *Да нам буду јаснија нека питања наше вере III* (Београд: Издавачки фонд Српске православне цркве Архиепископије београдско-карловачке), 2010.

³¹ Стојан Новаковић, *Српска библиографија за новију књижевност 1741–1867* (Београд: Српско учено друштво, 1869).

³² Димитрије Кириловић, *Каталог Библиотеке Матице српске II, српске књиге 1848–1880* (Нови Сад: Матица српска, 1955).

³³ *Српске књиге Библиотеке Матице српске, 1801–1867*, Том 1 (Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2005), *Српске књиге Библиотеке Матице српске, 1801–1867*, Том 2 (Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2006), *Српске књиге Библиотеке Матице српске, 1801–1867*, Том 3 (Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2007).

³⁴ Зоран Ранковић, Владимир Вукашиновић и Радоман Станковић, *Инвентар рукописа Библиотеке Српске патријаршије* (Београд: Библиотека Српске патријаршије, 2012).

³⁵ Љубица Ђорђевић Штавланин, Мирослава Гроздановић Пајић, Луција Цернић, *Опис ћириличких рукописа Народне библиотеке Србије I* (Београд: Народна библиотека Србије, 1986).

³⁶ Надежда Р. Синдик, Мирослава Гвозденовић Пајић и Катарина Мано Зиси, *Опис рукописа и старих штампаних књига Библиотеке Српске православне епархије будимске у Сентандреји* (Београд: Народна библиотека Србије; Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1991).

³⁷ Љубомир Дурковић Јакшић, *Историја српских библиотека 1801–1850* (Београд: Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, 1963).

³⁸ Чедомир Денић, *Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. века*, књ. 1 (Београд: Српска академија наука и уметности, 2010); Чедомир Денић, „Рукописне књиге библиотеке манастира Гргетег у XIX веку“. *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 24 (1988): 215–242.

³⁹ Ж. Војновић, „Манастирске библиотеке на подручју Карловачке митрополије у 18. веку“ (Докторска дисертација, Филолошки факултет у Београду, 2018).

одежди и књига. То ће довести до иницијатива и отварања специјализованих радионица за њихову производњу, да би се спречио римокатолички утицај.

Циљ другог дела нашег рада, „Литургијске књиге Карловачке митрополије XIX века“, јесте упознавање са мањим бројем рукописних и већим бројем штампаних богослужбених књига употребљаваних у Карловачкој митрополији и њихов опис. У том смислу указаћемо на значајније штампаре и штампарије XIX века и њихову улогу у ширењу српске црквене и грађанске књиге. Следствено томе, представићемо допринос прештампавању богослужбених књига српских митрополита Стефана Стратимировића и Георгија Николајевића и патријарха Јосифа Рајачића.

У трећем делу рада обрађујемо значајну и незаобилазну тему литургијске теологије у црквеним школама Карловачке митрополије. Ту, пре свега, имамо у виду богослужбени живот кандидата ових школа, односно њихову тежњу да науче да служе, како Литургију, тако и остала последовања.

Временско раздобље XIX века обележио је настанак и развој литургије као посебне научне дисциплине, која ће своју пуну афирмацију добити у XX веку. Међутим, да би на прави начин схватили литургију, неопходно је било обратити пажњу на рукописне и штампане приручнике науке о богослужењу, који нам откривају не само врсту научног приступа њихових аутора, него и бригу Цркве да се том богословском предмету постепено да место које заслужује и које јој је с пуним правом и припадало.

I

**БОГОСЛУЖБЕНИ ЖИВОТ
КАРЛОВАЧКЕ МИТРОПОЛИЈЕ У XIX ВЕКУ**

ПОГЛАВЉЕ 1

1. ИСТОРИЈСКО-ГЕОГРАФСКИ ОКВИРИ БОГОСЛУЖБЕНОГ ЖИВОТА

А. Општи осврт на црквено-народни живот Срба у XVIII веку

У XVIII и првој половини XIX века Хабзбуршка власт је Цркву у Карловачкој митрополији⁴⁰ називала црквом „источног обреда расцијанског“ и „шизматичком“, српски народ „рачки“, „илирски“⁴¹ (*gens Rasciana* или *populus Illyricus*),⁴² а српски језик „са потцењивањем“ рачки језик.⁴³ Након Темишварског сабора 1790. године употребљаван је назив Црква „грчког обреда несједињеног“⁴⁴ (*Graeci Ritus Unitive vel Non unitive*).⁴⁵ Одржао се све до министра Антона Шмерлинга, који је озваничио назив Цркве као „грчко-источна“ (*griechisch orientalisch*). Службени назив српског патријарха гласио је: „Карловачки архиепископ, српски митрополит и грчко-источни патријарх“.⁴⁶ Духовна лица ословљавана су свештеницима и протопрезвитерима, уместо поповима и протопоповима.⁴⁷ Црквеним поглаварима било је јасно да су на новом простору, где су се стицајем историјских околности затекли, промене у Цркви неминовне. Њена снага била је „подвезана и спутана“⁴⁸ и раније, јер је била без пристојног храма, неопходних богослужбених књига, школа, катихизиса и спремног свештеника. Насупрот њој стајала је јака, богата, добро организована и ратоборна Римокатоличка црква.⁴⁹

Нагомилани проблеми у животу Цркве решавани су на народно-црквеним саборима. Дијецезални епископи су посланицама, наредбама, уредбама, богослужбеним и дисциплинарним правилима за парохијско свештенство, регулисали црквено-правне и друге

⁴⁰ Историчари и други писци у својим радовима углавном су користили различите изразе за Српску Цркву у Карловачкој митрополији у Хабзбуршкој монархији: „Српска православна црква у Карловачкој митрополији и Аустро-угарској монархији“ (Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* II, 20; 23), „Српска црквена област“ (Пузовић, *Кратка историја Српске Православне Цркве 1219–2000* (Крагујевац: Каленић, 2000) 80; или „Српска Црква у Аустрији“ (Р. Веселиновић, *Историја СПЦ са народном историјом* књига III (Београд: САС СПЦ, 2010), 35. Радослав Грујић Карловачку митрополију назива „Српска Црква у Војводини, Славонији и Хрватској“, односно „Српска Црква у Карловачкој митрополији“ (Радослав М. Грујић, *Православна Српска црква*. (Крагујевац: Светлост–Каленић, 1989, 114, 121). Интересантан је термин који користи Димитрије Николајевић у студији о епископу далматинском Пантелејмону Живковићу, „Карловачка митрополија – општа заједница православне цркве“ (Димитрије Николајевић, „Пантелејмон Живковић епископ далматински (1834–1835) и унија“, *Богословски гласник* година XII, свеска 4 и 5 (1913): 273. Историчар Горан Васин је назива Црква у Аустроугарској, српска Црква (Горан Васин, *Архијереји Карловачке митрополије на прелому векова* (Нови Сад: ИК Прометеј, 2018) 24, 28. Жарко Војновић у својој докторској дисертацији „из методолошких разлога“ Карловачку митрополију назива „Православна Црква у целој Царевини“ (Ж. Војновић, „Манастирске библиотеке на подручју Карловачке митрополије у 18. веку“, 23–24. Сматрамо термине „српска Црква“, односно „Црква у Аустроугарској“, историјски најпрецизнијим и прихватљивим, па ћемо их стога и ми користити у нашем даљем излагању.

⁴¹ Поповић, *Срби у Војводини* 2, 11.

⁴² Јохан Хајнрих Швикер, *Политичка историја Срба у Угарској* (Нови Сад: Матица српска; Београд: Гутенбергова галаксија, 1998), 34.

⁴³ Гавриловић, *Из историје Срба у Хрватској, Славонији и Угарској* (XV–XIX век), 197.

⁴⁴ Поповић, *Срби у Војводини* 2, 11.

⁴⁵ Швикер, *Политичка историја Срба у Угарској*, 302. Епископ бачки Платон Атанацковић протествовао је против термина „Грчки Синод“, и „несједињени“, сматрајући да они директно вређају достојанство Срба у Монархији. Видети: Владан Гавриловић, Горан Васин и Ненад Нинковић, „Преглед историје будимске епархије“, у *Три века Карловачке митрополије...*, 116.

⁴⁶ Поповић, *Срби у Војводини* 2, 11.

⁴⁷ Швикер, *Политичка историја Срба у Угарској*, 302.

⁴⁸ Јован Вучковић, „Побожни људи“, „Богомољци“ или „Евангелисти“, *Богословски гласник* година II, књига III (1903): 22.

⁴⁹ Исто, 22.

односе.⁵⁰ Као приоритет помињу се: настојање на једнообразности у вршењу служби на целој територији првобитно заједничке Београдско-карловачке митрополије,⁵¹ уређење свештеничких прихода, регулисање њихових међусобних односа, односа са парохијанима и унапређивање образовања свештеника.⁵²

Најопсежнију реформу верског и друштвеног живота Митрополије покренуо је архиепископ и митрополит београдско-карловачки Мојсије Петровић (1713–1730),⁵³ а наставили су Викентије Јовановић (1731–1737)⁵⁴ и Павле Ненадовић.⁵⁵ Захваљујући Ненадовићу започела је нова епоха у развоју духовног живота, поготово црквене и народне просвете. Унапредио је свештенички и монашки живот, у манастире је увео киновијски живот, потврдио је Монашка правила митрополита Викентија Јовановића (1749) и Свештеничка правила (1753) чија особеност је била да се посведневно богослужи по типичу и да се „користе богослужбене књиге нових московских издања“.⁵⁶ Међутим, евидентна је, с друге стране, све већа потчињеност Карловачке митрополије Хабзбуршкој држави. Последице тога биле су сужавање верских и грађанских права, редукција црквених празника, стопирање увоза богослужбених књига из Русије и Украјине и њихово прештампавање.⁵⁷

Две и по деценије пре краја XVIII века стање у Карловачкој митрополији ништа није боље. Евидентно је смањивање броја свештеника, забрана зидања храмова, сиромаштво у манастирима⁵⁸ и црквеним општинама.⁵⁹ Тако је митрополиту Викентију Јовановићу Видаку царица Марија Терезија одобрила да из књижаре бечког дворског штампара Јосифа Курцбека бесплатно узме потребан број рускословенских богослужбених књига и подели их сиромашним црквама.⁶⁰ У школама српска деца, уз учење латинског језика, упознају и латинске богослужбене обреде.⁶¹ Спречавању ширења уније допринео је много Мали катихизис Јована Рајића,⁶² дуго употребљаван у просветном систему Карловачке митрополије. Обесправљивање српске Цркве настављено је кроз одузимање световне власти митрополиту. Кандидати за свештенике више нису рукополагани у Пећи, нити су могли да долазе на територију Монархије.⁶³

Општу оцену вере Срба у XVIII веку дао нам је историчар Душан Поповић. Према његовим речима, вера је прожимала цео друштвени живот Срба, „од најозбиљнијих ствари па

⁵⁰ Никола Лукић, „Богослужбена и дисциплинарна правила за парохијско свештенство на просторима Карловачке митрополије“, у *Богословље и духовни живот Карловачке митрополије*, зборник радова са научног скупа Нови Сад, 11. децембар 2017, ур. Владимир Вукашиновић (Београд: Институт за културу сакралног Монс хемус, Институт за литургику и црквену уметност ПБФ Универзитета у Београду, 2017), 100–116.

⁵¹ Исидора Точанац, *Српски народно-црквени сабори (1718–1735)*, (Београд: Историјски институт, 2008), 234.

⁵² Исто, 223.

⁵³ *Азбучник Српске православне цркве по Радославу Грујићу*, приредио Слободан Милеуснић (Београд: Београдско издавачко-графички завод, Музеј Српске Православне Цркве, 1993), 187.

⁵⁴ Сава Вуковић, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века* (Београд: Евро; Подгорица: Унирекс; Крагујевац: Каленић, 1996), 70.

⁵⁵ *Азбучник Српске православне цркве...*, 160.

⁵⁶ Вукашиновић, *Српска барокна теологија*, 234.

⁵⁷ Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве II*, 63.

⁵⁸ Исто, 63.

⁵⁹ Чедомир Денић, *Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. века*, књига 1 (Београд: Српска академија наука и уметности, 2010), 229.

⁶⁰ Исто, 229.

⁶¹ Исто, 63.

⁶² Богословско дело и теолошка мисао Јована Рајића били су предмет вишегодишњег научног истраживања и део докторске дисертације професора др Владимира Вукашиновића. С тим у вези, објављен је у оквиру пројекта „Српска теологија XVIII века 2009. године, са пратећим коментарима и тумачењима, Рајићев *Мали катихизис*. Опширније о животу и делу Јована Рајића видети у зборницима са научног скупа у Београду 1997. *Јован Рајић: живот и дело* (Београд: Институт за књижевност и уметност, 1997) и Новом Саду 2001, *Јован Рајић – историчар, песник и црквени великодостојник* (Нови Сад: Српска академија наука и уметности, Епархија бачка и други, 2001).

⁶³ Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве II*, 78.

до поезије“.⁶⁴ У цркву на богослужења долазили су у великом броју. Пост се подразумевао, а разрешени су били тешки болесници и деца до седам година.⁶⁵ Вернике је исповедао посебан свештеник – духовник.⁶⁶ Исповеђеним лаицима издавао је потврду, такозвану „цедулу“, без које се нису могли причестити. Причешћивање без исповести, могло је да се заврши рашчињењем свештеника. Они који се не исповеде и причесте прве недеље Часног поста и пред Божић, одлучивани су од Цркве.⁶⁷ Забрањиван им је улазак у храм, а свештеницима у њихове домове. Кажњавани су хришћани који не посећују храм, раде у празничне дане, псују, спречавају млађе да обављају верске дужности. Црквене санкције обухватале су: одлучење од цркве и причешћивања, склапања брака, клетву и изостајање са опела покојницима. У свакодневном животу важиле су одредбе обичајног права, општих канонских прописа, изложених у Законоправилу Светог Саве и аустријским Привилегијама. Увреде и прогони свештенства били су готово свакодневна појава. Србима је забрањивано да зидају храмове и манастире, а они без дозволе су рушени. Нови су морали да буду изграђени у барокном, језуитском стилу. По већим насељима, Србима нису дозвољене јавне црквене свечаности и ношење литије, док су, с друге стране, српске занатлије и трговци били приморавани да на католичким црквеним процесијама носе барјаке.⁶⁸

Богослужбени живот православних Срба у Дубровнику је до 1800. године до те мере био отежан да нису имали свог свештеника, а обреди су били савршавани у највећој тајности. Многе православне цркве порушене су или пренамењене у римокатоличке. Покојнике су сахрањивали ноћу, без свештеног опела.⁶⁹ У недостатку православне цркве, верни су тајно одлазили у једну кућу где је Литургију служио монах из Требиња, доносећи са собом антиминос.⁷⁰ У Дубровник је повремено долазио свештеник из Херцеговине који је тајно крштавао децу, исповедао и причешћивао лаике.⁷¹ Право слободе богослужења и право грађанства Срби су добили 1813. године.⁷²

У појединим местима Карловачке митрополије, уместо православног свештеника, верске обреде обављали су католички жупници. Српског осуђеника на смрт пратили су до губилишта, а православни није могао ни да их посети. Деца из мешовитих бракова крштавана су у римокатоличкој вери.⁷³

Какав је био положај митрополита, односно епископа Карловачке митрополије? Митрополити и патријарси појављују се као духовни и „световни поглавари српског и свих других православних народа у Монархији“.⁷⁴ Почетком XVIII века, избор митро-полита потврђивао је пећки патријарх.⁷⁵ Били су образовани, са извесном променљивом самоупра-

⁶⁴ Поповић, *Срби у Војводини* 2, 337.

⁶⁵ Исто, 337.

⁶⁶ Институција духовника у црквеном животу Срба присутна је још од средњег века. У Душановом закону помињани су посебни свештеници – духовници, који су са епископским благословом исповедали по парохијама. Подробније видети: Душан Љ. Кашић, „Света тајна исповести у Српској Цркви – данас“, *Богословље* 1 и 2 (1983): 33; Петар Николић, „Историјско-богословски аспект последовања Свете тајне исповести и покајања, у Карловачкој митрополији у XVIII и XIX веку“, у *Богословље и духовни живот Карловачке митрополије*, година I, зборник радова са научног скупа Нови Сад 11. децембар 2017, Институт за културу сакралног Монс хемус, Институт за литургику и црквену уметност ПБФ у Београду (Београд: 2018), 67–81.

⁶⁷ Та пракса настављена је у XIX веку. У прилог томе сведоче спискови деце и одраслих парохијана о редовном причешћивању у време четири вишедневна поста током године, сачувани у АСАНУК-у у Сремским Карловцима. Видети: *Спискови парохијана способних за исповест у парохијама сремске дијецезе*, АСАНУК МПБ 10–19/1856.

⁶⁸ Поповић, *Срби у Војводини* 2, 337–338.

⁶⁹ Ирена Арсић, *Дубровачке теме XIX века* (Београд: Ars Libri; Бања Лука, Бесједа, 2009), 104.

⁷⁰ Ђорђе Николајевић, *О Дубровнику и о Дубровчанима* прир. Ирена Арсић (Београд: ArsLibri; Бања Лука, Бесједа, 2009), 80.

⁷¹ Арсић, *Дубровачке теме XIX века*, 104.

⁷² Николајевић, *О Дубровнику и о Дубровчанима*, 81.

⁷³ Поповић, *Срби у Војводини* 2, 339.

⁷⁴ Гавриловић, „Три века Карловачке митрополије – Српске привилегије до краја 18. века“, 68.

⁷⁵ Поповић, *Срби у Војводини* 2, 347.

вом, добијеном на основу царских привилегија. У ситуацији када је српско православље било озбиљно угрожено, изграђивали су националну свест и подстицали национална осећања,⁷⁶ чији настанак је често наглашаван као особеност XIX века. Међутим, српско православље постојало је и раније, „али не као моћна развијена компонента“, као што је то било после Француске револуције.⁷⁷ Доброг православца у то време морао је да краси врлински живот у сваком погледу, а управо таквог човека је српски народ и тражио за митрополита. За Србе је поготово представљало саблазан уколико митрополит једе месо, јер је једна од његових основних дужности била да пости до краја живота.⁷⁸ За државну власт било је важније да митрополит буде културан, одан држави, док је било пожељно да му је верска страна слабије изражена. Поред свега, српски митрополити и епископи подносили су најтеже увреде, не само од владара, него и министара и великодостојника Католичке цркве.⁷⁹ Према речима Владимира Вукашиновића, истраживача српског богослужења XVIII века, то временско раздобље утицало је не само на доба просвећености, барок, рационализам и пијетизам, већи на „тадашње и касније српско богословље“, и на „све друге области народног и културног духовног живота“.⁸⁰

Свеукупан црквено-народни живот Срба у Карловачкој митрополији стављен је под строгу државну контролу и регулисан Хабзбуршким деклараторијама. У том смислу, спроведена је заштита свештенства, интензивније васпитавање младих, прецизирани су услови изградње православних храмова. Дозвољена је употреба јулијанског календара, с тим да су православни у срединама где живе са католицима морали да поштују и славе њихове празнике. О реду и дисциплини у манастирима бринуо је црквени суд – конзисторија, у чијој надлежности су били избор игумана, контролисање уредности храмова, богослужбених сасуда и одежди, као и вођење црквене администрације. Конзисторија је такође бринула да ништа не буде у супротности са црквеним или манастирским правилима.⁸¹

⁷⁶ Динко Давидов, „Карловачка митрополија“, у *Три века Карловачке митрополије...*, 22.

⁷⁷ Мирослав Костић, „Конструкција барокног историјског колективног идентитета: Верско-политички програм Карловачке митрополије и хронике грофа Георгија Бранковића“, у *Три века Карловачке митрополије ...*, 472.

⁷⁸ Поповић, *Срби у Војводини* 2, 345.

⁷⁹ Исто, 12–13.

⁸⁰ Вукашиновић, *Српска барокна теологија*, 14.

⁸¹ Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* II, 78.

Б. Општи осврт на црквено-народни живот Срба у XIX веку

Деветнаести век, „органично израстао из XVIII“,⁸² у историји Цркве у Карловачкој митрополији, са својим новим моментима и особеностима, био је врло занимљив и динамичан. Он је, као што је то добро приметио српски историчар Ђоко Слијепчевић, био плод постепеног узрастања и сазревања свега онога „што је током друге половине XVIII века сејано у душе“ српског народа и његовог свештенства у Карловачкој митрополији.⁸³ Срби с тог простора доживљавали су снажан друштвени, културни и цивилизацијски потрес, уз незауостављив процес „европеизације српске културе“.⁸⁴ Док је у XIX веку у Европи дошло до општег буђења националне свести и модернизације држава, српски народ, притиснут интересима Аустрије, а касније Аустроугарске, карактерисала је административна, културна и економска подељеност. У XIX веку Срби су се нашли пред великим искушењима, биле су им сужене привилегије и били су „непризнати као народ и нација и без аутономне територије“.⁸⁵ Црква је остала једина снага која је могла да одржи народну саборност и тежњу „за својим националним, политичким и културним интересима“.⁸⁶ На почетку последње деценије XVIII века, за духовног вођу Карловачке митрополије изабран је митрополит Стефан Стратимировић (1790–1836)⁸⁷ који је био највиши црквени ауторитет за Србе, у и изван Хабзбуршке монархије. Штитио је народ од уније и римокатоличког прозелитизма и развијао црквену просвету. Преломни период у Карловачкој митрополији XIX века настао је након Револуције 1848. године када је, са проглашењем Српске Војводине и Патријаршије, за првог патријарха изабран Јосиф Рајачић (1848–1861).⁸⁸ Он се залагао за подизање универзитета и богословског семинара. Његов живот поклапа се са периодом Баховог апсолутизма, када је доста пажње посвећено школи и просвети. Војводина и војвода као национална илузија нису трајали дуго. Аустрија их је званично укинула 27. децембра 1860. на опште одушевљење Мађара и Немаца. Било је то ново разочарење Срба у Бечки двор и прављење заокрета у српској политици према Мађарима.⁸⁹

Другу половину XIX века у Карловачкој митрополији карактерише све већа секуларизација друштва, поделе и сукоби у српској заједници, непоштовање духа саборности⁹⁰ и оштра борба за црквено-школску аутономију. Уз Рајачића, у одбрану Цркве стао је епископ пакрачки Никанор Грујић (1864–1887).⁹¹ Као свестрано образовани теолог успротивио се социјал-либералним идејама Светозара Милетића и његовом залагању за учешће лаика у управљању Црквом, искорењивању злоупотреба и незнања у Цркви, због чега је изазвао протесте јерархије.⁹² Тврдњама милетићеваца нису одговарали ни положај епископа, нити односи световњака са њима у црквено-литургијским питањима. Дали су себи за право чак да тумаче црквене каноне, показујући у томе невероватан дилетантизам. Патријарх је, према Грујићевом мишљењу, морао бити из редова српских јерараха и

⁸² Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* II, 22.

⁸³ Исто, 22.

⁸⁴ Драган Станић, „Карловачки завет – Карловачка митрополија као духовна чињеница и чувар српске државности“, у *Три века Карловачке митрополије 1713–2013*, 30.

⁸⁵ Љушић, *Српска државност XIX века*, 458.

⁸⁶ Зоран Стевановић, „Устоличење владике бачког Платона према изворној архивској грађи Архива Војводине“, у *Три века Карловачке митрополије*, 278.

⁸⁷ Вуковић, *Српски јерарси...*, 469.

⁸⁸ *Азбучник Српске православне цркве...*, 216.

⁸⁹ Љушић, *Српска државност XIX века*, 462.

⁹⁰ Станић, „Карловачки завет – Карловачка митрополија као духовна чињеница и чувар српске државности“, 30.

⁹¹ Горан Васин, *Никанор Грујић* (Нови Сад: Прометеј, 2017), 22; 36.

⁹² Дејан Микавица и Горан Васин, „Владика Никанор Грујић у црквеној и националној политици пречанских Срба (1848–1887)“, у *Три века Карловачке митрополије...*, 252.

изабран уз обавезно присуство осталих епископа.⁹³ Истицао је Карловачку митрополију као једину институцију свих Срба у Монархији који треба да бирају свог војводу.⁹⁴ Тврдио је да су либерали и Милетић разорили веру и Цркву, да хуле на Бога и Богородицу, светитеље, а називао их је јеретичима, безверцима и отпадницима од вере.⁹⁵ Указујући политичарима да је патријарх гаранција спречавању страначких острашћености, да хришћански разум мора бити изнад личних и партијских интереса, Грујић је поручивао: „Господо Ви Цркву која је српство и православље одржала, манастире и цркве сачувала сада шаљете у инвалидски дом“.⁹⁶ Владика Никанор је Косовски култ и Светосавље сматрао основним компонентама живота православних Срба у Монархији.⁹⁷ С друге стране, либерали су сматрали да Црква кочи сваки покушај да Срби успоставе ред у школама и црквено-школској аутономији. Милетић је тврдио да је Сабор испоштовао сва традиционална начела и обичаје у српском народу, али и да су иста „саображена са духом времена (...) и у складу са законском нормом“.⁹⁸ Међутим, главни циљ политички и антицрквено оријентисаних Срба био је узимање власти у своје руке и лична корист. Стога је патријарх српски Самуило Маширевић (1864–1870)⁹⁹ истицао да Црква има свој Устав и своје уређење и да се о црквено-народним питањима не може расправљати са онима који не исповедају веру православне Цркве и не поштују њене свете обреде. У време патријарха Германа Анђелића (1882–1888)¹⁰⁰ владала су мишљења да је он „послужио влади и њеним настојањима да ограничи велики утицај лаика на живот и рад цркве“.¹⁰¹ Остао је упамћен по томе што се личним и братовљевим киторством одужио српском народу, остављајући иза себе у Карловцима зграду Гимназије.¹⁰²

Патријарх Георгије Бранковић током архипастировања настојао је да обнови епископски кадар и да покуша да омогући успешније управљање Црквом, а у Синоду да спречи лаике да утичу на црквене послове.¹⁰³ Био је против црквено-политичких реформи Краљевске угарске владе, усмерених ка увођењу грађанског брака, државних матрикула и васпитавању деце из мешовитих бракова. Од 1893. године патријарху су тим поводом представници многих црквених општина слали писма из чијег садржаја је јасно уочљив негативан став према планираним реформама.¹⁰⁴ Будући да је нови закон ступао на снагу 1. октобра 1895, српски архијереји Карловачке митрополије су свештенству и народу 29. септембра упутили Посланицу са јасно изложеним учењем Цркве о Светој тајни брака, крштењу и васпитању деце. Позивајући свештенство да буду „достojни потомци“ својих предака, позвали су их да „сами проуче државне законе које се дотичу вере и цркве, како би својим парохијанима у појединим приликама могли давати нужна упутства“.¹⁰⁵ Вернима је саветовано да буду послушни својој Цркви, да поштују светиње и свештеника као духовног оца.¹⁰⁶ Патријарх је остао упамћен по својим бројним задужбинарско-приложничким делима.

⁹³ Исто, 253.

⁹⁴ Исто, 249.

⁹⁵ *Аутобиографија Никанора Грујића*, прир. Иларион Зеремски (Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1907), 138.

⁹⁶ Микавица и Васин, „Владика Никанор Грујић у црквеној и националној политици пречанских Срба (1848–1887)“, 253.

⁹⁷ Исто, 255.

⁹⁸ Исто, 252.

⁹⁹ *Азбучник Српске православне цркве...*, 137.

¹⁰⁰ Вуковић, *Српски јерарси...*, 131.

¹⁰¹ Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве II*, 195.

¹⁰² Васин, *Архијереји Карловачке митрополије на прелому векова...*, 19

¹⁰³ Васин, *Патријарх Георгије Бранковић и његово доба*, 320.

¹⁰⁴ *Писма Црквених општина патријарху против политичко-црквених реформи Краљевске угарске Владе АСАНУК МПА 347/1893; АСАНУК МПА 408/1894; АСАНУК МПА 403/1895.*

¹⁰⁵ *Посланица православних српских архијереја Митрополије карловачке пречасном свештенству и благочестивом народу богоспасаемих епархија: бачке, темишварске, вршачке, будимске и градова Реке и В. Кањиже*, АСАНУК МПА 403/1895.

¹⁰⁶ Исто, АСАНУК МПА 403/1895.

Као „отац Митрополије“¹⁰⁷ и „човек Цркве“¹⁰⁸ учествовао је у кључним догађајима за будућност Срба у Митрополији. С мученички пострадалим патријархом Лукијаном Богдановићем 1913. године у Аустроугарској монархији завршен је „ред митрополита-патријараха који су се старали да очувају у нашем народу српску самосталност и светосавско православље“.¹⁰⁹

¹⁰⁷ Васин, *Патријарх Георгије Бранковић и његово доба*, 280

¹⁰⁸ Исто, 321.

¹⁰⁹ Вуковић, *Српски јерарси...*, 293.

В. Духовне везе Карловачке митрополије са Србијом, Босном и Херцеговином и Далмацијом

Увод

Да бисмо добили целовитију и јаснију слику духовног живота Карловачке митрополије, неопходно је било ову тему сагледати из знатно шире перспективе – њеног односа са Србима у Србији, Далмацији и Босни и Херцеговини (у даљем тексту БиХ). Прве две црквене области биле су саставни део Карловачке митрополије. Београдска и Карловачка митрополија ујединиле су се на Народно-црквеном сабору у фебруару 1726. године у Карловцима¹¹⁰ и то је, према речима историчара Радослава Грујића, много значило „за цео национално-религијски, просветни и уопште културни живот Срба под Аустроугарском влашћу“.¹¹¹ Пракса ће показати да је, и поред територијалног размимоилажења Београдским миром 1739. године,¹¹² наведени Грујићев суд у великој мери добио своју потврду у XIX веку. Ово поготово важи за област богослужења, незамисливог без литургијских и других књига и размене мишљења и искустава архијереја.

а) Духовне везе Карловачке и Београдске митрополије

На самом почетку XIX века, две епархије Београдског пашалука, Београдска и Ужичко-ваљевско-шабачка¹¹³ налазиле су се под јурисдикцијом Цариградске патријаршије, с владикама који су били Грци-фанариоти.¹¹⁴ Циљ им је био јелинизација негрчке православне популације на Балканском полуострву.¹¹⁵ Портиним ферманима из 1793. и 1794. године¹¹⁶ Србима је омогућена слобода вероисповести, богослужбеног живота,¹¹⁷ обнова и изградња цркава.¹¹⁸ Повластице су укинуте¹¹⁹ 1801. године, после трагичне смрти београдског митрополита Методија¹²⁰ који је одржавао везе са митрополитом Стефаном Стратимировићем. Стратимировић је Методију слао антиминос за служење Литургије, уз посредовање земунског протопрезвитера Михаила Пејића Ирижанина.¹²¹ Поред народних вођа и појединих ктитора, који су бринули о животу цркве,¹²² Стратимировић је саветима утицао на духовни живот у Србији током дугог робовања под Турцима, када су многи манастири осиромашили и нису били у могућности да набаве скупе богослужбене предмете. Током Првог српског устанка противио се да свештеници и калуђери носе оружје и учествују у борбама. Поручивао им је да се врате пастирском позиву, учвршћивању вере у народу, опи-

¹¹⁰ Опширније о овој теми видети: Исидора Точанац „Београдска и Карловачка митрополија – процес уједињења (1722–1731)“, *Историјски часопис књ. LV* (2007): 201–217.

¹¹¹ *Азбучник Српске Православне Цркве...*, 188–189.

¹¹² Точанац „Београдска и Карловачка митрополија – процес уједињења (1722–1731)“, 214.

¹¹³ Пузовић, *Кратка историја Српске православне цркве...*, 46.

¹¹⁴ Грујић, *Православна Српска Црква*, 107.

¹¹⁵ Пузовић, *Кратка историја Српске православне цркве...*, 38.

¹¹⁶ Недељко Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831 – управа Васељенске патријаршије* (Београд: Историјски институт, посебна издања, књига 53, 2007), 93.

¹¹⁷ Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве II*, 330.

¹¹⁸ Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку...*, 93.

¹¹⁹ Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве II*, 331.

¹²⁰ Љубомир Стојановић, „Стари српски записи и натписи“, у *Зборник за историју, језик и књижевност српског народа*, књига II (Београд: Српска краљевска академија, 1903), 1801.

¹²¹ Радосављевић, 97. Цитирано према: *Прота Михаило Пејић Ирижанин Стратимировићу (15/26. 4. 1798)*, АСАНУК, МПБ 226/1798.

¹²² Милан Ковачевић, „Црквени и верски живот у северозападној Србији крајем XVIII и почетком XIX века“, *Богословље* свеска 1–2 (1992): 92.

смењавању деце и што чешћем богослужењу. У том циљу послао им је шатор-цркву и црквене сасуде.¹²³ С друге стране, вожд, устаници и народ строго су поштовали вишедневне и једнодневне постове и држали заветни пост понедељком.¹²⁴ Стратимировићева улога видљива је и у збрињавању епископа ужичко-шабачког Антима (1802–1814)¹²⁵ који је пребегао у Срем 1806. године.¹²⁶ Са двојцом ђакона и пратњом примио га је у манастир Бешеново на Фрушкој Гори, где је овај остао неколико месеци.¹²⁷

Стратимировић је настојао да допринесе и архијерејском богослужењу. Из писма које датира од 8. маја 1816. године, сазнајемо да га је београдски митрополит Агатангел (1816–1825)¹²⁸ обавестио да је од ужичког епископа¹²⁹ примио књигу „Архијерејско свештенослужење“, коју је својевремено Стратимировић поклатио Агатангеловом претходнику.¹³⁰ Интересантно је да у истом писму моли да се две посуде са светим миром које се чувају у Земуну, тамо доспеле за време рата и избеглиштва, врате Београдској митрополији.¹³¹ Поред Стратимировића, један од најактивнијих помагача српских устаника у Шумадији био је владика бачки Јован Јовановић. Многе устаничке вође су са њим одржавали везе и обраћали му се за материјалну и моралну помоћ.¹³² За српске устанике Јовановић је тражио помоћ од руског цара и руског митрополита Амвросија.¹³³

Срби су стекли право да сами бирају свог митрополита и епископе¹³⁴ и потпуну слободу богослужења у црквама¹³⁵ издавањем хатишерифа 1830. године.¹³⁶ Везу између Београдске и Карловачке митрополије допуњује и чињеница да је годину дана касније, потписаним конкордатом између Кнежевине Србије и Васељенске патријаршије,¹³⁷ Србија спровела реорганизацију црквене управе „по угледу на Карловачку митрополију“.¹³⁸ Њену аутокефалност Цариградска Патријаршија је прогласила 1879. године.¹³⁹

Митрополит Петар Јовановић (1833–1859)¹⁴⁰ је „ударио темељ даљем развоју црквеног и просветног живота у обновљеној Србији“.¹⁴¹ Родом са простора Аустроугарске царевине (Илок),¹⁴² завршио је Карловачку гимназију, богословију и лицеј у Сегедину.¹⁴³ Био

¹²³ Ковачевић, „Црквени и верски живот у северозападној Србији крајем XVIII и почетком XIX века“, 86.

¹²⁴ Исто, 87.

¹²⁵ Вуковић, *Српски јерарси...*, 18.

¹²⁶ Ковачевић, „Црквени и верски живот у северозападној Србији крајем XVIII и почетком XIX века“, 80.

¹²⁷ Душан Кашић, „Епископ шабачки Антим“, *Теолошки погледи* бр. 4 (1979): 280.

¹²⁸ Вуковић, *Српски јерарси...*, 7.

¹²⁹ Агатангел у писму није навео име епископа.

¹³⁰ Агатангелов претходник био је Дионисије II Нишлија, београдски митрополит од 1813. до 1815. г. Видети опширније: Недељко Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831*, 128.

¹³¹ *Писмо београдског митрополита Агатангела митрополиту Стефану Стратимировићу*, АСАНУК МПБ 2 а–б/1816.

¹³² Драгослав Страњаковић, „Јован Јовановић, владика бачки“, *Гласник Српске православне цркве* година XXXV, бр. 7, 8, 9 (1954): 183.

¹³³ Гавриловић, *Из историје Срба у Хрватској, Славонији и Угарској (XV–XIX век)*, 158–159.

¹³⁴ Љушић, *Српска државност XIX века*, 104.

¹³⁵ Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку...*, 148.

¹³⁶ Љушић, *Српска државност XIX века*, 104.

¹³⁷ Исто, 108.

¹³⁸ Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку...*, 154.

¹³⁹ Веселиновић, *Историја Српске православне цркве*, 200–201.

¹⁴⁰ Поводом стогодишњице смрти митрополита Петра Јовановића, професор Душан Кашић објавио је 1964. г. у часопису за богословску књижевност и црквено-сталешка питања *Православна мисао*, обимну студију у којој је исцрпно и зналачки читаоцима приближио живот и рад овог знаменитог архијереја. Треба рећи да овај научни рад нису узели у разматрање приликом писања о митрополиту Петру Јовановићу ни Ђоко Слијепчевић ни Сава Вуковић. Видети: „Душан Кашић, Петар Јовановић митрополит Србије (1833–1859; †1864) – поводом стогодишњице смрти“, *Православна мисао, часопис за богословску књижевност и црквено-сталешка питања* година VII, свеска 2 (1964): 35–52.

¹⁴¹ Пузовић, *Кратка историја Српске православне цркве*, 47.

¹⁴² Алекса Илић, *Петар Јовановић: митрополит београдски: његов живот и рад 1833–1859. год.* (Београд: 1911), 11.

¹⁴³ Исто, 12.

је под непрекидним духовним надзором Стратимировића који га је након хиротоније често саветовао у раду,¹⁴⁴ упућујући га како канонски да бира епископе.¹⁴⁵ У писму од 22. јануара 1834. године, митрополитов секретар Марко Лазаревић¹⁴⁶ обавештава Јовановића „да је поручио црквене књиге по списку“ који је од њега примио, препоручујући му да, као што је у Срему и Бачкој, отвара школе крај парохијске цркве, у којима ће деца учити црквено појање, читање и разумевање богослужења.¹⁴⁷ Својим сарадницима Стратимировић је наредио да препишу „Чин изабранија и рукоположенија архијерејскога“ и потом га проследио Јовановићу. На његову молбу, послао му је савете и упутства о брачном праву.¹⁴⁸ Митрополит Јовановић донео је низ прописа и уредби које се односе на богослужбени живот. Строго је водио рачуна о реду, дисциплини свештеника и њиховом материјалном стању.¹⁴⁹ Захтевао је да верно, савесно, побожно и усрдно извршавају богослужења и своје свете дужности. У парохији да тачно свештенодејствују, паству да упућују „истинитој вери и закону Божијем“, да посећују свете храмове и испуњавају црквене заповести.¹⁵⁰ Препоручивао је свештенству да парохијанима саветују што чешћи долазак у храм на молитву, да посте, исповедају се и причешћују.¹⁵¹ Наредба из 1848. године односила се на државне чиновнике, обавезу да недељом и празником одлазе на Литургију, а током поста да се исповеде и причесте. Исто је важило за ухапшене, притворенике и војску.¹⁵² Митрополит Јовановић више пута је свештенство писмено обавештавао о значају покајничке дисциплине, исповести и причешћа током Великог поста.¹⁵³ Прописао је правила за унутрашњи поредак у манастирима, одредио који ће бити проглашени за царске лавре, а који за општежића и метохе. Мање познате манастире преименовао је у парохијске цркве.¹⁵⁴ Бринуо је и о црквеној просвети. Српске младиће слао је на више духовно образовање у Русију и на острво Халку, бирао је и постављао учитеље, писао уџбенике за многе предмете, прегледао стручне књиге.¹⁵⁵

За митрополита Србије Михаила Јовановића (1859–1881; 1889–1898),¹⁵⁶ православног монаха Кијево-печерске лавре, цетињски архимандрит Нићифор Дучић рекао је да наша Црква није имала после Светог Саве „просвећенијег и достојанственијег и заслужнијег архипастира“.¹⁵⁷ Желео је да српски народ оцркови и оправослави.¹⁵⁸ Покушавао је да ојача духовне везе „српске Цркве у Србији са Црквом српског народа у Аустроугарској“.¹⁵⁹ Црквеним великодостојницима у Карловачкој митрополији помагао је да се одрже и одбране од покушаја хабзбуршког режима да реформишу Цркву, униште монаштво и архијереје,

¹⁴⁴ Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* II, 361.

¹⁴⁵ Илић, *Петар Јовановић: митрополит београдски: његов живот и рад...*, 31.

¹⁴⁶ Уз ово писмо Лазаревић је митрополиту послао на латинском језику нацрт уређења државних власти у Карловачкој митрополији. Видети: А. Илић, *Петар Јовановић: митрополит београдски: његов живот и рад...*, 32.

¹⁴⁷ Илић, *Петар Јовановић: митрополит београдски: његов живот и рад...*, 32.

¹⁴⁸ Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* II, 361–362.

¹⁴⁹ Вуковић, *Српски јерарси...*, 403.

¹⁵⁰ „О обавезама и понашању свештенства, Е бр. 82, 1841“, у *Уредбе и прописи Митрополије београдске 1835–1856*, приредили: Зоран Ранковић, Мирослав Лазић (Пожаревац: Епархија браничевска, Одбор за просвету и културу, 2010), 99.

¹⁵¹ „О дужностима и обавезама свештенства, К бр. 657, 1854“, *Уредбе и прописи Митрополије београдске*, 267.

¹⁵² Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* II, 370.

¹⁵³ „О исповести за време великог поста, Е бр. 73, 4. фебруар 1849“; „О исповести за време часног поста, Е бр. 63, 29. јануар 1851“; „О исповести за време великог поста, Е бр. 80, 29. јануар 1854“; „О исповести парохијана, Е бр. 83, 7. фебруар 1856“, у *Уредбе и прописи Митрополије београдске*: 205, 228, 253, 293.

¹⁵⁴ Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* II, 376.

¹⁵⁵ Вуковић, *Српски јерарси...*, 405.

¹⁵⁶ Исто, 328.

¹⁵⁷ Нићифор Дучић, *Књижевни радови архимандрита Н. Дучића* књига 5 (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1898), 317.

¹⁵⁸ Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* II, 390.

¹⁵⁹ Павле Швабић, „Мелентије Павловић митрополит београдски“, *Гласник Православне цркве у Краљевини Југославији* година V(1904): 88–89.

правила о посту, скрате богослужење, у црквену службу уведу оргуље и клупе.¹⁶⁰ Са митрополитовим благословом у државној штампарији у Београду штампане су најнеопходније литургијске књиге, по рускословенском предлошку.¹⁶¹ Интересовао га је српски народ у целини, поготово онај који је живео у још неослобођеним крајевима.¹⁶² Противио се духовном утицају Запада и политичком утицају Аустроугарске монархије.¹⁶³ Бринуо се за опстанак православља у БиХ, деловима Старе Србије са Македонијом и крајевима старопланинског Загорја.¹⁶⁴ Многи Срби обраћали су му се за помоћ тражећи, између осталог, да им пошаље учитеље, књиге,¹⁶⁵ да посредује у отварању духовне школе¹⁶⁶ и друго. Митрополит је уклоњен с власти 1881. године. Разлог томе било је његово противљење Закону о таксама, усвојеном без знања и пристанка Светог архијерејског сабора.¹⁶⁷ Овај закон косио се са црквеним канонима и био на штету свештенства.¹⁶⁸ Велику пажњу посвећивао је уређењу и штампању богослужбених књига. Саставио је и уједначио чинове за специјално српске обичајне обреде: разаве славског колача (1862), чин крсног хода, ношење литије (1872), правила над кољивом које се на вечерње доноси и над оним што се на парастосу и на литургијама благосиља. Написао је литургику за више школе: „Црквено богословие или Црквесловие“ (1860), приредио треће издање Србљака (1861) додајући службе оних светих Срба којих није било у ранијим издањима. Већини Срба светитеља написао је синаксаре, поправио је и допунио службе Светом Кирилу и Методију, прерадио службу светом Прохору Пчињском (1879) и саставио службу светом Петру Цетињском, штампану у Москви (1895).¹⁶⁹ Познат је и његов труд у борби против неправославних икона у српским храмовима,¹⁷⁰ као и у искорењивању псовки против вере и светиње.¹⁷¹ Залагао се за, бар једном годишње, исповест и причешћивање државних чиновника.¹⁷² У оквиру пастирског рада, трудио се на искорењивању невенчаних бракова,¹⁷³ залагао се за исповест и причешће осуђених на смрт,¹⁷⁴ за забрану растурања безбожних књига Васе Пелагића¹⁷⁵ и за искорењивање секте Назарена.¹⁷⁶

Утицај Карловачке на Митрополију Србије видљив је при избору Теодосија Мраовића (1883–1889)¹⁷⁷ који је, као и Петар Јовановић, потекао са простора Аустроугарске монархије. С обзиром на то да епископи у Србији нису хтели да га посвете за митрополита, помоћ је затражена од митрополита карловачког Германа Анђелића. По одобрењу аустријског цара

¹⁶⁰ Душан Берић, „Митрополит Михаило и Аустроугарска 1875–1880“ у *Живот и дело митрополита Михаила: (1826–1898)*, Научни скупови, Српска академија наука и уметности; књ. СХVIII Одељење историјских наука, књ. 31 (Београд: САНУ, 2008), 189.

¹⁶¹ Нићифор Дучић, *Историја Српске Православне Цркве* (Бања Лука: Глас српски – Графика, 2008), 199.

¹⁶² Милић Петровић, „Митрополит Михаило и Стара рашка“ у *Живот и дело митрополита Михаила: (1826–1898)*, 119.

¹⁶³ Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* II, 390.

¹⁶⁴ Владимир Стојанчевић, „Улога митрополита Михаила у помагању ослободилачког покрета Срба у Турској“, у *Живот и дело митрополита Михаила: (1826–1898)*, 104.

¹⁶⁵ Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* II, 424.

¹⁶⁶ Петровић, „Митрополит Михаило и Стара рашка“, 119.

¹⁶⁷ Вуковић, *Српски јерарси...*, 330.

¹⁶⁸ Угљеша Рајчевић, „Због чега је и како митрополит Михаило удаљен са трона Српске Цркве“ у *Живот и дело митрополита Михаила*, 65.

¹⁶⁹ Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* II, 465.

¹⁷⁰ Предраг Пузовић, „Борба митрополита Михаила против неправославних икона у српским црквама“, у *Прилози за историју СПЦ* (Ниш: Византијско огледало, 1997), 273.

¹⁷¹ Исто, 276.

¹⁷² Пузовић, „Захтев митрополита Михаила да се државни чиновници бар једном годишње исповеде и причесте“, 277.

¹⁷³ Пузовић, „Пастирски рад митрополита Михаила“, 278.

¹⁷⁴ Исто, 280.

¹⁷⁵ Исто, 281.

¹⁷⁶ Исто, 285.

¹⁷⁷ *Азбучник Српске Православне Цркве...*, 157.

посвећен је у Сремским Карловцима.¹⁷⁸ Био је то неканонски избор, без датог овлашћења Цркве у Србији.¹⁷⁹ Указом краљевских намесника, митрополит Михаило вратио се поново на трон Београдске архиепископије и митрополије српске 28. маја 1889. године.¹⁸⁰

б) Духовне везе Карловачке митрополије и Босне и Херцеговине

Српска Црква у БиХ, након укидања Пећке патријаршије 1766. године, потпала је под јурисдикцију Цариградске патријаршије. На њене епархије именовани су отада епископи пореклом Грци.¹⁸¹ Народ је био незадовољан због њихове грамзивости за новцем,¹⁸² наметнутог грчког језика у црквама и школама, те је захтевана национализација школе и „више словенског и народног духа“ у цркви.¹⁸³ Дуго је постојао обичај да се у цркви за једном певницом пева на грчком, а за другом на словенском језику.¹⁸⁴ Митрополити-Грци у БиХ присутни су били готово кроз цео XIX век. Захумско-херцеговачки епископ Аксентије III (1838–1848) увео је високе таксе за црквене обреде и додатне намете у целој епархији. Имао је лош однос према свештеницима.¹⁸⁵ У много лепшем сећању код српског народа и свештенства у Босни остао је зворничко-тузлански митрополит Агатангел (1848–1861).¹⁸⁶ Служио је Литургију на српкословенском језику, редовно обављао канонске визитације и допринео подизању великог броја храмова.¹⁸⁷ Последњи је био митрополит Антим (1874–1880).¹⁸⁸ Настојећи да сачува свој положај, патријарху српском Прокопију Ивачковићу (1874–1879)¹⁸⁹ изражавао је жељу да Цркву у БиХ припоји Карловачкој митрополији.¹⁹⁰ Његов поступак осудила је Цариградска патријаршија.¹⁹¹ Сачувано писмо из 1880. године сведочи нам да је Антим кандидате рукопологао недостојно и супротно канонима Цркве.¹⁹² Документ, међутим, не садржи више детаља о овом случају.

Деветнаести век на овом простору био је у знаку бројних устанака против турске власти¹⁹³ и тежњи ка припајању Србији и Црној Гори.¹⁹⁴ Нетрпељивост Муслимана према Србима временом је била све израженија, угрожавајући верски и друштвени положај потоњих. Контролисано је зидање цркава, забрањено постављање звона и крста, спречаване

¹⁷⁸ Сава Вуковић, „Стварање нове више јерархије после уклањања митрополита српског Михаила“, у *Живот и дело митрополита Михаила: (1826–1898)*, 12.

¹⁷⁹ Вуковић, „Стварање нове више јерархије после уклањања митрополита српског Михаила“, 16.

¹⁸⁰ Исто, 16.

¹⁸¹ Пузовић, *Кратка историја Српске православне цркве*, 69.

¹⁸² В. Ћоровић, „Из Сарајевске прошлости: омладински покрет у Сарајеву шездесетих година XIX века“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. XVI, свеска 1, (1936): 19.

¹⁸³ Исто, 19.

¹⁸⁴ Исто, 19.

¹⁸⁵ Вуковић, „Стварање нове више јерархије после уклањања митрополита српског Михаила“, 10.

¹⁸⁶ Исто, 8.

¹⁸⁷ Лонгин Томић, „Улога српског православног свештенства зворничко-тузланске епархије у прошлости“, у *Споменица поводом осамдесетогодишњице окупације Босне и Херцеговине (1878–1958)*, 36–37.

¹⁸⁸ Вуковић, „Стварање нове више јерархије после уклањања митрополита српског Михаила“, 20.

¹⁸⁹ Вуковић, *Српски јерарси...*, 412.

¹⁹⁰ Саво Љубибратић, „Архиепископ и митрополит Сава Косановић“, у *Споменица поводом осамдесетогодишњице окупације Босне и Херцеговине (1878–1958)...*, 76. Патријарх српски Прокопије Ивачковић обратио се писмом 9. децембра 1878. г. Никанору Грујићу за мишљење да ли да затражи митрополитску јурисдикцију над православном црквом у БиХ. Никанор му је одговорио да је пре тога неопходно решити државоправни положај БиХ. Видети: *Автобиографија Никанора Грујића*, 169.

¹⁹¹ Љубибратић, „Архиепископ и митрополит Сава Косановић“, 77.

¹⁹² *О недостојном и антиканонском рукополагању сарајевског митрополита Антима*, АСАНУК МПБ 1880/1.

¹⁹³ Према истраживању историчара Милорада Екмечића, у Босни и Херцеговини до 1918. године било је 14 српских сељачких устанака, од којих су свега три у XX веку. Предводили су их српски православни свештеници. Видети опширније: Љушић, *Српска државност XIX века*, 471; Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве II*, 523.

¹⁹⁴ Љушић, *Српска државност XIX века*, 470.

лителије.¹⁹⁵ На звоник и звоно Срби нису смели да помисле све до друге половине XIX века.¹⁹⁶ Народ се окупљао у храмовима само о Божићу, Ускрсу, Духовима, Петровдану и Великој Госпојини. Многа места, поготово у средњој Босни, нису имала цркве.¹⁹⁷ Путописац Александар Гиљфердинг, на пропутовању кроз БиХ и Стару Србију, забележио је случајеве православних Срба који у животу нису имали прилике да присуствују богослужењу.¹⁹⁸ Вук Стефановић Караџић запазио је да неки свештеници служе Литургију „од године до године“,¹⁹⁹ док калуђери боље знају типик, чешће читају у цркви и служе Литургију.²⁰⁰ Султановим Ферманом 1875. године, Срби су добили извесне олакшице у грађењу цркава, али и даље су се Муслимани томе противили.²⁰¹

Берлинским конгресом 1878. године БиХ ушла је у састав Хабзбуршке монархије.²⁰² Промене у верском животу Срба видљиве су биле одмах након Аустроугарске окупације. Уклоњени су српски грбови са православних цркава и школа, ћириличне књиге замењене латиничним, забрањена је куповина руских богослужбених књига и предузета темељна ревизија свих школских уџбеника.²⁰³ Будући да у Бечу нису желели да цариградски патријарх и даље поставља митрополита у БиХ, уз коначну сагласност Порте,²⁰⁴ требало је решити проблем јурисдикције Цркве. Аустроугарски режим излаз из настале ситуације видео је у припајању Карловачкој митрополији,²⁰⁵ с чиме је био сагласан и Герман Анђелић, тврдећи да је Карловачка митрополија „наследница Пећке патријаршије“.²⁰⁶ Међутим, томе су се противиле црквене општине и босанско свештенство.²⁰⁷ За решавање овог сложеног питања били су заинтересовани и Србија и Русија.²⁰⁸ Неспоразуми су разрешени Конвенцијом 1880. године, између Цариградске патријаршије и Аустроугарске владе.²⁰⁹ Срби су тада изгубили самоуправу у сфери цркве и образовања.²¹⁰ Цар је добио право да поставља епископе, а власт могућност да се меша у надлежности Цркве и школа.²¹¹ На Литургији су епископи помињали име Цариградског патријарха и од њега добијали свето миро.²¹² Ускраћено им је право да бирају свештенике. Угашена је богословија у Бањој Луци а

¹⁹⁵ Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* II, 527.

¹⁹⁶ Иво Андрић, *Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине* (Београд: Просвета, 1995), 41.

¹⁹⁷ Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* II, 527.

¹⁹⁸ Александар Ф. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији* (Београд: Новинско-издавачка установа Службени лист СРЈ, 1996), 34.

¹⁹⁹ Андрић, *Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине*, 78. Цитирано према: Вук Стефановић Караџић, *Живот и обичаји народа српскога* (Беч: 1867), 296.

²⁰⁰ Исто, 296.

²⁰¹ Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* II, 528.

²⁰² Љушић, *Српска државност XIX века*, 472.

²⁰³ Томић, „Улога српског православног свештенства зворничко-тузланске епархије у прошлости“, 46.

²⁰⁴ Војислав Богвић, „Стање СПЦ у Босни и Херцеговини од окупације 1878. до почетка борбе за верско-просветну аутономију 1896. године (Из аустроугарских тајних архива)“, у *Споменица поводом осамдесетогодишњице окупације Босне и Херцеговине (1878–1958), педесетогодишњице анексије (1908–1958) и четрдесетогодишњице ослобођења и уједињења (1918–1958)*, приредио Светозар Душанић (Београд: Србоштампа, 1959), 55.

²⁰⁵ Војислав Максимовић, *Митрополит Сава Косановић 1839–1903* (Добрун – Сарајево: „Дабар“, СПКД „Просвјета“, 2003), 28.

²⁰⁶ Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* II, 540–541.

²⁰⁷ Максимовић, *Митрополит Сава Косановић 1839–1903*, 28.

²⁰⁸ Исто, 28.

²⁰⁹ Љубибратић, „Архиепископ и митрополит Сава Косановић“, 77.

²¹⁰ Ристо Грђић, „Борба за црквено-школску аутономију у Босни и Херцеговини“, у *Споменица поводом осамдесетогодишњице окупације Босне и Херцеговине (1878–1958)*, 94.

²¹¹ Томић, „Улога српског православног свештенства зворничко-тузланске епархије у прошлости“, 46.

²¹² Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* II, 544.

отворена нова, у Рељеву, с професорима блиским режиму.²¹³ Отежавано је зидање цркава, забрањивано оснивање црквених певачких друштава.²¹⁴

Кључна личност за живот босанских Срба под Аустроугарском влашћу био је митрополит Сава Косановић, хиротонисан у Сарајеву за дабробосанског митрополита, 10. априла 1881. године.²¹⁵ Сукобио се с влашћу која је најразличитијим ограничењима отворено иступала против православне вере. Забрањиван је рад српских школа, употреба ћирилице, покушано је са заменом руских богослужбених књигама прештампаним у аустроугарским штампаријама.²¹⁶ Све време праћени су контакти босанских Срба са Русијом и Србијом. Римокатоличка пропаганда предлагала је Косановићу да са народом и свештенством прихвати унију, а заузврат да сачувају слободу литургијске службе и народне обичаје.²¹⁷ Међутим, такав предлог митрополит Сава је одбио.²¹⁸

Митрополит је путем окружница објављиваних у „Дабробосанском источнику“ од 1881–1885. године, захтевао од свештеника споровођење појединих наредби богослужбеног карактера. На пример, да не обављају обреде венчања ноћу, а венчања војних обвезника да не чине без дозволе надлежних власти; при изградњи цркава да се темељи не постављају без архијерејског благослова, конзисторији да се достављају подаци о броју и врсти крсних слава и друго.²¹⁹ Што се тиче његовог односа са Карловачком митрополијом, Косановић је избегавао контакте са карловачким патријархом Германом Анђелићем сматрајући да је исти изабран неканонски, одлуком аустроугарских власти, те да је био издајник српства и православља.²²⁰ Такође се јавно успротивио идеји Димитрија Руварца²²¹ да се Православна Црква у БиХ одвоји од Цариградске патријаршије и потчини Карловачкој митрополији.²²² Право Карловачке митрополије да јој буде потчињена Црква у БиХ доказивао је и Никодим Милаш.²²³ Своју тезу изнео је у расправи „Канонско начело православне цркве при разређивању црквених области“. У њој, између осталог, Милаш пише да је, независно од канонских и историјских разлога, у интересу Босанске митрополије да призна врховно право српског патријарха у Сремским Карловцима и ступи у „црквено јединство са осталим православним црквеним предстојницима Аустроугарске монархије“.²²⁴ Косановић је негирао овај Милашев став истичући да се Православна Црква у БиХ може издвојити само уз сагласност Цариградске патријаршије. При томе, она се може присајединити само Србији

²¹³ Грђић, „Борба за црквено-школску аутономију у Босни и Херцеговини“, 94.

²¹⁴ Мирко Максимовић, „Црквене борбе и покрети“, у *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење* (Бања Лука – Београд: Графид, 2017), 82–83.

²¹⁵ Предраг Пузовић, *Српска православна епархија Дабробосанска – шематизам* (Србиње: Духовна академија Св. Василија Острошког, 2004), 22.

²¹⁶ Према ће о прештапвању богослужбених књига бити речи у другом делу рада, на овом месту ћемо само поменути опсежну акцију њиховог исправљања и прештапвања у Сарајеву, што је чињено да би се спречио увоз из Србије и Русије. Од 1889. до 1892. за потребе Српске Цркве штампано је неколико богослужбених књига с благословом цариградског патријараха Дионисија V (1887–1891) и Неофита VIII (1891–1894).

²¹⁷ Богићевић, „Стање СПЦ у Босни и Херцеговини од окупације 1878. до почетка борбе за верско-просветну аутономију 1896. године...“, 59.

²¹⁸ Д. Р., „Сава Косановић, митрополит дабро-босански“, *Српски Сион* година III, бр. 3 (1903): 83.

²¹⁹ Пузовић, *Српска православна епархија Дабробосанска – шематизам*, 30.

²²⁰ Максимовић, „Црквене борбе и покрети“, 167–168.

²²¹ Димитрије Руварац (1842–1931), свештеник, историчар, политичар и публициста. Објавио је велики број историјских извора и студија, црквено-политичких чланака и расправа. Био је управник Српске манастирске штампарије у Сремским Карловцима, библиотекар Патријаршијске библиотеке, уредник часописа „Српски Сион“, „Архива за историју српске православне Карловачке митрополије“ и „Гласника Српске патријаршије“. Видети опширније: Никола Радојчић, „Димитрије Руварац: 25. октобар, 1842, Ст. Бановци † 20. новембар (3. децембар) 1931, Ср. Карловци, Гласник Историског друштва у Новом Саду, књига V (1932): 145–156.

²²² Максимовић, „Црквене борбе и покрети“, 256.

²²³ Богићевић, „Стање СПЦ у Босни и Херцеговини од окупације 1878. до почетка борбе за верско-просветну аутономију 1896. године...“, 61.

²²⁴ Никодим Милаш, *Каноничко право православне цркве при разређењу црквених области: к питању о јерархичком положају Сарајевске митрополије* (Задар: 1884), 16.

или Црној Гори, или може да постане аутономна.²²⁵ Овај проблем биће и један од разлога Косановићеве оставке. Најпре је у задарском „Народном листу“ објављено да намерава да поднесе оставку стога што Земаљска влада од њега захтева да се потчини Карловачкој митрополији. Будући да ову вест није демантовао, окарактерисан је као „опасан агитатор“ којег би требало уклонити.²²⁶ Непрекидни притисци на митрополита окончани су његовом оставком 1885. године.²²⁷

Пред крај XIX века, 1896. године Срби су меморандумом²²⁸ известили аустроугарског цара о тешком положају у коме су се налазили српски народ и Црква.²²⁹ Због негативног одговора власти и одбијања Цариградске патријаршије да подржи Устав босанско-херцеговачке аутономије,²³⁰ Срби су почели да бојкотују свештенике и престали да одлазе у цркву.²³¹ Последице таквог односа биле су велики број некрштене деце, непричешћених и лаика сахрањених без опела.²³²

Уредба којом су Срби коначно добили црквено-просветну аутономију потписана је 1905. године.²³³ Народ је добио право да бира пароха, а цар, као и пре, митрополита. Митрополија, црквени суд и богословија остали су под ингеренцијом државе.²³⁴ Црква у БиХ остала је под управом Цариградске патријаршије све до краја Првог светског рата.²³⁵ Сава Косановић умро је у свом дому у Улцињу 11/23. фебрура 1903.²³⁶ У историји је остао упамћен као борац против римокатоличког прозелитизма, „уније и асимилационе политике окупаторске власти“.²³⁷

На катедру дабробосанских митрополита после Саве Косановића именован је Георгије (Ђорђе) Николајевић (1885–1896). Гимназију и богословију завршио је у Сремским Карловцима, а студије философије у Пешти прекинуо је након кратког времена. Митрополит Стратимировић послао га је у Дубровник за учитеља²³⁸ српског и немачког језика.²³⁹ За време свог боравка тамо, био је у честој преписци са карловачким митрополитима Стефаном Стратимировићем, Стефаном Станковићем и Јосифом Рајачићем.²⁴⁰ Занимљиво је да су одмах након посвећења за митрополита Сави Косановићу из Далмације послали Георгија Николајевића да му помогне око уређења конзисторије и богословије.²⁴¹ Заслужан је посебно за увођење свештеничких састанака на којима је, између осталог, расправљано о „једнообразности свештеничких чинодејстава и црквених обреда“.²⁴² Установљена је пракса да се у време Часног поста у седишту протопрезвитерата служи Литургија пређеосвећених Дарова, да се избаци из употребе олтарско звонце као обичај Римске цркве, недељом и празником да се обавезно служи Литургија, свештеници да набаве суд за крштавање деце и у својим парохијама да сузбијају навику парохијана да избегавају једнодневне и вишедневне

²²⁵ Богићевић, „Стање СПЦ у Босни и Херцеговини од окупације 1878. до почетка борбе за верско-просветну аутономију 1896. године“, 61.

²²⁶ Јован Дајковић, „Оставка митрополита Хаџи Саве Косановића“, у *Споменица поводом осамдесетогодишњице окупације Босне и Херцеговине (1878–1958)*, 83.

²²⁷ Д. Р., „Сава Косановић, митрополит дабро-босански“, *Српски Сион* година III, бр. 3(1903): 82.

²²⁸ Овај Меморандум представљао је увод у борбу за црквено-просветну аутономију у Босни и Херцеговини. Видети: Грђић, „Борба за црквено-школску аутономију у Босни и Херцеговини“, 95.

²²⁹ Исто, 94.

²³⁰ Исто, 95.

²³¹ Максимовић, „Црквене борбе и покрети“, 85.

²³² Грђић, „Борба за црквено-школску аутономију у Босни и Херцеговини“, 92.

²³³ Томић, „Улога српског православног свештенства звоничко-тузланске епархије у прошлости“, 48.

²³⁴ Максимовић, „Црквене борбе и покрети“, 90.

²³⁵ Пузовић, *Кратка историја СПЦ*, 74.

²³⁶ Максимовић, „Црквене борбе и покрети“, 143.

²³⁷ Пузовић, *Кратка историја СПЦ*, 32.

²³⁸ Пузовић, *Српска православна епархија Дабробосанска – шематизам*, 34.

²³⁹ *Азбучник Српске Православне Цркве...*, 164.

²⁴⁰ Димитрије Руварац, *Животопис Ђорђа Николајевића митрополита Дабро-босанског* (Земун: 1898), 56.

²⁴¹ Руварац, *Животопис Ђорђа Николајевића митрополита Дабро-босанског*, 75.

²⁴² Пузовић, *Српска православна епархија Дабробосанска – шематизам*, 43.

постове.²⁴³ Николајевић је покренуо у Сарајеву опсежну акцију прештампавања литургијских књига,²⁴⁴ о чему ћемо детаљније писати касније.

в) Духовне везе Карловачке митрополије са Далмацијом и Боком которском

Положај српског народа и свештенства у Далмацији, под турском, а касније млетачком влашћу, историчари углавном описују као тежак, понижавајући,²⁴⁵ веома рђав,²⁴⁶ пун неизвесности и претњи.²⁴⁷ За православне од посебног значаја био је закон млетачке владе од 16. новембра 1780, којим су постали независни од римског папе и потпали под власт Цариградског патријарха. Далмација је почетком XIX века, након пораза руске и аустријске војске од Наполеона, припала Французима и стекла верске слободе.²⁴⁸ Све до тада свештеници су тајно обављали обреде крштења, венчања и опела.²⁴⁹

Као један од главних извора за добијање реалне слике црквеног живота у Далмацији с краја XVIII и почетка XIX века узима се тротомно житије Герасима Зелића (1752–1838),²⁵⁰ образованог и предузимљивог архимандрита манастира Крупа. Пишући о визитацији коју је обавио по далматинским местима, Зелић нам је оставио сведочанство о стању цркве и свештенства. Недостатак образованих свештеника негативно се одразио на богослужбени живот. Отац Герасим наводи њихово потпуно неразумевање појединих црквених термина.²⁵¹ Само у три од 54 цркве које је Зелић обишао затекао је литургијске књиге за цео годишњи богослужбени круг. Занемаривано је вођење протокола крштених, венчаних у умрлих. Венчања су обављана по кућама,²⁵² чак и у забрањеним степенима сродства.²⁵³ Циркуларним писмима Зелић је настојао да у парохијама заведе ред.²⁵⁴

Јаку духовну везу између Карловачке митрополије и Далмације можемо сагледати управо кроз однос архимандрита Герасима и митрополита Стефана Стратимировића, којег је интересовало стање српске Цркве и који је тражио о томе од Зелића детаљан извештај.²⁵⁵ Стратимировић је хтео да је потчини Горњокарловачкој епархији, али томе се успротивила Аустрија.²⁵⁶ Срби у Далмацији су, као и у БиХ, поштовали свештенство, од њега су зависили и указивали им неограничено поверење.²⁵⁷ Међутим, због велике строгости, Зелић је међу свештенством имао доста непријатеља²⁵⁸ који су се често жалили Стратимировићу.²⁵⁹ Као генерални викар за Боку которску, у лошим односима био је са Венедиктом Краљевићем (1810–1823)²⁶⁰ којег је Наполеон поставио за епископа Далмације и Боке которске.²⁶¹ На

²⁴³ Исто, 44.

²⁴⁴ Руварац, *Животопис Ђорђа Николајевића митрополита Дабро-босанског*, 113.

²⁴⁵ Душан Кашић, „Срби и православље у сјеверној Далмацији“, у *Срби и православље у Далмацији и Дубровнику – алманах* (Загреб: Савез удружења православног свештенства СР Хрватске, 1971), 19.

²⁴⁶ Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве II*, 570.

²⁴⁷ Пузовић, *Кратка историја СПЦ*, 75.

²⁴⁸ Кашић, „Срби и православље у сјеверној Далмацији“, 24.

²⁴⁹ Георгије (Ђорђе) Николајевић, *О Дубровнику и Дубровчанима*, прир. Ирена Арсић (Ниш: Центар за црквене студије, 2012), 9.

²⁵⁰ *Житије Герасима Зелића* свеска прва (Београд: 1897), 13; *Житије Герасима Зелића* свеска трећа (Београд: 1900), [XI].

²⁵¹ *Житије Герасима Зелића* свеска друга (Београд–Загреб: 1898), 110.

²⁵² Исто, 111.

²⁵³ Исто, 112.

²⁵⁴ Исто, 115.

²⁵⁵ Никодим Милаш, *Православна Далмација* (Београд – Шибеник: Истина, 2004), 437.

²⁵⁶ Кашић, „Срби и православље у сјеверној Далмацији“, 24.

²⁵⁷ Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве II*, 530.

²⁵⁸ Кашић, „Срби и православље у сјеверној Далмацији“, 24.

²⁵⁹ Милаш, *Православна Далмација*, 452.

²⁶⁰ Вуковић, *Српски јерарси...*, 64.

²⁶¹ *Житије Герасима Зелића*, свеска друга, 202.

сопствени захтев Зелић је разрешен викарне дужности,²⁶² а повратак у Далмацију му је забрањен да би Краљевић, који је задобио поверење Беча, несметано могао припремити спровођење уније. Интересантно је да је Венедикт у Трсту 1816. године лично од цара тражио да у „догматским стварима зависи од митрополита Стратимировића“.²⁶³ Одговорено му је да то није неопходно, јер је он у својој епархији и митрополит и патријарх.²⁶⁴ Да ли се Венедиктов захтев конкретно односио на потпадање под јурисдикцију Карловачке митрополије или на нешто друго, остаје нејасно. Тим пре што Сава Вуковић, не наводећи при том извор, тврди да је Венедикт 1813. године Стратимировића замолио „да прими Далматинску епархију у јурисдикцију Карловачке митрополије, што је и учињено“.²⁶⁵ Међутим, 29. децембра 1829. године, уз велика ограничења, царском наредбом православна Црква у Далмацији коначно је „у питањима вере“ потчињена карловачком митрополиту.²⁶⁶

Стефан Стратимировић имао је запажену улогу у заштити српског народа у Далмацији од уније коју је Венедикт покушавао да спроведе. Будући да Стратимировићев предлог за његовим уклањањем код власти у Бечу није прихваћен, по његовим инструкцијама отпочео је протест Срба. Народ је одбијао да одлази на архијерејске Литургије, да прима благослов и антидор; спремни су били пре да изгубе живот и имовину, него да допусте и „најмању измјену у догматима (...) вјероисповести“.²⁶⁷ Краљевић је преминуо 1862. године, изјављујући у опоруци „да никада није био унијат“,²⁶⁸ да је хтео да православне и римокатолике сједини у братској љубави и „да умире као православни епископ“.²⁶⁹ Чињенице су, међутим, говориле другачије.

У време далматинског епископа Јосифа Рајачића, хиротонисаног 1829. године у Сремским Карловцима,²⁷⁰ покренута је опсежна акција уклањања из парохијских цркава руских богослужбених књига и њихова замена књигама штампаним у Бечу и Пешти,²⁷¹ о чему ће више бити речи у другом делу рада. Рајачић је бринуо о образовању свештенства²⁷² у Шибенику отворивши православну клирикалну школу.²⁷³ Интересовао се за црквене књиге.²⁷⁴ Епархију је напустио 8. маја 1834. године, а на његову катедру дошао је накратко Пантелејмон Живковић (1834–1835).²⁷⁵ Стратимировић га је у Бечу саветовао шта треба да ради да би се у Далмацији очувала православна вера.²⁷⁶ Међутим, јака унијатска пропаганда није престајала, те је епископ Пантелејмон отишао из епархије марта 1836. године.²⁷⁷ Остала

²⁶² *Житије Герасима Зелића*, свеска трећа, 51.

²⁶³ Димитрије Руварац, *Автобиографија протосинђела Кирила Цвјетковића и његово страдање за православље* (Београд: 1898), 90–91.

²⁶⁴ Исто, 91.

²⁶⁵ Вуковић, *Српски јерарси...*, 64.

²⁶⁶ Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве II*, 591. Коста Милутиновић наводи да је царска одлука донета 19. марта 1829. г. Сава Вуковић пише да је то било 28. децембра 1828. године, а проф. Предраг Пузовић – крајем 1828. г. Видети: Kosta Milutinović, *Vojvodina i Dalmacija 1760–1914* (Novi Sad: Institut za izučavanje istorije Vojvodine, 1973), 177; Вуковић, *Српски јерарси...*, 65; Предраг Пузовић, „Карловачка митрополија“, *Теолошки погледи година XXX*, број 1–4 (1997): 189.

²⁶⁷ *Житије Герасима Зелића* свеска трећа, 184.

²⁶⁸ Вуковић, *Српски јерарси...*, 65.

²⁶⁹ Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве II*, 591.

²⁷⁰ Јован Радонић, *Аутобиографија патријарха Јосифа Рајачића (критичка оцена)* (Београд: Просвета, 1951), 166.

²⁷¹ Љубо Влачић, „Јосиф Рајачић као далматински епископ“, *Гласник историског друштва у Новом Саду* књига VII, свеска 1–3 (1934): 166.

²⁷² Петар Шеровић, „Неколико цртица о раду епископа Рајачића у Боки“, *Гласник историског друштва у Новом Саду* књига XII, свеска 2 (1939): 230.

²⁷³ Предраг Пузовић, *Задарска богословија* (Београд: Институт за теолошка истраживања, Православни богословски факултет, 2012), 8.

²⁷⁴ Шеровић, „Неколико цртица о раду епископа Рајачића у Боки“, 231.

²⁷⁵ Димитрије Николајевић, „Пантелејмон Живковић епископ далматински (1834–1835) и унија“, 276.

²⁷⁶ Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве II*, 597.

²⁷⁷ Николајевић, „Пантелејмон Живковић епископ далматински (1834–1835) и унија“, 282.

је упражњена осам година, након чега је за епископа далматинског 1843. године хиротонисан Јеротеј Мутибарић.²⁷⁸ У Српској Цркви остао је упамћен по заслугама за повратак унијата у православну веру.²⁷⁹ На његов предлог написана су „Монашка правила“, а као предложак коришћена су Правила београдско-карловачког митрополита Викентија Јовановића.²⁸⁰ Правни положај свештенства био је уређен „Парохијским устројством“ из 1853. године.²⁸¹ Чим је дошао у Задар, извршио је визитацију епархије и од манастира и црквених општина затражио да напишу све богослужбене књиге. Сачињени спискови сведоче углавном о њиховом задовољавајућем броју и врсти, а готово све су имале бар примерак Србљака.²⁸² По Стратимировићевој жељи, дао је коначну редакцију карловачког појања²⁸³ које је утврдио не само у далматинској епархији,²⁸⁴ где је остао до 1853. године,²⁸⁵ већ и на другим просторима где су живели Срби.²⁸⁶ Мутибарића је наследио Стефан Кнежевић (1853–1890).²⁸⁷ У његово време престала је унија, али се појавио великохрватски покрет у Далмацији, који је оспоравао да у Далмацији има Срба. Спор се временом смирио у обостраном интересу.²⁸⁸ Кнежевић је основао конзисторију, преуредио парохије, унапредио црквену просвету, обновио многе манастире и цркве и побољшао материјални положај свештенства.²⁸⁹ Био је одан српству и православљу,²⁹⁰ уживао поверење народа и пастве²⁹¹ храбро и јавно бранећи у Далмацији православну Цркву.²⁹²

Српска Црква у Далмацији подељена је на Далматинско-истријску и Бококоторско-дубровачку епархију.²⁹³ Царским указом 1873. године²⁹⁴ издвојене су од духовне власти Карловачке митрополије и ушле у састав новоформиране Цислитавско грчко-оријенталне епископије,²⁹⁵ односно Буковинско-далматинске митрополије са седиштем у Черновцима.²⁹⁶ Последњи епископ у Далмацији у XIX веку био је Никодим Милаш, посвећен за епископа далматинско-истријског у Бечу 16. децембра 1890. године. Оставио је дубок траг у црквено-

²⁷⁸ Даница Петровић, „Јеротеј Мутибарић и карловачко појање“, у *Зборник Матице Српске за ликовне уметности* 24 (1988): 282.

²⁷⁹ Пузовић, *Кратка историја СПЦ*, 79.

²⁸⁰ О Монашким правилима Викентија Јовановића и њиховом утицају на богослужбени живот Карловачке митрополије писао је Никола Лукић. Поред дисциплинарне интенције, њихов задатак био је, између осталог „да монаштво Карловачке митрополије уведу у богослужбени ред и поредак Православне цркве“. Опширније видети: Никола Лукић, О Монашким правилима Викентија Јовановића и њихов утицај на богослужбени живот Карловачке митрополије“, у *Српска теологија данас* (Београд: Православни Богословски факултет, 2015), 209–220.

²⁸¹ Никодим Милаш, *Православно црквено право*, (Београд – Шибеник: Истина, 2004), 441.

²⁸² Петровић, „Јеротеј Мутибарић и карловачко појање“, 284.

²⁸³ Овај драгоцен податак објавио је први професор Радослав Грујић, притом не наводећи његов извор. Видети: Д. Петровић, „Јеротеј Мутибарић и карловачко појање“, 278; Вуковић, *Српски јерарси...*, 219; Лазар Мирковић, *Православна литургија, општи део* (Београд: Свети архијерејски синод СПЦ, 1982), 274.

²⁸⁴ Петровић, *Српски јерарси...*, 290.

²⁸⁵ Исто, 282.

²⁸⁶ Исто, 290.

²⁸⁷ Исто, 475.

²⁸⁸ Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве II*, 602.

²⁸⁹ Федор Никић, „Епископ далматински Стефан Кнежевић“, *Српска зора, магазин Српске крајине* свеска 7 (1993): 228.

²⁹⁰ Исто, 230.

²⁹¹ Исто, 227.

²⁹² Исто, 232.

²⁹³ Пузовић, *Кратка историја СПЦ*, 79.

²⁹⁴ Највећи противници останка приморских Срба у саставу Карловачке митрополије били су Бечки двор и владајућа класа у Аустрији. О томе видети: Milutinović, *Vojvodina i Dalmacija 1760–1914*, 172.

²⁹⁵ Исто, 173.

²⁹⁶ Веселиновић, *Историја Српске православне цркве са народном историјом*, 125–126.

правној и историјској и просветној делатности.²⁹⁷ На епископској катедри остао је до 1910. године.²⁹⁸

У Бококоторској епархији за нас је посебно значајан Герасим Петрановић (1871–1906),²⁹⁹ теолошки и свестрано образован владика који је знао више језика.³⁰⁰ У Бечу је провео две године и, по одобрењу аустроугарске владе, надзирао је штампање богослужбених књига 1852. године.³⁰¹ Петрановић је покренуо издавање епархијског шематизма, дајући му „научну вредност“³⁰² и уређивао „Српско-далматински магазин“ од 1862. до 1871. године, први часопис на српском језику у Далмацији.³⁰³ Написао је на српском језику, 1853. године³⁰⁴, „Побожна размишљања при служби св. литургије“, с циљем „да народ позна смисао божанствене службе, обреда св. православља.“³⁰⁵ Објављена му је у три дела књига проповеди „Добри пастир“,³⁰⁶ 1850, 1853. и 1859. године.³⁰⁷ Преминуо је 18. априла 1906. и сахрањен у манастиру Савина у Црној Гори.³⁰⁸

²⁹⁷ Васо Ивошевић, „Др Никодим Милаш, епископ далматинско-истарски“, у *Срби и православље у Далмацији и Дубровнику*, 35.

²⁹⁸ За његов дугогодишњи научни рад и прегалаштво, Епархија далматинска му се одужила 2004. године, издавањем његових изабраних дела у седам књига.

²⁹⁹ Данило Петрановић, *Живот и рад епископа Герасима Петрановића* (Котор: Православна епископска конзисторија, 1912), 31; 65.

³⁰⁰ Milutinović, *Vojvodina i Dalmacija*, 171.

³⁰¹ *Аутобиографија Никанора Грујића*, 90.

³⁰² Петрановић, *Живот и рад епископа Герасима Петрановића*, 46.

³⁰³ Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве II*, 608.

³⁰⁴ „Библиографија“, *Србско далматински магазин* књига 17 (1856): 94.

³⁰⁵ Петрановић, *Живот и рад епископа Герасима Петрановића*, 23.

³⁰⁶ Исто, 22.

³⁰⁷ „Књижевност“, *Србско далматински магазин* књига 18, (1859): 141–144.

³⁰⁸ Петрановић, *Живот и рад епископа Герасима Петрановића*, 67.

Закључак

Карловачка митрополија је редак феномен, пошто је више од два века успевала да одржи у заједништву све Србе који су егзистирали на њеном простору од Далмације до Ердеља. Од момента досељавања Срба на просторе северно од Саве и Дунава, у новоформираној области истицана је константна тежња Цркве за што бољим организовањем богослужбеног живота. Црквено-правни, обредни и верски проблеми решавани су на разноврсне начине, најчешће кроз редовне народно-црквене саборе, реформама митрополита и различитим канонско-правним и другим актима дијецезалних епископа. Интересантно је да је врло рано истицана потреба за утврђивањем богослужбене једнообразности у области најпре јединствене Београдско-карловачке, а касније и самосталне Карловачке митрополије. Свеукупан црквено-народни и богослужбени живот уређиван је, детаљно дефинисан и контролисан, такође, привилегијама и деклараторијама Хабзбуршке власти.

Харизматичност и оштроумност митрополита, изнад свега непоколебивост у православној хришћанској вери и спремност за суочавање са изазовима времена, хуманистичко-рационалистичким погледом на свет, константним претњама унијаћења, показали су да су српски јерарси били дорасли насталим проблемима и изазовима, трудећи се да не одступе од светописамског и предањског учења. Улагали су, с једне стране, велике напоре за добијање верских права и слободе српском народу, а с друге, бринули су о манастирима као најзначајнијим богослужбеним местима народног сабрања и „институционалним гарантом српске егзистенције“.³⁰⁹ Најважније им је било очување аутономије, са уверењем да је поштовање владара Бечког двора значајно за свеукупан духовни живот Срба у Монархији, чије су основне компоненте чинили Пећка патријаршија, косовски култ и Светосавље. Следствено томе, српски народ имао је поверења у своју јерархију и укључивао се у решавање бројних црквених питања и проблема. С друге стране, активности карловачких митрополита, како смо показали, прелазиле су границе Карловачке митрополије, где су православни Срби стицајем историјских околности, територијално, али не и духовно од ње били одвојени.

³⁰⁹ Ж. Војновић, „Манастирске библиотеке на подручју Карловачке митрополије у 18. веку“, 26.

ПОГЛАВЉЕ 2

2. БОГОСЛУЖБЕНИ ЖИВОТ ЕПИСКОПА, КЛИРА И ЛАИКА

А. Богослужбени живот архијереја Карловачке митрополије

Богослужбени живот архијереја Карловачке митрополије можемо сагледати с више аспеката. Један од значајнијих су канонске визитације, односно старање епископа, у оквиру својих надлежности и могућности, о повереним на управљање дијецезама. Представљале су, с једне стране, начин црквеног контролисања посуда и установа,³¹⁰ а с друге, „чин јавног обреда“ и један од елемената „церемонијалне културе“ у Карловачкој митрополији.³¹¹ Визитација је подразумевала свечани долазак епископа или митрополита у манастир, служење Литургије, литију око храма и читање одговарајућих молитава.³¹² Митрополит (или епархијски архијереј) проверавао је у парохијама, између осталог, број и врсту богослужбених књига, како се чувају и користе, и које књиге недостају како свештеницима, тако и за духовну поуку народа. Светоотачке богословске и библијске канонске књиге морале су се чувати као светиње.³¹³ Међутим, једна белешка из седамдесетих година XIX века казује нам да је овај вид епископске активности, по свему судећи, био запостављен. Лекар, учитељ и педагог Ђорђе Натошевић³¹⁴ забележио је следеће: „Владике би нас препородиле каноничким визитацијама, строгошћу у држању црквенога запта,³¹⁵ сабирањем својега свештенства, па истраживањем и испитивањем узрока зашто народ пропада и (...) давањем упутстава шта и како да се чини, да се народ сачува у породици и општини“.³¹⁶ Да ли су овде у питању били само спорадични случајеви у Митрополији или знатно шири и озбиљнији феномен, није познато. Тим пре што један други, старији запис, пружа потпуно другачију слику. У посланици прослеђеној презвитерима из Шибеника 20. априла 1831. године, епископ Јосиф Рајачић навео је циљеве својих посета. Поред тога што је желео свуда да донесе своје „архијерејско цјелованије и свише благословеније“,³¹⁷ значајно је његово интересовање за богослужење и светотајински живот: да ли цркве имају све што је неопходно за службу, по којем поретку свештеници служе, да ли редовно проповедају и обављају Свете тајне. Верне је позивао на приступање Тајни покајања и праштање.³¹⁸

Поред редовне бриге о свештенству, њиховом статусу и материјалном положају, карловачки митрополити бринули су о монаштву и богослужбеном животу манастира, као места сабрања народа Божијег и иницијатора и катализатора „верске и националне ренесансе“.³¹⁹ Путујући по епархији служили су Литургију у градским и сеоским црквама, манастирима, освештавали обновљене и нове храмове, рукополагали свршене богослове³²⁰ и манастирске искушенике, проповедали, поучавали свештенике³²¹ и паству.³²² У распису

³¹⁰ Јелена Тодоровић, *Ентитет у сенци – Матирање моћи и државни спектакл у Карловачкој митрополији* (Нови Сад: Платонеум, 2010), 105.

³¹¹ Исто, 105. Цитирано према: Мирослав Тимогијевић, „Визитације манастира Шишатовца“, у *Манастир Шишатовца*, прир. Динко Давидов (Београд–Нови Сад: Балканолошки институт, 1989), 341.

³¹² Исто, 109.

³¹³ Денић, *Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. века*, 238.

³¹⁴ Каменко Монашевић, „Др Ђорђе Натошевић“, *Босанска вила* година II, бр. 16 (1887): 249–251.

³¹⁵ Запт = строго утврђен ред, дисциплина.

³¹⁶ Ђорђе Натошевић, „Зашто наш народ у Аустрији пропада“, *Српски летопис* година XXXIX (1865): 119.

³¹⁷ „Архијерејска посланица епископа далматинског Јосифа Рајачића“, *Српски Сион* година XIV, бр. 24 (1904): 689.

³¹⁸ Исто, 689.

³¹⁹ Војновић, „Манастирске библиотеке на подручју Карловачке митрополије у 18. веку“, 30.

³²⁰ Мирко Тишма, *Епископ бачки Митрофан Шевић и његово доба* (Велика Ремета: манастир Велика Ремета), 113.

³²¹ У XIX веку штампана су три „архијерејска поученија“ новорукоположеном презвитеру. Прво је објављено с благословом београдског архиепископа и митрополита Србије Петра Јовановића 1858. г. у Београду. Друго, *Приручник православног свештеника*, штампано је 1867. г. и у њему су прво и друго архијерејско „слово

митрополита Стефана Стратимировића којег је упутио свим епископима 15. марта 1813. године, препоручено им је „да поучавају свештенство“, а презвитери недељом и празником у црквама да поучавају народ.³²³ Владике су писали посланице, беседе, критике и коментаре, прозу и поезију, преводили богословске и књижевне радове и друго. На пример, Божићне и Васкршње посланице митрополита Стефана Стратимировића свештенослужитељи су редовно читали и тумачили у парохијским црквама и манастирима Сремске епархије.³²⁴ Пастви и свештенству обраћао се и другим поводима, уосталом, као и његови претходници и каснији наследници на катедри карловачких митрополита.³²⁵

У највећем броју случајева и сами високо интелектуално изображени, значајну пажњу архијереји су посвећивали образовању будућих свештенослужитеља и катихизацији верних.³²⁶ Стратимировић је константно указивао свештеницима на важност учења, образовања и богословског усавршавања. Стога је и решио да отвори клирикална училишта широм Митрополије.³²⁷ Патријарх Јосиф Рајачић такође се залагао за што боље образовање и оспособљавање за богослужење будућих православних свештеника.³²⁸

Колико је у храмовима Карловачке митрополије поштован дневни и недељни богослужбени циклус, шта је уопште све у њега улазило, тешко је рећи. Једно је, међутим, сигурно. Већина архијереја реаговала је на неиспуњавање и непоштовање редовних црквених дужности. Дневни минимум, који је безусловно захтеван од свештеника, свакако тамо где су за то постојали елементарни услови,³²⁹ јесте служење јутрења и вечерње. У прилог томе нам сведоче два докумената. Њихова велика временска дистанца (први је с краја треће, а други из последње деценије XIX века) потврђује нам континуитет и пажњу архијереја о поштовању предањског правила свакодневног служења у храму.

поучитељно“ кандидату који се припрема за рукоположење (11–43), а у наставку „архијерејско поученије новорукоположеном свештенику по правилима богопроповједних апостола и светих богоносних отаца наших“ (44–56) и „упутства архијереја свештенику“ са четири опширне поуке (57–99). Завршни део чини текст о свештенству, намењен читаоцима (100–110). Оба су преведена с руског језика. Треће поученије, *Архијерејска поука пресвитеру: при рукоположењу*, саставио је по Светом Писму епископ бачки Платон Атанацковић и објавио у Новом Саду 1892. г. У односу на претходна два, реч је о богословски, методолошки и садржајно потпуно другачијем тексту који се састоји из уводног (5–8), централног, са 15 поука (8–44) и завршног дела (44–45). Видети: *Архијерејско поученије новорукоположеном свештенику* (Београд: 1858); *Приручник православног свештеника* превод Георгија Јовановића (Земун, 1867); *Архијерејска поука пресвитеру: при рукоположењу* (Нови Сад: 1892).

³²² Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* II, 138.

³²³ Исто, 138.

³²⁴ Денић, *Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. века*, 428.

³²⁵ Исто, 428.

³²⁶ Епископ горњокарловачки Петар Јовановић Видак, Наредбом од 15. маја 1803. г. покушао је катихизацијом да обнови црквени живот у тој епархији, уводећи при храмовима обавезне часове катихезе. Другом Наредбом, од 23. новембра 1804. године, установио је за омладину стални курс, који је трајао сваке године од 1. априла до краја септембра. Јосиф Рајачић је 1855. г. издао конзисторијалну окружницу којом је свештеницима наредио да у недељне и празничне дане, осим школској деци, веронауку предају и одраслој младежи, поготово у време поста. Обавезан саставни део катихизације било је читање одговарајућег зачала из Јеванђеља и проповед са указивањем на људске пороке и грехе и значај покајања. У местима где се наредба спроводила забележено је код верних одсуство равнодушности и хладнокрвности према вери и цркви. Премда је и касније Рајачићева наредба остала на снази, духовна власт није бринула о њеном доследно спровођењу. Крајем XIX века далматински епископ Никодим Милаш настојао је да окружницама свештенству превазиђе запостављену катихизацију деце. Видети опширније: Манојло Грбић, *Карловачко владичанство прилог к историји Српске православне цркве* књига III (Карловац: Штампарија Карла Хауптфелда, 1891), 239; Никодим Милаш, *Аутобиографија* (Београд: ИП Сазвежђа), 60; Милан Попадић, „Зашто је у нашем народу похађање свете цркве и богослужења врло немарно? Шта треба да се ради па да се поправимо“, *Глас истине* година VII, бр. 13 (1890): 196.

³²⁷ Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* II, 135.

³²⁸ Јован Радонић, *Патријарх Јосиф Рајачић* (Нови Сад: Штампарија Јовановић и Богданов, 1938), 8.

³²⁹ На овом месту пре свега имамо у виду парохијске цркве у руралним сиромашнијим срединама, где у недостатку богослужбених књига свештеници нису редовно служили јутрење и вечерњу. Међутим, таква пракса била је присутна и у градовима.

Владика Лукијан Мушицки 21. априла 1826. године наредио је клирицима у Плашком да редовно држе чреде и служе јутрење и вечерњу. Наредбу је упутио поводом курса за клирике из 36 парохија. По доласку у Плашки, приметили су да због своје немарности свештеници не служе.³³⁰ Мушицки је, такође, водио рачуна о светотајинском животу верних. Један од проблема односио се на Свету тајну исповести. Сматрао је недопустивом праксу која се састојала из кратког дијалога свештеника и верника пред црквеном певницом. За Мушицког је такав начин исповести „римски, папски“, супротан обреду Источне цркве, потпуно бескористан за народ, јер се ни једним кораком не приближава Тајни покајања.³³¹ Очигледно је да су свештеници исповест практиковали током Литургије. У супротном, владика не би наредио да се престане с таквом праксом, инсистирајући да исповест лаика буде дан пре недељне Литургије, а акценат да се стави на шесту, осму и десету заповест и откривање повода њиховог преступања. Разлог за стављање акцента на ове три Божије заповести из Декалога (Не убиј, Не укради и Не пожели ништа што је туђе) могао би да буде управо њихово често преступање у Горњокарловачкој епархији. При томе је овај епископ био мишљења да надлежни парох треба да исповеда жене, а капелан мушкарце.³³²

Међу особеностима богослужбеног живота поменућемо обред омивања ногу на Велики четвртак. Практикован је у престоници Карловачке митрополије у XVIII веку,³³³ а није сасвим нестао ни у потоњем.³³⁴ Када је постао карловачки митрополит, Јосиф Рајачић је 10. марта 1844. године из Карловаца упутио позив свим протопрезвитерима, у којем наводи да је поштовање свештеног обреда умивања ногу установљено „од самога Христа Спаситеља Господа нашега (...) и од Православне Цркве наше“.³³⁵ С обзиром на то да се приближавао Велики четвртак, позив им је упућен да ради савршавања обреда дођу и пријаве се у наведени дан у Карловце.³³⁶ О самом чину, међутим, нисмо пронашли никакав траг.³³⁷

Дијецезални епископи реаговали су на поједине неправилности и проблеме у богослужбеном животу и предузимали су мере у циљу спречавања кршења црквеног поретка и дисциплине презвитера. Тако је владика Гаврило Змејановић (1896–1920),³³⁸ по доласку на катедру Вршачке епархије, завео црквени ред реагујући на непоштовање правила дневног круга богослужења и епископског ауторитета од стране појединих свештеника.³³⁹ Када је 21. новембра 1865. године преузео управљање Темишварском епархијом, епископ Антоније Нако

³³⁰ *Наредба Лукијана Мушицког презвитерима у Плашком (24. 3. 1826)*, АСАНУК МПА 297/1827.

³³¹ О Светој тајни исповести и покајања у Карловачкој митрополији, током друге половине XIX века објављивани су богословски радови у црквеној периодици, а ова проблематика била је врло често и главна тема литургијских беседа. Њихово пажљиво ишчитавање и анализа упућују на закључак да је покајничка дисциплина била запостављена, те да су презвитери, због своје нестручности и незнања, ово последовање неправилно савршавали. Подробније о томе видети: Петар Николић, „Историјско-богословски аспект последовања Свете тајне исповести и покајања, у Карловачкој митрополији у XVIII и XIX веку“, 67–81.

³³² *Наредба Лукијана Мушицког презвитерима у Плашком (24. 3. 1826)*, АСАНУК МПА 297/1827.

³³³ Литургијско омивање ногу на Велики четвртак био је један од омиљених обреда у Карловачкој митрополији. Практикован је у време митрополита Павла Ненадовића, али и после његовог упокојења. Видети: Владимир Вукашиновић, *Српска барокна теологија*, 218; Владимир Вукашиновић, „Ношење Сакоса, сушење Честица и литургијско Прање ногу у Карловачкој митрополији“, у *Службе и уставу пјенија – Historija Sacrae Liturgiae Serbicae* (Београд – Врњци: Mons Naemus; Интерклима графика, 2020), 152–154.

³³⁴ Теофило Стевановић писао је да је овај Чин током XIX века нестао из праксе Српске Цркве. Видети: Теофило Стевановић, *Додатак познавању Цркве или Обредословљу* (Београд: 1908), 65.

³³⁵ *Позив митрополита Јосифа Рајачића протопрезвитерима ради учествовања у обреду прања ногу на Велики четвртак*, АСАНУК МПА 1244/1844.

³³⁶ Исто, АСАНУК МПА 1244/1844.

³³⁷ Поред обреда омивања ногу, у Карловачкој митрополији је на Велики четвртак савршаван и чин мироварења. Ово право Митрополија је добила од пећког патријарха Калиника 1. маја 1710. г. Миро је из Карловаца дељено епископима дијецезанима, а они су га даље прослеђивали парохијским свештеницима. Видети: Лазар Мирковић, *Православна литургија или наука о богослужењу православне источне Цркве*, други, посебни део – Свете тајне и молитвословља (Београд: Задруга штампарских радника „Родољуб“, 1926), 56; 58.

³³⁸ Вуковић, *Српски јерарси...*, 106.

³³⁹ *Писмо епископа вршачког Гаврила Змејановића*, АСАНУК МПА 25/1897.

(1865–1872)³⁴⁰ затекао је у њој врло лоше стање. Свештенство је испољавало „неуредност и непослушност”,³⁴¹ Цркви и црквеној имовини нанета је била огромна штета, а избегавано је и плаћање епархијског доприноса.³⁴² Антоније је захтевао „савесност и рад”,³⁴³ наредивши строго вођење евиденције о изостајању свештенства из места службе. Одсуство на 24 сата могао им је одобрити само надлежни протопрезвитер, а више од тога (не дуже од осам дана) – искључиво епископ.³⁴⁴ Такође, инсистирало је на томе да свештеници „богослужења обављају правилно и једнообразно.”³⁴⁵ У том смислу треба разумети и владичанску окружницу у којој је изложен редослед помињања на Литургији при Великом входу. Ђакон је говорио: *Благочестиви и христољубиви... и ...ктиторе и приложнике светога храма овог*, а презвитер је најпре помињао императора,³⁴⁶ потом архијереја и остале, а на крају све православне хришћане. Уколико на Литургији није саслуживао ђакон, презитер је помињао најпре благочестиви и христољубиви род хришћански, а ктиторе и приложнике после императора и архијереја. Завршетак је био исти.³⁴⁷ Владика Антоније окружницом је прописао и првенство части међу свештеницима истог чина, а које је било одређено временом рукоположења.³⁴⁸ И он је у дијецези рукополагао само добро оспособљене и припремљене кандидате, тражећи од њих да имају „одговарајућу школску спрему, љубав према свештеничком позиву и примерно владање”.³⁴⁹

Дешавало се, међутим, понекад, да се архијерејима, свесно или несвесно, поткраду одређене грешке у богослужењу. На пример, из писма упућеног митрополиту Стефану Стратимировићу сазнајемо да је епископ далматински Венедикт Краљевић 1815. године, супротно црквеном канону,³⁵⁰ рукополагао петнаестогодишње дечаке.³⁵¹ Свој поступак образложио је чињеницом оскудице свештенства.³⁵² По сведочењу пакрачког епископа Никанора Грујића,

³⁴⁰ Вуковић, *Српски јерарси...*, 22.

³⁴¹ Стеван Бугарски, *Владика Антоније (Нако) епископ темшиварски* (Темшивар: Темпус, 2010), 16.

³⁴² Исто, 16.

³⁴³ Исто, 17.

³⁴⁴ Окружница „О забрани да свештенство изостаје из места службе без претходног одобрења, бр. 88, од 20. јуна 1867”, у Бугарски, *Владика Антоније (Нако) епископ темшиварски*, 147.

³⁴⁵ Бугарски, *Владика Антоније (Нако) епископ темшиварски*, 20.

³⁴⁶ О помињању аустроугарског цара на богослужењима подробније видети: Петар Николић, „Богослужбене форме помињања аустроугарског монарха у Карловачкој митрополији”, у *Богословље и духовни живот Карловачке митрополије – од краја XVII до почетка XX века*, зборник радова са научног скупа (онлајн) 1–2. децембар 2020, 72–92. (Београд: Институт за културу сакралног Монс хемус, Институт за литургику и црквену уметност ПБФ у Београду), 2021.

³⁴⁷ Окружница „О установљењу једнообразности помињања при Великом входу на литургији бр. 394 од 10. августа 1866”, у Бугарски, *Владика Антоније (Нако) епископ темшиварски*, 142.

³⁴⁸ Окружница „О преимућству части међу свештеницима истог чина”, у Бугарски, *Владика Антоније (Нако) епископ темшиварски*, 152.

³⁴⁹ Бугарски, *Владика Антоније (Нако) епископ темшиварски*, 17.

³⁵⁰ Канон 14. Петошестог Васељенског сабора строго забрањује рукополагање у презвитерски чин пре 30. године живота. Видети: *Свештени канони цркве*, превод са грчког и словенског епископа Атанасија умировљеног херцеговачког (Београд: Митрополије и Епархије: Црногорско-Приморска, Дабро-Босанска, Новограчаничка, Бачка, Далматинска, Захумско-Херцеговачка и Приморска, Православни богословски факултет Београдског универзитета, Манастир Тврдош, 2005), 148.

³⁵¹ *Писмо мајора Ранковића митрополиту Стефану Стратимировићу*, АСАНУК МПБ 25/1815.

³⁵² Због недовољног броја школованих богослова и сиромаштва становника у појединим, најчешће, руралним крајевима, током XIX века Карловачку митрополију захватила је оскудица свештенства. Недостатак свештеничког кадра највише је био присутан у Горњокарловачкој и Пакрачкој, а почетком XIX века и у Далматинској дијецези. Касније се проширио и на друге делове Карловачке митрополије. Епископ пакрачки Мирон Николић у писму патријарху Георгију Бранковићу, 1891. године, пише да су упражњене 22 парохије и да је од 1871. године богословију завршило свега 29 кандидата (*Писмо епископа пакрачког Мирона Николића патријарху Георгију Бранковићу*, АСАНУК МПА 149/1891). О томе је 1874. године расправљао Народни црквени сабор. Констатовао је да младе, годинама уназад, не привлачи свештенички чин, поготово децу имућнијих родитеља. Свесни су да би им такав избор донео „неизвесни, замршени и доста оскудни начин живота”, па се радије опредељују за друга занимања (*Записници седница Српског народног-црквеног сабора за 1874. годину*, АСАНУК, Синод, 1874). Ни крајем XIX века није се назирало решење проблема оскудице свештенства.

јединствен и до тада незабележен случај у Карловачкој митрополији догодио се у грчкој цркви у Бечу.³⁵³ На архијерејској Литургији, служећи поводом имендана цара Фердинанда I, митрополит Јосиф Рајачић је о Малом входу рукоположио Грујића за архиђакона, а после Херувимске песме архиђакона Сергија Каћанског у презвитерски чин. По Грујићевом мишљењу, двојица архиђакона никада истовремено не могу служити.³⁵⁴ На основу чега је Грујић заснивао ово своје мишљење није нам познато.

Једна Рајачићева наредба изазвала је негативне реакције свештенства. Њоме је наређено да се свештенослужитељи јавно причешћују, а лаици да на исповести клече. Међутим, речено му је да је таква пракса „против типика и обичаја“ наше Цркве.³⁵⁵ Јавно причешћивање свештеника можемо разумети једино као Рајачићеву жељу да то чине у олтару без навучене завесе и да тако дају пример вернима. С друге стране, можемо закључити да у Карловачкој митрополији током исповести није практиковано клечање, а да је патријарх на томе инсистирао вероватно да би у свести хришћанина клечањем изазвао осећај грешности и кривице.

Следећи случај показује нам како је из политичких разлога релативизовано питање уласка жена у свештени олтар. Приликом посете Загребу 1869. године, аустријска царица Елизабета желела је да посети православну цркву. Владика Никанор најпре ју је довео пред Царске двери, а потом је, након молитве, на њену жељу, увео у олтар.³⁵⁶

Однос архијереја према богослужењу, али и реалну слику духовног стања у Карловачкој митрополији можемо сагледати и кроз многе владичанске беседе.³⁵⁷ Бројне проповеди српских архијереја Карловачке митрополије објављиване су у црквеним и световним новинама, часописима и зборницима. Међу познатијим епископима беседницима XIX века истичу се Никанор Грујић, Теофан Живковић и Герасим Петрановић.

Проповеди владике пакрачког Никанора Грујића садрже у извесном смислу дозу патетике, али и бројне теолошке поруке и поуке. Вернима је истицао, пре свега, смисао и значај хришћанске православне вере која почива на своја два главна извора – Светом Писму и Светом Предању, свештених обреда и Светих тајни. Из Христових речи о својој присутности тамо где су двоје или троје сабрани у Његово име (Мт. 18. 20), према Грујићевом мишљењу, извиру саборност,³⁵⁸ свака служба, сви црквени обреди, свети обичаји, готово свака молитва³⁵⁹ као најпречи лек.³⁶⁰ Кроз обреде се приноси бескрвна жртва Богу, раздају се благодатне тајне, благосиљају молитвама побожна дела верних.³⁶¹ Уводећи пневматолошку димензију у већину беседа, Никанор истиче улогу Духа Светог у обреду освећења цркве,³⁶² Светој тајни крштења која није само ступање катихумена у Цркву, него истовремено и ступање у заједницу свих обреда, молитава и обичаја.³⁶³ У Тајни миропомазања благодат Педесетнице силази на све, без разлике, освештавајући „ум, срце и вољу нашу за вечну службу божију“.³⁶⁴

³⁵³ Цео догађај Грујић је посматрао у контексту Карловачке митрополије, премда територијално Беч није био у њеном саставу.

³⁵⁴ *Автобиографија Никанора Грујића...*, 52–53.

³⁵⁵ Исто, 111.

³⁵⁶ Исто, 136. О овој теми видети опширније у Николић, „Богослужбене форме помињања аустроугарског монарха у Карловачкој митрополији“, 72–92.

³⁵⁷ Истакнутих проповедика речи Божије било је и у XVIII веку. Ревносници су били следећи епископи: бачки Мојсије Путник, будимски Дионисије Новаковић, карлштатски Генадије Димовић и Стефан Авакумовић, пакрачки Јосиф Јовановић Шакабента. Према: Денић, *Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. века*, 428.

³⁵⁸ Никанор Грујић, „21. новембра у ваведенском храму“, у *Црквене беседе Никанора Грујића некадашњег православног епископа пакрачког*, приредио Д. Н. Петровић (Сремски Карловци: Српска православна богословија Светог Арсенија I Сремца, 2010), 160.

³⁵⁹ Исто, 159.

³⁶⁰ Грујић, „1. јула II“, 118.

³⁶¹ Грујић, „21. новембра у ваведенском храму“, 159–160.

³⁶² Грујић, „29. јуна при освештању храма у Новосадском-Аљмашком гробљу“, 101.

³⁶³ Грујић, „21. новембра у ваведенском храму“, 160.

³⁶⁴ Грујић, „30. јануара“, 44.

Премда на више места истиче да су у хришћанском животу неопходни покајање, исповест и приступање светом причешћу с вером и љубављу,³⁶⁵ спасење човека везује за задовољење правде Божије кроз пост, молитве, милостињу и завете.³⁶⁶ Вернима је поручивао да верују у Бога, слушају реч Његову,³⁶⁷ чувају свете и побожне обичаје и светковине осведочене у православној вери.³⁶⁸ При свакој активности у животу да се прекрсте, да помињу име Божије, благодаре, а име Свете Тројице да не помињу узалуд, или само по обичају.³⁶⁹ Грујић је један од ретких архијереја који је разумевао нецрквеност српског народа, али, с друге стране, постојаног у вери. Да богословље извире из химнографије указује следећим речима: „Погледајмо на тим листовима у што год хоћемо, у тропар, у кондак, у канон, у акатист, у пролог, или у другу коју приложену песму, којом се слави име Светог оца Николаја – од свакуд нам излази пред очи, да је доиста "Диван Бог у светима својим", јер колико је речи, толико је дивних похвала у сваком том речитом споменику светог живота његова“.³⁷⁰

Са црквеног амвона вернима се у другој половини XIX века често обраћао епископ горњокарловачки Теофан Живковић. Његове беседе, попут Никанорових, такође нам откривају кључне богословске проблеме у цркви и народу. Велики број храмова био је без појаца и чтечева,³⁷¹ народ се одвојио од светосавског предања³⁷² и ретко је долазио на богослужења.³⁷³ И Живковић истиче значај заједничарења у храму,³⁷⁴ благодати Божије,³⁷⁵ поготово цркве.³⁷⁶ Његове проповеди обилују еклисиолошким и пнеуматолошким темама. У једној од њих истиче особеност српске Цркве у освештању свечарског колача³⁷⁷ и кољива и заупокојеној Литургији.³⁷⁸ Опомиње вернике да на служби Божијој не врше коленопреклоњења. О томе пише следеће: „Осим посних дана и особитих пригодно молитвених призива Светог Духа, Срби у свету не клече и не клањају никада на служби Божијој. А ја сам видео да друга браћа исте вере на свакој служби и скоро на свакој јектенији чине то (...)“.³⁷⁹

Коленопреклоњења су по свему судећи била уобичајена у Карловачкој митрополији. Живковић овде јасно изражава свој богословски став и даје до знања да је ова појава предањски неутемељена.³⁸⁰

³⁶⁵ Грујић, „25. марта“, 60; „На Цветну недељу“, 64; Грујић, „15. августа“, 149.

³⁶⁶ Грујић, „25. марта“, 60.

³⁶⁷ Грујић, „6. августа“, 138.

³⁶⁸ Грујић, „15. августа“, 149.

³⁶⁹ Исто, 149.

³⁷⁰ „Мисли Никанора Грујића о особинама и мишљењу српског народа“, у Д. Петровић, *Црквене беседе Никанора Грујића бившег православног српског епископа пакрачког*, 240.

³⁷¹ Теофан Живковић, „Бесједа на Божић (V) 1877“, Јован барон Живковић, прир. *Проповједник Српске народне Цркве од Теофана Живковића* (Карловац: 1892), 48.

³⁷² Живковић, „Бесједа на Светог Саву (IV) 1888“, 137.

³⁷³ Теофан Живковић, „Бесједа на Ваведеније Свете Богородице (LVIII)“, 329.

³⁷⁴ Живковић, „Бесједа на Аранђеловдан (LVII) 1882“, 324.

³⁷⁵ Живковић, „Бесједа на Велику Госпојину II (LV) 1875“, 313.

³⁷⁶ Живковић, „Посланица парохијском свештенству Карловачке Дијецезе. У манастиру Гомирју 17. фебруара 1876“, 459.

³⁷⁷ Опширније о Чину благосиљања и резању славског колача видети: Владимир Вукашиновић, *Велики вход* (Београд: Православни богословски факултет, Институт за литургику и црквену уметност, 2015), 102–103.

³⁷⁸ На овом месту треба истаћи да се заупокојене службе сврставају „у најстарија црквена последовања“. Према истраживању проф. др Ненада Милошевића, посебно заупокојено последовање резултат је касније црквене праксе, односно издвајања молитава изговорених највероватније „на такозваним заупокојеним Литургијама“. Више о томе видети: Ненад Милошевић, „Евхаристијски карактер заупокојених служби“, *Теолошки погледи* година XXX, број 1–4 (1998): 49–57; Мацукас Никос, „Служба за упокојене“, у *Литургијско богословље* (Београд: Гласник, 2013), 211–238.

³⁷⁹ Живковић, „Посланица парохијском свештенству Карловачке Дијецезе. У манастиру Гомирју 17. фебруара 1876“, 458.

³⁸⁰ На порекло, улогу и смисао коленопреклоњења у хришћанској цркви историјско-богословски се осврнуо професор ПБФ у Београду Србољуб Убипариповић. О томе опширније видети: Србољуб Убипариповић, „Тајинствени смисао телесних израза у хришћанском богослужењу – део II“, *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати* књ. 15 (2014): 47–58.

Б. Однос свештенства према богослужењу

Свештеник као главни носилац богослужбеног живота Цркве призван је да служи Литургију, извршава црквена молитвословља и шири јеванђељску реч. Поред вере у Васкрслога Христа, као *conditio sine qua non*, однос свештеника према богослужењу био је у директној вези с његовим духовним и световним образовањем.³⁸¹ Као што ћемо даље видети, ова категорија знатно је утицала како на личност, тако и на свакодневни живот, рад и друштвени положај свештенослужитеља у дијецезама Карловачке митрополије.

О школовању свештеничких кандидата и литургијској теологији у црквеним школама писаћемо више у трећем делу нашег рада. На овом месту оквирно ћемо се осврнути на акутни проблем њиховог недовољног образовања, као феномена присутног не само у XIX веку, него и касније. Непобитна је чињеница да је духовна власт, као значајан део друштвене елите Аустроугарске монархије, богословском образовању посвећивала пажњу.³⁸² Оно је стицано у почетку у фрушкогорским и другим манастирима,³⁸³ касније у клирикалним школама³⁸⁴ и руским духовним академијама.³⁸⁵ Међутим, још у првој половини XVIII века оно је на врло ниском нивоу, те је свега 28 Срба из Митрополије школовано у Кијевској духовној академији.³⁸⁶ На проблем необразованог свештенства указивао је Стратимировићу аустријски генерал и војсковођа барон Јохан Карл фон Хилер, обавештавајући га 1812. године о разговору на ту тему са аустроугарским царем Францем I.³⁸⁷ Истичући етичку и едукативну димензију свештеника, Стратимировић је сматрао да би требало да их одликују особине неопходне за успешно обављање својих дужности: врлина, ученост и непрекидно богословско усавршавање.³⁸⁸

Патријарх Јосиф Рајачић истицао је више богослужбени и пастирски карактер свештене службе која је неодвојива од учења. У писму пакрачком епископу Стефану Крагујевићу наводи основне циљеве свештенства: до савршенства приношење Богу Дарова за грехе, брига о вернима, њихово утврђивање у побожности, да се не би заразили духовном болешћу и довели у стање равнодушности.³⁸⁹ Од свештеника се очекивало да у свакој прилици парохијане поучавају, саветују, теше, одвраћају од лоших обичаја, усађују у њих живу веру, чисту побожност и чврсту наду, а младе обучавају у науци вере и црквеном појању.³⁹⁰

³⁸¹ Мање важан, али свакако не и занемарљив фактор који је у одређеном степену вршио индиректан утицај на богослужење било је и материјално стање свештенства. Кроз цео XIX век митрополитима и Сабору са разних страна Карловачке митрополије пристизали су захтеви за дотације најразличитијег садржаја. Материјално стање православних свештеника било је поготово тешко у Горњокарловачкој, Темишварској и Пакрачкој епархији, а погоршано је још више након револуционарне 1848/49. године. Видети: *Молбе свештеника за материјалну помоћ*, АСАНУК МПА 677/1896; Слијепчевић, *Историја Српске цркве* II, 117–124.

³⁸² Недељко Радосављевић, „Школовање свештенства у Карловачкој богословији (1794–1820)“, у *Образовање код Срба кроз векове* (Београд: Историјски институт, 2003), 41.

³⁸³ Поповић, *Срби у Војводини* 2, 356.

³⁸⁴ О томе подробније видети: Радмила Радић, „Образовање свештенства СПЦ у 19. веку и у првој половини 20. века“, у *Образовање код Срба кроз векове*, 101–125.

³⁸⁵ Владислав Пузовић, „Формирање богословске елите Карловачке митрополије у Русији (друга половина XIX – почетак XX века)“, 50.

³⁸⁶ Радић, „Образовање свештенства СПЦ у 19. веку и у првој половини 20. века“, 102.

³⁸⁷ *Писмо Барона Јохана Карла фон Хилера митрополиту Стефану Стратимировићу*, АСАНУК МПБ VII–VIII, 12/1812.

³⁸⁸ Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* II, 135–136.

³⁸⁹ *Писмо патријарха Јосифа Рајачића епископу пакрачком Стефану Крагујевићу*, АСАНУК МПА 1764/1857.

³⁹⁰ Огњеслав, „Зашто наш народ слабо иде у цркву“, *Српски Сион* година II, бр. 22 (1892): 352. Сличну напомену налазимо касније у *Дисциплинарним правилима за свештенство Карловачке митрополије*. Експлицитно је наглашено да је свештеник „особитом ревношћу“ дужан да врши катихизацију, па чак и да ваншколску младеж „обучава у науци вере и пјенију црквеном“. Видети: *Дисциплинарна правила за православно српско свештенство у опсегу православне српске митрополије карловачке* (Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1899), 14.

Презвитери су у XIX веку у великој мери били изложени негативним критикама. У световној и црквеној штампи објављивани су непобожни и антихришћански натписи, директни и често пута неоправдани напади на свештенике.³⁹¹ Приписује им се слабо образовање, непоштовање од стране лаика,³⁹² лоше владање, неспособност да проповедају³⁹³ или слаб ефекат свештеничких проповеди на Литургијама, крштењима и венчањима.³⁹⁴ Епископ Никодим Милаш, обилазећи Далматинску епархију 1892. године констатовао је у црквама „запуштено проповиједање Божије ријечи“.³⁹⁵ Свесни значаја литургијске беседе за верни народ, епископи су стога непрекидно опомињали свештенике да не запостављају беседу,³⁹⁶ шире реч Божију и редовније да проповедају.³⁹⁷ Не само на Литургијама, него и на крштењу, венчању и опелу.³⁹⁸

Због запостављеног школовања многи свештеници нису тумачили Јеванђеља и Христову науку, поучавали народ и подизали црквену свест.³⁹⁹ У водећем црквеном часопису Карловачке митрополије, „Српски Сион“, анонимни аутор 1891. године наводи да су свештеници изгубили из вида „свој свети позив“,⁴⁰⁰ а због необразовања, како световног, тако и специјално богословског, пали веома ниско.⁴⁰¹ Као главни узрок томе наводе се лоше уређење богословије и незаинтересованост архијереја да се тим проблемом озбиљније позабаве.⁴⁰² С друге стране, у Срему и другим крајевима Карловачке митрополије сусрећемо приличан број образованих игумана, архимандрита и чланова епископских конзисторија.⁴⁰³

Свестан велике и одговорне улоге свештеника у црквеном и друштвеном животу, на њихово оскудно образовање указивао је и презвитер Јован Живковић.⁴⁰⁴ У чланку „Карловачка богословија“,⁴⁰⁵ већ у првој реченици квалификује их као сталез од којег се највише захтева, о коме се најмање брине, док се образовање једном ногом још налази „у глибу средњег века“.⁴⁰⁶ Крајем XIX века владика пакрачки Мирон Николић (1890–1941)⁴⁰⁷ писао је патријарху Георгију Бранковићу да нешколовани свештеници показују неозбиљност

³⁹¹ Огњеслав, „Зашто наш народ не иде у цркву“, *Српски Сион* година II, бр. 20 (1892): 321.

³⁹² Фридрих Баудри, *Описаније Новог Сада и околине (1837–1838)*, приредио Жарко Димић (Нови Сад: Мало историјско друштво, 2012), 93.

³⁹³ *Србски дневник* бр. 25 (1852): 1.

³⁹⁴ Огњеслав, „Зашто наш народ не иде у цркву“, *Српски Сион* година II, број 20 (1892): 320.

³⁹⁵ Милаш, *Аутобиографија*, 60.

³⁹⁶ Огњеслав, „Зашто наш народ слабо иде у цркву“, *Српски Сион* бр. 22 (1892): 352.

³⁹⁷ Огњеслав, „Зашто наш народ слабо иде у цркву“, *Српски Сион* бр. 21 (1892): 338.

³⁹⁸ Исто, 338.

³⁹⁹ Ђ. Натошевић, „Зашто наш народ у Аустрији пропада“, 117–118.

⁴⁰⁰ Огњеслав, „Поглед на данашње свештенство“, *Српски Сион* број 6 (1891): 90.

⁴⁰¹ Исто, 91.

⁴⁰² Исто, 92.

⁴⁰³ Гавриловић, *Из историје Срба у Хрватској, Славонији и Угарској (XV–XIX век)*, 210.

⁴⁰⁴ Јован Живковић рођен је у Дeroњама у Бачкој 18. априла 1859. г. Завршио је гимназију 1882. и Карловачку богословију 1886. г. Радио је најпре као учитељ и општински писар у Марадику, а после рукоположења постављен је за пароха у Крушедолу. За привременог професора Карловачке богословије постављен је октобра 1892. г. Предавао је литургику, омилитику и црквено појање са правилом. Литургику је предавао до 1912, када је за доцента предложен др Лазар Мирковић. Упокојио се 4. марта 1929. г. и сахрањен у Сремским Карловцима. Видети опширније: Р. Г., „Живковић, Јован“, у Ст. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка* књига I (Нови Сад: Будућност 2000), 744; „Живковић, Јован“, у *Српски биографски речник* (Нови Сад: Матица српска, 2007), 772; „Анаграф (домовник) за 1875. годину“, *Архива Цркве Сабора Св. архангела Михаила у Дeroњама; Распоред Јована Вучковића о предавању омилитике, литургије и црквеног појања и правила и пастирског богословља, по годинама 21. октобра/2. новембра 1892*, АСАНУК МПА, 407/1892.

⁴⁰⁵ Чланак је потписан псеудонимом Јован Даниловац. Најпре је објављен у црквеном листу *Глас истине* бр. 14–19, 1888. године, а потом исте године у задарској *Истини*. Тим поводом, тадашњи уредник листа Јован Вучковић, осврнувши се на рад, написао је да је Живковић о Карловачкој богословији писао „лијепо, умјерено, објективно“ и да би свети Синод требало да обрати на ово пажњу „јер без доброг богословског завода нема добрих свештеника, а без ових нема цркве“. Видети: *Истина* бр. 10 (1888): 476–477.

⁴⁰⁶ Ј. Даниловац, „Карловачка богословија“, у *Свештеник у Карловачкој митрополији* (Нови Сад: 1890), 5.

⁴⁰⁷ Вуковић, *Српски јерарси...*, 319–320.

у служби.⁴⁰⁸ Презвитер Јован Вучковић⁴⁰⁹ сматрао је да је разлог томе примање кандидата у богословију са нижом од дозвољене квалификације.⁴¹⁰ Према његовом мишљењу, српско свештенство је „застранило“.⁴¹¹ Притиснути невољама и недостатком времена, запоставили су службу Божију,⁴¹² бринући више „за земаљско добро свога народа“ него за његово спасење.⁴¹³ Стога ће морати озбиљније да приступе свом позиву и схвате своје обавезе „у олтару и ван олтара“.⁴¹⁴ Сматрајући свештену службу тешком и препуном одговорности, подвлачио је да Цркви не требају пропали, успавани и учмали умови,⁴¹⁵ већ они који ће служити „у светосавском духу“.⁴¹⁶ С тим у вези, Вучковић се отворено залагао за усавршавање свештеника,⁴¹⁷ кроз константно праћење развоја црквене науке⁴¹⁸ и читање књига богословског садржаја.⁴¹⁹ Управо у том циљу превео је с грчког језика познато дело Светог Јована Златоустог „Шест књига о свештенству“, одштампано 1894. године. Њиме је желео и будућим и рукоположеним свештеницима да предочи тежину и одговорност службе и да им помогне да јој се истински посвете.⁴²⁰ Према Вучковићевим речима, пастир је позван и дужан да своју службу савршава „благообразно и по чину“,⁴²¹ а читањем и учењем да оснажи и обогати свој ум.⁴²² Стога, схватајући значај богословске литературе, поред свакодневног изучавања делова Светог Писма, свештеницима препоручује читање дела Светог Григорија Богослова, Василија Великог, Јована Златоустог и других Светих отаца

⁴⁰⁸ Писмо епископа пакрачког Мирона Николића патријарху Георгију Бранковићу, АСАНУК МПА 159/1899.

⁴⁰⁹ Јован Вучковић рођен је 11. фебруара 1855. године у Горњој Славонији у селу Бршљаници (Хрватска). Завршио је основну и немачку школу, потом нижу гимназију у Бјеловару и Карловачку богословију. По рукоположењу 1881. г. служио је најпре као капелан и вероучитељ у бјеловарској гимназији. У Православном богословском заводу у Задру радио је од школске 1883/84. до 1890/91, када је прешао у Карловце. У Задру је предавао литургику са тумачењем литургијских књига, омилитику и педагогику са методиком и био уредник црквеног листа „Истина“. У Карловачкој богословији Јован Вучковић предавао је увод у богословље, омилитику, основно и пастирско богословље. За ректора је именован 1892. и на том положају остао је до 1915. г. Реорганизовао је и унапредио Карловачку богословију и богословски семинар. Под његовим утицајем одвијао се четврт века цео унутрашњи живот Карловачке митрополије. Међу значајније Вучковићеве радове убрајамо: *Главнији моменти из историје хришћанске ставрографије* (1889), *Пред иконом крштења Христовог или Цртица из иконографије* (1891), популарно написана биографија о Светом Сави (1902). Објављен му је животопис митрополита Ђорђа Николајевића (1897), две књиге црквених беседа: *Глас из цркве* (1896) и *О кајању* (1899). Са грчког изворника Вучковић је превео *Учење дванаесторице апостола* (*Λίδαχῆ των δώδεκα ἀποστόλων*), објавивши га у Задру 1885. г. под насловом *Учење апостолско* и *Шест књига о свештенству* Светог Јована Златоустог (1894). Текстови су му публиковани у готово свим значајнијим црквеним и световним часописима и листовима друге половине XIX и прве половине XX века. Јован Вучковић преминуо је 17. септембра 1931. године и сахрањен је у Пакрацу. Видети опширније: Петар Николић, „Литургијски коментари у делима протопрезвитера Јована Вучковића“, у *Богословље и духовни живот Карловачке митрополије* година III, Зборник радова са научног скупа (2019): 273–286.

⁴¹⁰ Писмо Јована Вучковића патријарху Георгију Бранковићу, АСАНУК МПА 377/1894. Следствено овоме, треба поменути да је Вучковић сигурно знао за краљевски рескрипт од 10. 8. 1868. г. по којем су се у богословију примали ученици са завршеном вишом гимназијом и положеним испитом зрелости са добрим успехом. Међутим, једним синодским решењем овај пропис је због оскудице у свештентву ублажен, па су у богословију примани ученици са много нижим квалификацијама, лошим успехом и неположеним испитом зрелости. Опширније видети: Ј. Даниловац, „Свештеник у Карловачкој митрополији“, 24.

⁴¹¹ Јован Златоусти, *Шест књига о свештенству*, превео Јован Вучковић (Београд: Издавачки фонд Српске православне цркве Архиепископије београдско-карловачке, 2007), [XVII].

⁴¹² Златоусти, *Шест књига о свештенству*, [XVI].

⁴¹³ Исто, [XVII].

⁴¹⁴ Исто, [XVII].

⁴¹⁵ Исто, 10.

⁴¹⁶ Јован Вучковић, „Проповјед на великом повечерју у петак шесте седмице Великог поста, говорена слушаоцима богословије, Богословска омладино, и ти обрачунај!“, *Српски Сион* година VI, бр. 14, 1896, 238.

⁴¹⁷ Јован Вучковић, „Пастир и књига“, *Богословски гласник* година I, књига I (1902): 13.

⁴¹⁸ Вучковић, „Пастир и књига“, 10.

⁴¹⁹ Исто, 13.

⁴²⁰ Златоусти, *Шест књига о свештенству*, [XVII].

⁴²¹ Вучковић, „Пастир и књига“, 7.

⁴²² Исто, 7.

који ће их водити „по тајнама ријечи Божије“ и помоћи у поучавању народа Цркве Христове.⁴²³ Интересантна је, такође, његова препорука свештеницима о важности познавања и савремене литературе, како би верне могли да упозоре на евентуалне антихришћанске садржаје који могу да их заведу и одвоје од цркве.⁴²⁴

Колико је духовна власт тешко излазила на крај са недовољним образовањем свештеника казује и чињеница да је овај сложени проблем Карловачке митрополије присутан био и касније. У чувеним „Проповедима“, архимандрит Петроније Трбојевић (1876–1933) пише о недовољној квалификацији свештеника који немају одговарајућу квалитетну литературу и могућност за додатно усавршавање,⁴²⁵ и који су сувише опуштени и без жара за испуњавањем типика.⁴²⁶

Управо из таквог проблематичног стања неукости, немарног, неодговорног односа према светињи, појединим свештенорадњама и вернима, произлазили су проблеми у богослужењу. Чешће у мањим, сеоским срединама, него у градским. Од многих случајева, које је решавао црквени суд – конзисторија, издвојићемо неколико: неуредно обављање богослужења,⁴²⁷ његово скраћивање, занемаривање литургијске проповеди,⁴²⁸ ускраћивање парохијанима исповести⁴²⁹ и причешћа.⁴³⁰ Казне су изрицане због изостављања⁴³¹ или непотпуног произношења на богослужењима имена аустроугарског владара,⁴³² непомињања имена болесних лица римокатоличке вере на Великом входу,⁴³³ неслужења Литургије на Божић,⁴³⁴ бесплатног крштавања или венчања без оглашавања.⁴³⁵ Међу забележеним случајевима у конзисторијалним актима су и свештеничка небрига о свом чину и достојанству, свадљивост и непастирско понашање, јавно критиковање верних који нису остављали прилог у „мироносни тас“⁴³⁶ или непримање свеће од лица која не воли.⁴³⁷ Међу

⁴²³ Вучковић, „Проповјед на великом повечерју у петак шесте седмице Великог поста...“, 235.

⁴²⁴ Вучковић, „Пастир и књига“, 14.

⁴²⁵ Петроније Трбојевић, *Проповеди* I, Сремска Митровица, 1931, 101. Цитирано према: Владимир Вукашиновић, „Литургијско богословље Петронија Трбојевића“, у *Литургија и култура 16 огледа* (Београд: Хришћански културни центар, 2007), 124.

⁴²⁶ Петроније Трбојевић, *О реформама црквеним* II, Сремска Митровица, 1932, 32. Цитирано према: Вукашиновић, *Литургија и култура 16 огледа*, 130.

⁴²⁷ *Извод из записника седнице Српско народно-црквеног сабора (1. 6. 1871)*, АСАНУК МПА 159/1885.

⁴²⁸ *Извод из записника седнице Српско народно-црквеног сабора (1. 6. 1871)*, АСАНУК МПА 369/1871. Податак о занемаривању литургијске проповеди требало би, ипак, узети с резервом. Таквих примера је несумњиво било у парохијама. Међутим, не треба заборавити чињеницу да у XIX веку, поготово његовој другој половини, имамо процват црквеног беседништва, о чему ћемо писати касније.

⁴²⁹ *Извод из записника седнице Српско народно-црквеног сабора (18. 6. 1871)*, АСАНУК МПА 388/1871.

⁴³⁰ *Петиција верних из Новог Сентивана патријарху Георгију Бранковићу (12/24. 2. 1899)*, АСАНУК МПА 101/1899.

⁴³¹ *Допис архидијецезалној конзисторији у Карловцима (22. 9. 1825)*, АСАНУК МПА 136/1825.

⁴³² *Конзисторијална одлука*, АСАНУК МПА 237/1892.

⁴³³ *Допис карловачком митрополиту Јосифу Рајачићу*, АСАНУК МПА 46/1845.

⁴³⁴ *Жалба епископу вршачком Емилијану Кенгелцу (6/18. 2. 1884)*, АСАНУК МПА 4/1884.

⁴³⁵ *Допис архидијецезалној конзисторији у Карловцима (20. 5. 1826)*, АСАНУК МПА 267/1826.

⁴³⁶ Током XIX века било је више предлога за уклањање црквеног таса. Најпре је др Александар Пеичић, заговорник реформе црквеног живота, сматрао да тасове треба потпуно уклонити а уместо њих пред улазним вратима цркве поставити кутију за прикупљање прилога (Константин Пеичић, *Побожне жеље хришћанске, православног Синоду и народно-црквеном Сабору српском од 1. јунија 1869. поднешене и предложене* (Панчево: штампарија А. Сибенхара, 1869, 21). Могућност укидања таса разматрао је Српски народно-црквени сабор 1885. године (*Записници Срп. народно-црквеног сабора 1885*, АСАНУК, Записници седница Српског народног црквеног сабора за 1885. г.). Вршачка Конзисторија је 1897. г. одлуком укинула тасове у свим црквама, а уместо њих предвиђено је било да се пред улазом поставе посебне кутије за прилоге верних. Епископ вршачки Гаврило Змејановић је о одлуци обавестио црквени митрополитски Савет образложивши да се овим стаје на пут комерцијализацији храма, да новац са таса не спада у значајан свештенички приход, а да ће његово укидање допринети већој посети верника. Митрополијски Савет је Змејановићев предлог 16/28. 6. 1897. године одбио, уз објашњење да решавање тог проблема не спада у делокруг епархијских конзисторија (*Писмо епископа вршачког Гаврила Змејановића митрополијском Савету*, АСАНУК МПА 240/1897).

свештеничким преступима помињани су и: неодазивање на свештеничку исповест,⁴³⁸ небрига о парохији,⁴³⁹ несавестан однос према богослужењу⁴⁴⁰ и свештеничким дужностима,⁴⁴¹ агресивно, увредљиво, скандалозно и саблажњавајуће понашање према сабраћи и верном народу,⁴⁴² пијанство,⁴⁴³ нечасне радње,⁴⁴⁴ распусни живот.⁴⁴⁵ Поједини парохијани пријављивали су свештеника због изостављања делова Литургије, или због тога што на проповедима при тумачењу помиње паганске филозофе.⁴⁴⁶

Сходно учињеним преступима, следиле су и одговарајуће санкције различитог степена. Од забране свештенодејства⁴⁴⁷ и премештаја у другу парохију,⁴⁴⁸ све до рашчињења.⁴⁴⁹ Међутим, важно је истаћи да је многе притужбе, након спроведеног ислеђивања, конзисторија одбацивала као неосноване и као плод људске зависти и клевете.⁴⁵⁰ Духовни суд је, поред свега, упозоравао свештенике да у својим парохијама богослужења не ограничавају само на Литургију, него да служе редовно вечерњу и јутрење.⁴⁵¹

Бројни проблеми с понашањем свештенослужитеља и њиховим односом према храму и богослужењу током XIX века у Карловачкој митрополији резултирали су доношењем „Дисциплинарних правила за православно српско свештенство у опсегу православне српске митрополије карловачке“. Архијерејски Синод је о њима расправљао 8/20. јула 1897. године,⁴⁵² а усвојио их је 29. марта / 10. априла 1899. године.⁴⁵³ Правила је аустроугарски цар Франц Јосиф I потврдио у Бечу 5. марта 1900, а патријарх српски Георгије Бранковић 16/29. априла исте године.⁴⁵⁴ У оквиру „Општих правила за живљење и служење свештених лица“ акценат је стављен на побожно богослужење, усавршавање и умножавање способности и

⁴³⁷ Петиција верних из Новог Сентивана патријарху Георгију Бранковићу (12/24. фебруар 1899), АСАНУК МПА 101/1899.

⁴³⁸ Допис са конзисторијалне седнице у Темишвару (16/28. 1. 1890), АСАНУК МПА 33/1890.

⁴³⁹ Писмо архимандрита Лукијана Мушицког, администратора епархије Карлитатске, Стефану Станковићу архимандриту ораховачком (25. 2. 1826), АСАНУК МПА 186/1826.

⁴⁴⁰ Допис карловачком митрополиту Јосифу Рајачићу, АСАНУК МПА 46/1845.

⁴⁴¹ Пријава конзисторији у Будиму, АСАНУК МПА 117/1897.

⁴⁴² Извод из записника седнице Српско народно-црквеног сабора у Сремским Карловцима (1. 6. 1871), АСАНУК МПА 366/1871; Жалба патријарху српском архиепископу карловачком Герману Анђелићу (20. 1. 1882), АСАНУК МПА 63/1882; Пресуда конзисторије у Новом Саду упућена Српском православно митрополитском савету у Карловцима, АСАНУК МПА 61/1896.

⁴⁴³ Жалба патријарху српском Самуилу Маширевићу (6. 6. 1870), АСАНУК МПА 125/1870; Жалба патријарху српском архиепископу карловачком Герману Анђелићу (20. 1. 1882), МПА 63/1882.

⁴⁴⁴ Жалба патријарху српском Самуилу Маширевићу (6. 6. 1870), АСАНУК МПА 125/1870.

⁴⁴⁵ Жалба карловачком митрополиту Јосифу Рајачићу чланова општества манђелоског (12. 12. 1844), АСАНУК МПА 1194/1844.

⁴⁴⁶ Денић, Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. века, 429. Према: АСАНУК, Конзисторија 57, 59/1825.

⁴⁴⁷ Пресуда конзисторије у Новом Саду упућена Српском православно митрополитском Савету у Карловцима, АСАНУК МПА 61/1896.

⁴⁴⁸ Допис архимандриту Лукијану Мушицком, администратора епархије Карлитатске (26. 4. 1826), АСАНУК МПА 186/1826.

⁴⁴⁹ Записник са седнице конзисторије у Карловцима (28. 1. 1843), АСАНУК МПА 870/1844; Записник са седнице конзисторије у Карловцима (19/31. 5. 1898), АСАНУК МПА 221/1898.

⁴⁵⁰ Денић, Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. века, 429.

⁴⁵¹ Записник са седнице конзисторије Епархије будимске у Сентандреји (30. 9. 1893), АСАНУК МПА 373/1893.

⁴⁵² Седница Светог Архијерејског Синода, АСАНУК МПА 23/1897. На седници од 10/22. јула усвојена су под бројем Син. 24/1897. и „Правила за манастирске калуђере“.

⁴⁵³ Дисциплинарна правила за православно српско свештенство у опсегу православне српске митрополије карловачке (Сремски Карловци: 1899).

⁴⁵⁴ Одлука, патријарха српског Георгија Бранковића о почетку примењивања Дисциплинарних правила за православно српско свештенство (16/29. 4. 1900), АСАНУК МПА 197/1900.

знања свештеника, примеран хришћански живот и ревносно учење.⁴⁵⁵ Наглашено је да пастирско проповедање и поучавање буде „јасно, приступачно, једноставно, убедљиво и одмерено“.⁴⁵⁶ Главно занимање свештеника код куће би требало да буду молитва, затим, „изучавање Светог Писма, богословских књига и списа“.⁴⁵⁷ Овај детаљ готово је идентичан поменутом ставу Јована Вучковића, при чему није искључено да је управо он могао бити један од састављача овог важног документа.

За нашу тему од посебног значаја је одељак „О богослужењу“.⁴⁵⁸ Међутим, он није уврштен у званичну, штампану верзију „Дисциплинарних правила“, па га стога овде и излажемо. Један од разлога могао би да буде процена приређивача или неког другог одговорног лица да богослужбена проблематика за „Правила“ није од примарне важности.

Параграф 55 експлицитно наводи да свештеник у храму и ван храма није могао да обавља „службе које по црквеним правилима и одредбама црквене власти не спадају у његов делокруг“.⁴⁵⁹ Свако богослужење и молитвословље, без обзира на место, морао је да савршава „у своје време, по уставу црквеном, тачно, уредно и побожно“.⁴⁶⁰ Што се тиче служења Литургије, свештенослужитељ је безусловно морао да се причести. Уколико је неспреман, служење Литургије му је било забрањено. У „Правилима“ је истакнута обавеза презвитера да при свештенослужбенима молитве читају гласно (изузев оних које се изговарају тихо) и разумљиво, без брзања и изостављања речи и реченица, или да их певају. Строго је било забрањено, без крајње потребе, прекидање започетог богослужења, а за време његовог трајања смејање и непотребно освртање у храму. Уколико два или више свештеника заједно служе, млађи су се безусловно морали покоравати наређењима најстаријег. Неслужашчи свештеници стајали су у столовима десне певнице, окренути ка олтару, један иза другог, по старешинству. „Дисциплинарна правила“ обавезивала су их да пазе на уредност и чистоћу цркве и црквених сасуда, да набаве све што је неопходно за богослужење и све да одговара „облику, материји и начину израде, прописима, духу и добром обичају Православне Цркве, а црквене књиге да су дозвољеног издања“.⁴⁶¹ Богослужбене одежде морале су бити беле боје и чисте. У време служења свештене Литургије забрањивани су поласци на пут и посећивање јавних места. За помене, парастосе и заупокојене Литургије, „ради којих су учињена завештања цркви“, прописано је вођење посебне евиденције и свештенослужитељи су тачно у одређено време морали да их обаве.⁴⁶² Такође, били су дужни да пазе „да се у цркву не увуче и не унесе ништа што би било недостојно светиње храма“.⁴⁶³

Насупрот поменутиим лошим примерима свештеничке праксе, стајало је неупоредиво више позитивних примера, из којих можемо закључити да су презвитери у већини парохија најсавесније обављали поверене дужности, како у храму, тако и изван њега. О томе сведоче многи извештаји, који су митрополитима или епископима упућивани из црквених општина са изрицаним похвалама.⁴⁶⁴ На основу тога следила су најчешће одликовања у одговарајућа

⁴⁵⁵ *Дисциплинарна правила за православно српско свештенство у опсегу православне српске митрополије карловачке*, АСАНУК Епископ викар 1899/4.

⁴⁵⁶ Исто, 14.

⁴⁵⁷ Исто, 6.

⁴⁵⁸ Исто, 13.

⁴⁵⁹ Исто, 12.

⁴⁶⁰ Исто, 14.

⁴⁶¹ Исто, 14. Пренета је и позната формулација из XVIII века да црквене књиге морају да буду дозвољеног издања, односно руског. Цитирано према: Владимир Вукашиновић, „Руски и малоруски утицаји на литургијски живот Карловачке митрополије у XVIII столећу“, *Саборност – теолошки годишњак* (2010): 168.

⁴⁶² Исто, 14.

⁴⁶³ Исто, 14.

⁴⁶⁴ *Извештај митрополиту карловачком Стефану Стратимировићу*, АСАНУК МПА 30/1821; *Допис патријарху српском Јосифу Рајачићу (15. 3. 1850)*, АСАНУК МПА 278/1850; *Молба патријарху српском Георгију Бранковићу (15. 1. 1899)*, АСАНУК МПА 107/1899.

свештеничка достојанства.⁴⁶⁵ Издвојићемо пример Јована Витковића (1785–1849), сина свештеника Петра Витковића, из српске вароши Табана, у предграђу Будима. Служио је у Саборној цркви у Будиму, а као образовани теолог предавао је грчки језик и богословље у црквеној школи у Табану, чији је оснивач био епископ владика Дионисије Поповић. Витковић је био лични пријатељ архимандрита Лукијана Мушицког и сликара Арсенија Теодоровића.⁴⁶⁶ О њему пишу да је, као свештеник од 1807. године, показао у служби трудољубивост и побожност у вршењу прописаних црквених правила.⁴⁶⁷ Сва богослужења у храму извршавао је с великим страхопоштовањем и честим проповедањем речи Божије. Младе различитог узраста, недељом и празником успешно је поучавао, тумачећи Јеванђеља. Окарактерисали су га као свештеника благе нарави и честитог и примерног живота.⁴⁶⁸

Захваљујући труду и залагању протојереја Ђорђа Бранковића, посебно интензиван богослужбени и духовни живот у Карловачкој митрополији одвијао се у Сомбору, у бачкој дијецези.⁴⁶⁹ Попут својих претходника, држао је у цркви служење дневног богослужбеног круга, практикованог још у време протојереја Василија Ковачића.⁴⁷⁰ Ковачић је, заправо, наследио и чувао стари црквени поредак којег је у другој половини XVIII века установио знаменити протопрезвитер Христифор Попић,⁴⁷¹ богословски образован на Кијевској духовној академији, са знањем грчког и латинског језика.⁴⁷² Одатле је у сомборску Свето-Георгијевску цркву пренео „узорит богослужбени поредак“.⁴⁷³ Свакодневно је служио јутрење са часовима, у наставку Литургију и увече вечерњу.⁴⁷⁴ Суботом после јутрења, а пре Литургије, у цркви је читан акатист Пресветој Богородици.⁴⁷⁵ „Поредак, тачност и лепота светог богослужења“ у цркви упоређивани су тада са богослужењем у Карловцима.⁴⁷⁶ Бранковић је на богослужењима увео ред и складно појање, поготово у недељне и празничне дане. Проповедао је у јеванђељском духу.⁴⁷⁷

Овакав поредак практикован је у сомборској цркви све до почетка XX века.⁴⁷⁸ Из времена оца Василија, један статистички податак непобитно нам сведочи о евхаристијском духу Сомбораца. О Божићу 1811. године, прота Јефрем Грујић и свештеници Атанасије Зарић, Василије Ковачић и Аврам Максимовић исповедили су и причестили 2.077 православних верника.⁴⁷⁹

⁴⁶⁵ *Допис патријарха српског Георгија Бранковића о свештеничком одликовању* (28. 1/9. 2. 1899), АСАНУК МПА 55/1899; *Допис патријарха српског Георгија Бранковића о свештеничком одликовању* (1/13. 3. 1899), АСАНУК МПА 118/1899.

⁴⁶⁶ Тамаш Чаки и Голуб Ксенија и др., *Српска саборна црква у Табану, трагом нестале српске вароши у Будиму* (Будимпешта: Историјски музеј, 2018), 45.

⁴⁶⁷ *Писмо обшчествa града Табана* (28. 4. 1821), АСАНУК МПА 30/1821.

⁴⁶⁸ Исто, АСАНУК МПА 30/1821.

⁴⁶⁹ Син кулпинског пароха Тимотеја, Ђорђе Бранковић, потоњи патријарх српски Георгије, пре монашења сматран је за једног од најугледнијих српских свештеника XIX века. За окружног протопрезвитера сомборског изабран је 1859. г., а две године касније именован је за управитеља Српске учитељске школе у Сомбору. На тој дужности остао је до 1872. Замонашен је у манастиру Ковиљ 1882. и исте године изабран за владика Темишварске епархије. Видети: Г. Васин, *Патријарх Георгије Бранковић и његово доба*, 19–20, 30; Вуковић, *Српски јерарси...*, 117.

⁴⁷⁰ О Василију Ковачићу видети: Никола Ђ. Вукичевић, *Свечаност у славу пречестнијејшегъ господина Васиља Ковачића протопрезвитера сомборскога* (Сомбор: 1854).

⁴⁷¹ Милан Степановић, *Светођурђевска црква у Сомбору* (Сомбор: Српска православна Епархија бачка; Српска православна црквена општина Сомбор, 2011), 45.

⁴⁷² Исто, 36.

⁴⁷³ Исто, 35.

⁴⁷⁴ Исто, 44.

⁴⁷⁵ Исто, 45.

⁴⁷⁶ Исто, 45.

⁴⁷⁷ Георгије Магарашевић, *Педесет година свештенства Његове Светости Георгија Бранковића, архиепископа карловачког, митрополита и патријарха српског 1855–1905* (Сремски Карловци: 1905), 9.

⁴⁷⁸ Степановић, *Светођурђевска црква у Сомбору*, 45.

⁴⁷⁹ Василије Ковачић, *Беседа о добровољним прилозима* (Сомбор – Будимпешта: Педагошки факултет у Сомбору – Српски институт Будимпешта, 2012), 29.

Из једног дописа редакцији „Српског Сиона“, сазнајемо неколико детаља о богослужбеном животу у две парохије у Панчеву. Похађање богослужења, поготово о великим црквеним празницима, било је на задовољавајућем нивоу. Свештеници су редовно проповедали о свим Христовим и Богородичиним празницима, сваке недеље за време Великог поста, недељом од Ускрса до Духова, на светитељске празнике и једном годишње на гробљу о Ђурђевдану.⁴⁸⁰ Претходне, 1895. године, исповедило се и причестило 3.165 мушкараца и жена, док број деце није наведен.⁴⁸¹

Служење у парохијским црквама недељне и празничне Златоустове Литургије се подразумевало, што није био случај са Литургијом пређеосвећених Дарова (у даљем тексту ЛПД) у време Свете четрдесетнице. У једном од ретких текстова о ЛПД објављеном 1894. године у „Српском Сиону“, Лазар Богдановић пише да се у Карловачкој митрополији у XVIII и током XIX века ова Литургија сасвим сигурно служила средом и петком.⁴⁸² То поткрепљује чињеницом о постојању праксе архијереја и митрополита да за време Часног поста шаљу у народ посебне калуђере-духовнике да исповедају лаике. Богдановић наводи да се у многим местима Карловачке митрополије служи ЛПД, али да има крајева где лаици никада за њу нису ни чули. Занимљиво је да су свештеници ову Литургију служили на владарев рођендан или имендан, јер је то, како помиње писац текста, „дозвољено (...) по уставу“ цркве.⁴⁸³ Из личног искуства сматрао је да код верних ЛПД подстиче вољу за исповест и причешћивање и стога је требало служити где год је то било могуће.⁴⁸⁴

Саставни и неодвојив део свештеничке службе у Карловачкој митрополији дуго је била катихизација верних. О катихизацији, као темељу љубави и основи врлина хришћана,⁴⁸⁵ раду са народом, поготово младима жељним духовне речи,⁴⁸⁶ на почетку XIX века значајно сведочанство оставио нам је Манојло Грбић, свештеник, катихета, наставник Српске учитељске школе у Горњем Карловцу, писац и историчар.⁴⁸⁷ Захваљујући његовом тротомном делу „Карловачко владичанство“ можемо, између осталог, сагледати методе и садржај верског поучавања у Горњокарловачкој дијецези и однос свештеника према парохијанима.

Катихизирана су сваке недеље и празника, сат пре Литургије, поготово у летњем периоду, сва мушка деца од 6–17 и женска од 8–16 година.⁴⁸⁸ О редовном доласку на часове веронауке бринули су државна власт⁴⁸⁹ и родитељи.⁴⁹⁰ Кратка хришћанска наука састојала се из учења напамет основних молитви и заповеди: Оче наш, Символ вере, Декалог, Богородице Дјево и Надање. Потом је свештеник-вероучитељ полазницима курса објашњавао нејасне термине, тумачио молитве с препоруком да их произносе пре и после спавања и јела и да их примене у животу. Циљ вероучења био је чисто етички: стицање хришћанских врлина и гађења према гресима, одвраћање од сваког зла, да би у срце била примљена истина о свевидећем и свезнајућем Богу и да би ученици постали срећнији и честитији људи.⁴⁹¹

О часовима литургијске катихезе, коју је понекад похађало више од 100 деце,⁴⁹² свештеници су били обавезни да поднесу извештај архијереју. Испит из веронауке полагао је

⁴⁸⁰ „Допис из Панчева“, *Српски Сион* година VI, бр. 6 (1896): 93.

⁴⁸¹ Исто, 93.

⁴⁸² Лазар Богдановић, „Литургија пређеосвећених дарова“, *Српски Сион* година IV, бр. 13 (1894): 196.

⁴⁸³ Исто, 195.

⁴⁸⁴ Исто, 195.

⁴⁸⁵ Огњеслав, „Зашто наш народ слабо иде у Цркву?“, *Српски Сион* година II, бр. 21 (1892): 338.

⁴⁸⁶ Јован Јовановић, „О учењу вјеронаука и појања младежи која је престала полазити школу до женидбе, и како да се иста приљуби к похађању св. богослужења, вјеронаука и појања“, у *Српски Сион* година VI, бр. 52 (1896): 855.

⁴⁸⁷ О њему опширније видети у *Азбучник Српске православне цркве...*, 63.

⁴⁸⁸ Манојло Грбић, *Карловачко владичанство* III, 239.

⁴⁸⁹ Исто, 240.

⁴⁹⁰ Исто, 242.

⁴⁹¹ Исто, 240.

⁴⁹² Исто, 243.

пред протопрезвитером, око празника Покрова Пресвете Богородице, а на основу Наредбе од 23. новембра 1804. године, епископа горњокарловачког Петра Јовановића Видака.⁴⁹³ Запређено им је најстрожом казном, уколико би се визитацијом установило незнање полазника. О каквој је санкцији реч Грбић не наводи. Врло је могуће да је у том случају покретан поступак пред надлежном конзисторијом и свештеник премештан у другу парохију. Ове, такозване „попове школе“,⁴⁹⁴ постојале су у парохијама више од пола века. Њихов највећи допринос био је повратак српске младежи у цркве на Литургију и друга богослужења.⁴⁹⁵

У другој половини XIX века евидентно је слабљење катихетског поучавања младих⁴⁹⁶ и постепено гашење школа. Манојло Грбић сматрао је да је узрок томе попустљив однос власти према народу, немар свештеника⁴⁹⁷ и нови дух времена који се окренуо против православне Цркве и њене слободе.⁴⁹⁸ Крајем XIX века верске школе постоје спорадично, углавном захваљујући труду старијих свештеника, ређе млађих,⁴⁹⁹ па је Грбић позивао на њихово обнављање.⁵⁰⁰ Схватајући значај верског подучавања за Цркву, Георгије Бранковић, када је изабран за патријарха српског 1891. године, окружницом је позвао подручно архијерејезално свештенство да у својим парохијама одраслу децу оба пола уче прописаним молитвама, сваке недеље и празника, пре божанствене Литургије или после подне, пре вечерње.⁵⁰¹ У супротном, спреман је био да предузме „дисциплинарну истрагу“ и „виновнике строго казни“.⁵⁰² У том смислу потпуно је разумљив сегмент о катихизацији, уврштен у штампану 1892. године „Архијерејску поуку презвитеру при рукоположењу“. Њиме је наређено свештенику да се потруди „око школске катихетске наставе као темеља хришћанског усавршавања у страху Господњем“.⁵⁰³

⁴⁹³ Исто, 244.

⁴⁹⁴ Исто, 244.

⁴⁹⁵ Исто, 242.

⁴⁹⁶ Милан Попадић, „Зашто је у нашем народу похађање свете цркве и богослужења врло немарно? Шта треба да се ради па да се поправимо“, *Глас истине, лист за црквене проповеди, хришћанску поуку, духовну књижевност, животописе, старине и православне црквено-народне потребе* година VII, бр. 13 (1890): 196.

⁴⁹⁷ Грбић, *Карловачко владичанство* III, 244.

⁴⁹⁸ Исто, 245.

⁴⁹⁹ Исто, 244.

⁵⁰⁰ Исто, 245.

⁵⁰¹ „Окружница његове светости патријарха господина Георгија Бранковића издана за подручно Архијерејезално свештенство у погледу обучавања парохијске младежи у молитвама“, *Српски Сион* година I, бр. 13 (1891): 193.

⁵⁰² Исто, 194.

⁵⁰³ *Архијерејска поука пресвитеру: при рукоположењу*, 41.

В. Побожност лаика и њихов однос према богослужењу

Да бисмо добили реалну слику односа лаика према цркви и богослужењу у XIX веку неопходно је феномен побожности посматрати у контексту ширих религијских, друштвено-политичких, економских, културно-просветних и других околности у којима је српски народ Карловачке митрополије живео и радио. Разлози краћег или подужег одвајања од литургијске заједнице и светотајинског живота вишеструки су и проузроковани многим факторима. Један од њих свакако је ренесансни дух и хуманистичка мисао који су довели до опште секуларизације друштва, очигледног пада црквеног благочешћа, дистанцирања од храма и равнодушности према духовном животу. Међутим, без обзира на све недаће које је српски народ Карловачке митрополије трпео и претрпео, у његовој свести сачувано је дубоко поштовање према свему што је иоле имало додира са црквом и богослужењем, било да је реч о светитељима, њиховим моштима, иконама, празницима, обичајима или, пак, доприносу у обнови и изградњи богослужбених места.

Побожност је у XIX веку често помињан термин који се у хришћанском животу лаика манифестовао у различитим формама. У текстовима на ту тему аутори су побожношћу сматрали и изградњу и украшавање храмова,⁵⁰⁴ слављење крсног имена и других црквених обичаја.⁵⁰⁵ Побожност је била хришћанска дужност, припрема за вечну радост,⁵⁰⁶ права врлина, молитва и највећа жртва принета Богу,⁵⁰⁷ неодвојива од заједничке молитве у цркви.⁵⁰⁸ Њено пристаниште је небо, где се „смирава у троличном Богу“.⁵⁰⁹

Никанор Грујић истицао је да српски народ степен своје побожности није исказивао свакодневним одласцима у цркву и бројем изговорених Оченаша, већ делима.⁵¹⁰ Герасим Петрановић био је сличног мишљења, да се искрена побожност не састоји само у „спољашњим (...) побожним знацима“, него у постојаности слављења Бога кроз добра дела.⁵¹¹ Наглашавано је да у српском народу постоји осећање побожности, само што је оно под утицајем разних прилика успавано. Стога га је било неопходно „задахнути и одушевити новим жаром љубави за веру, име и цркву своју православну“.⁵¹² Као супротност побожности навођени су немаран однос према Богу, молитви, богослужењу и охладнела љубав која често прелази у безакоње.⁵¹³ Поред свих ових навода о хришћанском благочешћу, евидентно је да Црква у Карловачкој митрополији кроз цео XIX век настоји да саопшти вернима значај учествовања у богослужењу и заједнице с Богом, без чега истински живот и не постоји.⁵¹⁴ Међутим, видећемо да је проблем био много комплекснији него што на први погледа изгледа.

Владика Петар Јовановић Видак, на основу достављених презвитерских извештаја из парохија, пружа нам јасан увид у црквени живот Горњокарловачке епархије. У многим храмовима свештеници Литургију нису служили редовно, јер није било црквеног појца.⁵¹⁵

⁵⁰⁴ Никанор Грујић, *Народна србска скупштина 1-га и 3-га мая 1848. у Карловци држана пређашња политика дворска и садашња политика нове маџарске владе* (Београд: 1848), 34.

⁵⁰⁵ Исто, 33.

⁵⁰⁶ В. Коњовић, „О побожности и спољашњем богопочитању“, *Беседа* година II, бр. 3 (1869): 38.

⁵⁰⁷ Александар Сандић, „Побожност је прва добродетелъ људска“, *Беседа* година II, бр. 1 (1869): 17.

⁵⁰⁸ Коњовић, „О побожности и спољашњем богопочитању“, 38.

⁵⁰⁹ Теофан Живковић, *Србска народна црква на канонично-историјском темељу свом, с једним словом у додатку о побожности и народности* (Темишвар: 1868), 74.

⁵¹⁰ Грујић, *Народна србска скупштина 1-га и 3-га мая 1848. г...*, 33.

⁵¹¹ Герасим Петрановић, „На недељу 5. Самарјанки – о побожности“, у *Добрыи пастырѣ или Проповѣди разногоъ рода за све недѣлѣ и празднике и друге случае: за употребленіе парохіалногъ свештенства*, часть I (Загреб: Серб. Печатњи Жулана, 1851), 41.

⁵¹² Милан Попадић, „Зашто је у нашем народу похађање свете цркве и богослужења врло немарно? Шта треба да се ради па да се поправимо“. *Глас истине* година VII, бр. 13 (1890): 196.

⁵¹³ Коњовић, „О побожности и спољашњем богопочитању“, 38.

⁵¹⁴ Исто, 38.

⁵¹⁵ Грбић, *Карловачко владичанство* III, 245.

Видак пише: „Немају ни капелана ни ђакона ни друге дјеце која би им при божественој служби нужнаја одговарати могла, из недостатка славено-сербских школа, гдје би дјеца у читању и у појању и у осталом црквеном служењу обучавана била“.⁵¹⁶ Видак, такође, примећује да старији верници на недељној и празничној Литургији имају врло мало користи од свештеничких поука и читања Рајићевих проповеди⁵¹⁷ и владичанских посланица.⁵¹⁸ Са богослужења најчешће изостају млади, којима црква затреба тек пошто стасају за брак.⁵¹⁹ У Пакрачкој дијецези српски народ је до те мере заборавио на цркву да не зна ко је њен патрон, занемарујући чак и светковање крсног имена.⁵²⁰

Конкретнији увид у психолошки профил верника дао нам је Герасим Петрановић. Примећује да верни који долазе у цркву често „клањају и превијају тела“, практикују само телесни, не и духовни пост, без истинске намере да се поуче и преобрате. Читају свете књиге и моле се, али без расуђивања.⁵²¹ Сматрао је спољашње испољавање побожности неопходним, међутим, Богу се треба клањати „духом, срцем и истином“.⁵²² Примећено је, такође, да има много оних којима је срце „далеко од цркве и речи Божије“, од чега произлазе непристојност, изостајање са службе и непобожност, „које се епидемично (...) шири“.⁵²³

На духовне и друге проблеме у цркви указивао је Константин Пејчић,⁵²⁴ (у изворима још Пеичић, Пејичић) лекар, књижевник, национални делатник,⁵²⁵ управник и библиотекар пештанског Текелијанума,⁵²⁶ председник Црквене општине у Панчеву.⁵²⁷ У штампаној брошури „Побожне жеље хришћанске...“, које је поднео и предложио Синоду, Српском народно-црквеном сабору 1. јуна 1869. године и патријарху Самуилу Маширевићу, осликао је у 13 тачака „зло стање и заосталост“ српског народа,⁵²⁸ „због старих и помодних обичаја, бахатости, тврдокорности у погледима и несистема у животу и раду“.⁵²⁹ Пејчић је иступио оштро, нападачки, бескомпромисно, на појединим местима чак и увредљиво. Истиче да су цркве празне, постоје само механички, из дужности, док је свештенство у њима, не само својом кривицом, „нимба лишено, (...) остављено и презрено“.⁵³⁰ Људи су неукроћени, глупи и сурови. Због дугих⁵³¹ и неразумљивих⁵³² богослужења, самим тим и дугог стајања⁵³³ у

⁵¹⁶ Исто, 245.

⁵¹⁷ Овде је вероватно реч о беседама из уџбеника које је, према Димитрију Руварцу, написао Рајић док је у Сремским Карловцима предавао реторику и географију. Руварац је такође објавио и попис Рајићевих беседа. Видети: Вукашиновић, *Барокна теологија*, 60.

⁵¹⁸ Грбић, *Карловачко владичанство* III, 239.

⁵¹⁹ Исто, 245.

⁵²⁰ Јован Даниловац, „Свети Синод и питање о квалификацији за ступање у богословију“, у *Српски свештеник у Карловачкој митрополији, његова спрема, дужност и награда* (Нови Сад: 1890), 29.

⁵²¹ Петрановић, „На недељу 5. Самарјанки – о побожности“, 42–43.

⁵²² Исто, 44.

⁵²³ Гр. Н. Живковић, „Примједбе г. Јов. Живановића у бр. 21. 30. и 35. Српског Сиона“, *Српски Сион* година IV, бр. 39 (1894): 619.

⁵²⁴ Константин Пејчић рођен је 29. септембра 1802. г. у Борову. Био је лични лекар митрополита Стефана Стратимировића и Стефана Станковића, ширећи здравствену културу међу Србима у Угарској. Сматрају га, као рационалисту, једног од последњих наследника Доситеја Обрадовића. Својим трудом и ерудицијом постао је члан Друштва српске словесности (1844), а потом и дописни члан Српског ученог друштва (1864). Упокојио се 6. јуна 1882. године у Будимпешти. Видети: Петар В. Крстић, „Аутобиографија Константина Пејчића“, *Историјски институт, Мешовита грађа Miscellanea* књига XXVIII (2007): 125; В. Стајић, „Др Константин Пејчић“, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду* књига XII, свеска 36 (1939): 167–173.

⁵²⁵ Крстић, „Аутобиографија Константина Пејчића“, 125–156.

⁵²⁶ Денић, *Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. века*, 583.

⁵²⁷ Вукашиновић, „Литургијско богословље Петронија Трбојевића“, 228.

⁵²⁸ В. Стајић, „Др Константин Пејчић“. *Гласник Историјског друштва у Новом Саду* књига XII, свеска 36 (1939): 171.

⁵²⁹ Денић, *Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. века*, 583. Према: Константин Пеичић, *Житие Теодора Павловића новинара и списатеља српског...* (Нови Сад, 1857), VII, 29–32.

⁵³⁰ Константин Пеичић, *Побожне жеље хришћанске: православном Синоду и народно-црквеном Сабору српском од 1. јунија 1869. поднешене и предложене* (Панчево: 1869), 16.

⁵³¹ Исто, 17.

цркви, верни су постали нестрпљиви.⁵³⁴ Указивао је и на недостатак поучних свештених проповеди.⁵³⁵

Пред крај XIX века, критички се према српском народу осврнуо Јован Вучковић, истичући непоштовање девет Црквених заповести и служење свештеника у готово празним храмовима. Према његовом мишљењу, многи хришћани у цркву нису ушли још од крштења или склапања брака, а последњи пут су се причестили још као ђаци.⁵³⁶

Који су узроци ових проблема, присутни на ширем простору Карловачке митрополије? Из напред реченог, један од суштинских био је неразумевање смисла богослужења. Међутим, поред овог, наилазимо на читав низ других препрека. Погледајмо их редом. Вернима су, на пример, сметали учитељи који се пред народом размећу својим знањем,⁵³⁷ сиромаштво⁵³⁸ и новчана оскудица.⁵³⁹ Свештеник Лазар Богдановић наводи да су због сиромаштва и неугледне одеће и стида пред имућнијим грађанима, верни избегавали да долазе на недељене и празничне Литургије. Причешћивали су се искључиво у време Свете Четрдесетнице на Литургији пређеосвећених Дарова.⁵⁴⁰ У Барањи је од храма народ одбијало наметнуто куповање и пред олтаром паљење свећа за душе упокојених.⁵⁴¹ Констатована је запостављеност духовних потреба највећег броја младих људи које су, након завршетка школе, родитељи оптеретили свакодневним обавезама и тиме их одвојили од цркве.⁵⁴² На дистанцирање од цркве утицали су неупућеност верних у своје религиозне дужности,⁵⁴³ низак степен писмености и образовања, који је довео до примитивизма, нецрквеног начина живота,⁵⁴⁴ празноверја, магије и других видова „сумњиве и неприличне побожности“.⁵⁴⁵ Некада је разлог био и поступак парохијског свештеника. Тако је, на пример, 127 парохијана из Новог Сентивана, близу Сегедина 12/24. фебруара 1899. патријарху српском Георгију Бранковићу поднело петицију против свог свештеника,⁵⁴⁶ очигледно наклоњеног назаренима.⁵⁴⁷ Захтевали су његово кажњавање и премештај из парохије, да би се ширење

⁵³² Исто, 19.

⁵³³ Исто, 18.

⁵³⁴ Исто, 17.

⁵³⁵ Исто, 18.

⁵³⁶ Јован Вучковић, „Проповјед у прву недјелу великог поста – Обрачун хришћанина и православног Србина са црквом“, *Српски Сион* година VI, бр. 9 (1896): 138.

⁵³⁷ Огњеслав, „Зашто наш народ не иде у цркву“, 322.

⁵³⁸ Исто, 321.

⁵³⁹ Исто, 322.

⁵⁴⁰ Л. Богдановић, „Литургија пређеосвећених дарова“. *Српски Сион* година IV, бр. 13 (1894): 196.

⁵⁴¹ Огњеслав, „Зашто наш народ не иде у цркву“, 323.

⁵⁴² Исто, 322.

⁵⁴³ Јован Јовановић, „О учењу вјеронаука и појања младежи која је престала полазити школу до женидбе, и како да се иста приљуби к похађању св. богослужења, вјеронаука и појања“, *Српски Сион* година VI, бр. 51 (1896): 841.

⁵⁴⁴ Драган Каран, „Развој пастирске делатности цркве и њен значај за формирање духовног живота у Карловачкој митрополији“, *Богословље и духовни живот Карловачке митрополије*, зборник радова са научног скупа Нови Сад, 11. децембар 2017. (Београд: Институт за културу сакралног Монс хемус, Институт за литургику и црквену уметност ПБФ Универзитета у Београду), 134.

⁵⁴⁵ Србољуб Убипариповић, „Богослужбени изазови у Митрополији београдско-карловачкој: доба митрополита Мојсеја Петровића (1718/1726–1730)“, *Богословље и духовни живот Карловачке митрополије*, 87.

⁵⁴⁶ *Петиција верних из Новог Сентивана патријарху Георгију Бранковићу (12/24. 2. 1899)*, АСАНУК МПА 101/1899.

⁵⁴⁷ Овај верски покрет зачет је у Швајцарској двадесетих година XIX века и наставак је низа протестантских покрета у XVIII веку које су започели немачки пијетисти. Настао је као саставни део раније започетог верског препорода у Европи, као реакције на апатичност и формализам традиционалних цркава. Као главне кривце за назаренство српски либерали су оптуживали српско свештенство, а међу разлозима су истицани: „занемаривање народа, похлепа црквених великодостојника, слабо верско образовање (...) обављање црквене службе на неразумљивом језику“. Ђоко Слијепчевић сматрао је да је назаренство био један облик „протеста против нерелигиозног животног стила, који се изграђивао у Србији.“ Доприneo је популаризацији читања Светог Писма у народу путем којег су се многи вратили цркви. У Назаренима и њиховом црквеном животу и

назаренства зауставило. Народ је избегавао одласке у цркву и причешћивање све док „такав недостојан слуга олтара Божијег служи службу Божију“. ⁵⁴⁸ Верни народ из Алибунара реаговао је притужбом на поступак свештеника који на празник Богојављења, због јаке зиме, није служио обред Великог освећења воде. ⁵⁴⁹

Претерана наклоност према обичајима и навикама довела је до многих предрасуда ⁵⁵⁰ и сујеверја. ⁵⁵¹ Ево неколико примера. Младе жене сматрале су да је грех ако у храм одлазе у благословеном стању. На богослужења нису одлазили ни у периоду док доје децу. ⁵⁵² Примећено је да много више жена долази у цркву о „младој недељи“, али зато нису долазиле на покладе, сматрајући да тада на службу иду само вештице. ⁵⁵³ Обузете празноверјем, уместо недељу и празник, светковале су обичне дане, млади петак и среду и мање познате светитеље. На заповедне празнике нису одлазиле на Литургију. ⁵⁵⁴ Забележени су случајеви врачања уз употребу Светог причешћа. Уместо да служи „божанственом духу Цркве“, утицај обичаја постао је јачи од цркве. ⁵⁵⁵

О раширености сујеверја у народу писала је 1854. године, у записима са Фрушке Горе, Милица Стојадиновић Српкиња. ⁵⁵⁶ За обичај при којем се сусрет са попом сматрао несрећом, наводи да је потекао из Србије, из времена ропства под Турцима. ⁵⁵⁷ За исцељење болесника, старије и млађе жене су на празник Видовдан у врдничкој Раваници, пред мошти Светог кнеза Лазара, прилагали пешкире, свеће, воштане кругове и од воска или сребра изливену ногу, руку, око, зависно од чега је ко боловао. ⁵⁵⁸ Како су се верни односили према кнежевој одежди из времена Косовског боја, показује сâм њен изглед. Остао је неоштећен само њен предњи део: „Она је парче по парче откидана и сујеверним, од светих отаца, за крајцарицу, за две давана. Онај дође с болесним очима, и заиште парче да брише очи, онај да носи покрај

активности и побожности Слијепчевић је видео прве заметке богомољачког покрета, који је касније поникао у Србији. Видети подробније: Бојан Алексов, *Назарени међу Србима: верска трвења у јужној Угарској и Србији од 1850. до 1914* (Београд: Завод за уџбенике, 2010), 86–87, 100, 106; Ђоко М. Слијепчевић, *Назаренство у Србији до 1914* (Београд: Издавачко и прометно А. Д. „Југоисток“, 1943), 61–62.

⁵⁴⁸ *Петиција верних из Новог Сентивана патријарху Георгију Бранковићу (12/24. 2. 1899)*, АСАНУК МПА 101/1899.

⁵⁴⁹ *Притужба парохијана из Алибунара*, АСАНУК МПА 1819/144.

⁵⁵⁰ Јовановић, „О учењу вјеронаука и појања младежи...“, 841.

⁵⁵¹ Епископ горњокарловачки Лукијан Мушички сматран је „за најученијег Србина свог времена“. Учећи се богословљу од архимандрита Јована Рајића, такође је настојао да у својој епархији искорени сујеверје и уведе здраву црквену побожност. Професор Радослав Грујић сматрао је да је у народу празноверје завладало још више у време фанариотских Грка, како би њиме лакше владали и извукли што више користи. Интересантно је, такође, на овом месту присетити се речи првог српског историчара религије, професора Веселина Чајкановића који је у вези са духовним животом у Србији својевремено навео: „Када се сабере све, ми имамо не праву религију, него сујеверје“. Владимир Вукашиновић, „Сујеверје“, у *Живљење на небесима – црква, наука, политика* (Панчево: Х. Б. Вишњић; Врутци: Манастир Рујан 2007), 145. Видети: Вуковић, *Српски јерарси...*, 289; Грујић, *Православна Српска Црква*, 109.

⁵⁵² Огњеслав, „Зашто наш народ не иде у цркву“, 321.

⁵⁵³ Јовановић, „О учењу вјеронаука и појања младежи...“, 841.

⁵⁵⁴ Попадић, „Зашто је у нашем народу похађање свете цркве и богослужења врло немарно...?“, 199.

⁵⁵⁵ Јовановић, „О учењу вјеронаука и појања младежи...“, 841.

⁵⁵⁶ Милица Стојадиновић Српкиња рођена је у свештеничкој породици (отац Василије био је угледни парох у Врднику) 22. марта 1828. г. Стекла је „класично образовање“, посветивши се писању прозе и поезије и учењу страних језика. Бритког језика, одлучна и самоуверена, храбро је устајала против неправди у друштву и недоличног понашања појединаца, било да је реч о лаицима или о свештеним лицима. Слепо чувајући своју побожност, док је маса њених савременика полако прихватала верски индиферентизам, негодовала је што се све више неверовање узимало за „мерило образовања“. Преминула је 1878. и сахрањена у Београду. Видети опширније: Милица Стојадиновић Српкиња, *У Фрушкој Гори 1854* (Бачка Паланка: Друштво за науку и стваралаштво „Логос“, 2008), 429, 499–501, 503–504.

⁵⁵⁷ Стојадиновић, *У Фрушкој Гори 1854*, 90–91.

⁵⁵⁸ Исто, 95.

себе...“,⁵⁵⁹ пише Стојадиновићева, узгред помињући да постоје села чији житељи не раде на појутарје свог крсног имена.⁵⁶⁰

Сматрало се да превазилажењу таквог стања и успостављању здравог односа народа према Богу и Цркви највише могу да допринесу родитељи, посвећивањем довољне пажње својој деци и усађивањем у њихово срце вере, побожности, љубави, марљивости и поштења. Поред тога, незаобилазан фактор био је свештеничко-пастирски рад кроз верско образовање, како у школи тако и у цркви.⁵⁶¹ Међутим, бивши „пожунски лицејац, пештански студент медицине“,⁵⁶² Константин Пејичић отишао је корак даље с убеђењем да је неопходно у потпуности реформисати црквени живот. Да народ не би сасвим отпао од цркве и прешао у назарене или друге секте и вером ослабио, што је била честа појава у последњој деценији XIX века,⁵⁶³ предлагао је скраћивање и разумевање богослужења.⁵⁶⁴ Ово последње несумњиво указује на Пејичићево залагање за превођење богослужбених текстова на говорни језик. Био је мишљења да треба постепено уклонити сва „занесењачка устројства“.⁵⁶⁵ Да ли је Пејичић при том мислио на понашање верних у храму, његово уређење или, можда, на поједина црквена обележја? У сваком случају, у својим предлозима отишао је толико далеко да је био за празновање само Господњих празника и недеље, а на светитељске празнике предлагао је да се служе само јутрења. Залагао се и за укидање свих постова, изузев Страсне недеље, с обавезним разрешењем на бели мрс. Верни у цркви да пале само једну свећу и то искључиво пред престолним двема иконама.⁵⁶⁶ По његовом мишљењу, олтарска преграда не би требало да раздваја⁵⁶⁷ свештеника од лаика.⁵⁶⁸ Литије нису неопходне, као ни пракса њиховог ношења у поља.⁵⁶⁹ По угледу на Римокатоличку цркву, предлагао је постављање клупа за вернике и оргуља на хораш.⁵⁷⁰ Што се Литургије тиче, Пејичић је, као „хладни рационалиста“ неосетљив за „стварност Оваплоћења“, ⁵⁷¹ сматрао да све литургијске јектеније и молитве треба скратити на највише три прозбе.⁵⁷² Писао је да је проповед суштина култа и мора се уврстити у Литургију.⁵⁷³ Без обзира да ли се чита или произноси напамет, њено место је одмах након прочитаног Јеванђеља.⁵⁷⁴ Посебно је занимљив и дискутабилан Пејичићев став у вези с Тајном причешћа. Предлагао је да се лаици причешћују посебно припремљеним кашичицама у другом путиру, који држи црквењак, вади

⁵⁵⁹ Исто, 66.

⁵⁶⁰ Исто, 116.

⁵⁶¹ Милан Попадић, „Зашто је у нашем народу похађање свете цркве и богослужења врло немарно? Шта треба да се ради па да се поправимо?“, *Глас истине* бр. 14 (1890): 216.

⁵⁶² Денић, *Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. века*, 583.

⁵⁶³ Попадић, „Зашто је у нашем народу похађање свете цркве и богослужења врло немарно...?“, 195.

⁵⁶⁴ Пејичић, *Побожне жеље христјанске*, 19–20.

⁵⁶⁵ Исто, 19–20.

⁵⁶⁶ Исто, 20.

⁵⁶⁷ Треба знати да је олтарска преграда временом постала „барикада“ која је потпуно затворила олтар, чиме је аутоматски престала њена основна функција, указивање на одређен степен раздвојености олтара и наоса, клирика и лаика. Премда богословски оправдано, мало је вероватно да је Пејичић овде имао у виду баш губитак те првобитне функције иконостаса, кроз којег су верни гледали „у славу Царства Божијег и кроз које су носиоци те славе – Господ и Светитељи активно учествовали на богослужењу“ (Владимир Вукашиновић, „Царско свештенство“, *Беседа: лист за хришћански живот и црквене потребе* број 2–4 (1991): 173). Поготово, чињеницу да иконостас не скрива, већ открива вернима улаз у други свет. Видети подробније: Т. Ракићевић, „Олтарска преграда – иконостас од IV до средине XVII века: форма, функција и значење“ (докторска дисертација, Православни богословски факултет Београд, 2013), 177; Више о овој теми видети још: *Иконостас као духовни и културни печат православних хришћана*, зборник радова, приредили Мирјана Андрић и Владимир Вукашиновић (Крагујевац: Завод за заштиту споменика културе, 2007).

⁵⁶⁸ Пејичић, *Побожне жеље христјанске...*, 21.

⁵⁶⁹ Исто, 27.

⁵⁷⁰ Исто, 22.

⁵⁷¹ Вукашиновић, „Литургијско богословље Петронија Трбојевића“, 230.

⁵⁷² Пејичић, *Побожне жеље христјанске...*, 24.

⁵⁷³ Пејичић, *Побожне жеље христјанске...*, 19–20.

⁵⁷⁴ Исто, 24.

их из воде, брише и додаје свештенику.⁵⁷⁵ Парохијске свештенике би требало ослободити „окова“ требника и службеника,⁵⁷⁶ дозволити им други брак, ношење цивилног одела, а с друге стране, забранити им ношење дуге косе и браде.⁵⁷⁷ Своје предлоге проширио је и на сферу монаштва. Сматрао је да не би требало замонашити никог млађег од 40 година, а епископи да треба да се бирају из народа и да буду способни и заједно са свештеницима одговорни Синоду. Пејичић се дотакао и сремских манастира сматрајући да их, изузев два, највише три, треба секуларизовати.⁵⁷⁸ Своју самоувереност и убеђеност у предложено изразио је на крају поруком да све „данас или сутра (...) бити мора“.⁵⁷⁹ За тај први корак који води, како сматра, „из таме у светлост“, не треба се плашити ни власти, ни народа, ни Русије која ће, како он сматра, морати исто „поћи путем разума, светлости“ и „праве неизвртане науке Христове“.⁵⁸⁰

Константин Пејичић је ишао стопама свога учитеља Доситеја Обрадовића⁵⁸¹ и ништа мање од њега није био радикалан. Премда су његови предлози оштро критиковани,⁵⁸² с образложењем да жели Србе да поунијати, у мање радикалном облику они су прихваћени у црквеним општинама у Панчеву, Бечкерек и још неким местима.⁵⁸³ Међутим, Сабор у Карловцима ове реформистичке тежње није ни разматрао и оне су временом пале у заборав.⁵⁸⁴

Као могући облик сузбијања назарена који су запосели простор Срема, Бачке и Баната у јужној Угарској⁵⁸⁵ и 1872. године проширили се на целу Србију,⁵⁸⁶ „магијске свести и ригористичке побожности“⁵⁸⁷ појавио се крајем XIX века међу сељачким слојем српског народа у Војводини, касније и у целој југоисточној Србији,⁵⁸⁸ покрет побожних лаика, назван богомољци⁵⁸⁹ или евангелисти.⁵⁹⁰ Представљао је свима, чак и свештеницима, пример

⁵⁷⁵ Исто, 20.

⁵⁷⁶ Денић, *Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. века*, 584.

⁵⁷⁷ Пејичић, *Побожне жеље христјанске...*, 23.

⁵⁷⁸ Исто, 24.

⁵⁷⁹ Исто, 24.

⁵⁸⁰ Исто, 25.

⁵⁸¹ Бавећи се литургијским богословљем шишатовачког архимандрита Петронија Трбојевића (1876–1933) које је изникло „из једног развијеног доситејевског погледа на свет“, професор Владимир Вукашиновић уочио је да његову везу са Доситејем Обрадовићем треба тражити у богословској мисли његових следбеника, од којих, свакако, Константин Пејичић спада у најзначајније. Тим пре, јер је већи део Пејичићевих тема Трбојевић даље разрадио. Видети подробије: Вукашиновић, „Литургијско богословље Петронија Трбојевића“, 228–229.

⁵⁸² На Пејичићеве реформистичке идеје критички се осврнуо свештеник Ђорђе Мандровић у новосадском листу „Беседа“. Оценио је да његове реформе уопште не могу бити од користи нашој Цркви. Предлози су му на многим местима нелогични, противуречни, те Пејичић није „дорастао за црквеног реформатора“. Видети опширније: Ђ. Мандровић „Г. др. Пејичић и његова логика“, у *Беседа* година II, бр. 6 (1869): 89–93; бр. 7 (1869): 97–99.

⁵⁸³ Денић, *Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. века*, 584.

⁵⁸⁴ Стајић, „Др Константин Пејичић“, 172.

⁵⁸⁵ Алексов, *Назарени међу Србима...*, 86–87.

⁵⁸⁶ Исто, 106.

⁵⁸⁷ Ксенија Кончаревић „Говор православних клирика и верника у српској и руској језичкој и социокултурној средини“, *Црквене студије* година IX, број 9 (2012): 485.

⁵⁸⁸ Хризостом Војиновић, „Народна хришћанска заједница“, у *Тихи глас: беседе и чланци* (Београд: САС Српске православне цркве, 1991), 229.

⁵⁸⁹ О богомољцима и њиховом духовном покрету. Видети: Стеван М. Димитријевић, „Покрет побожних у нашем народу“, *Весник Српске цркве, орган српског православног свештеничког удружења* година 30 (1925): 193–200; Илија Белеслијин, „К питању о „побожнима““, *Богословски гласник* година III, књига V (1904): 278–289; Ђ. Бота, „Богомољци или побожни“, *Гласник Српске православне патријаршије* година 3, број 9 (1922), 135–136; Војиновић, „Народна хришћанска заједница“, 229–253; Дамаскин, „О верском, званом „богомолчачком“ покрету код нас“, *Весник Српске Цркве* година XXX (1925): 543–549; Владимир Димитријевић, „Порекло богомољачкога покрета у нас“, *Весник Српске цркве, орган српског православног свештеничког удружења* бр. 1 (1925): 252–259; Драган Суботић, *Епископ Николај и Православни богомољачки покрет*, (Београд: Нова искра, 1996); Кончаревић „Говор православних клирика и верника у српској и руској језичкој и социокултурној средини“, 471–472.

побожности. Његови чланови практиковали су ванцрквена окупљања на којима су читали Јеванђеље и житија Светих, молитве, појали тропаре и духовне песме.⁵⁹¹ Пред празник учили су одговарајући тропар и певали на Литургији.⁵⁹² Похађали су редовно сва богослужења, постили, исповедали се уз чврсто обећање да више неће грешити, причешћивали се.⁵⁹³ Поред ревновања за веру, били су вредни, штедљиви,⁵⁹⁴ морални и често су практиковали ходочашћа у манастире.⁵⁹⁵ Интересантна је, међутим, реакција на овај лаички покрет презвитера Јована Вучковића, који је разумео важност активног учешћа лаика у богослужењу. Сматрао је да нема ништа лоше у томе што се богомољци недељом поподне окупљају, посећују манастире,⁵⁹⁶ читају светописамска зачала и певају у цркви, јер то не би требало да буде привилегија само појединаца у цркви него и других. У том смислу пише: „Да би при богослужењима требали сви појати није потребно доказивати ономе који хоће да зна шта је сврха богослужења и шта су пјесме у богослужењу“.⁵⁹⁷ Још фасцинантније звучи његов, за то време прилично либералан став, који нам експлицитно потврђује да је у XIX веку, свакако у ограниченој мери, постојала пракса чешћег причешћивања верних: „Уколико поједини чланови цркве, или веће групе истих, осјете потребу да се течајем године исповиједи и причесте више од четири пута, да сврну у цркву на молитву и чешће а не само недјељом и празником, не може то никако цркви бити противно, шта више, она се томе може само радовати“.⁵⁹⁸ Ипак, премда није реч о раширеном феномену у Карловачкој митрополији, имамо забележен случај ускраћивања причешћа малолетним особама од стране свештеника. Тиче се познатог догађаја у месту Сантово, недалеко од Сомбора, где је у Недељу сиропусну, 28. фебруара 1899. године велики број лица римокатоличке вере примио православну веру.⁵⁹⁹ Могуће оправдање за овакав поступак лежи у чињеници да су свештеници, пре причешћивања, млађе особе желели најпре да катихизују.

У вези с „побожним“, Вучковић је изнео неколико оштријих примедби међу којима су недопустиво тумачење Светог Писма од стране чланова овог покрета⁶⁰⁰ као и то да покрет представља једну врсту фарисејства и могућност сепарисања од цркве.⁶⁰¹ Међутим, с извесном дозом опрезности није искључивао ни ту могућност да је богомољачка „пробуђена жеља за изразитијим религиозним животом“ промисао Божија, којом је Он Цркви „спремилу њиву за плононосан рад“.⁶⁰² Према његовим речима, ако је кроз богомољце наступио тренутак душевне жеђи „небеског напитка“, онда је света дужност свештеника да свакога заложити том „храном небеском“⁶⁰³ и да буду њихове духовне вође.⁶⁰⁴ Они доказују да свет у којем живимо, на сву срећу, није само свет културе и привреде, него би требало да буде и век „живе вјере“.⁶⁰⁵

Овај по свему специфичан феномен у Карловачкој митрополији, који је у великој мери означио повратак лаика у цркву и озбиљну посвећеност литургијском животу, доживеће почетком треће деценије XX века незаустављиву експанзију. Њен врхунац

⁵⁹⁰ Њихове припаднике називали су и евангелски људи, пророци, проповедници, црквари, нови људи. Видети: Димитријевић, 193.

⁵⁹¹ Вучковић, „Побожни људи“, „Богомољци“ или „Евангелисти“, 28.

⁵⁹² Исто, 28.

⁵⁹³ Исто, 29.

⁵⁹⁴ Исто, 29.

⁵⁹⁵ Исто, 32.

⁵⁹⁶ Исто, 36.

⁵⁹⁷ Исто, 37.

⁵⁹⁸ Исто, 38.

⁵⁹⁹ С. Ст. Илкић, „Отргнути насиљем – сједињени љубављу“, *Српски Сион* година IX, бр. 10 (1899): 158.

⁶⁰⁰ Вучковић, „Побожни људи“, „Богомољци“ или „Евангелисти“, 39.

⁶⁰¹ Исто, 38.

⁶⁰² Исто, 39.

⁶⁰³ Исто, 39–40.

⁶⁰⁴ Исто, 39.

⁶⁰⁵ Исто, 40.

представљаће уједињење свих богомољаца у јединствену Народну хришћанску заједницу, за чијег духовног вођу је именован, светима прибројан, Николај Велимировић.⁶⁰⁶

Из наведених примера, чији број свакако ни близу није коначан, јасно је да не треба да нас збуњује, како је то добро примећено у савременом српском богословљу, „то што дубока људска потреба за богослужбеним односом са светим, потреба за личним, обредним сусретом с Богом, па и за интервенцијама у сопственој судбини, понекад добија и такве, непримерене хаљине сујеверја“.⁶⁰⁷

Један од видова изналажења што успешнијег решења за већу активизацију верних у цркви представљала је појава пригодних молитвеника и штампане литературе хришћанске побожности. Прву публикацију те врсте издао је 1853. године епископ бококторски Герасим Петрановић: „Побожна размишљања при слушању свете Литургије“. Као предлојак користио је књижицу издату у Москви под истим насловом, допунивши је при томе новим материјалом.⁶⁰⁸ У предговору,⁶⁰⁹ Петрановић поручује да је сваки хришћанин скрушеног срца дужан да је чита док „слуша божанствену Литургију“.⁶¹⁰ То ће му „силније побудити дух“ и испунити га „правим побожним чувством, које је за спасење душе од велике потребе онемо који присуствује оваквом виспреном свештенодејству“.⁶¹¹ Поред напомене о седам свакодневних мољења Православне Цркве,⁶¹² делова Литургије и времена служења,⁶¹³ текст је прожет тумачењима појединих момената служења, са придодатим одломцима из Старог и Новог Завета и молитвама из разних богослужбених књига.⁶¹⁴ Потом следе молитве пре и после Светог причешћа.⁶¹⁵ Међутим, друго издање књиге Петрановић је проширио додатком који садржи тропаре, кондаке, ирмосе⁶¹⁶ и поједине празничне духовне песме.⁶¹⁷ О важности ове књиге у хришћанској народној побожности довољно говори податак да је у периоду од 1853–1899. године имала пет издања.⁶¹⁸ С тим у вези, горњокарловачки епископ Евгеније Јовановић предлагао је патријарху Јосифу Рајачићу оснивање посебног фонда и увођења пореза архијерејима и манастирима, из чега би се могло обезбедити довољно новца за штампање јефтиних побожних књига.⁶¹⁹

Свештеник Јевтимије Вукадиновић „са дозволом духовне власти“ превео је, уредио и објавио у Новом Саду 1866. године „Молитвослов на потребу православних Српкиња“.⁶²⁰ Посветио га је кнегињи црногорској Милени Петровић „у знак поштовања црногорских врлина“.⁶²¹ Садржај брошуре на 62 стране обухвата јутарње молитве,⁶²² молитве пред Литургију, за време њеног трајања и после завршетка,⁶²³ молитве пре и после причешћа⁶²⁴ и

⁶⁰⁶ Суботић, *Епископ Николај и Православни богомољачки покрет*, 31.

⁶⁰⁷ Вукашиновић, „Сујеверје“, 147.

⁶⁰⁸ „Библиографија“, *Србско далматински магазин* књига 17 (1856): 94.

⁶⁰⁹ Предговор за књигу Петрановић је написао у Задру 1851. г., а штампана је две године касније у Новом Саду.

⁶¹⁰ Герасим Петрановић, *Побожна размишљања при слушању св. Литургије, съ толковангъм свакога нѣногъ, чина, обрета и возглашенія и съ додаткомъ прописаны молитава при св. причащенію* (Нови Сад: 1853), [III].

⁶¹¹ Исто, [III].

⁶¹² Исто, [IV].

⁶¹³ Исто, [IV–V].

⁶¹⁴ Исто, 9–77.

⁶¹⁵ Исто, 78–96.

⁶¹⁶ Герасим Петрановић, *Побожна размишљања при слушању св. Литургије* (Нови Сад: 1862), 105–136.

⁶¹⁷ Исто, 137–150.

⁶¹⁸ Интересантно је да у XX веку књига ниједном није прештампана. Ново, исправљено, шесто издање, објавила је Српска патријаршија 2010. године.

⁶¹⁹ *Писмо епископа горњокарловачког Евгенија Јовановића патријарху српском Јосифу Рајачићу*, АСАНУК МПА 489/1852.

⁶²⁰ Вукадиновић, *Молитвословъ на потребу православнихъ Српкиня* (Нови Сад: 1866). Молитвослов је у XIX веку прештампан пет пута, а последње издање објављено је 1909. г.

⁶²¹ Исто, [V].

⁶²² Исто, 1–12.

⁶²³ Исто, 13–36.

⁶²⁴ Исто, 37–48.

вечерње молитве.⁶²⁵ Превод је, по свему судећи, с руског језика, јер су видљива преузимања грађе из Петрановићевог молитвеника, а на то указују и потпуно идентичне илустрације из првог издања.

Пред крај XIX века у Сомбору Иван Поповић приредио је мали литургијски молитвеник, такође намењен православним Српкињама „нарочито при божанственој литургији“.⁶²⁶ На почетку су стихови које верни изговарају на поласку у цркву или пред улазак на службу, пре почетка богослужења.⁶²⁷ Као поетско надахнуће, следе молитвени стихови при божанственој Литургији, од свештениковог возгласа „Благословено царство...“⁶²⁸ до изласка из цркве.⁶²⁹ На крају је *додатак* са Символом вере и молитвама: Господњом, Богородици, након устајања, пре и после обеда, пред спавање, пре и после учења и анђелу чувару.⁶³⁰ Поповић је књигу завршио у Сентомашу⁶³¹ 1894. године,⁶³² а исте године у септембру и октобру месецу у шест наставака објавио ју је „Српски Сион“.⁶³³

Молитвеници су несумњиво представљали значајну форму универзалног позива лаицима за активније учешће у Литургији. Манифестација тога најчешће је било читање свих молитава „у себи“. Петрановићев савет вернима да исповедање православне вере читају (или слушају),⁶³⁴ не значи да је то читање било наглас. Међутим, наглашава Петрановић, Господњу молитву „с пажњом говори“,⁶³⁵ што експлицитно указује да су је присутни у цркви изговарали гласно, а не певали. Одговарање верних на јектеније са „Господи помилуј“ по свему судећи је изостајало, јер те синтагме у тексту нема. Код Вукадиновића, међутим, ствари стоје нешто другачије. Пре текста Символа вере, у напомени истиче да се „Символ вере и Молитва Господња у цркви на глас читају“, па су због тога обе молитве остављене на словенском језику да би их „хришћанке са читаоцем говорити могле“.⁶³⁶

На крају, о потреби симбиозе између свештеника и народа, али и очувања светокирилометодијевског предања, сведоче нам речи из пера презвитера Василија Константиновића који је записао: „Време је сада за нас да црква и народ буду у најтешњој вези „и тиме чист карактер и неоскврњен морал очува се – да свештеници србски особито над тим бдију, како би у овом данашњем узрујаном и усколебаном прелому свеславенском могли се показати најдостојнији, те да свет види да смо и највернији остали својим праоцима, апостолима словенским Кирилу и Методију, а Спаситељевом науком просвећени, најчистијим срцем и душом, да примимо и изведемо високу идеју данашњег века, у ком се нешто и тражи: ко ће на истоку бити први“.⁶³⁷

⁶²⁵ Исто, 49–62.

⁶²⁶ Иван М. Поповић, *Мали зборник молитава: на потребу православним Српкињама, нарочито при божанственој литургији* (Сомбор: 1896), 1.

⁶²⁷ Исто, 3–4.

⁶²⁸ Исто, 4.

⁶²⁹ Исто, 25.

⁶³⁰ Исто, 29–36.

⁶³¹ Сентомаш је стари назив за садашњи град Србобран.

⁶³² Иван М. Поповић, „Мали зборник молитава на потребу православним Српкињама, нарочито при божанственој литургији“, *Српски Сион* година IV, бр. 42 (1894): 662.

⁶³³ Иван М. Поповић, „Мали зборник молитава на потребу православним Српкињама, нарочито при божанственој литургији“, *Српски Сион* година IV, бр. 37 (1894): 578–580; бр. 38 (1894): 593–595; бр. 39 (1894): 612; бр. 40 (1894): 625–626; бр. 41 (1894): 641–642; бр. 42 (1894): 660–662.

⁶³⁴ Петрановић, *Побожна размисляня при слушању св. Литургие*, 51.

⁶³⁵ Исто, 64.

⁶³⁶ Вукадиновић, *Молитвословъ на потребу православнихъ Србкиня*, 23–24.

⁶³⁷ Василије Константиновић, „Црква, народ и свештеници србски“, *Беседа* година II, бр. 3 (1869): 44.

Закључак

Издвојени примери из различитих периода епохе XIX века послужили су нам да у основним назнакама интерпретирамо на првом месту однос архијереја, али и нижег свештенства и лаика према богослужбеном животу у Карловачкој митрополији. Главна преокупација и задатак српских јерараха био је, у најширем смислу, да својим животом, радом, стрпљивошћу и толеранцијом очувају и шире православну веру и бране духовне интересе Цркве и етички идентитет српског народа. Већина епископа реаговала је на уочене богослужбене недоследности и неправилности. Неки су и сами правили грешке, признавали их, или ћутке преко њих прелазили. Бескопромисно су инсистирали на редовности богослужбеног и светотајинског живота и његовој једнообразности. Настојали су, такође, да сагледају и отклоне разлоге лаичке инертности према цркви и исправе различите неправилности које су се у свакодневном духовном и верском животу верних појављивале.

Сачуване владичанске беседе представљају данас непресушни извор богословља од прворазредног значаја. Из њих је делимично могуће сагледати духовно стање Цркве у Карловачкој митрополији, црквену свест и теолошко образовање архијереја. Премда према свом значају припадају више претходним епохама Карловачке митрополије, установили смо да су и у XIX веку практиковани обред омивања ногу на Велики четвртак и канонске визитације, као јавни церемонијални чинови, а потоње и начин владичанске контроле и провере целокупног духовног живота у дијецези.

Успостављање правилног и успешног односа према богослужењу и богослужбеном животу у Карловачкој митрополији XIX века зависило је у великој мери од образовања, како црквеног, тако и световног. Међутим, и поред постојања и рада духовних школа, присутан је проблем недовољно школованих свештенослужитеља, поготово у мањим местима. Замерано им је на непознавању богословске књижевности и световне литературе и неспремности да одоле изазовима парохијског живота. Указивано је на неопходност упознавања са богословским и светоотачким делима, без чега је било незамисливо истинско поучавање народа. Ипак, због недостатка одговарајуће квалитетне литературе и могућности да се додатно богословски усавршавају, недовољна квалификација свештеника остала је и даље акутни проблем XIX века. Тај феномен проузроковаће понегде немарана, површна и нетачна савршавања обреда и неспособност свештенослужитеља да произносе литургијске проповеди. Негативни примери из парохија ипак су били у сенци многобројних позитивних примера богослужбеног живота, у којима је препознатљива пожртвованост и посвећеност свештеника свом пастирском позиву и упорни рад са парохијском заједницом, поготово путем катихизације. Утврдили смо постојање парохија у којима је служен потпуни дневни богослужбени круг. Бројни проблеми са понашањем свештенослужитеља и њиховим односом према храму и богослужењу током XIX века у Карловачкој митрополији, резултирали су доношењем „Дисциплинарних правила“. Међутим, установили смо да штампана верзија у појединим сегментима није идентична рукопису. Изаостављен је цео одељак „О богослужењу“. Закључили смо да би један од разлога могао бити процена приређивача да богослужбена проблематика тада није била од примарне важности.

Анализирајући однос лаика према богослужбеном животу констатовали смо да је један од суштинских приоритета православних Срба у XIX веку био постојање храма и свештенства чији ће духовни и морални живот бити на високом новоу. Ово је посебно било изражено у деловима Карловачке митрополије у којима је требало спречити ширење уније и назаренства. Поред тога, образовани лаици писали су о многим проблемима и неправилностима у богослужењу, сматрајући да су главни узроци занемаривања службе Божије – њено неразумевање и наглашена пасивност лаика. Уз то, православна народна побожност била је оптерећена наслеђеним обичајима и сујеверјем. Један од начина превазилажења палог духовног стања у Митрополији представљао је у другој половини XIX века – безуспешан покушај реформисања црквеног живота. Као последица свега овога, на простору Карловачке митрополије доћи ће до самоиницијативног организовања и окупљања дела српског народа у заједнице побожних или богомољачки покрет, што ће допринети интензивнијем духовном животу и општој побожности. То ће даље довести до појаве првих штампаних молитвеника и пригодне хришћанске литературе.

ПОГЛАВЉЕ 3

1. БОГОСЛОВЉЕ ЛИТУРГИЈСКОГ ВРЕМЕНА И ПРОСТОРА

А. Богослужбени језик Карловачке митрополије

Увод

Богослужбени језик Цркве у Карловачкој митрополији био је црквенословенски. Настао је као резултат „процеса србизирања рускословенског језика,⁶³⁸ па смо добили „рускословенски са српским изговором“,⁶³⁹ односно рускословенску црквену ћирилицу. Према је овај богослужбени језик карактеристичан за XIX век, доказано је да је и током те временске епохе понегде било сачувано присуство српкословенског језика.⁶⁴⁰ Ова језичка промена настала на српском богослужбеном простору имала је своје далекосежне последице, а највише се одразила у области обредословља. Пратили су је позитивни и негативни коментари свештених лица и лаика усмерених у правцу неразумљивости богослужбеног језика, и с тим у вези проблемима насталим у богослужењу XIX века. Неопходно је нагласити да су аутори првих српских литургијских приручника први започели посао око превођења литургијских молитава и образаца на српски говорни језик. То ће даље довести до покретања филолошких расправа о исправности, односно неисправности одређених термина и предлога за њихову промену.

а) Проблем неразумљивости црквенословенског језика у богослужењу

Због језичке баријере старог црквеног језика верни народ био је онемогућен да у потпуности активно учествује у литургијском животу Цркве.⁶⁴¹ Један од најранијих података којим је указивано на проблем неразумљивости богослужбеног језика налазимо у предговору литургијске књиге „Сокровишче хришћанское то есть толкованіе сватых Таинь, Свато҃го храма, Сосудовъ Церковныхъ, и Божествене и Сващенне Літур҃гіе“, објављене у Будиму 1824. године. Због непознавања грчког језика, а тиме и немогућности тумачења дела Светих отаца Цркве,⁶⁴² примећено је да многи свештеници читајући на служби Свето Писмо⁶⁴³ „на богоданом словенском језику“, одломке произносе збуњено, не знајући када и колико дугу да

⁶³⁸ Зоран Ранковић, „Напомене о црквенословенском језику у Срба“, *Црквене студије, годишњак* година III, бр. 3 (2006): 304.

⁶³⁹ Исто, 155.

⁶⁴⁰ Ксенија Кончаревић, „Пролегомена за расправу о нашем богослужбеном језику“, *Богословље* година XLIV, свеска 1 и 2 (2000): 155.

⁶⁴¹ Владимир Вукашиновић, „Проблем савременог доживљавања молитвеног живота Цркве“, у *Литургија и култура* (Београд: Хришћански културни центар, 2007), 69.

⁶⁴² *Сокровишче хришћанское то есть толкованіе сватых Таинь, Свато҃го храма, Сосудовъ Церковныхъ, и Божествене и Сващенне Літур҃гіе* (Будим: 1824), [IX–X].

⁶⁴³ Значајно је поменути да су Срби већ у првој половини XIX века преводили Свето писмо Старог завета на говорни српски језик. Осам псалама прве катизме превео је 1833. г. учитељ из Вуковара Адам Драгосављевић. Платон Атанацковић превео је са словенског текста 32 старозаветне књиге, а са црквенословенског језика одломке намењене богослужбеној употреби. Први превод Новог завета Вука Караџића објављен је 1847. г. Интересантно је да је половином XIX века Нови завет са тумачењима превео свештеник Павле Николић из Ср. Карловаца, али његов рукопис никада није одштампан. Цело Свето писмо превод је Ђура Даничића из 1868. г. Видети: Младомир Тодоровић, „Превод Светог писма Платона Атанацковића“, у *Зборник радова научног скупа посвећеног епископу Платону Атанацковићу* (Нови Сад: Војвођанска академија наука и уметности, Матица српска, Епархија шумадијска, Епархија бачка, 1991), 50; Адам Драгосављевић, *Превод Псалтира* као прва проба на српском језику (Беч: штампарија Мехитариста, 1833).

направе паузу.⁶⁴⁴ Непознати преводилац и издавач књиге⁶⁴⁵ предлагао је превођење на „једноставан словенски језик“ најнужнијих књига које тумаче Стари и Нови завет, а које би користиле академијама, семинаријама и гимназијама.⁶⁴⁶ Према његовој процени, рад на томе могао би да потраје десет година. У том циљу, ангажовао је двојицу лингвиста и „доброписатеља“, искусних у познавању грчког, латинског и словенског језика.⁶⁴⁷

Историчар, правник, публициста и управитељ народних школа у Сомбору. Александар Стојачковић, који је јавним радом допринео решавању многих проблема у области српске просвете и црквеног живота, залагао се за српски књижевни језик.⁶⁴⁸ У обимној језичкој студији „Историја источног – славенског богослужења и кирилског књижевства код Славена западне цркве“ писао је 1847. године да Срби из црквених књига штампаних у Русији читају „по Руски“ и стога би их требало заменити „српским изговором“. На пример, уместо „Свјат Господ, имја твоје, помилуј мја“ са „Свет Господ, име твоје, помилуј ме, као што су Срби свагда и појали“.⁶⁴⁹

Преломни моменат за појаву првих озбиљнијих иницијатива усмерених ка постепеном преласку са рускословенског на српски народни језик у српском богослужењу настао је у Карловачкој митрополији после укидања Српске Војводине 1860. године. Тада је дошла до изражаја борба за црквено-школску аутономију и сукоб са вишом црквеном јерархијом присталица Светозара Милетића и Јована Суботића око учешћа лаика у управљању црквеним животом.⁶⁵⁰ Србе у то време нису заобишли ни модернистички утицаји из Западне Европе, који су условили потпуно нова духовна, културна и друштвено-политичка кретања.⁶⁵¹ У филолошкој науци утврђено је да прве „иницијативе за замену традиционалног богослужбеног израза савременим“⁶⁵² најпре потичу из Карловачке митрополије, с краја шездесетих и почетком седамдесетих година XIX века.⁶⁵³ Сматра се да је најстарију расправу о богослужбеном језику написао Јефтимије Вукадиновић, свештеник у Врбасу и Земуну и професор новосадске Гимназије,⁶⁵⁴ који се залагао за враћање србуљског језика. У новосадском црквеном листу „Беседа“ 1868. године објавио је чланак *О читању црквенословенског језика*.⁶⁵⁵ Наводећи да се у новије време црквене књиге поново штампају,⁶⁵⁶ сматрао је да би их требало очистити „од русизма“⁶⁵⁷ и штампати на српскословенском језику.⁶⁵⁸ Као главни разлог промене Вукадиновић наводи да је српскословенски језик природан и разговетан и ближи старом словенском језику од данашњег рускословенског.⁶⁵⁹ Стога је Српском народно-црквеном сабору у Сремским Карловцима поднео представку за поновно успостављање србуљског језика који је, како

⁶⁴⁴ *Бокровнице хришћанске...*, [IX].

⁶⁴⁵ Исто, [XVI].

⁶⁴⁶ Исто, [X].

⁶⁴⁷ Исто, [X].

⁶⁴⁸ „Александар Стојачковић“, *Орао, велики илустровани календар* година XX (1894): 120–121.

⁶⁴⁹ Александар Стојачковић, *Исторја восточно-славенскогъ богослуженя и курилскогъ књижевства кодъ Славена западне цркве* (Нови Сад: 1847), 13.

⁶⁵⁰ Слијепчевић, *Историја Српске цркве* II, 193.

⁶⁵¹ Још на почетку друге половине XIX века те промене уочиће Милица Стојадиновић која, између осталог, пише о значају чувања српских обичаја: „Гледим сад у Н. С. ма тако неки стран дух веје, да мораш мислити јесил' меј' Србима (...). У кућама не видиш српску икону, нема ништа по обичају српском (...). Народне обичаје треба као светињу да чувамо“. Видети опширније: Стојадиновић, *У Фрушкој Гори 1854*, 187–188.

⁶⁵² Ксенија Кончаревић, *Расправе о богослужбеном језику у Срба (1868–1969)*, (Крагујевац: Каленић, 2006), 292.

⁶⁵³ Исто, 292.

⁶⁵⁴ *Азбучник Српске православне цркве...*, 58–59.

⁶⁵⁵ Ксенија Кончаревић, „Расправе о богослужбеном језику у Срба (1868–1869)“, *Српски језик* година II, број 1–2 (1997): 207.

⁶⁵⁶ Јефта Вукадиновић, „О читању црквенословенског језика“, *Беседа* година I (1868): 121.

⁶⁵⁷ Исто, 123.

⁶⁵⁸ Исто, 121.

⁶⁵⁹ Исто, 121–122.

наводи, „толико стотина година у цркви србској успешно употребљаван“. ⁶⁶⁰ Интересантно је поменути податак да се пре Јефтимија Вукадиновића за повратак србуљског богослужења залагао београдски митрополит Мелентије Павловић. Предлагао је да се „књиге српске редакције прештампавају и постепено уводе у цркву“. ⁶⁶¹ Митрополит се за старе књиге распитивао код калуђера који су у Србију долазили са Свете Горе, из Дечана, Пећке патријаршије и других манастира. Тражио је да му их донесу, откупљивао их је и слао у Крагујевац. ⁶⁶²

Први „ватрени заговорник преласка на народни језик у богослужењу“ ⁶⁶³ у XIX веку био је Константин Пејичић. Као један од главних узрока површног обављања свештених обреда навео је проблем неразумљивости богослужбеног језика. ⁶⁶⁴ Према његовим речима, молитве које у цркви чита свештеник су неразумљиве. Да би молитва била плодотворна, ономе који хоће Богу да се моли мора да буде јасна у речима и смислу, у срцу схваћена и доживљена. ⁶⁶⁵ Примећујући да Срби у личној побожности оскудевају са молитвама за свакодневну употребу на свом језику, ⁶⁶⁶ саставио је шест молитава првенствено намењених деци: пре спавања, јутарњу молитву, молитву пре и после јела, пре школе и после учења. ⁶⁶⁷ Приметно је, међутим, да Пејичић до краја није остао доследан српском језику, задржавајући у текстовима молитава бројне црквенословенизме. ⁶⁶⁸

Према спроведеном истраживању професорке Ксеније Кончаревић, иницијатива за превођење црквених књига на српски језик постојала је и раније. Премда је овај податак везан за простор изван Карловачке митрополије, сматрамо га значајним и стога наводимо. Наиме, филолог и историчар књижевности Стојан Новаковић сведочи да му је епископ Гаврило ⁶⁶⁹ 1865. године изнео своју ретку, у то време врло смелу идеју о превођењу богослужбених књига на српски језик. Поред тога, наређивао је да се у шабачкој цркви васкршње Јеванђеље чита „по Вуковом преводу“, а наводно га је читао и сам владика. ⁶⁷⁰

С почетка седме деценије XIX века издвајамо филолошки став свештеника Богдана Кузмановића. ⁶⁷¹ Српском народу у Великом Бечкереку ⁶⁷² предложио је 8. децембра 1871. године да се књиге српске Цркве преведу на народни језик. ⁶⁷³ Сматрао је да црквенословенски није говорни језик наших предака, нити језик Св. Кирила и Методија. ⁶⁷⁴ Језик исказује Божију величину и сваки народ треба да чита и пева у цркви на свом језику. ⁶⁷⁵ Сматрао је да би укидање црквенословенског допринело и успешнијој катихизацији верних. ⁶⁷⁶

⁶⁶⁰ Мирковић, *Православна литургија...*, први општи део, 163–164.

⁶⁶¹ Швабић, „Мелентије Павловић митрополит београдски“, 92.

⁶⁶² Исто, 92.

⁶⁶³ Кончаревић, „Расправе о богослужбеном језику у Срба (1868–1869)“, 200.

⁶⁶⁴ Пејичић, *Побожне жеље христјанске...*, 17.

⁶⁶⁵ Исто, 7.

⁶⁶⁶ Исто, 7.

⁶⁶⁷ Исто, 14–16.

⁶⁶⁸ Кончаревић, „Расправе о богослужбеном језику у Срба (1868–1869)“, 200.

⁶⁶⁹ Реч је о епископу шабачком Гаврилу Поповићу (1860–1866).

⁶⁷⁰ Кончаревић, „Расправе о богослужбеном језику у Срба (1868–1869)“, 203.

⁶⁷¹ Богдан Кузмановић био је свештеник у Српској Кларији (Данас село Радојево у општини Нова Црња у Банату). Видети опширније: Ксенија Кончаревић, „Утицај духовно-обновитељских покрета XIX и XX века на језичку политику“, у *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати* књига 19 (2015): 103.

⁶⁷² Велики Бечкерек је стари назив за Зрењанин.

⁶⁷³ Ђорђе Мандровић, *Критичке примедбе на наше црквене књиге: с погледом на предлог г. Б. Кузмановића, да се књиге српске народне цркве преведу на српски народни језик* (Панчево: Јовановић и Павловић, 1872), 3.

⁶⁷⁴ Исто, 12.

⁶⁷⁵ Исто, 3.

⁶⁷⁶ Исто, 15.

На Кузмановићев предлог, мањом студијом реаговао је пештански свештеник Ђорђе Мандровић. Указавши на многе противуречности, које су у супротности са Светим Писмом и историјском истином, предлагао је редакторску исправку приликом превођења на српски језик. Наводећи доказе за своје тврдње из Старог и Новог завета, химнографије и житија светих, истакао је да оне могу да „заглупе народ“, заведу на странпутицу и утврде у празноверју.⁶⁷⁷ Бранећи православну веру, критички је одреаговао свештеник Александар Павловић у штампаној студији из 1874. године „Одбрана православне цркве: према критичким приметбама на наше црквене књиге по Ђорђу Мандровићу“. Осврнувши се на Мандровићев текст са црквеног и аспекта савремене науке, побијајући његове наводе, закључио је да је писац неспретно изнео свој суд о црквеним књигама, цркву „безочно напао“⁶⁷⁸ и с њом раскрстио заборавивши на свештеничку заклетву.⁶⁷⁹ Три године касније, 6. априла 1875. посланик Илија Гутеша⁶⁸⁰ предложио је Српском народно-црквеном сабору у Сремским Карловцима да замоли архиепископски Синод да се преведе служба Божија и свештеницима у православним храмовима дозволи служење на српском језику.⁶⁸¹ Према његовом мишљењу, неразумљивост богослужбеног језика је главни разлог све мањег присуства верних у црквама. Сматрао је да, ако би службу чули на матерњем језику, она би њихово „религиозно чувство (...) више крепила и подизала“.⁶⁸²

Без обзира на то што се даље од предлога није одмакло, многи свештеници разумели су предности служења на матерњем језику. Један од њих био је православни духовник,⁶⁸³ протопрезвитер Спиридон Маргетић. Осамдесетих година XIX века он је у Задру на богослужењима неке сегменте изговарао на народном уместо на црквенословенском језику, због чега га је опоменуо Црквени суд.⁶⁸⁴ Стога су на његове службе, поред православних, долазили и римокатолички верници.⁶⁸⁵ У цркви у Имотском Маргетић је читао Вуков превод Јеванђеља, а децу подучавао да на српском језику читају Господњу молитву и Богородице Дјево. Међутим, овакав његов поступак наишао је на јавну осуду, па га је народ због тога сматрао јеретиком.⁶⁸⁶

б) Први преводи литургијских молитава на српски језик

Прве преводне одређених литургијских фрагмената на народни језик сусрећемо у српским литургијским приручницима XIX века. За већину њихових аутора карактеристично је познавање богословских извора и литературе на грчком и руском језику. Тумачећи литургијске јектеније и химне, писци их упоредо и преводне. На пример, Молитву Господњу и Символ вере, исписане грађанском ћирилицом, налазимо у необјављеном рукопису из 1871.

⁶⁷⁷ Мандровић, *Критичке примедбе на наше црквене књиге ...*, 3–4.

⁶⁷⁸ Александар Павловић, *Одбрана православне цркве: према критичким приметбама на наше црквене књиге по Ђорђу Мандровићу* (Велики Бечкерек: 1874), 12.

⁶⁷⁹ Исто, 120.

⁶⁸⁰ Илија Гутеша (1825–1894), српски трговац и национални и политички радник. Заступао унионистичку политику сарадње са Мађарима, као и прота Никола Беговић и барон Јован Живковић, чије је смернице одредио Светозар Милетић. Заузимао се за побољшање положаја Крајишника који су све више сиромашили, а код власти за српски народ. Видети: Василије Крстић, „Илија Гутеша“, *Зборник о Србима у Хрватској* 4 (1999): 57.

⁶⁸¹ *Записници седница Српско народно-црквеног сабора XX–XXXI*, АСАНУК. бр. 655, 656/1875.

⁶⁸² Исто, АСАНУК. бр. 655, 656/1875.

⁶⁸³ Радован Пилиповић, „Просветне прилике у Срба у Ли(је)вну до 1914. године“, блог *Срби у БиХ кроз епохе и судбине*, <http://srbiubih.com/prosvetne-prilike-srba-u-lijevnu-1914-godine/> (преузето 16. 4. 2020).

⁶⁸⁴ Ружица С. Бајић, *Богослужбени језик у Српској православној цркви: прошлост, савремено стање, перспективе*. Београд: Манастир Бањска, Институт за српски језик САНУ, 2007, 73.

⁶⁸⁵ Исто, 96.

⁶⁸⁶ Исто, 157.

године – „Црквени показатељ“ свештеника Константина Лучића.⁶⁸⁷ Обе молитве на српски говорни језик превео је и објавио у Малом зборнику молитава 1896. године Иван М. Поповић.⁶⁸⁸ Ипак, на почетку ове књижице напомиње да молитве „служе само као разјашњење дотичних на словенском, а никако да се оне овако српски уче“.⁶⁸⁹

Никола Живковић је у литургици 1885. године превео: Велику⁶⁹⁰ и сугубу јектенију,⁶⁹¹ молитву за оглашене,⁶⁹² Херувиму,⁶⁹³ Достојно⁶⁹⁴ и Видесмо Светлост истинску...⁶⁹⁵ Поред осталог, превео је и краће литургијске изразе. Никола Беговић исте године у литургици преводи молитву коју свештеник чита након јектеније за упокојене,⁶⁹⁶ прозбу Молитве за оглашене,⁶⁹⁷ Херувимску песму и на крају реч Алилуја (Ал – ил – уја) наглашавајући да је правопис преузео из сиријског језика.⁶⁹⁸ Превод Херувимске песме гласи:

*Овдје смо сада душом слични и тијелом само прилични са Херувимима, и тајанствено с њима појемо животворећој Тројици Трисвету пјесму Ал ил уја.*⁶⁹⁹

Беговић, нажалост, не наводи извор из којег је превео Херувимску песму. Чињеница је, међутим, да је превод архаичан, поготово у првом делу и одступа од текста у савременом службенику.⁷⁰⁰ Поред тога, молитва се завршава са *Алилуја*, које иначе на Литургији изговара ђакон. Беговић је такође превео свештеничке прозбе после Символа вере, пред свето Узношење,⁷⁰¹ молитву освећења,⁷⁰² Тропар трећег часа,⁷⁰³ Достојно⁷⁰⁴ и Оче наш,⁷⁰⁵ док молитве претварања Дарова не преводи.⁷⁰⁶

Свештеник Теофило Стевановић превео је у „Обредословљу“ са црквенословенског на српски језик возгласе Велике⁷⁰⁷ и Мале јектеније⁷⁰⁸ и поједине молитве на јектенији после Херувимске песме.⁷⁰⁹ Преводи делом свештеничку благодарну молитву (свето Узношење)⁷¹⁰ и целу молитву свештеничку.⁷¹¹ Речи установљења не преводи, али преводи речи претварања Дарова: *И учини хљеб овај часним телом Христа Твога. А ово у чаши часном крвљу Христа Твога. Претворивши их духом Твојим светим.*⁷¹²

⁶⁸⁷ Константин Лучић, *Црквени показатељ или разјашњење свете источно православне цркве, црквених ствари, свештених лица и одежда, свете литургије и појединих црквених часова*, АСАНУК МПА 439, 1871, 37–38.

⁶⁸⁸ Поповић, *Мали зборник молитава: на потребу православним Српкињама, нарочито при божанственој литургији*, 28.

⁶⁸⁹ Исто, 29.

⁶⁹⁰ Никола Живковић, *Литургика или Наука о богослужењу Свете православне цркве: за школску младеж* (Загреб: 1885), 48–51.

⁶⁹¹ Исто, 55–56.

⁶⁹² Исто, 66.

⁶⁹³ Исто, 59.

⁶⁹⁴ Исто, 66.

⁶⁹⁵ Исто, 69.

⁶⁹⁶ Никола Беговић, *Литургија за србске школе и народ* (Београд: 1885), 73–74.

⁶⁹⁷ Исто, 75.

⁶⁹⁸ Исто, 79.

⁶⁹⁹ Исто, 79.

⁷⁰⁰ „Ми који Херувиме тајанствено изображавамо, и животворној Тројици Трисвету песму певамо, сваку сада животну бригу оставимо“. Видети: *Службеник* (Београд: Свети Архијерејски Синод СПЦ, 2007), 116.

⁷⁰¹ Исто, 81.

⁷⁰² Исто, 82.

⁷⁰³ Исто, 83.

⁷⁰⁴ Исто, 84.

⁷⁰⁵ Исто, 87.

⁷⁰⁶ Исто, 83.

⁷⁰⁷ Теофило Стевановић, *Познавање цркве или Обредословље* (Београд: „Просвете“ – С. Хоровица до ср. кр. реалке, 1895), 156.

⁷⁰⁸ Исто, 157–158.

⁷⁰⁹ Исто, 183.

⁷¹⁰ Исто, 190.

⁷¹¹ Исто, 191.

⁷¹² Исто, 195.

У односу на превод у савременом служебнику примећујемо мање промене у прва два свештеничка благосиљања. При првом благосиљању у реченици је измењен само редослед две речи (хљоб овај – овај хљоб),⁷¹³ а при другом промена је извршена у првом делу реченице, која је сада нешто дужа („А то што је у Чаши овој...“).⁷¹⁴ Поред наведеног, у Стевановићевом преводу су речи хљоб, тело, чаша и крв,⁷¹⁵ исписане малим почетним словом, што у савременом преводу није случај. Стевановић је превео још молитве пред Свето Причешће⁷¹⁶ и „Нека су пуна уста наша Твоје хвале Господе...“.⁷¹⁷

Занимљиво је мишљење упућено Просветном савету у вези са Литургијом Александра Рудакова. Предавач у Првој београдској гимназији, Драган Поповић, 12. јануара 1895. приговорио је преводиоцу што је уместо на српском, другу молитву пред Свето Причешће „Вечери твојеја тајнија днес“ и „Да молчит свјакаја плот“⁷¹⁸ задржао на руском језику.⁷¹⁹ Све нам ово говори да су писци литургика у већој мери били свесни значаја разумљивости молитава не само за ученике световних школа, него и за богослове, будуће свештенослужитеље. Овим је, заправо, дефинитивно био трасиран пут ка превођењу целокупног текста свештене Литургије.

Најранији превод Литургије Светог Јована Златоустог са црквенословенског на српски језик у XIX веку начинио је архиепископ београдски и митрополит Србије Инокентије Павловић (1840–1905). Превод је, заједно са литургијом и још седам његових радова у рукопису, био припремљен за штампу. За сада је непозната судбина ових богословских дела владике Инокентија који је, поред наведенога, објавио и 19 проповедничких и књижевних радова.⁷²⁰

У вези са напред реченим, треба нагласити да су у „Српском Сиону“ филолози повремено објављивали критике и коментаре превода појединих литургијских термина, па чак и целих реченица. Први и најпознатији међу њима је Јован Живановић,⁷²¹ српски лингвиста, филолог,⁷²² који је својим радовима дао значајан допринос развоју филолошке науке и књижевности. Истакао се, пре свега, писањем граматика црквенословенског језика за богословије,⁷²³ изучавањем русизама у црквенословенском језику,⁷²⁴ старословенског језика,⁷²⁵ и друго. Више пута био је оштар критичар превода литургије Николе Живковића. Интересантна је, међутим, чињеница да се Живановић на њене недостатке осврће тек осам година након штампања. Сматрајући да за примедбу никада није касно, поготово што је у

⁷¹³ СБЕОГРАД 2007, 133.

⁷¹⁴ Исто, 133.

⁷¹⁵ Стевановић, *Познавање цркве...*, 195.

⁷¹⁶ Исто, 204.

⁷¹⁷ Исто, 208.

⁷¹⁸ „Да молчитъ свѣакаа плотъ чловѣча...“ = „Нека умукне свако тело човечије...“ су стихови који се уместо Херувимске песме говоре и певају на Велику суботу на Василијевој Литургији. Видети: *Служебник* (Београд: 1983), 220–221.

⁷¹⁹ Драган Поповић, „Просветном савету“, *Просветни гласник, службени лист министарства просвете и црквених послова* година XVI (1895): 145.

⁷²⁰ *Весник Српске цркве: Лист свештеничког удружења* година IV (1893): 1229–1231.

⁷²¹ Јован Живановић (1841–1916) српски лингвиста и филолог који се залагао за чист књижевни језик и зачетник српског рационалног пчеларства. Од 1875. г. предавао је у Карловачкој богословији рускословенски језик и пчеларство. Видети: Г. М. Поповић, „Наши великани: Јован Живановић“, *Београдски пчелар* јануар (2017): 21–26.

⁷²² Григорије Живковић, „Примједбе г. Јов. Живановића у бр. 21. 30. и 35 "Српског Сиона"“ у *Српски Сион* година IV, бр. 39 (1894): 618.

⁷²³ Јован Живановић, *Грамматика црквенословенског језика: за српске православне богословије* (Сремски Карловци: 1912).

⁷²⁴ Јован Живановић, „Русизми у данашњем "црквенословенском" језику“, *Србски летопис* година 39, књига 110 (1865): 152–187.

⁷²⁵ Јован Живановић, *Стари словенски језик* (Нови Сад: 1872).

питању школска књига, по којој се литургика предавала у Карловачкој гимназији, упозорио је да се посебно код њих „мора пазити на српски језик“.⁷²⁶ Навешћемо неколико примера.

Живановићу се није допао превод дела пете прозбе Велике јектеније „о всем причтје и људех, Господу помолимсја“⁷²⁷ (за сав клир и верни⁷²⁸ народ, Господу се помолимо)⁷²⁹ наглашавајући да реч *причт*⁷³⁰ не значи ништа у српском језику, док у словенском језику значи *клир*, коју је требало употребити. Ради њене разумљивости, предложио је замену,⁷³¹ а за реч *људех* опцију *вијерне*.⁷³² Примедба је стављена и на црквенословенску реч *нужди* у једанаестој прозби, коју Живковић преводи као *потреба*,⁷³³ док нужда значи *невоља*.⁷³⁴ У Херувизи је указао на недопустивост израза *оживљавајућој Тројици*,⁷³⁵ док је за други њен део навео да такође звучи рогобатно: *Да примимо Цара свију твари, кога невидимо на копљима носе чиновни (редови) анђеоски*,⁷³⁶ при томе, међутим, не предложивши решење.⁷³⁷ Аутор текста, такође, указује на неке речи које не постоје у српском језику, опомињући Живковића да меша дијалекте, па би било добро да приреди и одштапа ново, исправљено издање.⁷³⁸ Међутим, нема места примедби да реч *божаство* треба писати *божанство*,⁷³⁹ очигледно не примећујући да је Живковић у литургици управо тако и написао.⁷⁴⁰

Јован Живановић је у вези с богослужбеним језиком заузео богословски став да све што се преведе са словенског на српски мора да одговара богословској науци и извору.⁷⁴¹ Реаговао је, такође, на превод литургијске химне *Достојно*. Према његовом мишљењу, *без истљенија* не значи *без болова*,⁷⁴² већ *без труљења, без пропадљивости, без смртности*.⁷⁴³ Познати филолог критиковао је превод синтагме *Премудрост прости*, сматрајући да је неопходно допунити глаголом *стојте*. На српском би то било: *Премудрост! Управо стојте!*, што би даље значило „да ће да се чита“ или „читаће се премудрост“. Том реченицом свештеник опомиње хришћане како треба да стоје док се чита Јеванђеље, да покажу највеће страхопоштовање и стоје с највећом пажњом.⁷⁴⁴

Реплицирајући на примедбе, писац литургије приговорио је Живановићу што није остао на свом „филолошком пољу“ и пронашао више грешака како би приредио ново издање литургије.⁷⁴⁵ Одговарајући да зна да *прости* значи *усправно*, тј. *стојте*,⁷⁴⁶ наглашава да је

⁷²⁶ Јован Живановић, „Гѡа ѿ тѡиѡѡ тѡѡѡ... – и.т.д.“, *Српски Сион* година IV, бр. 35 (1894): 548.

⁷²⁷ Живковић, *Литургика*, 50.

⁷²⁸ Реч *верни* је прозби у савременом службенику накнадно додата.

⁷²⁹ СБЕОГРАД 2007, 90.

⁷³⁰ Интересантно је да је ову реч задржао Иринеј Ћирић у свом преводу Литургије са грчког језика, наводећи је као *причат*. При том је образложио да се *причат* односи на све оне „који су постављени да служе у једном храму“, док Живановић наводи да су то сви они „који су прибројани, који припадају црквеном чину“. Сравни: *Недеља свете Педесетнице: празничне службе* превео Иринеј Ћирић (Нови Сад: Управа епархије бачке, 1942), 290; Живановић, „Гѡа ѿ тѡиѡѡ тѡѡѡ...“, 549.

⁷³¹ Живановић, „Гѡа ѿ тѡиѡѡ тѡѡѡ...“, 549.

⁷³² Исто, 549.

⁷³³ Живковић, *Литургика*, 50.

⁷³⁴ Живановић, „Гѡа ѿ тѡиѡѡ тѡѡѡ...“, 549.

⁷³⁵ Живковић, *Литургика*, 69.

⁷³⁶ Исто, 59.

⁷³⁷ Живановић, „Гѡа ѿ тѡиѡѡ тѡѡѡ...“, 549.

⁷³⁸ Исто, 549.

⁷³⁹ Исто, 549.

⁷⁴⁰ Живковић, *Литургика*, 52.

⁷⁴¹ Јован Живановић, „Радѡѡса неѡѡсто ненеѡѡстнаа“, *Српски Сион* година IV, бр. 30 (1894): 466.

⁷⁴² Живковић, *Литургика*, 66.

⁷⁴³ Јован Живановић, „Безѡ истаѡенѡа Бога слова рѡждѡѡѡ“, *Српски Сион* година IV, бр. 31 (1894): 485.

⁷⁴⁴ Јован Живановић, „Прѡдѡрѡстѡ прѡсти“, *Српски Сион* година IV, бр. 21 (1894): 325.

⁷⁴⁵ Живковић, „Примједбе г. Јов. Живановића у бр. 21, 30 и 35 Српског Сиона“, 618.

реч о њеном тумачењу, а не преводу и да је тако и у руским књигама.⁷⁴⁷ Наводи, такође, да је Литургија и све што се на њу односи, већ одавно протумачено и „да су тумачења добила своју сталност, од којих се по благом произвољењу одустајати не сме“.⁷⁴⁸ Према његовом мишљењу, Живановић је засецао не у форму, која може бити различита, већ у суштину и смисао тумачења. Требало би да зна да се у олтару, када свештеник приноси Часне Дарове, закрштавањем над дискосом и путиром изговорене речи *о всјех и за всја*, „не односе на људе, него на помињање Христово, чија се добротина стичу и кулминирају у жртви коју је Христос принео на Голготи – на крсту“.⁷⁴⁹ Своју апологију поткрепио је руским и грчким изворима⁷⁵⁰ и службеницима штампаним у Русији и Бечу, истичући на крају да не намерава приређивање новог издања Литургике.⁷⁵¹

С друге стране, свештеник Јефтимије Вукадиновић приговорио је Живановићу на критику да је Живковић погрешно превео *Радуј се невесто над невестама*, завршни стих химне Богородици „Возбранној коєкодѣ“ и да је у супротности са православном богословском науком.⁷⁵² Превод „Невесто која ниси невеста“ сматрао је за јерес,⁷⁵³ наводећи свој, исправнији, „Радуј се вечита невесто“. Успротивио се, такође, и његовој констатацији о словенском преводу Светог Писма као изворном, јер је тачан и у грчком духу. Не оспоравајући тачност словенског превода, Вукадиновић истиче да је он на многим местима нејасан, јер у њему има речи и реченица које су у „духу грчком“, „грецизми“ преведени буквално и без смисла. Према његовом мишљењу, за превод богослужбених и литургијских књига са црквенословенског на српски језик, неопходно је консултовати не само словенски текст као изворни, него и грчки оригинал.⁷⁵⁴ Живковићеве Литургике дотакао се и Јеврем Илић (1852–1899), професор црквене историје и руског језика,⁷⁵⁵ примећујући да су неке молитве остале и даље непреведене на српски језик.⁷⁵⁶

Почетком последње деценије XIX века налазимо и прве преводе на српски језик празничних тропара и стихира. Учитељ Иван Поповић превео је васкрсне тропаре на свих осам гласова,⁷⁵⁷ тропаре свих Христових и Богородичних празника,⁷⁵⁸ заповедних светитељских празника⁷⁵⁹ и четири стихире при освећењу Богојављенске воде.⁷⁶⁰ О значају ових превода говори нам и чињеница да су сви, изузев једног, објављени на насловној страни водећег гласила Карловачке митрополије „Српски Сион“. Потом исти аутор преводи великопосне стихире, на *славу* и *сада*, стихиру после читања Јеванђеља на јутрењу, стихиру

⁷⁴⁶ Тим поводом Живковић каже да је тај термин познат „и старцима цркварима који стоје на богослужењима у столовима „и на сваки такав позив излазе из својих столова и стоје тако, а да се и не наслоне“. Такође, знају га и деца од којих се тражи да стоје у храму од првог до последњег амина. Видети: Живковић, „Примједбе г. Јов. Живановића у бр. 21, 30 и 35 Српског Сиона“, 618.

⁷⁴⁷ Исто, 618.

⁷⁴⁸ Исто, 634.

⁷⁴⁹ Исто, 634.

⁷⁵⁰ Исто, 634.

⁷⁵¹ Исто, 635.

⁷⁵² Живановић, „Радујса невесто невестна“, 465.

⁷⁵³ Ј. Вукадиновић, „Примедба на чланак: „Радујса невесто невестна“, *Српски Сион* година IV, бр. 32 (1894): 495.

⁷⁵⁴ Исто, 496.

⁷⁵⁵ Дара Дамљановић, „Лингводидактичко наслеђе Јеврема Илића“, *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати* књига 3 (2008): 195–205.

⁷⁵⁶ Јеврем Илић, „Главном Просветном Савету“, *Просветни гласник* свеска 5 (1888): 184.

⁷⁵⁷ Иван Поповић, „Васкрсни тропари“, *Српски Сион* година I, бр. 37 (1891): 598–599.

⁷⁵⁸ Иван Поповић, „Тропарии Христових и Богородичних празника“, *Српски Сион* година I, бр. 39 (1891): 625–627.

⁷⁵⁹ Иван Поповић, „Тропарии заповедних светитељских празника“, *Српски Сион* година I, бр. 41 (1891): 658–659.

⁷⁶⁰ Иван Поповић, „Стихире при освећењу богојављенске водиче“, *Српски Сион* година I, бр. 48 (1891): 769–770.

припев из 50. псалма, причастен на Пређеосвећеној Литургији и прокимене недељом на вечерњи.⁷⁶¹ Превео је и делове из антифона са бденија Великог четвртка⁷⁶² и на *славу и сада* Великог Петка⁷⁶³ и „самопроизвољне“ причасне из псалмова.⁷⁶⁴ Узгред поменимо и чињеницу да је протојереј Стефан Илкић дао велики допринос литургијском језику. У часопису „Српски Сион“ 1899. године у 19 наставака и 1900. године у 10 наставака, по Михајловском речнику и другим изворима, протумачио је велики број богослужбених речи.⁷⁶⁵

У српско богослужење народни језик је постепено улазио. Сачувана сведочанства забележена су у Епархији вршачкој, где се од 1916. године на српском језику појала Херувика и читале молитве пре и после причешћа. У Великом Бечкереку и Новом Саду 1925. године на српском језику читане су Духовске молитве.⁷⁶⁶

в) Тенденције за очување доминације црквенословенског језика у односу на грчки и румунски језик

Поред потешкоћа које су стајале на путу усавршавања богослужбеног језика и његове што веће језичке прецизности, сачувана рукописна грађа сведочи нам о суочавању српског народа у Карловачкој митрополији са још једним проблемом. Појавио се у срединама где су се, поред црквенословенског, службе одвијале и на грчком и румунском језику. Захтеви Румуна да говорни језик и латиница буду заступљени у цркви, школи и књижевности, као један од видова припреме за њихов излазак из Карловачке митрополије, датирају још од краја XVIII века.⁷⁶⁷

Суштина неспоразума био је несклад у редоследу служења и певања за певницом.⁷⁶⁸ О томе нам сведочи жалба која је из грчке Црквене општине у Земуну прослеђена патријарху српском и митрополиту Јосифу Рајачићу 25. јуна 1845. године. Из документа сазнајемо да је карловачки митрополит Стефан Стратимировић, да би успоставио богослужбени поредак у цркви Светог оца Николаја у Земуну, још 1794. године наредио да се, наизменично, једне недеље служи и за десном певницом пева на грчком, а друге недеље, за левом певницом, на словенском језику.⁷⁶⁹ Проблеми су почели 1839. године, када се протопрезвитер Лазар Савић оглушио о наредбу тада већ преминулог Стратимировића, што је покренуло низ притужби грчке Црквене општине.⁷⁷⁰ У чему су се састојале несугласице земунских Срба и Грка?

Као прво, наведено је да је за време Свете четрдесетнице, у чреди богослужења на грчком језику, прота Лазар на груб начин спречио Грка, лаика, у намери да чита паримије из Књиге пророштва. При том је свој поступак образложио чињеницом да Пророштва „само свештенику читати пристоји“.⁷⁷¹ Међутим, притом додаје, да је пракса код Срба да паримије

⁷⁶¹ Иван Поповић, „У Велики пост“, *Српски Сион* година III, бр. 10 (1893): 163–164.

⁷⁶² Иван Поповић, „Из антифона са бденија Великог Четвртка“, *Српски Сион* година III, бр. 14 (1893): 228; бр. 15 (1893): 243–244.

⁷⁶³ Исто, 244.

⁷⁶⁴ Иван Поповић, „Самопроизвољна причасна из псалмова“, *Српски Сион* година III, бр. 24 (1893): 399–400.

⁷⁶⁵ Види: Стефан Илкић, „Тумачење речи и назива који се употребљавају у црквеном језику“, *Српски Сион* година IX, бр. 6–8, 21–22, 29, 31–32, 34, 36–40, 46–48, 51 (1899); година X, бр. 6, 10–11, 14, 19, 23–24, 26, 28–29 (1900).

⁷⁶⁶ Кончаревић, „Расправе о богослужбеном језику у Срба“, 297–298.

⁷⁶⁷ Денић, *Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. века*, 527.

⁷⁶⁸ У православним, језичко мешовитим црквеним општинама, повремено сукоби нису избијали само због распореда и коришћења богослужбеног језика, већ и због избора црквених татора и расподеле столова. Видети опширније: Ч. Денић, *Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. века*, 222.

⁷⁶⁹ Жалба грчке Црквене општине у Земуну патријарху српском и митрополиту Јосифу Рајачићу (25. 6. 1845), АСАНУК МПА 1193/1845.

⁷⁷⁰ Исто, АСАНУК МПА 1193/1845.

⁷⁷¹ Исто, АСАНУК МПА 1193/1845.

увек читају лаици. Произношени су само на српском језику. Грцима је ускраћивано право да Господњу молитву на недељној Литургији говоре на свом језику, а до тада је поштована наизменична пракса. У жалби је, такође, наведен случај спречавања једног грчког архимандрита у читању исте молитве. Један од потписника жалбе Петар Спирта наводи да су за један велики црквени празник Срби из певнице склонили грчке богослужбене књиге.⁷⁷²

Грци су сматрали да су српски свештеници погрешно протумачили Стратимировићеву наредбу о равноправном служењу на оба језика. Она се, према њима, односила само на недељне и празничне дане, па су дневна последовања служена само на црквенословенском језику. Када су грчки свештеници служили Литургију, Јеванђеље је обавезно читано на грчком и српском језику. При служењу Литургије од стране српских свештеника Јеванђеље је читано на српском и врло ретко на грчком језику. Поред наведеног, Грци у жалби истичу да Срби настоје свим средствима да забране учење грчког језика, с циљем да се на њему више не служи.⁷⁷³

Насупрот овоме, наилазимо на пример где се служби на грчком језику придавао много већи значај од наведеног. Свештеник Максим Јанковић из Егера у Мађарској, у писму упућеном митрополиту Јосифу Рајачићу, наводи да је код њих још 1804. године епископ бачки Јован Јовановић (1786–1805)⁷⁷⁴ увео праксу служења божанствене Литургије на грчком дијалекту, сваке друге недеље, на први дан Божића, Васкрса и Педесетнице.⁷⁷⁵

Премда се односи на простор изван Карловачке митрополије, у вези са богослужењем на грчком језику у XIX веку наводимо податак који је 1870. године објављен у листу за науку и књижевност духовног садржаја, „Пастир“. У преведеном тексту, преузетом из „Московских Вједомости“,⁷⁷⁶ пише да се у цркви Московске духовне академије, где је поред грчких било и српских студената, одувек практиковао обичај служења на грчком језику, у било који дан од Васкрса до Педесетнице. Како је наглашено, тај гест представља израз јединства са Грчком Црквом у учењу, богослужењу и обредима, а не истицање знања грчког, уз препоруку да га није лоше знати. Литургија је одслужена, како је подвучено, „на грчком језику да боље и правилније не може бити“,⁷⁷⁷ уз саслуживање тројице ђаконa Грка, полазника Академије. За певницом руски студенти певали су такође на грчком језику и ко га је бар мало научио, могао је лако разумети и јектеније и возгласе.⁷⁷⁸

У многим местима где су живели заједно Срби и Румуни, у XIX веку у богослужењу је била све израженија доминација румунског над црквенословенским језиком којег је српски народ настојао да сачува. Тим поводом, карловачком митрополиту Јосифу Рајачићу писали су Срби из црквене општине Батанва у Банату, истичући да је дуже од годину дана потпуно изостављено читање Јеванђеља на црквенословенском језику.⁷⁷⁹ Притом, њихов епископ ништа није учинио да се та неправда исправи, него је „убитачан ред богослужења увео“, укоривши их да им то нису ни Србија ни Русија.⁷⁸⁰ Одговор патријарха, ако га је уопште било, нисмо пронашли. Сличан проблем постојао је и у Темишвару. Због постојања више храмова, тамошњи Срби настојали су да имају цркву у којој ће се служити само на црквенословенском језику, а не комбиновано с румунским. Стога су 1858. године молили патријарха Рајачића да у цркви Светог Георгија не дозволи да се на обредима пева на румунском језику него да се „чисто словенски поје и богослужење отпавља“.⁷⁸¹ Навели су, такође, да о томе постоји раније донета обавезујућа одлука, да у местима где постоје два

⁷⁷² Исто, АСАНУК МПА 1193/1845.

⁷⁷³ Исто, АСАНУК МПА 1193/1845.

⁷⁷⁴ Вуковић, *Српски јерарси...*, 248.

⁷⁷⁵ *Писмо свештеника Максима Јанковића митрополиту Јосифу Рајачићу*, АСАНУК МПА 414/1845.

⁷⁷⁶ „Грчка литургија у московској духовној академији“, *Пастир* година III, бр. 15 (1870): 239.

⁷⁷⁷ Исто, 239.

⁷⁷⁸ Исто, 239.

⁷⁷⁹ *Писмо Срба из црквене општине Батанва патријарху Јосифу Рајачићу*, АСАНУК МПА 937/1845.

⁷⁸⁰ Исто, АСАНУК МПА 937/1845.

⁷⁸¹ *Молба Срба из Темишвара патријарху Јосифу Рајачићу*, АСАНУК МПА 296/1858.

народа и две цркве равноправно у једној од њих свако на свом језику служи.⁷⁸² Овај спор је на седници конзисторије решио епископ темишварски Самуило Маширевић, обавестивши о томе патријарха Рајачића. У одлуци је наведено да без дозволе црквене јерархије нису дозвољене „никакве новине у црквеном благочестију“⁷⁸³ и да се обичај чува „свето и ненарушиво“.⁷⁸⁴

Интересантно је да Маширевић у образложењу истиче пример Римокатоличке цркве, у којој постоје службе на многим хришћанским језицима и где сви једни с другима живе у љубави и слози.⁷⁸⁵ Тако је на богослужењима задржана стара пракса. За левом певницом певано је на румунском, а за десном на црквенословенском језику. Јеванђеље празничног јутрења читало се на црквенословенском, а на Литургији се читало на румунском језику. Наредне недеље пракса је била обрнута. „Достојно“ и причастен недељом и на заповедне празнике певани су на румунском језику. Поред тога, српски свештеници били су дужни да, на позив румунских парохијана, обреде крштења деце, водоосвећење, опело и све молитве читају искључиво на румунском језику.⁷⁸⁶

Због неразумљивости црквенословенског језика Румуни су га у XIX веку сасвим напустили и прешли на свој савремени језик.⁷⁸⁷ Ово позитивно искуство румунске Цркве истицао је Богдан Кузмановић. Сматрао је да се много српског народа „влаши“, радо одлазећи на богослужења у влашку цркву, где се чита и пева на њиховом матерњем језику, док у српској цркви не.⁷⁸⁸ Слично је писао и Ђорђе Натошевић, наводећи да су богослужења на румунском језику велика невоља за Србе у Банату,⁷⁸⁹ који ће се пре сви повлаштити, него што ће дочекати да се моле Богу на свом разумљивом језику.⁷⁹⁰

⁷⁸² Исто, АСАНУК МПА 296/1858.

⁷⁸³ Исто, АСАНУК МПА 296/1858.

⁷⁸⁴ Исто, АСАНУК МПА 296/1858.

⁷⁸⁵ Исто, АСАНУК МПА 296/1858.

⁷⁸⁶ Исто, АСАНУК МПА 296/1858.

⁷⁸⁷ Немања С. Мрђеновић, „Питање богослужбеног језика у Српској православној цркви у Аустралији у XXI веку“, *Текст предавања одржаног у парохији Светог Архиђакона Стефана у Руги Хилу (Сиднеј) у Крстопоклоу недељу 23.3.2014*, 4.

⁷⁸⁸ Богдан Кузмановић, *О томе да се књиге "Српске народне" цркве преведу на српски народни језик. Предлог епархијској скупштини темишварске дијецезе, и васцијелом осталоме српском народу* (Панчево, 1872), 11.

⁷⁸⁹ Ђорђе Натошевић, „Зашто наш народ у Аустрији пропада“, 111.

⁷⁹⁰ Исто, 111.

Б. Хеортолошке особености у Карловачкој митрополији XIX века

а) Празнични каталог и поштовања култа светих

У Карловачкој митрополији у XVIII веку годишњи богослужбени круг код Срба обухватао је, без црквених слава, свечарстава и заветних дана, чак 180 празничних дана, узимајући у обзир и руске светитеље.⁷⁹¹ Срби су, са недељама, светковали у години 170 празника који су у службеницима и типичима „црљенијем словима назначени“.⁷⁹² Тај број се задржао до 1770. године.⁷⁹³ Под притиском државних власти, број заповедних празника постепено је редукован. Од 1770–1775. године Срби су имали 68 празничних дана, од 1775–1787. године 33 и од 1787–1888. свега 21.⁷⁹⁴ Према Манојлу Грбићу и његовој табели у књизи Карловачко владичанство, укинута је 27 празника.⁷⁹⁵ Толико их наводи и Слијепчевић.⁷⁹⁶ Међутим, Слијепчевићева табела празника се не подудара с оном коју је приказао Лазар Мирковић у Хеортологији. Мирковић наводи укидање 28 празника, али се из приложене табеле види да их је 26, од којих се шест односе на Србе светитеље. Примећујемо да, у односу на Грбића, Мирковић у табели не наводи празник 9. октобра (Св. Стефан српски – Слепи). Такође, Грбићева два датума 8. маја (Св. апостол и јеванђелист Јован Богослов) и 25. маја (Треће обретење главе Св. Јована Крститеља) код Мирковића су 9. (Пренос моштију св. оца Николаја) и 23. мај (Преп. Михаило Исповедник).⁷⁹⁷

Све до 1769. године Срби су имали свега три заповедна празника обележена црвеним словима посвећена српским светитељима: Свети Стефан Дечански, Свети Сава и Свети Симеон Мироточиви. Архијерејски синод је у календар потом уврстио 10 нових празника Светих Срба: Свети Симеон (Стефан Првовенчани), Свети Стефан Штиљановић, Свети Стефан деспот (Бранковић), Свети Арсеније архиепископ, Свети краљ Милутин, Свети цар Урош, Свети Јован деспот (Бранковић), Свети Максим деспот (Ђорђе Бранковић), Свети кнез Лазар и Преподобна мати Ангелина.⁷⁹⁸ Сви ови празници укинута су касније као заповедни, уз сагласност Синода који је био под притиском царског комесара,⁷⁹⁹ а одлуку је посебним рескриптом потврдила Марија Терезија почетком јануара 1776. године.⁸⁰⁰ У новоодштампаном реформисаном календару је као заповедни празник остао само Свети Сава,⁸⁰¹ док остали празници више нису били означени црвеним словом и били су без националног обележја да су српски.⁸⁰²

Интиматом Угарског намесничког већа октобра 1786. године потврђено је слављење 29 заповедних празника.⁸⁰³ Издање Месецослова 1807. године у Будиму, с_благодаром Карловачког митрополита Стефана Станковића, највероватније је прештаманом са руског предлошка. У њему је чак 105 празника обележено црвеним словом међу којима је велики број руских светитеља.⁸⁰⁴ Међутим, занимљиво је да су у Месецослову, такође штампаном у

⁷⁹¹ Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* II, 61.

⁷⁹² Грбић, *Карловачко владичанство, прилог к историји Српске православне цркве*, књига III, 20.

⁷⁹³ Поповић, *Срби у Војводини* 2, 337.

⁷⁹⁴ Исто, 337.

⁷⁹⁵ Грбић, *Карловачко владичанство...*, књига III, 28.

⁷⁹⁶ Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* II, 62.

⁷⁹⁷ Лазар Мирковић, *Хеортологија* (Београд: Свети архијерејски синод СПЦ, 1961), 22.

⁷⁹⁸ Исидора Точанац Радовић, „Српски календар празника и Терезијанска реформа“, *Зборник Матице српске за историју* 91 (2015): 16–17.

⁷⁹⁹ Исто, 27.

⁸⁰⁰ Исто, 25.

⁸⁰¹ Исто, 24.

⁸⁰² Исто, 26.

⁸⁰³ Точанац Радовић, „Српски календар празника и Терезијанска реформа“, 31.

⁸⁰⁴ *Мјесецословъ въ градѣ Будинѣ 1807* (БМС РПСр I 15/1807.1).

Будиму, 1814. године, али без црквеног благослова, сви празници обележени црним словима.⁸⁰⁵

Према Даничином календару за 1826, 1827, 1828. и 1829. годину, Срби су имали такође 29 заповедних празничних дана,⁸⁰⁶ колико их је и у Месецослову штампаном у Карлштату 1840.⁸⁰⁷ и Новом Саду 1842.⁸⁰⁸ и 1845. године.⁸⁰⁹ Занимљиво је да у Календару за 1828. годину, вероватно штампарском грешком, Свети Стефан није означен као заповедни празник,⁸¹⁰ а према Календару за 1834. годину примећујемо да је уврштено слављење и трећег дана Васкрса.⁸¹¹ Црквени народни календар из 1850. године обухватио је 27 заповедних празника.⁸¹² Свештеник у Горњем Карловцу, Никола Беговић у Литургици за српске школе и народ из 1885. године објавио је списак 23 српска народна светитеља које прославља српска Црква,⁸¹³ преузета вероватно из Србљака штампаног у Београду 1861. године. Из Хабзбуршке монархије, реформисани календар се са извесним корекцијама примењивао на простору Србије. Карактеристично је да су у XIX веку као заповедни празници у њега уврштени Света Петка, Свети цар Константин и царица Јелена и обновљено празновање Цвети.⁸¹⁴

У Карловачкој митрополији у XIX веку највише је био раширен и поштован култ Светог Саве. Свештеник и професор Карловачке гимназије Јевтимије Ивановић, родом из Кувеждина,⁸¹⁵ завео је његово прослављање у свим местима где је службовао (Карловцима, Шиду, Земуну, Вуковару и Сремској Митровици).⁸¹⁶ У Земуну на Савиндан 1812. године састављен је Устав о школском фонду и по њему је одређено да Свети Сава буде школски патрон.⁸¹⁷ Према историчару Радославу Грујићу, свечано празновање првог српског архиепископа отпочело је у првој половини XIX века, најпре у храмовима, потом у школама и разним грађанским и просветним институцијама.⁸¹⁸ Први поуздан податак о празновању Светог Саве са „пуном свечаношћу као заштитника српског народа“⁸¹⁹ везује се за Арад 1806. године. Литургијски је прослављен у цркви Светог Петра и Павла, задужбини великог српског родољуба и народног добротвора Саве Текелије.⁸²⁰ Грујић доказ изводи на основу беседе коју је том приликом изговорио парох те цркве Георгије Алексић.⁸²¹ Проповед је, према Грујићевом мишљењу, о свом трошку штампао Текелија, и послао „свим виђенијим

⁸⁰⁵ *Мѣсяцословъ съ Бѣомъ стѣмъ всего лѣта съ табеллами двѣми вѣчныи календаръ въ Бѣдинѣ градѣ, Писмены Кралевскаго всегчилища Оунгарскаго 1814* (БМС РПСр I 26/1814).

⁸⁰⁶ *Даница, забавник за годину 1826.* година I (1826): 7–8 (према личном бројању страна); *Даница, забавник за годину 1827.* година II (1827): 163–174 (према личном бројању страна); *Даница, забавник за годину 1828.* година III (1828): 5–16 (према личном бројању страна); *Даница, забавник за годину 1829.* година IV (1829): 5–16 (према личном бројању страна); *Даница, забавник за годину 1834.* година V (1834): 7–18 (према личном бројању страна).

⁸⁰⁷ *Карлштадский мѣсяцословъ на лѣто отъ рождества христова 1840 еже есть високосное, сирѣчь 366 дней состоящее.* Въ Карлштадту (БМС РПСр I 45).

⁸⁰⁸ *Ружичнии вѣгнацъ или мѣсяцословъ за лѣто 1842 еже есть простое, сирѣчь 365 дней состоящее.* У Новомъ Саду початанъ кодъ Павла Јанковића Вдове (БМС РПСр I 14/1842).

⁸⁰⁹ *Ружичнии вѣгнацъ или мѣсяцословъ за лѣто 1845 еже есть простое, сирѣчь 365 дней состоящее.* У Новомъ Саду добити се може у Књигопродавници П. И. Стојановића (БМС РПСр I 14/1845).

⁸¹⁰ *Даница* (1828): 16 (према личном бројању страна).

⁸¹¹ *Даница* (1834): 8 (према личном бројању страна).

⁸¹² *Црквени народни календар. За годину 1850* (1850): 3–14 (према личном бројању страна).

⁸¹³ Беговић, *Литургика...*, 149.

⁸¹⁴ Точанац Радовић, „Српски календар празника и Терезијанска реформа“, 35.

⁸¹⁵ Коста Петровић, *Историја Карловачке гимназије* (Нови Сад: Матица српска, 1991), 130.

⁸¹⁶ Исто, 130.

⁸¹⁷ Јакшић, *Историја српских библиотека 1801–1850*, 68.

⁸¹⁸ Радослав Грујић, „Култ Св. Саве у Карловачкој митрополији XVIII и XIX века“, *Богословље* година X, свезак 2–3 (1935): 139.

⁸¹⁹ Радослав Грујић, „Култ Св. Саве у Карловачкој митрополији XVIII и XIX века“, 145.

⁸²⁰ Исто, 145.

⁸²¹ Исто, 145.

Србима у Карловачкој митрополији“,⁸²² са циљем његовог општег и свечаног прослављања као народног патрона.⁸²³ Према писању Годора Павловића, уредника пештанских „Сербски народни новина“ у многим местима Карловачке митрополије на Светог Саву је служено јутрење и у продужетку Литургија. Поводом Савиндана 1852. године, епископ бачки Платон Атанацковић први пут је у Новом Саду одслужио архијерејску Литургију.⁸²⁴

Професор, писац, политичар и дипломата Матија Бан (1818–1903),⁸²⁵ један од најпознатијих представника националног покрета Срба у Дубровнику, иницирао је прославу Светог Саве у том граду. На његов предлог 1850. године, дубровачки прота Георгије Николајевић увео је у православну црквену општину обичај празновања овог светитеља који је постао традиционалан.⁸²⁶ Благовештењски сабор 1861. године прогласио је Светог Саву за патрона Војводине.⁸²⁷ Њени иновјерни житељи морали су тога дана да се уздрже од свих послова од којих су се Срби православно-источне вере уздржавали на празник угарског краља Светог Стефана.⁸²⁸

У Срему је изузетно био поштован Култ Светог кнеза Лазара,⁸²⁹ чије се светковање помиње у Календару Захарија Орфелина⁸³⁰ 1814. године.⁸³¹ Према писању Мила Недељковића, 1863. године установљен је празник Светог Ћирила и Методија,⁸³² као Дан словенске писмености⁸³³ и стављен у заграду иза пророка Амоса и Светог кнеза Лазара.⁸³⁴

На простору Карловачке митрополије и Босне⁸³⁵ обележаван је врло специфичан празник посвећен преминулим члановима Цркве – Михољске задушнице.⁸³⁶ У другој половини XIX века био је запажена тема у црквеној штампи, где су образовани свештеници расправљали о томе да ли и када ове задушнице треба празновати. У пракси су помињана два датума: 29. септембар и субота после римокатоличког празника Свих Светих.⁸³⁷ Димитрије Руварац залагао се за прву варијанту, с тим да датум буде покретан, зависно од дана празновања у недељи.⁸³⁸ Сматрао је да су Михољске уведене уместо Митровданских

⁸²² Исто, 147.

⁸²³ Исто, 147.

⁸²⁴ Исто, 140.

⁸²⁵ Ирена Арсић, „Матија Бан и култ Светог Саве“ у: *Дубровачке теме XIX века* (Београд: Ars Libri; Бања Лука, Бесједа, 2009), 55.

⁸²⁶ Исто, 70.

⁸²⁷ Мата Косовац, *Српска православна митрополија Карловачка по подацима од 1905* (Сремски Карловци, 1910), 83.

⁸²⁸ Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* II, 190.

⁸²⁹ Стојадиновић, *У Фрушкој Гори* 1854, 93–96.

⁸³⁰ *О Литургијској теологији дела Захарија Орфелина – Против папства римског (ПБ Рд 214) у контексту конфесионално-полемичке литературе Карловачке митрополије XVIII века*. Видети опширније у докторској дисертацији Туфика Тајара одбрањеној 10. априла 2021. године на Православном богословском факултету Универзитета у Београду (<https://bfspc.bg.ac.rs/4-2-2021-doktorska-disertacija-tufika-a-tajara/>).

⁸³¹ Захарие Орфелин, *Въчный, то есть ѿ начала до конца мира траюций календарь* (Будим: 1817), 22 (према личном бројању страна).

⁸³² Папа римски Лав XIII 1880. г. одредио је да се празник словенских апостола Ћирила и Методија „по свом свијету већом и сјајнијом свечаношћу него досад обавља и слави“. Видети: Барон Јован Живковић, прир. *Проповједник Српске народне Цркве од Теофана Живковића*, 267.

⁸³³ Миле Недељковић, „Зимски знак ватре, летњи знак сунца и Перунова муња“, у *Српско Наслеђе* бр. 9 (1998): 16.

⁸³⁴ Миле Недељковић, *Годишњи обичаји у Срба* (Београд: Вук Караџић, 1990), 55.

⁸³⁵ Бранко Цисарж, „Михољске задушнице: прилог одређивању времена њиховог празновања“, *Православна мисао* година III (1960): 35.

⁸³⁶ Лазар Мирковић сматрао је да су Михољске задушнице добиле име по томе што је најпре требало да буду везане за празник Св. архангела Михаила (8/21. новембар) и по томе Михајловске задушнице. Од тога се одустало, због близине католичког празника Свих Светих (1. новембра), да не би изгледало „као угледање на римску цркву“. Међутим, коначна одлука да се Михољске задушнице славе 29. септембра, на дан Св. Киријака Отшелника, ипак, није у потпуности неутралисала везу са Римокатоличком црквом која тог датума, по Грегоријанском календару, слави архангела Михаила. Видети: Мирковић, *Хеортологија*, 824.

⁸³⁷ Д., „Нови Сад“, *Јужна пчела* година II, бр. 22 (1852): 86.

⁸³⁸ Димитрије Руварац, „Рецимо и ми коју о Михољским задушницама“, *Глас истине* бр. 9 (1890): 137.

задушница, после Велике сеобе Срба,⁸³⁹ јер потоње Срби због аустријских власти нису смели да прихвате од Руса.⁸⁴⁰ Међутим, према Руварчевом мишљењу Митровске, односно Михољске задушнице, као и ружичало (ружичало),⁸⁴¹ Срби су примили „од православне Русије“ и не треба их укидати.⁸⁴² Једини узрок њиховог настанка практичне је природе и везује се за временски период када је било лакше посећивати гробља.⁸⁴³ Неки су сматрали да Задушнице треба укинути, јер су „рђав обичај“,⁸⁴⁴ „прикалемак римокатоличког уплива на наш народни живот“.⁸⁴⁵ Монах манастира Бездин, Сергије Шакрак Нинић сматрао је спорним и сâм назив празника, јер потиче од мушког имена Михо, којег нема у именованом српском Цркве.⁸⁴⁶ Као контрааргументе Руварац је навео доказ да спорно име у српском именованом постоји још од XIV века. Да нису римокатоличког порекла говори и чињеница да у Римокатоличкој цркви постоје само једне Задушнице, 1. новембра, Сви Свети, које су установљене у X веку. Руварац је оборио Сергијев аргумент да их не помињу српске и грчке богослужбене књиге и само Срби светкују.⁸⁴⁷ Источно-православна црква прописала је правило само за Задушнице у суботу уочи Месопусне недеље и Духова.⁸⁴⁸

Више богословски приступ овој теми имао је свештеник Петар Ковачевић. Своја размишљања поткрепио је светописамским цитатима и светоотачким списима, између осталих, Кирила Александријског, Јована Златоустог,⁸⁴⁹ Јована Дамаскина⁸⁵⁰ и Теофилакта Охридског. Задушнице истиче као исправну богослужбену праксу српске Цркве, кроз коју се за преминуле произносе молитве, служе молепствија и Литургије, да би их Бог умилостивио и олакшао им грехе.⁸⁵¹ У том смислу Ковачевић набраја дела која је неопходно чинити за спасење људске душе, међу којима је на првом месту посећивање недељних и празничних богослужења од стране верних, затим, пост, молитве, исповест, причешће за време вишедневних постова, а по потреби и зависно од околности и више пута, помагање невољнима.⁸⁵² Хришћанин је дужан да се Богу моли за покојникову душу да би јој био олакшан пут кроз ваздушна митарства.⁸⁵³ Ковачевић је био против приређивања „душевних обеда“ (даћа) праћених прекомерним трошењем, позивајући се притом аргументовано на Крмчију, Четврти Васељенски и Лаодикијски сабор.⁸⁵⁴

Премда Задушнице нису биле честа беседничка тема, ипак, издвајамо две сачуване проповеди епископа Герасима Петрановића. Он помиње празновање Задушница двапут годишње⁸⁵⁵ и што је још значајније, доводи их у директну везу са Литургијом, наводећи на

⁸³⁹ Исто, 137.

⁸⁴⁰ Мирковић, *Хеортологија*, 824.

⁸⁴¹ Ружичало или Побусани понедељак су засебне Задушнице које Црква празнује у понедељак Томине недеље. Видети: Руварац, „Рецимо и ми коју о Михољским задушницама“, *Глас истине* бр. 8 (1890): 116.

⁸⁴² Исто, 117.

⁸⁴³ Руварац, „Рецимо и ми коју о Михољским задушницама“, *Глас истине* бр. 9 (1890): 137.

⁸⁴⁴ Сергије Шакрак Нинић, „О Михољским задушницама“, *Глас истине* бр. 2 (1890): 25.

⁸⁴⁵ Сергије Шакрак Нинић, „О Михољским задушницама“, *Глас истине* бр. 3 (1890): 37.

⁸⁴⁶ Исто, 26.

⁸⁴⁷ Димитрије Руварац, „Рецимо и ми коју о Михољским задушницама“, *Глас истине* бр. 7 (1890): 101.

⁸⁴⁸ Исто, 100.

⁸⁴⁹ Петар Ковачевић, „Лежит њеловѣкомъ единою оумрети, потомъ же судъ, – Јев. 9. 27 (мисли о задушницама)“, *Беседа* година II, бр. 11 (1869): 170–171.

⁸⁵⁰ Петар Ковачевић, „Лежит њеловѣкомъ единою оумрети, потомъ же судъ, – Јев. 9. 27 (мисли о задушницама)“, *Беседа* година II, бр. 12 (1869): 203.

⁸⁵¹ Исто, 204.

⁸⁵² Ковачевић, „Лежит њеловѣкомъ единою оумрети, потомъ же судъ, – Јев. 9. 27“, *Беседа* година II, бр. 11 (1869): 171.

⁸⁵³ Ковачевић, „Лежит њеловѣкомъ единою оумрети, потомъ же судъ, – Јев. 9. 27“, *Беседа* година II, бр. 12 (1869): 204.

⁸⁵⁴ Ковачевић, „Лежит њеловѣкомъ единою оумрети, потомъ же судъ, – Јев. 9.27“, *Беседа* година II, бр. 13 (1869): 216.

⁸⁵⁵ Герасим Петрановић, *Добрий пастырѣ или Проповѣди разногъ рода за све недѣль и празнике и друге случае: за употребленіе парохіалногъ свештенства*, часть I (Загреб: 1851), 97.

тај дан „приношење бескрвне жртве“.⁸⁵⁶ Истицао је да су хришћани дужни да за преминуле припремају кољиво⁸⁵⁷ и да их помињу на божанственој Литургији,⁸⁵⁸ јер је бескрвна жртва Новог завета, у којој се сâм Спаситељ приноси на жртву, за њих од велике користи.⁸⁵⁹

У XIX веку у три маха долазило је до покушаја Хабзбуршке власти да српској Цркви наметне Грегоријански календар. Међутим, 1814. и 1825. године томе се успротивио митрополит Стефан Стратимировић. На исти начин одреаговали су 1844. године митрополит Јосиф Рајачић и будимски владика Платон Атанацковић.⁸⁶⁰ Ипак, Стратимировић се није могао успротивити присиљавању православних да славе неке римокатоличке празнике.⁸⁶¹ Најпре је, наредбом Угарског намјесништва од 5. октобра 1831. године, празницима Римске Цркве прибродан Свети Стефан, угарски краљ, којег су, уз Божић, Ускрс, Духове и Тијелово, морали да празнују сви становници, без обзира на разлике у верској припадности. Тим поводом Лукијан Мушички је свештеницима свога владичанства два пута слао циркуларно писмо које се односило на оне крајеве у којима су живели заједно Срби и римокатолици. Међутим, упутство се није односило на служење Литургије, већ само на празновање изван храма.⁸⁶² Римокатоличка црква је царским решењем од 18. априла 1850. године у свом календару празницима додала још два, Благовести и Малу Госпојину. Од 1868. године, у Угарској је важило правило да чланови било које вероисповести нису дужни да држе обреде и славе празнике вероисповести којој не припадају, нити у те дане да не раде.⁸⁶³

Међутим, имамо сачуваних примера из којих можемо закључити да је у пракси било другачије, па је власт у вези с празницима правила разлику између православних и римокатолика. Тако је судија краљевског окружног суда, Ђ. Станковић, на појутарје Светог Јована 1884. године, из Бечкерекa писао патријарху Герману Анђелићу о недостатку црквеног календара за ту годину и у њему означених празника.⁸⁶⁴ Сматрао је својом хришћанском дужношћу да помогне српском „доста искушаном народу“, молећи патријарха да одреагује код високог министарства и затражи исправку у календару рубрике која се односила на прослављање српских светитеља.⁸⁶⁵ Станковић је притом указао на то да календар садржи само означене римокатоличке и протестантске празнике. Грчки празници, који се истовремено односе и на Србе, нису обележени црвеним словима, што је према закону из 1868. године било обавезно, док, с друге стране, неки други мање важни, јесу. Поред свега, календар садржи означене такозване „дане за Порту“, што значи да у дан празника суд није смео странкама да заказује расправу. Међутим, сада се то више не поштује, па су за неодржавање суду Срби новчано кажњавани или осуђивани на затворске казне. При томе, чак, није уважавана ни свештеникова писмена потврда, као доказ о празновању парохијана.⁸⁶⁶

⁸⁵⁶ Герасим Петрановић, *Добрий пастырѣ или Проповѣди разногѣ рода за све недѣлѣ и празднике и друге случае: за употребленіе парохіалногѣ свеиштенства*, часть III (Карловцы: 1859), 159.

⁸⁵⁷ Петрановић, *Добрий пастырѣ*, часть I, 97.

⁸⁵⁸ Исто, 98.

⁸⁵⁹ Петрановић, *Добрий пастырѣ*, часть III, 163.

⁸⁶⁰ Грбић, *Карловачко владичанство*, књига III, 40.

⁸⁶¹ Слијепчевић, *Историја Српске цркве* II, 61.

⁸⁶² Овде је Никола Беговић покушао другачије да протумачи циркулар владике Лукијана, који је објавио у оригиналу у „Српско-далматинском магазину“ за 1869. годину, сматрајући да се његове речи „Свјато хранити“ заправо односе на служење Литургије. У његову одбрану стао је Манојло Грбић, оптужујући Беговића за подметање, као и то да је служио парастосе и Литургије за упокојене римокатолике, а у одежди са епитрахилем и крстом у руци дочекао хрватског бана „тридесет корака испред цркве“ а потом га увео у храм где му је служио „благодарственоје моленије“ и са Царских двери узносио „многoлетствије“. Видети: Грбић, *Карловачко владичанство*, 40–44.

⁸⁶³ Исто, 45.

⁸⁶⁴ *Писмо судије краљевског окружног суда Ђ. Станковића патријарху Герману Анђелићу*, АСАНУК МПА 14/1884.

⁸⁶⁵ Исто, АСАНУК МПА 14/1884.

⁸⁶⁶ Исто, АСАНУК МПА 14/1884.

Други, старији документ, сведочи нам о томе да су за осуђене Србе, на поједине црквене празнике, Литургије служене у Лепоглави, бившем римокатоличком самостану преуређеном у затвор 1854. године. Овај документ потписао је 20. фебруара 1879. епископ пакрачки Никанор Грујић и упутио Високој краљевској земаљској влади, одјелу за правосуђе у Загребу. Био је то, заправо, епископов одговор на захтев Владе да се достави списак православних празника које би српски затвореници требало да славе целодневно, након одслужене Литургије, односно да не раде. До коначног синодског решења, према мишљењу пакрачке конзисторије, казненици православне вероисповести посведневно би требало да славе девет празника Господњих: Христово рођење (два дана), Обрезање Господње, Богојављење, Сретење, Васкрсење (два дана), Вазнесење, Силазак Светог Духа (два дана), Преображење и Велики Петак. Затим, сва четири Богородичина празника и три празника светих: Светог Саву, Свете апостоле Петра и Павла и Светог Оца Николаја. Насупрот њима, празници на које би после одслужене Литургије затвореници могли да обављају редовне послове били су: Јовандан, Света три Јерарха, Ђурђевдан, Св. Цар Константин и Царица Јелена, Св. Пророк Амос, Ивањдан, Св. пророк Илија, Усековање главе Св. Јована, Крстовдан, Св. Мати Параскева, Св. великомученик Димитрије, Св. архангел Михаил и Првомученик и архиђакон Стефан. Уколико би осуђеник славио неки од наведених или ненаведених празника као своје крсно име, тога дана требало би да буде разрешен обавеза. Владика Никанор додаје да би тиме затвореници испунили своју побожну и вероисповедну дужност, а да притом не би занемарили ни своје редовне обавезе.⁸⁶⁷

За разлику од овог случаја, проблем прослављања црквених празника постојао је у војном гарнизону у Петроварадину. Војни капелан, јеромонах Герман Бошковић, писао је патријарху Георгију Бранковићу да српским православним војницима није дозвољен допуст за православне празнике, док католичке морају да славе. Молио га је да код надлежних издејствује одлуку да се војницима омогући празновање Светог Саве и Великог Петка.⁸⁶⁸

Интересантно је поменути писмо архимандрита Сергеја Каћанског из Плашког патријарху Јосифу Рајачићу, 1857. године. На основу њега сазнајемо за праксу забране оглашавања звона православних цркава уочи католичког Ускрса. Уколико су се цркве налазиле у близини римокатоличких, ово правило морало је да се поштује на Велики четвртак, Велики петак и Велику суботу.⁸⁶⁹

б) Проповеди као извор литургијског богословља

У Карловачкој митрополији сачуван је велики број штампаних беседа које су током XIX века писали српски патријарси, митрополити, архијереји, презвитери и лаици. Ове речи „о речи Божијој“ које уводе „заједницу у разумевање“, ⁸⁷⁰ саопштавају радост Христовог васкрсења ⁸⁷¹ – готово су редовно чиниле саставни део штампане црквене периодике тог времена. Многе празничне и недељне беседе или „краснорјечије“, нашле су своје место међу корицама књига. Од аутора посебно истичемо епископе Горњокарловачке дијецезе Сегија Каћанског ⁸⁷² и Никанора Грујића, ⁸⁷³ бококторског епископа Герасима Петрановића ⁸⁷⁴ и

⁸⁶⁷ Писмо епископа пакрачког Никанора Грујића високој краљевској земаљској влади, АСАНУК МПА 527/1880.

⁸⁶⁸ Писмо јеромонаха Германа Бошковића српском патријарху Георгију Бранковићу, АСАНУК МПА 163/1897.

⁸⁶⁹ Писмо архимандрита Сергеја Каћанског из Плашког патријарху Јосифу Рајачићу, АСАНУК МПА 744/1857.

⁸⁷⁰ Владимир Вукашиновић, „Библија и Литургија“, у *Живљење на небесима* (Панчево: Манастир Рујан, 2007), 28.

⁸⁷¹ Љубивоје Стојановић, *Служба речи* (Зрењанин: Православни богословски факултет у Београду и други, 2006), 11.

⁸⁷² Сергеје Каћански, *Торжество добродѣтели ѹ деветнайствѣ црквени слова* (Нови Сад: 1863).

⁸⁷³ Црквене беседе Никанора Грујића бившег православног српског епископа пакрачког (Земун: 1892).

⁸⁷⁴ Герасим Петрановић, *Добрыи пастырь или Проповѣди разногъ рода за све недѣль и празднике и друге случае: за употребленіе парохіалногъ свештенства* часть I (Загреб: 1851); Герасим Петрановић, *Добрыи*

пакрачког Теофана Живковића,⁸⁷⁵ који спадају у сам врх црквеног беседништва XIX века. Затим издвајамо презвитере Андрију Монашевића,⁸⁷⁶ Николу Беговића,⁸⁷⁷ Јевтимија Вукадиновића,⁸⁷⁸ Јована Вучковића,⁸⁷⁹ Јована Јеремића,⁸⁸⁰ Георгија Николића⁸⁸¹ и друге. На значај беседништва XIX века указују посебно четири духовна зборника проповеди одштампана на 747 стране, од 1868–1870. године.⁸⁸² Непобитно нам сведоче о духовном животу лаика, поукама, проблемима и актуелним дешавањима, које су проповедници са амвона упућивали вернима. С друге стране, штампане беседе експлицитно говоре о врстама и броју заступљених празника и њиховим ауторима. У наставку дајемо краћи преглед заступљених проповеди у четири беседничке збирке – Духовног зборника (в. Табелу 1).

Објављена је укупно 171 беседа, у првој књизи 60, другој 36, трећој 33 и четвртој 42.⁸⁸³ Највише (84) их је посвећено заповедним празницима (49%). На остале црквене празнике произнесено је 30 беседа (18%), а различитим поводима 14 (8%). На тему Великог поста написано је 9 беседа (5%), а неуобичајено мало на Јеванђељска недељна зачала, свега 6 (3%). Овај податак указује на запостављеност литургијске проповеди. У зборницима се налази и 6 архијерејских посланица (3%).

О значајној преводилачкој пракси казује чињеница да су на српски језик преведене 22 проповеди Светих отаца Цркве (14%): 13 Св. Јована Златоустог, по 2 Св. Амвросија, Св. Григорија Ниског и Св. Августина, по једна Јефрема Сирина и Оригена. Највише је заступљено беседа чији су аутори свештеници и свештенмонаси – укупно 109 (62%), лаичких беседа је 15 (9%) и 25 је анонимних (15%) (в. Табелу 2).

На основу спроведене анализе тематике беседа у Духовним зборницима, можемо закључити да су их у највећем броју случајева писали, произносили и преводили клирици, што и јесте била превасходно њихова дужност. Доминантност празничних беседа вероватно није случајна и само ствар избора приређивача зборника, већ показатељ да су их писци сматрали најважнијим за упознавање верних са кључним догађајима из библијске историје. Један од разлога изузетно ниског процента беседа на недељна Јеванђељска зачала као и оних посвећених периоду Свете четрдесетнице могао би да буде недостатак адекватне литературе или захтевнија припрема при њиховом састављању, с обзиром на сложену проблематику, поготово у периоду великопосних богослужења. Када је реч о беседама Светих отаца, оне су у највећој мери преводи, али, нажалост, није наведено са којег језика. Представљају својеврстан доказ интересовања појединих, свакако образованијих свештенослужитеља, за

пастырѣ или Проповѣди разногѣ рода за све недѣлѣ и празднике и друге случае: за употребленіе парохіалногѣ свештенства, часть II (Нови Сад: 1853); Герасим Петрановић, Добрыи пастырѣ или Проповѣди разногѣ рода за све недѣлѣ и празднике и друге случае: за употребленіе парохіалногѣ свештенства, часть II (Нови Сад: 1853); Добрыи пастырѣ или Проповѣди разногѣ рода за све недѣлѣ и празднике и друге случае: за употребленіе парохіалногѣ свештенства, часть III (Карловци: 1859). Приказ све три проповедничке збирке објављен је под псеудонимом „Сједоглава“, у Магазину српско-далматинском књига XVIII (1854–1859): 141–144.

⁸⁷⁵ Јован барон Живковић прир. *Проповједник Српске народне Цркве од Теофана Живковића* (Карловац: 1892).

⁸⁷⁶ Андреј Монашевић, *Поучителне духовне бесѣде у дане праздничне и недѣлне* (Нови Сад: 1865).

⁸⁷⁷ Никола Беговић, *Србске бесѣде: које је саставио и говорио највише у србској православној цркви горњокарловачкој*, свеска 1 (Београд: 1870); Никола Беговић, *Србске бесѣде: које је говорио у Српској православној цркви*, свеска 2 (Београд: 1880).

⁸⁷⁸ Јевтимије Вукадиновић, *Духовне беседе* (Панчево: 1879).

⁸⁷⁹ Јован Вучковић, *О кајању* (Ср. Карловци: 1899).

⁸⁸⁰ Јован Јеремић, *Проповеди и црквене беседе*, књига 1 (Нови Сад: 1886); *Проповеди Јована Јеремића*, књига 2 (Ср. Карловци: 1898); Јован Јеремић, *Проповеди* књига 3 (Ср. Карловци: 1930).

⁸⁸¹ Георгије Николић, *Глас пастира* (Нови Сад: 1897).

⁸⁸² *Духовни зборник: беседе црквених отаца и наших припознатих проповедника*, прилог "Беседи" књига 1 (Нови Сад: 1868), *Духовни зборник: беседе црквених отаца и наших припознатих проповедника: прилог "Беседи"* књига 2 (Нови Сад: 1869), *Духовни зборник: беседе црквених отаца и наших припознатих проповедника: прилог "Беседи"* књига 3 (Нови Сад: 1869), *Духовни зборник: беседе црквених отаца и наших припознатих проповедника: прилог "Беседи"* књига 4 (Нови Сад: 1870).

⁸⁸³ Због оштећења, четвртој књизи недостају стране 121–129 за 29, 30. и 31. беседу и завршне стране последње 42. беседе.

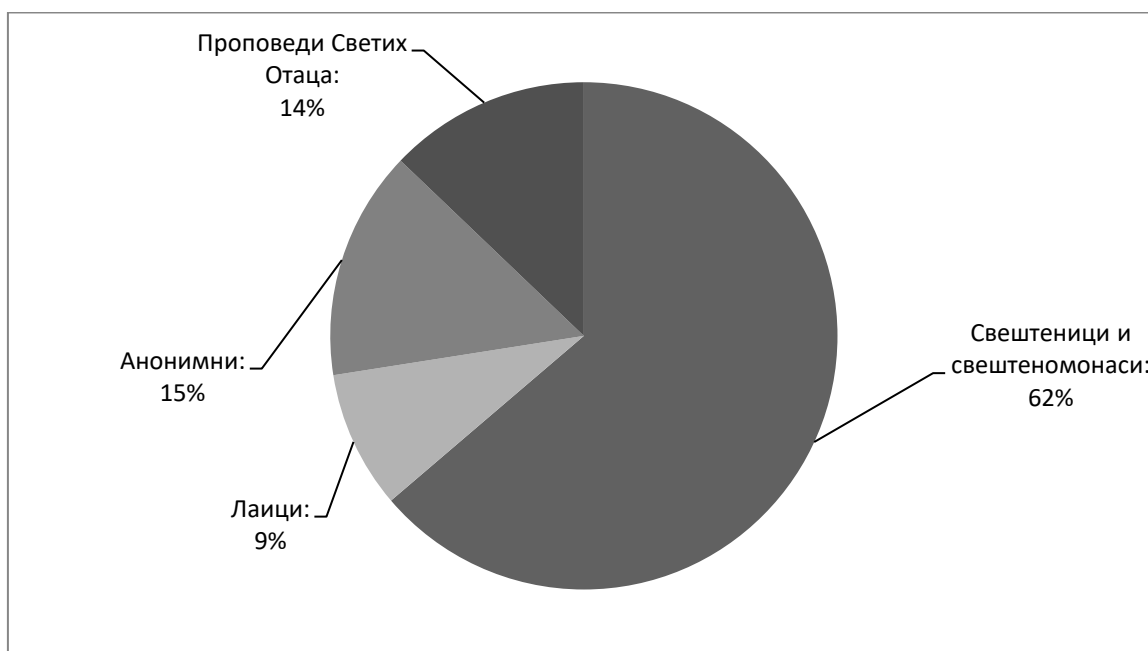
богословље Цркве, уз жељу да вернима пренесу бар део богатства светоотачког наслеђа. Пажњу привлаче и беседе анонимних аутора, а разлог њихове анонимности могао би да буде жеља за неистицањем у јавности и монашка смиреност.

Резимирајући речено, можемо закључити да су штампане публикације беседа значајно сведочанство тога да је, и поред критика упућиваних на рачун занемаривања литургијских проповеди, било свештенослужитеља и монашког и мирског реда који су схватили њихов значај и доприносили обогаћивању садржаја и даљем развоју српског беседништва XIX века.

Табела 1: Процентуални приказ тематике беседа објављених у четири Духовна зборника 1868. године

Табела 2: Заступљеност аутора беседа у Духовном зборнику

Поред посланица које су архијереји Карловачке митрополије упућивали својој пастви, најчешће поводом Божића и Васкрса, али и других црквених празника,⁸⁸⁴ међу штампаним проповедима сусрећемо готово све значајније свештене празнике годишњег богослужбеног круга. По импозантном броју од 195 објављених беседа издваја се владика Герасим Петрановић, а најзаступљеније су беседе на Јеванђељске перикопе. Од беседа на Господње празнике сачуване су: четири Пасхалне,⁸⁸⁵ по три на Божић,⁸⁸⁶ Сретење,⁸⁸⁷ Цветну недељу,⁸⁸⁸ Велики петак,⁸⁸⁹ по две на Благовести,⁸⁹⁰ Лазареву суботу,⁸⁹¹ Вазнесење,⁸⁹² Педесетницу,⁸⁹³ Преображење,⁸⁹⁴ по једна на Обрезање Господње⁸⁹⁵ и Богојављење.⁸⁹⁶ На Богородичине празнике епископ Герасим произносио је по три беседе на Ваведење⁸⁹⁷ и Успење,⁸⁹⁸ и по две на Рођење,⁸⁹⁹ Покров⁹⁰⁰ и Сабор Пресвете Богородице.⁹⁰¹

Теофан Живковић написао је 87 беседа, од којих су 17 Божићних⁹⁰² и осам Пасхалних.⁹⁰³ Од осталих беседа на Господње празнике сачуване су по две произнесене на Вазнесење⁹⁰⁴ и Педесетницу,⁹⁰⁵ а по једна на Сретење,⁹⁰⁶ Благовести,⁹⁰⁷ Цвети⁹⁰⁸ и Велики Петак.⁹⁰⁹ Од беседа на Богородичине празнике заступљене су три на Велику Госпојину⁹¹⁰ и свега једна на Ваведење.⁹¹¹

Књига проповеди Никанора Грујића садржи 32 беседе. Међу беседама о Господњим празницима су проповеди на: Благовести,⁹¹² Цвети,⁹¹³ Велики петак,⁹¹⁴ Ускрс,⁹¹⁵ Педесетницу,⁹¹⁶ Преображење,⁹¹⁷ Божић,⁹¹⁸ Обрезање Господње⁹¹⁹ и Сретење.⁹²⁰ Проповеди

⁸⁸⁴ У Одељењу САНУ у Сремским Карловцима сачуване су посланице патријарха Самуила Маширевића написане за Господње празнике Рождество, Обрезање и Богојављење. Видети: *Посланице патријарха Самуила Маширевића*, АСАНУК МПА 1017/1851.

⁸⁸⁵ Петрановић, *Добрыи настыръ*, часть I, 1–18; *Добрыи настыръ*, часть III, 305–308.

⁸⁸⁶ Петрановић, *Добрыи настыръ*, часть II, 205–215.

⁸⁸⁷ Петрановић, *Добрыи настыръ*, часть III, 117–132.

⁸⁸⁸ Исто, 267–283.

⁸⁸⁹ Исто, 284–304.

⁸⁹⁰ Исто, 230–238.

⁸⁹¹ Исто, 256–266.

⁸⁹² Петрановић, *Добрыи настыръ*, часть I, 68–80.

⁸⁹³ Исто, 102–112.

⁸⁹⁴ Исто, 212–219.

⁸⁹⁵ Петрановић, *Добрыи настыръ*, часть III, 1–7.

⁸⁹⁶ Исто, 38–48.

⁸⁹⁷ Петрановић, *Добрыи настыръ*, часть II, 139–151.

⁸⁹⁸ Петрановић, *Добрыи настыръ*, часть I, 231–243.

⁸⁹⁹ Петрановић, *Добрыи настыръ*, часть II, 9–17.

⁹⁰⁰ Исто, 63–71.

⁹⁰¹ Исто, 215–219.

⁹⁰² Живковић, *Проповједник Српске народне Цркве од Теофана Живковића*, 30–106.

⁹⁰³ Исто, 192–219.

⁹⁰⁴ Исто, 242–252.

⁹⁰⁵ Исто, 253–268.

⁹⁰⁶ Исто, 171–174.

⁹⁰⁷ Исто, 175–181.

⁹⁰⁸ Исто, 182–185.

⁹⁰⁹ Исто, 186–191.

⁹¹⁰ Исто, 309–322.

⁹¹¹ Исто, 328–332.

⁹¹² Н. Грујић, „25. марта“, у *Црквене беседе Никанора Грујића бившег православно-српског епископа пакрачког*, 35–39.

⁹¹³ Грујић, „На Цветну недељу“, 39–43.

⁹¹⁴ Грујић, „На Велики петак“, 43–51.

⁹¹⁵ Грујић, „На Ускрс“, 52–54.

⁹¹⁶ Грујић, „На Духове 11. јуна 1861“, 54–61.

⁹¹⁷ Грујић, „6. августа“, 102–106.

⁹¹⁸ Грујић, „25. децембра“, I–II, 133–140.

⁹¹⁹ Грујић, „1. јануара“, 1–9.

посвећене Богородици произносио је на Успеније⁹²¹ и Ваведење.⁹²² Интересантно је, међутим, поменути да су међу овим архијерејским беседама малобројне посвећене Светим Србима, и то свега тројици. Светом Сави владика Теофан посветио је четири беседе,⁹²³ Герасим две,⁹²⁴ а Никанор једну,⁹²⁵ а по једна беседа посвећена је Светом кнезу Лазару⁹²⁶ и преподобној мати Ангелини Српској.⁹²⁷ Најмање беседа, свега 19, налази се у књизи Сергија Каћанског, „Торжество добродјтели у деветнајстъ црквени слова“. У његовим проповедима, од којих су свега три празничне, једна је на Цвети⁹²⁸ и две Васкршње,⁹²⁹ изложена је хришћанска етика блиска схватању римокатоличких и протестантских етика.⁹³⁰

Врло често објављиване су литургијске проповеди на јеванђељска зачала о темама уочи и после Свете четрдесетнице, што указује на предањско придавање великог значаја том периоду литургијске године. Тако је у свих шест недеља Часног поста 1896. године беседио презвитер Јован Вучковић.⁹³¹

Највећи број публикованих проповеди су христоцентричног садржаја, односно, непосредно сведоче о Исусу Христу и његовој спаситељској мисији. Њихова структура је шаренолика и креће се у дијапазону од практичних, са присутним моралистичким тоновима, до мистагошких, с циљем да се укаже на значај богослужења у црквеном животу, изнад свега Евхаристије и Светих тајни. Међутим, тешко је рећи у којој мери су беседници успевали да катихизују лаике и покрену их на активније учешће у богослужењу, да формирају здраву црквену свест и отклоне раширен магијски приступ свештеним обредима и Светим тајнама.

Важно је на овом месту указати и на моменат произношења свештене беседе на божанственој Литургији.⁹³² Вернима су их свештенослужитељи Карловачке митрополије у већини случајева произносили пред крај Литургије, за време причасна, или непосредно пре певања „Буди име Господње...“.⁹³³ Насупрот томе, имамо забележену и другачију праксу. Тако, на пример, у извештају патријарху Јосифу Рајачићу, 6/18. септембра 1843. године, парох Георгије Поповић из Мишколца,⁹³⁴ помиње служење Литургије и наводи да је проповед произнета након читања Јеванђеља.⁹³⁵ На основу конзисторијалне окружнице, патријарх српски Јосиф Рајачић је 1855. године наредио свештеницима да у недељне дане,

⁹²⁰ Грујић, „2. фебруара“, 31–35.

⁹²¹ Грујић, „15. августа“, 107–116.

⁹²² Грујић, „21. новембра у Ваведењском храму“, 121–127.

⁹²³ Живковић, *Проповједник Српске народне Цркве од Теофана Живковића*, 116–139.

⁹²⁴ Петрановић, *Добрыи пастырѣ*, часть III, 68–80.

⁹²⁵ *Црквене беседе Никанора Грујића...*, 14–21.

⁹²⁶ Исто, 61–64.

⁹²⁷ Живковић, *Проповједник Српске народне Цркве од Теофана Живковића*, 299–304; *Црквене беседе Никанора Грујића...*, 94–101.

⁹²⁸ Сергие Каћански, *Торжество добродјтели у деветнајстъ црквени слова*, 64–68.

⁹²⁹ Исто, 68–75.

⁹³⁰ Радован Биговић, „Од свечовека до Богочовека“ (Београд: Рашка школа, 1998), 20.

⁹³¹ Јован Вучковић, „Проповјед у прву недјељу великог поста – Обрачун хришћанина и православног Србина са црквом“, *Српски Сион* година VI, бр. 9 (1896): 137–140; „Проповјед у другу недјељу великог поста – О узроцима назаренског отпадања од цркве“, *Српски Сион* година VI, бр. 10 (1896): 152–158; „Проповјед у трећу недјељу великог поста – Ради науке зар: ван из цркве“, *Српски Сион* година VI, бр. 11 (1896): 171–176; „Проповјед у четврту недјељу великог поста – Љубимо, љубимо, али не слушамо“, *Српски Сион* година VI, бр. 12 (1896): 185–190; „Проповјед у пету недјељу великог поста – Нити љубе Цркву, нити маре за Њу“, *Српски Сион* година VI, бр. 13 (1896): 204–208; „Проповјед у шесту недјељу великог поста – Опасност је велика, а спас гдје је?“, *Српски Сион* година VI, бр. 15 (1896): 248–252.

⁹³² Важно је нагласити да у црквеној прошлости имамо безброј примера из богослужбене праксе који сведоче о произношењу литургијске проповеди након прочитаног јеванђељског зачала. Видети: Владимир Вукашиновић, „Литургијски језик Цркве“, у *Криза савремених језика теологије*, зборник радова (Београд: Институт за културу сакралног Монс хемус, 2013), 131.

⁹³³ Стевановић, *Познавање Цркве...*, 167.

⁹³⁴ Мишколц је град у северном делу Мађарске.

⁹³⁵ *Извештај презвитера Георгија Поповића из Мишколца митрополиту Јосифу Рајачићу*, АСАНУК МПА 712/1843.

поготово у време поста, проповедају „по прочитаном Еванђељу“, или у неко друго време.⁹³⁶ У једном ранијем извештају из 1852. године пише да свештеници беседу произносе не само о причасну или на крају службе, него и после прочитаног Јеванђеља.⁹³⁷ Поједини архијереји беседили су пре почетка Литургије. На слави фрушкогорског манастира Привина Глава, патријарх Георгије Бранковић, по завршеном облачењу свештених одежди, изговорио је архијерејску поуку, укрепљујући народ у православној вери и љубави према цркви.⁹³⁸ Поручио је људима да буду верни владару и послушни црквеним и грађанским властима.⁹³⁹ Епископ новосадско-бачки Герман Опачић, на празник Светог архангела Гаврила у манастиру Ковиљ, 13. јула 1894. изговорио је беседу верном народу са амвона, пре Литургије.⁹⁴⁰ Непознати аутор извештаја пише да је обичај да се пре Литургије произноси проповед практичан, и да има већи ефекат на слушаоце.⁹⁴¹

На основу овога што смо изнели, можемо са сигурношћу закључити да су неки архијереји знали и поштовали древно правило произношења литургијске проповеди на месту које је једино „органично и древно, природно и логично“,⁹⁴² а то је након прочитаног јеванђељског зачала.

⁹³⁶ М. Попадић, „Зашто је у нашем народу похађање св. цркве и богослужења врло немарно? Шта треба да се ради да се поправимо?“, *Глас истине*, број 13 (1890): 196.

⁹³⁷ Д., „Нови Сад“, *Јужна пчела* година II, број 22 (1852): 86.

⁹³⁸ Р., „Допис са славе фрушкогорског манастира Привина Глава“, *Српски Сион* година IV, бр. 30 (1894): 469.

⁹³⁹ Исто, 469.

⁹⁴⁰ Исто, 471.

⁹⁴¹ Исто, 472.

⁹⁴² Вукашиновић, „Литургијски језик Цркве“, 131.

В. Богословски значај *Великог типика* Василија Николајевића за богослужбени живот Карловачке митрополије⁹⁴³

За богослужбени живот Карловачке митрополије незаобилазна тема је настанак, крајем XIX века, Великог типика – црквеног устава, презвитера Василија Николајевића.⁹⁴⁴ Помињемо га из два разлога. Прво, стога што је реч о званичном, мада не и првом, регулатору српског богослужења и друго, због главног циља његовог настанка, а то је постизање тачности и једнообразности у обредима. Овим сегментом желели смо, такође, да на основу сачуване архивске грађе, укажемо на још неколико битних момената у вези с поменутиим парохиским типиком.

У XIX веку на ову тему немамо много радова.⁹⁴⁵ Први црквени устав за Београдску митрополију објављен је 1860. године. Наиме, митрополит београдски Михаило, који је највероватније и његов аутор, благословио је штампање Кратког црквеног устава на свега 38 страна.⁹⁴⁶ Готово две деценије касније, 1877. године, сомборски парох Димитрије Поповић у Великом зборнику објавио је правило богослужења.⁹⁴⁷ Извод из типика са црквенословенским речником приредили су 1901. године за православне српске цркве и школе Јован Живковић и Јован Живановић, као саставни део зборника црквених богослужбених песама, псалама и молитава.⁹⁴⁸

Што се тиче црквене периодике, један од ретких устава, прерађен и преведен с руског језика, штампан је у листу за науку и књижевност духовног садржаја, „Пастир“, за 1869. годину. Аутор Живојин Ћ. објавио га је под насловом „Кратка историја о преводу словенског црквеног богослужбеног устава“. Овај текст утолико је значајан што нам аутор на прегледан

⁹⁴³ Живот и дело Василија Николајевића дужи низ година предмет је озбиљног и преданог научно-истраживачког рада Дарка Јелића, свештеника из Ирига, који је на ову тему написао два значајна рада. Први, „Црквени писац прота Василије Николајевић – 175 година од рођења“ (Реферат представљен на научном скупу *Српска теологија данас: девети годишњи симпозион*, Београд, Србија, 26. мај, 2017) и други, „Велики типик проте Василија Николајевића“ (*Богословље и духовни живот Карловачке митрополије*, Београд – Нови Сад, Србија, 16–17. децембар 2019, 291–316). Највећи део Николајевићеве рукописне и штампане грађе биће уврштен и обрађен у Јелићевој књизи, чије издање је у припреми.

⁹⁴⁴ Василије Николајевић, син свештеника Стефана Николајевића, рођен је 1. фебруара (по новом календару) 1842. г. у Сурдуку. Основну школу завршио је у Голубинцима, потом немачку Oberschulle у Сремској Митровици, гимназију и богословију у Сремским Карловцима. У ђаконски чин рукоположен је 25. априла 1866, а дан касније рукоположен је за презвитера. Једанаест година провео је најпре на парохији у Голубинцима, а потом, 1877. године, одлуком Конзисторије карловачке архидијецезе, постављен је на дужност пароха у Иригу, при храму Светог оца Николаја, где је остао 46 година, до упокојења 25. априла 1923. г. Према без факултетског образовања, отац Василије био је веома образован и плодан богословски писац. Поред *Великог типика* (1892) по којем је највише и познат у црквеним круговима, објавио је *Чин благослова и освећења цркве и њених разних утвари, као и чинопоследовање сједињења иноверних православно-источној цркви* (1869), *Допунителни требник* (1887), *Апостоли празнични и недељни* (1901), *Практични свештеник*, зборник практичних питања и одговора из свештеничке праксе у две књиге, објављене 1907. и 1910. г. Бројни рукописи, међу којима су његове црквене беседе и аутобиографија, чувају се у Рукописном одељењу Матице српске у Новом Саду. Радове је публиковао у готово свим црквеним листовима и часописима друге половине XIX и прве половине XX века. За своје прегалаштво, поред црквених достојанстава, одликован је орденом Светог Саве IV степена, указом регента Александра Карађорђевића (Дарко Јелић, „Црквени писац прота Василије Николајевић – 75 година од рођења“. Захваљујемо оцу Дарку Јелићу на уступљеном тексту, пре његовог публиковања у зборнику).

⁹⁴⁵ Више о значају и улози Типика као незаобилазном чиниоцу у литургијској пракси Цркве видети: Ненад Милошевић, „Типик – на размеђу литургијског идеализма и реализма“, у *Поклоњење ономе што знамо* (Београд – Врњци: Центар за литургијске студије Mons haemus, Београд и Интерклима графика, Врњци), 151–166.

⁹⁴⁶ *Кратки црквени устав* (Београд: 1860).

⁹⁴⁷ Димитрије Поповић, *Великиј сборник либо Собраніе всѣх стѣхир и пѣснеі диховнѣх в недељи, праздники господскіе и богородичнѣ, јакже и нарочитѣ светлѣ, на вечерни итрени и литиргији цѣлаго года поемѣх, из осмогласника, двоюнадесятѣ мѣнѣ, тріоди постнѣе и пентѣкостаре бзетѣх триодом же и иждивеніем Димитріа Поповичѣа ... истроеннѣи и печатаннѣи* (Нови Сад: 1878).

⁹⁴⁸ *Зборник црквених богослужбених пјесама, псалама и молитава: извод из типика и црквенословенски рјечник: за православне српске цркве и школе: на свијет издали Јован Живковић и Јован Живановић* (Сремски Карловци: 1901).

начин интерпретира историју настанка и даљег развоја јерусалимског (IV век) и студитског (VIII век) Устава, све до појаве Хиландарског типика Светог Саве (XIII век)⁹⁴⁹ и Типика архиепископа Никодима (XIV век), првог потпуног словенског превода јерусалимског Типика.⁹⁵⁰ Писац је, заправо, у исти контекст ставио српски и руски богослужбени устав који су у „тесној вези“,⁹⁵¹ дајући нам до знања да међу њима апсолутно нема никакве разлике. Текст се појавио исте године када је у Београду одштампан Чин благосиљања и освећења Цркве и њених разних утвари као и последовања сједињења иновераца Православно-источној Цркви, свештеника Василија Николајевића. Годину дана раније, на одштампаном летку позива на претплату наведено је да ће књига, чим се прикупи довољно новца, бити одштампана с благословом патријарха српског Самуила Маширевића.⁹⁵² У овој требничкој књизи први пут штампан је Чин благосиљања и резања славског колача, који је саставио митрополит Србије Михаило Јовановић 1862.⁹⁵³ На летку је наведен садржај књиге са 51 последовањем и указом о начину примања јеретика и одступника у Цркву и њихово миропомазање.⁹⁵⁴

На важност и значај типика за богослужење српске Цркве указивао је свештеник Никола Поповић, уредник „Пастира“. У садржају листа за 1870. годину најављивано је објављивање црквеног правила о служењу на све значајније празнике, претпразништва и попразништва преко године, посебно у дане Свете четрдесетнице.⁹⁵⁵ Све до 8. броја на српском језику публикован је „Кратак извод Црквеног устава за све недеље и празнике преко целе 1870-те године“,⁹⁵⁶ а потом је, без уредничког објашњења, та пракса прекинута.

Са страница листа „Дабро-босански Источник“ свештеници су такође могли, кроз неколико бројева, делимично да се упознају с правилом богослужења. Ову рубрику припремао је свештеник и катихета Петар Ђенић.⁹⁵⁷

Као слуга олтара Божијег и изврстан познавалац српског обредословља, Василије Николајевић приметио је недостатке у Јерусалимском типуку који је употребљаван углавном у црквама већих места.⁹⁵⁸ Од XV века постао је доминантан у грчком и богослужењу земаља јужних Словена и Русије. Из Русије увезен је у Србију са осталим богослужбеним књигама.⁹⁵⁹ Николајевић је решио да започне рад на његовом прилагођавању српском литургијском простору. Поред наведеног, имао је још један врло важан мотив: да на простору Карловачке митрополије типиком постигне једнообразност у богослужењу. Притом је био свестан чињенице непознавања богослужбеног поретка од стране великог броја свештенослужитеља и, с тим у вези, постојања „великих разноликости и неправилности у

⁹⁴⁹ Живојин Ђ., „Кратка историја о преводу словенског црквеног богослужбеног устава“, *Пастир, лист за науку и књижевност духовног садржаја* бр. 4 (1869): 85.

⁹⁵⁰ Исто, 86.

⁹⁵¹ Исто, 80.

⁹⁵² *Позив на претплату* (Голубинци, 1868), БМС Дк I 1104.

⁹⁵³ Вукашиновић, *Велики вход*, 102. Цитирано према: Прибислав Симић, „Српска слава – крсно име (Богословље, 1985): 170.

⁹⁵⁴ *Позив на претплату* (Голубинци, 1868).

⁹⁵⁵ „Уписницима "Пастира"“, *Пастир, лист за науку и књижевност духовног садржаја* година II, број 32 (1869): 713.

⁹⁵⁶ „Кратак извод црквеног устава за све недеље и празнике преко целе 1870-те године“, *Пастир* година III, бр. 1 (1870); „Кратак извод црквеног устава за све недеље и празнике преко целе 1870-те године“, бр. 2, 28–31; „Кратак извод црквеног устава за све недеље и празнике преко целе 1870-те године“, бр. 3, 45–48; „Правило у белу недељу 22. фебруара“, бр. 4 (1870): 62–63; „Правило прве недеље великог поста, или недеље православља 1. марта“, број 5 (1870): 77; „Правило треће или крстопоклоне недеље, 15. марта“, бр. 7 (1870): 111–112.

⁹⁵⁷ Петар Ђенић, „Црквено правило за недеље и празнике мјесеца септембра 1887“, *Дабро-босански источник* година I, бр. 3 (1887): 48; Петар Ђенић, „Црквено правило за недеље и празнике мјесеца септембра 1887“, *Дабро-босански источник* година I, бр. 4 (1887): 61–62; Петар Ђенић, „Црквено правило за недеље и празнике мјесеца септембра 1887“, *Дабро-босански источник* година I, бр. 5 (1887): 79; Петар Ђенић, „Црквено правило за недеље и празнике мјесеца септембра 1887“, *Дабро-босански источник* година I, бр. 6 (1887): 95–96.

⁹⁵⁸ Јелић, „Велики типик проте Василија Николајевића“, 292.

⁹⁵⁹ Мирковић, *Православна литургија*, први општи део, 145.

богослужењу“.⁹⁶⁰ У првом позиву на претплату Типика, сроченом 1. новембра 1891. године у Иригу а објављеном у „Српском Сиону“, Николајевић пише:

„Познавалац нашег црквеног живота морао је давно учити (...) неједнакост у извршавању црквених обреда, која се у нашим православним црквама на разним крајевима нашег народа појављује“.⁹⁶¹

Одакле су потекле разлике у црквеном богослужењу? Према Николајевићу, оне су се временом појавиле зато што су се свештеници придржавали стародревних обичаја које су доласком на парохију затекли у појединим црквама, а други разлог је недостатак типика.⁹⁶² Тамо где су типик имали, због нејасноће и непотпуности, често пута су његова упутства различито тумачена и примењивана у пракси. Управо те различитости биле су повод да свештенство затражи темељно пречишћавање и уклањање нејасноћа у типик и „удари темељ строгом једнообразном вршењу црквених обреда у нашој цркви“.⁹⁶³

Жеља угледног Иришког проте била је да штампањем типика колико-толико допринесе превазилажењу недостатка богослужбених књига у великом броју црквених општина, на шта је утицала њихова тешка и комликована набавка и висока тржишна цена.⁹⁶⁴ Николајевић је Типик наменио првенствено свештенству, додајући притом да ће много користити и учитељима, богословима и појцима.⁹⁶⁵ Интересантно је да писац позива свештенике да, уколико знају за неку особеност у богослужењу, а ње нема у Типику, да је напишу и доставе му,⁹⁶⁶ показујући тиме своју спремност на даље његове модификације.

Највећи део Великог типика настао је у сремском селу Голубинци, где је отац Василије служио од 1866. до 1877. године, када је прешао у Ириг. Када га је коначно завршио, његов аутор дуго година настојао је да добије благослов за штампање. Суочавајући се са низом црквено-административних препрека, за које су често пута били везани неразумевање, незнање и страх „од новог“, прву молбу Николајевић је поднео у време карловачког патријарха Прокопија Ивачковића. На његов захтев од 12/24. јануара 1879. године овај Црквени устав су прегледали и дали мишљења свештеници: Атанасије Поповић, Јован Борота и Георгије Поповић.⁹⁶⁷ У документу датираним од 7/19. септембра 1879. године пише да су након анализе закључили да није нужно да такво „дјело на свет изиђе“.⁹⁶⁸ Као разлог навели су раније одштампана слична издања митрополита Михаила у Београду и правило богослужења у Зборнику сомборског пароха Димитрија Поповића.⁹⁶⁹

Прегледачи Типика су врло строго оценили Николајевић рад. Навели су да је Типик „посрбио, допунио и протумачио“, јер га свештенство није разумело на црквенословенском језику.⁹⁷⁰ Стога је на српски језик превео и скратио Типик. Следствено томе „било би да се и божанствена литургија и све у црквеним књигама написано посрби“, констатовала је, помало иронично, комисија у извештају. При томе, четворица свештеника наводе да су били изненађени Николајевићевим незнањем да „типикон допуњавати или скраћивати“ могу само Васељенски сабор и Свети Синод.⁹⁷¹ Ставили су примедбе и на неке његове преведене речи као што су: псалам, жртвеник, васкрсна стихира, Јеванђеље по Луки, Марку, Јовану, Канон о распећу и слично.⁹⁷²

⁹⁶⁰ Јелић, „Велики типик проте Василија Николајевића“, 292.

⁹⁶¹ Василије Николајевић, „Позив на претплату“, *Српски Сион* година I, бр. 45 (1891): 735.

⁹⁶² Исто, 735.

⁹⁶³ Исто, 735.

⁹⁶⁴ Јелић, „Црквени писац прота Василије Николајевић – 175 година од рођења“.

⁹⁶⁵ Николајевић, „Позив на претплату“, 735.

⁹⁶⁶ Исто, 736.

⁹⁶⁷ *Мишљење о рукопису Црквеног устава Василија Николајевића (7/19. 9. 1879)*, АСАНУК МПА 382/1879.

⁹⁶⁸ Исто, АСАНУК МПА 382/1879.

⁹⁶⁹ Исто, АСАНУК МПА 382/1879.

⁹⁷⁰ Исто, АСАНУК МПА 382/1879.

⁹⁷¹ Исто, АСАНУК МПА 382/1879.

⁹⁷² Исто, АСАНУК МПА 382/1879.

Непуне три године касније, прота Василије поново Типик подноси на увид, али овог пута српском патријарху Герману Анђелићу.⁹⁷³ Писмо му је упутио из Ирига 25. фебруара 1882. У њему истиче да је мало свештеника који у парохији имају црквени устав. Поред тога, додаје, на многим местима типик је нејасан, „сам себи противуречи, те се по томе правило у нашој цркви врши по вољи дотичних свештеника“ који не могу увек по њему да служе.⁹⁷⁴ Додаје и то да је за правилно богослужење неопходно тумачење неразумљивих места у типик у превод на српски језик, што је жеља и свештеника и учитеља. То је био један од разлога што се латио посла и типик потпуно „претресао“ и на многим местима „по тексту старих типикона исправио и протумачио, на српски превео и чисто преписао“.⁹⁷⁵ Писму је Николајевић приложио рукопис Типика, тражећи од патријарха благослов за његово штампање. На одговор је чекао две године. На другом листу документа придодата је реченица из које видимо да му је рукопис враћен 10. децембра 1884. године.⁹⁷⁶ Наступио је поново дуг период рада, преправљања, ишчекивања. Отац Василије поново је из Ирига 25. маја 1891. године поднео Светом архијерејском Синоду рукопис на одобрење и благослов, с молбом да га штампа о сопственом трошку.⁹⁷⁷ У молби је поновио неке своје раније исказе. Напоменуо је да га је „по верним изворима исправио и допунио“, да многе цркве оскудевају у типичима „који се нигде осим у Русији добити не могу“.⁹⁷⁸ Указао је и на његову скупоћу, као велику препреку за сиромашније цркве. Поред тога, они који имају примерак типика, нису увек сигурни у његов садржај, јер је непотпун, нејасан „те отуда бива да се у нашој цркви једнообразност не одржава“.⁹⁷⁹ Реченом је додао и богослужбене разлоге. Навео је пример Великог петка, када падне на празник Благовести. Правило ништа не говори о звоњењу тога дана, па су неки свештеници допуштали да црква звони, а други су користили монашко клепало. Типик, такође, не помиње изношење Христове Плаштанице и њено полагање у гроб. На многим местима је противуречан и има бесмислена и нелогична решења и пропусте.⁹⁸⁰

У циљу отклањања недостатака, Николајевић је са новим издањима упоређивао старе типике, минеје, триоде и пентикостаре. Извори и литература које је аутор користио у састављању богослужбеног устава потичу у највећем броју из XIX века, а навео их је у предговору првог издања. То су: Константин Николски *Пособіе къ изученію устава богослуженія правосл. церкви* (Санкт Петербург, 1888), А. О. Хојнацки, *Практическое руководство для священно-служителей при совершеніи святыхъ таинъ* (Москва, 1883), Архиепископ нижегородски Венијамин, *Новая скрижаль* (издање петнаесто, Санкт Петербург, 1891), Г. С. Дебелски, *Дни богослуженія правосл. церкви* (издање осмо, Санкт Петербург, 1887), *Краткое изображеніе церковнаго устава* (Москва, 1866), Иван Дмитревски, *Историческое, догматическое и таинственное изясненіе на литургію* (треће издање, Москва, 1823). Поред наведених дела, Николајевић је користио у раду текстове из српске црквене периодике: „Босанско-херцеговачки“ и „Дабро-босански источник“ (Сарајево, 1889, 1890, 1892) и „Хришћански весник“.⁹⁸¹ Годишта наведених часописа експлицитно указују да је Николајевић Типик исправљао и допуњавао до пред само његово штампање. Приложио га је уз писмо с циљем да га, с благословом Синода, штампа у тиражу од више хиљада примерака. Тиме би постао доступан свакој цркви, свештенику, учитељу и

⁹⁷³ Писмо Василија Николајевића патријарху Герману Анђелићу (25. 2. 1882), АСАНУК МПА 232/1891.

⁹⁷⁴ Исто, АСАНУК МПА 232/1891.

⁹⁷⁵ Исто, АСАНУК МПА 232/1891.

⁹⁷⁶ Исто, АСАНУК МПА 232/1891.

⁹⁷⁷ Молба Василија Николајевића Светом архијерејском синоду за штампање типика (25. 5. 1891), АСАНУК МПА 232, 1891.

⁹⁷⁸ Исто, АСАНУК МПА 232/1891.

⁹⁷⁹ Исто, АСАНУК МПА 232/1891.

⁹⁸⁰ Исто, АСАНУК МПА 232/1891.

⁹⁸¹ Василије Николајевић, *Велики типик то јест Устав црквени који садржи правила сваке поједине службе, свих празника Христових (Господских), Богородичних и светих, као и правила из триода постног и цветног и других чинодејства црквених* (Нови Сад: 1892), II.

појцу, „те би се тим једнообразност при вршењу црквених дужности у свима нашим црквама увела и одржала“.⁹⁸²

Вест о издању Великог типика објављена је најпре у „Српском Сиону“ 1892. године.⁹⁸³ Свети архијерејски синод благословио је и дозволио штампање Типика јереја Василија Николајевића, члана Архидијецезалне конзисторије, решењем М. 449/1891, од 17. октобра 1891. године.⁹⁸⁴ У кратком приказу неименовани аутор навео је да Типик садржи правила за сваку поједину службу свих Господњих, Богородичиних и светитељских празника. У њему се налазе правила из Посног и Цветног триода и друга црквена чинодејства.⁹⁸⁵ Истиче се да је иришки парох овом „одличном и драгоценом књигом (...) обрадовао цркву, свештенство, богословски подмладак и учитељство, који ће сви скупа имати у овом добро распоређеном садржине пуном и лепо српски написаном Великом типиком сигурнога путевођу и неисцрпно упутство за правилно и једнообразно вршење свих црквених и обредних дужности“.⁹⁸⁶ Наглашавајући да је Типик јасан, прегледан, састављен од најбољих извора и одабраних руских књига, препоручен је свештенству, богословском подмлатку, учитељима и појцима.⁹⁸⁷

На подручју Дабро-босанске митрополије званична препорука за набавку Николајевићевог Великог типика упућена је свим српским православним свештеницима, црквеним општинама и учитељима преко листа „Босанско-херцеговачки источник“.⁹⁸⁸ Претплата, међутим, није ишла предвиђеним током, па је предложено да духовне власти свештеницима нареду куповину Типика. За неизвршавање наредбе и неправилно и неједнообразно служење, свештеник је могао бити позван на одговорност.⁹⁸⁹

Спровођење Типика у парохијски живот није било ни лако ни једноставно. Новински чланак у „Српском Сиону“, објављен под шифром, чији је аутор очигледно добро био упознат са стањем у парохијама, сведочи о томе да се многи свештеници нису придржавали правила богослужења и да су служили по наслеђеном локалном или својевољно уведеном обичају. Најчешће је проблем био са новим свештеницима и онима који су мењали одсутног. Уместо да добро проуче Типик, радије су за поједине богослужбене недоумице питали црквењака или локалног учитеља. Уколико би свештеник служио супротно од обичаја у том храму, лаици су га критиковали и сматрали незналицом.⁹⁹⁰ Писац текста, нажалост, не наводи о каквим се пропустима и разликама радило. Следствено томе, да би спречили такву праксу, окружни протопрезвитери су током визитација контролисали и проверавали начин служења. Уколико није био по Типику, таквог свештеника су пријављивали дијецезану.⁹⁹¹ Решење проблема аутор прилога видео је у враћању обичаја који се састојао у томе да новорукоположени свештеник најмање шест недеља проведе у месту свог дијецезана, док не стекне довољно праксе за предстојећу парохијску службу. Предлог је поткрепио чињеницом да многи свештенички кандидати заврше богословију без елементарног знања о богослужењу.⁹⁹²

Будући да је прво издање одавно било распродато, Николајевићу је предложено да га „поправи“ и поново штампа.⁹⁹³ Друго издање објављено је 1905. године и допуњено

⁹⁸² Молба Василија Николајевића Светом архијерејском синоду за штампање типика, АСАНУК МПА 232, 1891.

⁹⁸³ „Књижевне вести“, *Српски Сион* година II, бр. 36 (1892): 642.

⁹⁸⁴ Исто, 642.

⁹⁸⁵ Исто, 642.

⁹⁸⁶ Исто, 643.

⁹⁸⁷ Исто, 643.

⁹⁸⁸ „Званична препорука српско-православном пречасном свештенству, црквеним општинама и учитељима у подручју Дабро-босанске Митрополије, бр. 2448“, *Босанско-херцеговачки источник* година VI, свеска 1 (1892): 44.

⁹⁸⁹ М. „Велики типик или устав црквени“, *Српски Сион* година II, бр. 12 (1892): 188.

⁹⁹⁰ „Велики Типик“, *Српски Сион* година XIII, бр. 14 (1903): 438.

⁹⁹¹ Исто, 438.

⁹⁹² Исто, 439.

⁹⁹³ Исто, 439.

литературом с краја XIX и почетка XX века: С. В. Булгаков, *Практическое руководство къ совершению богослуженія правосл. церкви* (Харков, 1893), Ал. Мальцев, *Служебник* (Берлин, 1901),⁹⁹⁴ *Сводъ указаніи и замѣтокъ по вопросамъ пастырской практики* (Воронеж, 1887), Ј. Ј. Бјелъустин, *О церковном богослуженіи* (Петроград, 1862), Ал. Розанов, *Руководство по богослуж. уставу* (Москва, 1902), а од часописа „Српски Сион“ (1895).⁹⁹⁵

На поправљено издање Великог типика осврнуо се у „Богословском гласнику“ професор Јован Живковић.⁹⁹⁶ Овим текстом, као литургичар, показао је изванредну стручност и познавање богослужења. Пише да у Типику има поправљања, измена и допуна, али исто тако је „много тога што се могло поправити, дотерати, изменити и изоставити“.⁹⁹⁷ Николајевићу је замерено на појединим нејасноћама, недовољној прегледности књиге и неподударачу страница у садржају са насловима текста у Типику. „Ми као да за такве ствари нисмо још довољно дисциплиновани“, констатује Живковић, наводећи низ богослужбених тема са одговарајућим упутствима која, управо због неподударача, могу да доведу у забуну лица која су их већ претходно савладала.⁹⁹⁸ Бољу прегледност очекивао је да имају делови књиге који се односе на начин кађења, вечерњу, распоред читања катизми и појања катавасија током године, читање Јеванђеља и Апостола. Живковић је сматрао да су се могле „у склад довести партије о Пређеосвећеној литургији (...), о неким радњама на свеноћном бденију (...), свакидашњем јутрењу (...), о развијању антиминос (...) и другима“.⁹⁹⁹ Упозорио је да свештенослужитеље могу у Типику да збуне на два места дата различита упутства.¹⁰⁰⁰ Упутство за Пређеосвећену литургију на једном месту наводи да свештеник дискос на развијени антиминос доноси са места предложена у моменту када почне читање катизме, а на другом, свештеник развија антиминос и одлази по дискос у моменту почетка појања „Господи возвах“. Замерио је Живковић, на крају Типика, изостављеном делу о читању Апостола и Јеванђеља по грчком Јеванђелистару, које је одобрио јерусалимски патријарх Хрисант. Сматрао је, такође, значајним навођење момента када се епископу стављају и скидају владичански омофор и митра, с обзиром на то да је више пута упућивано на одређена места у архијерејском чиновнику.¹⁰⁰¹

Може се рећи да је Типик свештеника Василија Николајевића, одштапан почетком последње деценије XIX века, у одређеној мери допринео успостављању једнообразности у богослужењу и да је имао своју широку примену. Премда је представљао новину на простору Карловачке митрополије, ипак су и пре њега постојали типичи мањег обима и садржаја, намењени српском богослужењу. Међутим, због малог тиража, високе тржишне цене или недоступности, нису могли да задовоље парохijske потребе. Николајевићев Типик је, као основни регулатор богослужења, требало да послужи свештенству за правилно служење и његово уједначавање, али у пракси то није било ни лако ни једноставно изводљиво.

⁹⁹⁴ Служебник је издање на немачком језику.

⁹⁹⁵ Василије Николајевић, *Велики типик то јест Устав црквени који садржи правила сваке поједине службе, свих празника Христових, Богородичиних и светих, као и правила триода посног и цветног, и других чинодејства* (Сремски Карловци: 1905), II.

⁹⁹⁶ Ј. Живковић, „Књижевност“, *Богословски гласник*, година IV, књига 8 (1905): 277–278.

⁹⁹⁷ Исто, 277.

⁹⁹⁸ Исто, 277.

⁹⁹⁹ Исто, 277.

¹⁰⁰⁰ Дарко Јелић је мишљења да наведеним разликама у типичима Николајевић није имао намеру да збуни читаоца, већ је тиме хтео да покаже постојање различитих пракси, „живост, а не окамењеност типика“. Видети опширније: Дарко Јелић, „Велики типик проте Василија Николајевића“, *Богословље и духовни живот Карловачке митрополије*, година III (2020): 306.

¹⁰⁰¹ Живковић, „Књижевност“, 278.

Г. Недостатак и дотрајалост богослужбених сасуда, одежди и књига

Током XIX века у Карловачкој митрополији суочавамо се са два проблема у вези са црквеним сасудима, богослужбеним одежама и књигама, неодвојивим саставним деловима литургијског простора. Први се односи на њихову дотрајалост и недостатак у храмовима и у директној је вези са сиромаштвом парохија. Касније ће томе још више допринети војни сукоби Срба са Угарском 1848. године. Други проблем тиче се њихове производње, квалитета и чувања у храму.

Још је Манојло Грбић писао да су због тешке материјалне ситуације у Славонији многи храмови остали „без књига и без другијех црквенијех прибора“.¹⁰⁰² У Срему је било црква без одежди и сасуда,¹⁰⁰³ а исти проблем присутан је и у другим дијецезама Карловачке митрополије. У немогућности да их набаве, епископи и свештенство обраћали су се често за помоћ карловачким митрополитима и патријарсима. Тако је, на пример, свештеник Спиридон Сенић¹⁰⁰⁴ 1818. године затражио од митрополита Стефана Стратимировића да му за петроварадинску капелу пошаље свештеничку одежду, јер су фелон, епитрахил, наруквице и појас поцепани. Узгред помиње и једно дотрајало и неупотребљиво Јеванђеље.¹⁰⁰⁵

Колико су се сасуди, црквене књиге и одежде сматрали драгоценим у Горњокарловачкој епархији, дознајемо из писма епископа Евгенија Јовановића, отпремљеног 4. јула 1844. из Плашког архиепископу и митрополиту карловачком Јосифу Рајачићу. Схватајући смисао и значај литургијских предмета, Евгеније се потрудио да заведе ред и према њима успостави савестан и правилан однос. Увео је њихов обавезан попис и адекватно чување. Свештеници су, пре напуштања парохије, морали да их у редовној процедури раздуже, са богослужбеним књигама, протоколима и печатом.¹⁰⁰⁶ У Горњокарловачкој епархији свештеничке одежде и богослужбене књиге неопходне су биле и вилићком протопрезвитерату.¹⁰⁰⁷ О томе је писмом 20. фебруара 1854. године¹⁰⁰⁸ патријарха Рајачића лично обавестио парох, окружни протопрезвитер Петар Кокотовић.¹⁰⁰⁹ Црквене одежде и сасуди недостајали су црквеној општини у Темишвару, о чему су обавестили митрополита Стефана Станковића.¹⁰¹⁰ У решавању проблема желео је да помогне епископ темишварски Стеван Авакумовић (1801–1822).¹⁰¹¹ За куповину свештеничких одежди завештао је суму од 2000 форинти. Међутим, његова тестаментарна воља није испоштована, о чему је темишварска Црквена општина упознала митрополита Јосифа Рајачића писмом од 5. јануара 1841. године.¹⁰¹² Од наследника је затражено да се изузме наведена сума и купе одежде, да би заменили дотрајале.¹⁰¹³

Капели Светог апостола Луке у сиромашној Црквеној општини Петрово село у Градишкој регименти, за богослужење је био неопходан Триод посни, Пентикостар, Типик и Минеј општи. Стога је ктитор капеле, мајор Шумарски, молио митрополита Рајачића да му

¹⁰⁰² Грбић, *Карловачко владичанство* II, 5–6.

¹⁰⁰³ Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* II, 94.

¹⁰⁰⁴ Спиридон Сенић био је свештеник у Осијеку, где је умро 1859. године. Видети: „Србско свештенство“, *Летопис Матице српске за 1825* (Будим: 1824):14.

¹⁰⁰⁵ *Писмо презвитера Спиридона Сенића митрополиту Стефану Стратимировићу*, АСАНУК МПА 230/1820.

¹⁰⁰⁶ *Писмо епископа горњокарловачког Евгенија Јовановића митрополиту Јосифу Рајачићу* (4. 7. 1844), АСАНУК МПА 750/1844.

¹⁰⁰⁷ Вилићки протопрезвитерат налазио се на простору Лике у Далмацији.

¹⁰⁰⁸ *Писмо презвитера Петра Кокотовића митрополиту Јосифу Рајачићу* (20. 2. 1854), АСАНУК МПА 249/1854.

¹⁰⁰⁹ Јован С. Радојчић, *Биографије Срба западно од Дунава и Дрине* (Нови Сад: Прометеј, 2009), 361.

¹⁰¹⁰ *Писмо Црквене општине у Темишвару митрополиту Стефану Станковићу* АСАНУК МПА 405/1838.

¹⁰¹¹ Вуковић, *Српски јерарси...*, 472.

¹⁰¹² *Писмо Црквене општине у Темишвару митрополиту Јосифу Рајачићу*, АСАНУК МПА 193/1842.

¹⁰¹³ *Писмо Црквене општине у Темишвару митрополиту Јосифу Рајачићу*, АСАНУК МПА 57/1843.

књиге, нове или половне, набави и, ако има, из Саборне цркве или Митрополијске капеле пошаље стару свештеничку одежу.¹⁰¹⁴

Једна од последица Мађарске револуције 1848. године је сиромаштво великог броја српских цркава у Карловачкој митрополији. Црквени сасуди и мобилијар нису само паљени, него и пљачкани. Према спроведеном истраживању професора Владана Гавриловића највише је страдала Бачка епархија, Нови Сад, Сентомаш и жабаљски протопрезвитерат у којем су изгореле све цркве. Велику штету претрпеле су цркве у сегединском протопрезвитерату. У односу на Бачку епархију, нешто боља ситуација била је у Вршачкој и Темишварској епархији.¹⁰¹⁵

У намери да сачувају богослужбене предмете, свештенство и верници премештали су их из храмова и скривали. Сомборски протопрезвитер Василије Ковачић помиње комплетно архијерејско одјејаније епископа Платона Атанацковића које је однето у Сомбор, да би га сачували од „свирепих Мађара“.¹⁰¹⁶ У Паланци су представници Црквене општине свештене сасуде, одежде и богослужбене књиге сместили у сандуке и закопали у црквеној порти, да их војска не би уништила. Међутим, од вишемесечног стајања под земљом књиге је оштетила влага, па се из њих више није могло „нити појати, нити читати“, а свештена одежда потпуно је иструлила.¹⁰¹⁷ Затражили су од патријарха помоћ 5. децембра 1853. године, напомињући му да храм посећују многи царски чиновници римокатоличке вере, пред којима их је стид дотрајалих одежди и оштећених књига.¹⁰¹⁸ У једном писму прослеђеном 27. октобра 1848. архимандриту месићком Арсенију Шакабенти, вршачки епископ Стефан Поповић предложио му је да кандила, крстове и све манастирске драгоцености сачува тако што ће их тајно закопати у земљу. Ако неће да их закопа нека их смести у сандук и склони код њега у Вршац. Такође, помиње да му је неколико мађарских хонведа¹⁰¹⁹ нудило да откупи покрадене црквене ствари из манастира Златица и других цркава.¹⁰²⁰ Забележен је, такође, случај откупа заплењене свештеничке одежде од Мађара. Михаил Фрачка из Чокшана у Румунији, јавио је 1. октобра 1849. да је за 150 форинти у сребру откупио свештеничку одежу и да је спреман да је уступи неком православном храму. Међутим, сумњали су да је исти одежду отуђио из цркве.¹⁰²¹

Свесни тешке ситуације која је након револуције задесила многе српске храмове, жељу да помогну изразили су представници Српске црквене општине при храму Светог великомученика Георгија у Пешти.¹⁰²² У писменом обраћању српском патријарху Јосифу Рајачићу затражили су упутство којим угроженим храмовима да пошаљу: богослужбене одежде, свете сасуде и књиге.¹⁰²³

Будући да Угарска влада није била у могућности да санира штету на свим верским објектима разореним у рату, одговорила је позитивно на молбу патријарха Јосифа Рајачића 1850. године, дозволивши му да се за помоћ обрати Руском Цару Николају I. У писменом

¹⁰¹⁴ Денић, *Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. века*, 235.

¹⁰¹⁵ Владан Гавриловић, „Из пера патријарха Рајачића – тешка судбина православних цркава и манастира на територији српске Војводине“, у *Српски покрет у Војводини и Револуцији 1848–1849. године* (Зрењанин: Градска библиотека „Жарко Зрењанин“, 2018), 278–282.

¹⁰¹⁶ *Писмо протопрезвитера Василија Ковачића о архијерејском одјејанију Платона Атанацковића*, АСАНУК МПА 279/1850.

¹⁰¹⁷ *Писмо Црквене општине у Паланци патријарху Јосифу Рајачићу (5. 12. 1853)*, АСАНУК МПА 1401/1853.

¹⁰¹⁸ Исто, АСАНУК МПА 1401/1853.

¹⁰¹⁹ Хонведи су били припадници мађарске краљевске војске.

¹⁰²⁰ „Писмо вршачког епископа Стефана Поповића архимандриту месићком Арсенију Шакабенти из 1848“, *Гласник историјског друштва у Новом Саду* књига XII, свеска 2 (1939): 82.

¹⁰²¹ *Писмо Михаила Фрачке протопрезвитеру Јакову Поповићу*, АСАНУК МПА 524/105, 1849.

¹⁰²² Треба знати да су Будим и Пешта кроз дугу историју егзистирали и развијали се као два одвојена града. У оба су живели Срби и имали своје цркве и црквене општине. Административна симбиоза ова два града догодила се 1872. године. Видети опширније: Динко Давидов, *Споменици Будимске епархије* (Београд: Просвета, Републички завод за заштиту споменика културе, Балканолошки институт САНУ; Нови Сад: Матица српска, 1990), 290.

¹⁰²³ *Писмо Српске црквене општине у Пешти патријарху српском Јосифу Рајачићу*, АСАНУК МПА 247/1849.

обраћању Рајачић је, између осталог, написао: „150.000 душа Србскога народа, лишанесја домов својих, лишанесја всјакаго одјенија, лишанесја всјакаго Богослуженија, наставленија и духовнаго утешенија“.¹⁰²⁴ Том приликом патријарх је изнео податак да је у рату страдало више од 115 српских цркава и манастира, лишених свих потребних утвари и књига за богослужење.¹⁰²⁵ Димитрије Руварац тврди да се Рајачић, чим је добио довољно информација о пострадалим српским храмовима у Револуцији 1948/49, обратио за помоћ руском Правитељствујушчем синоду.¹⁰²⁶ Тиме је потврдио своју брижност за српске храмове и његове свештенослужитеље. На молбу од 25. фебруара 1850. године одговорио му је митрополит новгородски и петроградски Никанор 22. априла 1852. Обавестио га је о прикупљеној помоћи, коју је послао преко протојереја Михаила Рајевског у Бечу. Вредност разних богослужбених и других предмета износила је 39.202 рубље, а црквених књига 5.444 рубље.¹⁰²⁷ Србима су послали путире, дискосе, звезде, воздухе, покровце за сасуде, свештеничке и ђаконске одежде и разне друге предмете.¹⁰²⁸ Руварац посебно описује „палицу“,¹⁰²⁹ која има исту функцију и значење као и надбедреник, само је четвороугаоног облика.¹⁰³⁰ Тим „духовним мачем“, који представља и Христову науку, наоружан је црквени пастир у борби с Христовим непријатељима.¹⁰³¹

Уз један архивски документ из 1850. године приложен је списак неопходних предмета за богослужење, за српске разорене и осиромашене храмове, које су послали Московљани. Испоручено је 30 Јеванђеља, 30 различитих црквених сасуда, 18 крстова и златни кивот. С обзиром на врсту материјала од којих су начињене, одежде су разврстане у три групе: од броката протканог златним и сребрним нитима, од броката са ситним сјајним украсима и од једноставне тканине. Одежде и сасуде добили су храмови у најугроженијим местима: Петрово Село, Госпођинци, Каћ и Ковиљски манастир. Манастир је добио и све неопходне богослужбене књиге, неколико икона, а дар из Русије игуману манастира Сави Стојчевићу и тројици јеромонаха лично је предао патријарх Јосиф Рајачић.¹⁰³² Свештеничке одежде, сасуде и богослужбене књиге добили су још: Нови Сад,¹⁰³³ Стари Бечеј, Кула, Надаљ, Ченеј и Жабалъ.¹⁰³⁴

¹⁰²⁴ Писмо патријарха Јосифа Рајачића упућено руском цару Николају I, РОМС М 4376. Према: Владан Гавриловић, „Из пера патријарха Рајачића – тешка судбина православних цркава и манастира Српске Војводине“, 278.

¹⁰²⁵ Исто, 278.

¹⁰²⁶ Д. Р., „Руска помоћ Србима у српској војводини 1852. године“, *Српски Сион* година XIII, бр. 18 (1903): 567.

¹⁰²⁷ Д. Р., „Руска помоћ Србима у српској војводини 1852. године“, 567.

¹⁰²⁸ Исто, 568.

¹⁰²⁹ „Палица“ представља надбедреник сачињен од меког платна који симболише платно којим је Исус Христос после прања обрисао ноге својим ученицима. Према Јовану Фундулису, надбедреник је настао „по угледу на умивање ногу на Тајној вечери“. Стога је на њему извезен тај догађај, крст или икона Васкрсења, или лик неког светитеља. Видети: *Црквено богословие или Црквесловие* (Београд: 1860), 42; Никола Гр. Живковић, *Наука о богослужењу*, 15; Јоанис Фундулис, *Литургика I, увод у свето богослужење* (Краљево: Епархијски управни одбор Епархије жочке, 2004), 47.

¹⁰³⁰ У Русији надбедреник добијају заслужни свештеници и архимандрити, а у Српској Цркви, са архијерејским благословом, носе га архимандрити, протосинђели, старији и заслужни свештеници у управљању црквеним пословима, игумани и протојереји. Уколико је направљен од тврдог материјала надбедреник, као духовни мач, тада симболише и снагу Божију против сатанске силе, славу Христову и победу. Видети: Вукићевић, Ђ., Никола. *Изјашњење свете Литургије*, 23; *Црквено богословие*, 42; Беговић, *Литургика*, 36.

¹⁰³¹ Д. Р., „Руска помоћ Србима у српској војводини 1852. године“, *Српски Сион* година XIII, бр. 19 (1903): 597.

¹⁰³² *Списак богослужбених предмета из Русије намењен осиромашеним српским храмовима*, АСАНУК МПА 876/1850.

¹⁰³³ Саборна црква посвећена Светом великомученику Георгију највише је оштећена од свих новосадских храмова. Штета је процењена на 95.433 форинти и обухватала је преко 73,8 одсто свеукупне штете на сакралним здањима у Новом Саду. Видети опширније: Гавриловић, *Из пера патријарха Рајачића – тешка судбина православних цркава и манастира на територији српске Војводине*, 279.

¹⁰³⁴ Писмо епископу бачком Платону Атанацковићу, АСАНУК МПА 657/1856.

Путеви којима је достављана помоћ из Русије били су различити, а српски патријарх није увек имао увид у садржај пошиљки. Очигледно, да би спречио њихову неравноправну расподелу и злоупотребу, настојао је о томе да прикупи довољно информација. Више пута од надлежних дијецезалних конзисторија тражио је да му доставе податке о садржају пакета, поклонима који су из Москве стизали пострадалим српским храмовима у области Србског војводства и Тамишког Баната. Са конзисторијалне седнице у манастиру Гргетегу, један такав допис патријарху прослеђен је августа месеца 1851. године.¹⁰³⁵ Арадски и будимски духовни суд Рајачић је 22. априла 1852. године упознао с чињеницом да му је познато да им је барон Јерингер, заступник краљевског већа за Мађарску, предао три ковчега црквених сасуда и књига добијених од московских хришћана. Захтевао је детаљан извештај о садржају пошиљке и њеној испоруци храмовима.¹⁰³⁶ Контингент помоћи из Москве налазио се у Новом Саду, код епископа бачког Платона Атанацковића. Послао га је у Сент Андреју, будимском адвокату Павлу Којићу, сину свештеника Симеона Којића, пароха у Старом Врбасу,¹⁰³⁷ с намером да га даље проследи епископу Арсенију Стојковићу. О томе је обавестио патријарха Јосифа Рајачића.¹⁰³⁸ Још раније је Рајачић од владике Арсенија затражио да му пошаље информацију који му црквени сасуди недостају, како би могао да их добије.¹⁰³⁹

Молбе и жалбе о недостатку црквених сасуда и даље су пристизале патријарху из разних крајева. Парох цркве Успенија Пресвете Богородице у Шибенику Јован Шушић¹⁰⁴⁰ и тутори, молили су Рајачића да буде милостив и пошаље им сасуде, одежду и Јеванђеље. Наводе да је црква у жалосном стању, а да је народ осиромашео.¹⁰⁴¹ Представници Црквене општине у Сенти¹⁰⁴² сматрали су се одбаченим и презреним. Оскудевали су у богослужбеним књигама и такође молили патријарха да им помогне. Наводе да су Руси септембра 1851. године Србима послали новчану и материјалну помоћ, али да су они од тога добили свега два фелона, два крста и Општи минеј.¹⁰⁴³

Списак места која су добила свештеничка одјејанија, сасуде и богослужбене књиге, отпремљен је из Карловаца епископу Платону Атанацковићу, 14. јуна 1854. године. Према њему, црква у Старом Бечеју добила је покровце, црква у Кули путир, кашичицу и дарак. У Надаљ је послат путир, црквама Св. Јована Претече у Новом Саду и Св. оца Николаја на Ченеју – дарак и воздух, а жабаљској цркви мањи дискос.¹⁰⁴⁴

Из писма упућеног из Карловаца епископу вршачком Емилијану Кенгелцу, у јуну 1856. године, сазнајемо да су, приликом разматрања потреба цркве за богослужбеним одеждама, књигама и сасудима, установили да је црквеној општини Алибунар неопходан

¹⁰³⁵ Допис са седнице конзисторије у манастиру Гргетегу, АСАНУК МПА 912/1851.

¹⁰³⁶ Допис патријарха Јосифа Рајачића арадској и будимској конзисторији (22. 4. 1852), АСАНУК МПА 590/1852.

¹⁰³⁷ Павле Орбовић, „Павле Којић и Матица српска“, Траг година 7, књига 7, свеска 25 (2011): 194–205; Павле Орбовић, „Павле Којић и сеоба Матице српске у Нови Сад“, Свеске за историју Новог Сада свеска 13, (2012): 64–67.

¹⁰³⁸ Писмо епископа бачког Платона Атанацковића патријарху Јосифу Рајачићу, АСАНУК МПА 1366/1853.

¹⁰³⁹ Писмо патријарха Јосифа Рајачића епископу будимском Арсенију Стојковићу, АСАНУК МПА 1352/ 1853.

¹⁰⁴⁰ Свештеника Јована Шушића у Аутобиографији помиње епископ Никодим Милаш. У књизи наводи да је науку вере слушао у Бовановој школи, „коју је тобоже предавао тадашњи шибеначки православни парох Јован Шушић“ и коме је посао предавача био досадан. Поред вршења своје свештеничке дужности Јован Шушић је неко време радио и као професор у задарској богословији. Видети: Никодим Милаш, Аутобиографија, студије, чланци (Београд – Шибеник: Истина, 2005), 17–18; Предраг Пузовић, „Задарска богословија“, Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати књига 10 (2011): 281.

¹⁰⁴¹ Писмо пароха Јована Шушића и татора цркве Успенија Пресвете Богородице у Шибенику патријарху Јосифу Рајачићу, АСАНУК МПА 1389/1853.

¹⁰⁴² Поред Сенте, у Сегединском протопрезвитерату највише су страдале цркве у Ади и Мољу. Видети: Гавриловић, „Из пера патријарха Рајачића – тешка судбина православних цркава и манастира Српске Војводине“, 280.

¹⁰⁴³ Писмо Црквене општине у Сенти патријарху Јосифу Рајачићу, АСАНУК МПА 1394/1853.

¹⁰⁴⁴ Допис епископу бачком Платону Атанацковићу са списком места која су добила помоћ, АСАНУК МПА 657/1856.

један већи и два мања дискоса, кашичица и свештеничко одјејаније, а Кисачу и Старој Молдавији (Румунија): путир, два мања и један већи дискос, звездица и кашичица.¹⁰⁴⁵ Сасуди су били неопходни и варадинској градској капели. Генералица Марија од Маина, рођена Клаић, поклонила је: стари путир, два сребрна кандила, кадионицу, два крста од којих један плехани, сребрни тањир за часну трпезу, сребрну и лимену кашичицу за причешћивање, коплје, сребрни покривач за просфоре, кутију за чување Дарова за болесне, три круне са престоних икона, Јеванђеље, три свилене завесе и убруса и стари свилени покровац за налоњ.¹⁰⁴⁶ Међутим, седам година касније, капелу у војном гарнизону у Петроварадину обишао је карловачки презвитер Павле Николић и обавестио његову светост да је храму неопходан већи путир за причешће, јер је свештеник при причешћивању принуђен да више пута у њега долива вино, што је противно црквеном правилу.¹⁰⁴⁷ Такође, неопходни су кивот и кутијица за чување честица за причешће болних. У писму се помиње Јеванђеље које се „по уставу наше православне Цркве не би могло при богослужењу употребљавати“, због поцепаних листова.¹⁰⁴⁸ Један каснији допис карловачком презвитеру Павлу Николићу, датиран 29. маја 1861. године, сведочи да су за гарнизонску капелу у Варадину обезбеђени: путир, дискос, звездица, коплје, кивот, кашичица, кутијица за чување честица за болне, мала кашичица, воздух, два дарка и свештеничка одежа. Сасуде је требало накнадно освештати,¹⁰⁴⁹ а њихова вредност износила је 416 аустријских форинти.¹⁰⁵⁰

Можемо на крају са сигурношћу констатовати да су на недостатак или потпуни губитак црквених сасуда, свештених одежди и других предмета неопходних за богослужење утицале, пре свега, последице неповољних околности у којима су живели Срби. Суштински гледајући, тај проблем није захватио цео простор Карловачке митрополије, већ само сиромашније крајеве и оне обухваћене ратним сукобима. Потпуно је јасно да је озбиљније девастирање или рушење цркава у појединим местима условило прекид богослужења, на краћи или дужи период. Решавању тог проблема допринеле су везе са Русијом, која је имала развијену индустрију богослужбених предмета и одакле је и пристизала највећа количина неопходне помоћи.

¹⁰⁴⁵ Писмо епископу вршачком Емилијану Кенгелцу, АСАНУК МПА 657/1856.

¹⁰⁴⁶ Списак црквених предмета генералице Марије од Маина варадинској капели, АСАНУК МПА 126/1857.

¹⁰⁴⁷ Ово је један од ретких случајева где имамо забележену праксу накнадног додавања обичног вина у путир. Лазар Мирковић стоји на становишту да се „осим топлоте, не сме доливати вино“, а у својој књизи *Како се служи Света Литургија* епископ тимочки Мелентије наводи да је после освећења доливање у путир обичног вина „за осуду“. Међутим, литургичар Јован Фундулис сматра да то свештеник може учинити „без страха да ће погрешити“. Професор Трембелас је мишљења да је та забрана „новијег доба“ и вероватно настала под утицајем римокатоличке теологије и става Томе Аквинског. Видети: Л. Мирковић, *Православна литургија...*, први општи део, 116; Епископ тимочки Мелентије хиландарац, *Како се служи Света Литургија?* (Липовац: манастир Светог Стефана, 2008), 133; Патријарх Павле, „Како поступити када причесника има много, а Светог причешћа мало“, у *Да нам буду јаснија нека питања наше вере* III (Београд: Издавачки фонд Српске православне цркве Архиепископије београдско-карловачке, 2010), 271.

¹⁰⁴⁸ Извештај свештеника Павла Николића патријарху Јосифу Рајачићу, АСАНУК МПА 566/1860.

¹⁰⁴⁹ Допис презвитеру Павлу Николићу, АСАНУК МПА 540, 1861.

¹⁰⁵⁰ Извештај о вредности направљених црквених сасуда златара Јована Пециковића, АСАНУК МПА 771/1861.

Д. Покретање производње и продаја црквених предмета неопходних за богослужење

Превазилажењу недостатка свештених сасуда и одежди у Карловачкој митрополији допринели су, између осталог, индустријски произвођачи и трговци богослужбених предмета, икона и иконостаса, по узору на Русију и Римокатоличку цркву.¹⁰⁵¹ Међутим, радионице тог типа представљале су истовремено и потенцијалну опасност, јер су често нудиле производе сумњивог порекла и квалитета, који по свом облику и типу нису у потпуности одговарали православном духу.¹⁰⁵² Таквих примера било је много. С друге стране, купци, првенствено свештеници, нису имали широк избор, већ су на прилично скућеном тржишту били принуђени да купују јефтине моделе, најчешће од Немаца и Јевреја. При томе, примећено је да су одежде скројене по „непрописаној форми”, а путир и дискос по узору на римокатоличке.¹⁰⁵³ На пример, дискос је био раван као римска патена,¹⁰⁵⁴ прилагођен хостији, а не удубљен за правилно постављање Агнеца и осталих честица из просфоре.¹⁰⁵⁵

За једног од познатијих произвођања црквених сасуда сматран је Јован Пециковић, адиђарџија,¹⁰⁵⁶ власник две трговине у здању Царског руског конзулата и Главној улици број 227¹⁰⁵⁷ у Земуну.¹⁰⁵⁸ Сачуван је уговор о изради сасуда за гарнизонску капелу у Петроварадину, који је са њим склопио протопрезвитер Лазар Савић из Земуна.¹⁰⁵⁹ Према достављеном налогу, Савић је 10. маја 1860. године поднео списак и цену израде потребних сасуда.¹⁰⁶⁰ Тим поводом, Пециковић се писмено обратио српском патријарху Јосифу Рајачићу, обавештавајући га о изради путира величине три чајника, за причешће 600 верних. Сматрао је да путир треба да буде ужи и виши, јер тада је свештенику олакшано држање у руци, са мањом вероватноћом да причешће проспе. Његова цена износила је 600 форинти.¹⁰⁶¹

Очигледно је да се Пециковић добро разумео у изглед и квалитет сасуда, узимајући у обзир да је у писму патријарху навео да се Дарови за причешће болних не чувају у посребреној већ у позлаћеној посуди, каква би требало да буде и кашичица за причешће. Поред тога, посребрени сасуди су лошијег квалитета, временом оксидирају и као такви могу да нашкоде људском здрављу. С тим у вези, интересовало га је патријархово мишљење, а истовремено га је обавестио и о намери да убрзо заврши и богато украси ручни крст који ће му послати како би могао да се увери у квалитет рада.¹⁰⁶²

Тешко је проценити у којој мери је Пециковић црквеним сасудима снабдевао цркве у Карловачкој митрополији. Међутим, једно је сигурно. Њихова производња била је профитабилан посао, па су их трговци, ради боље зараде, куповали и препродавали.

Продавницу црквених сасуда у Земуну имали су Витомир Марковић и Иван Павловић. Снабдевали су парохијске цркве у Карловачкој митрополији и БиХ, инсистирајући на њиховом православном изгледу, насупротив производима које су нудили галицијски Јевре-

¹⁰⁵¹ Ј. Бањац, „Радионица и трговина црквених утвари у Николе Ивковића у Новом Саду“ (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2013), 13.

¹⁰⁵² Л. Богдановић, „Где да купујемо св. иконе, црквене утвари и сасуде?“, *Српски Сион* година IV, бр. 28 (1894): 435.

¹⁰⁵³ Јеромонах Доситеј, „Потреба црквене индустрије“, *Српски Сион* година IV, бр. 20 (1894): 310.

¹⁰⁵⁴ Патена (плитица) је ковани тањир за св. тело у Римокатоличкој цркви. Види: Fran Varac, *Liturgika* (Zagreb: 1908), 58.

¹⁰⁵⁵ Доситеј, „Потреба црквене индустрије“, 310.

¹⁰⁵⁶ Занатлија који израђује скупочене и богато украшене предмете, јувелир.

¹⁰⁵⁷ Писмо Јована Пециковића патријарху Јосифу Рајачићу, АСАНУК МПА 598/1860.

¹⁰⁵⁸ Ненад Предојевић, *Друштво за Српско народно позориште – Нови Сад (1861–1941)*, (Нови Сад: Архив Војводине, 2016), 422.

¹⁰⁵⁹ *Допис царско краљевске српско-банатске земаљске генерал команде*, АСАНУК МПА 962/1860.

¹⁰⁶⁰ Писмо протопрезвитера Лазара Савића патријарху Јосифу Рајачићу (10. 5. 1860), АСАНУК МПА 596/1860.

¹⁰⁶¹ Писмо Јована Пециковића патријарху Јосифу Рајачићу, АСАНУК МПА 598/1860.

¹⁰⁶² Исто, АСАНУК МПА 598/1860.

ји¹⁰⁶³ из западне Украјине. Продавали су богослужбене предмете из домаћих и аустроугарских радионица, а и целивајуће иконе, црквене књиге и сасуде увезене из царске Русије.¹⁰⁶⁴

Много више поверења свештеници су имали у сарајевског златара Јова Митричевића,¹⁰⁶⁵ који је израђивао све врсте црквених сасуда од метала, злата и белог сребра у „чисто православном стилу“.¹⁰⁶⁶ Нудио их је по знатно нижим ценама од, на пример, сличних радионица у Бечу¹⁰⁶⁷ и Пешти.¹⁰⁶⁸ Црквеним општинама препоручивана су, такође, његова кандила и путири.¹⁰⁶⁹

Међу најпознатијим трговцима богослужбених предмета у Новом Саду био је Ђорђе Ивковић. Почетком осме деценије XIX века, приметио је да су српским црквама неопходне књиге и богослужбени предмети и пре свега нашао је у томе личну материјалну корист.¹⁰⁷⁰ Постао је ортак познатог новосадског књижара Луке Јоцића, захваљујући коме је трговао широм Карловачке митрополије,¹⁰⁷¹ између осталог, целивајућим иконама и иконама на платну.¹⁰⁷² Јоцић и Ивковић куповали су богослужбене предмете од новосадских трговаца Лудвига Тауша и Милутина Соколовића и даље их препродавали.¹⁰⁷³ Тауш је у Новом Саду имао „Позлатарски атеље за српску православну црквену уметност“. Црквеним општинама нудио је украшавање храмова, напомињући да има „на продају по умереној цени један готов лепо израђени Христов гроб“.¹⁰⁷⁴ У својој понуди имао је плаштанице, затим дрвене, лимене и позлаћене месингане рипиде и друге црквене сасуде.¹⁰⁷⁵ Продајом богослужбених предмета бавила су се и двојица млађе браће Ђорђа Ивковића, Милан и Никола, који су неко време један другом били конкуренција.¹⁰⁷⁶

У црквеној периодици с краја XIX и почетка XX века наилазимо на огласе у којима Милан Ивковић „препоручује своју радњу као најбогије стовариште богослужбених предмета и икона у Новом Саду.“¹⁰⁷⁷ У једном огласу изричито је наглашено да су његови производи израђени „по строго нашем црквено православном типу, а поготово иконе.“¹⁰⁷⁸ Црквене сасуде, одежде, крстове, рипиде, барјаке, балдахине, чираке, Јеванђеља и полијелеје продавао је, не само по Карловачкој митрополији, него широм Балкана и Америке.¹⁰⁷⁹

Ђорђе Ивковић значајно је помогао оснивање продавнице црквених утвари и најмлађем брату Николи.¹⁰⁸⁰ Ова продавница постала је чувена у целом српству.¹⁰⁸¹ Налазила

¹⁰⁶³ В. Даутовић, „Уметност и литургијски ритуал: богослужбени предмети у српској визуелној култури 19. века“ (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2020), 295–296.

¹⁰⁶⁴ Исто, 297.

¹⁰⁶⁵ Јова Митричевић је извршио позлату јабуке и крста за звоник Саборне цркве у Сарајеву, завршене и освећене 1872. године. Видети опширније: Хаџи Максо Деспих, „Постанак наше цркве у Сарајеву“, *Политика* година XXXVIII, бр. 11776 (1941): 18.

¹⁰⁶⁶ Богдановић, „Где да купујемо св. иконе, црквене утвари и сасуде?“, 436.

¹⁰⁶⁷ У другој половини XIX века Аустроугарска је настојала да одржи водеће место у индустријској производњи предмета примењене уметности. Беч је преузео примат западноевропских дворова у време појаве нових трендова у уметности. Видети: Damir Tadić, „Livnoer Arbeit“, *Cleuna* година II, бр. 2 (Livno: Franjevački muzej i galerija Gorica, 2017), 153.

¹⁰⁶⁸ Доситеј, „Потреба црквене индустрије“, 309.

¹⁰⁶⁹ Богдановић, „Где да купујемо св. иконе, црквене утвари и сасуде?“, 436.

¹⁰⁷⁰ Бањац, „Радионица и трговина црквених утвари у Николе Ивковића у Новом Саду“, 23.

¹⁰⁷¹ Исто, 24.

¹⁰⁷² Исто, 26.

¹⁰⁷³ Исто, 28.

¹⁰⁷⁴ Лудвиг Тауш „Позлатарски атеље за српску православну црквену уметност“, *Српски Сион* година IV, бр. 13 (1894): 208.

¹⁰⁷⁵ Исто, 208.

¹⁰⁷⁶ Бањац, „Радионица и трговина црквених утвари у Николе Ивковића у Новом Саду“, 40.

¹⁰⁷⁷ Исто, 51.

¹⁰⁷⁸ „Творница српско-правосл. црквених утвари Милана Ивковића у Новом Саду“, *Српски Сион* година X, бр. 40 (1900): 660.

¹⁰⁷⁹ Бањац, „Радионица и трговина црквених утвари у Николе Ивковића у Новом Саду“, 37.

¹⁰⁸⁰ Исто, 30.

¹⁰⁸¹ Исто, 40.

се у Дунавској улици у Новом Саду,¹⁰⁸² а сматра се да је отворена 1897. године.¹⁰⁸³ Асортиман производа био је обиман и обухватао је све што је било неопходно за опремање храма, црквено богослужење, обреде¹⁰⁸⁴ и приватну побожност српског грађанства.¹⁰⁸⁵ Појављујући се као ктитори и приложници храмова, они су директно утицали на њихово „обликовање визуелног идентитета“, а тиме и своје православне хришћанске заједнице.¹⁰⁸⁶

У последњој деценији XIX века појављује се први предлог за покретање производње црквених сасуда у оквиру Цркве у Карловачкој митрополији. Јеромонах Доситеј из Горњокарловачке дијецезе сматрао је да, поред Српске манастирске штампарије, Црква треба да има и српску манастирску радионицу црквених утвари, икона и свећа.¹⁰⁸⁷ Предложио је да буде у неком манастиру, одакле би свима било омогућено снабдевање квалитетним производима и по нижој цени. Као пример успешне производње свештених сасуда навео је грчке, светогорске, руске и бугарске манастире.¹⁰⁸⁸ Поред свега, изражавана је нада у могућност да фрушкогорски манастири постану попут руских и да се у њима штампају црквене књиге, сликају свете иконе, везу плаштанице, воздуси, барјаци, одежде,¹⁰⁸⁹ израђују црквени сасуди.¹⁰⁹⁰ Сматрано је да би добре везиље требало да шију свештеничке одежде, па би тад новац од продаје остајао Србима.¹⁰⁹¹ Предложено је отварање посебног завода за израду икона.¹⁰⁹²

У вези с напред изложеним, значајно је поменути, вероватно прву, молбу једног лаика који је затражио благослов за отварање продавнице црквених сасуда и других богослужбених предмета намењених целој Карловачкој митрополији. Упутио ју је Синоду 1895. године Лука Алексијевић из Новог Сада,¹⁰⁹³ трговац иконама¹⁰⁹⁴ напоменувши при томе да би радила под искључивим надзором српског патријарха и Светог архијерејског синода. Патријарх Георгије Бранковић је обавестио надлежну бачку конзисторију, да је захтев одбијен.¹⁰⁹⁵

¹⁰⁸² Данас кућа у дунавској Улици број 27. Сравни: Бањац, „Радионица и трговина црквених утвари у Николе Ивковића у Новом Саду“, 49.

¹⁰⁸³ Исто, 49.

¹⁰⁸⁴ Исто, 53–54.

¹⁰⁸⁵ Исто, 54.

¹⁰⁸⁶ Исто, 55.

¹⁰⁸⁷ С тим у вези је и појава производње неквалитетних свећа, која је била узела маха у Карловачкој митрополији у XIX веку. Указивано је да у неким храмовима горе свеће од нечистих примеса: каменог угља, парафина или стеарина, аустријске смоле и друго. Инсистирало се на томе да буду од чистог воска, јер српска Црква при богослужењима и другим свештеним обредима чува благочестиви обичај древности, чистоту учења, светост праве Христове Цркве, оригиналност и конзерватизам, којима се само православље може поносити. Истакнут је пример Русије, чији су архијереји указом свештенству и народу строго забранили да у храмове доносе „нечисте и фалсификоване“ свеће. Архијерејима и свештенству је предлагано да што пре стану на пут том злу и отклоне опасност која је запретила „опстанку чисте воштанице“. Уместо да их купују у Љубљани и код других произвођа, боље би било да лицидери израђују воштанице, а новац да остаје Србима. Видети: Л. Богдановић, „Где да купујемо св. иконе, црквене утвари и сасуде?“, 435–437; Златоје, „Је ли дозвољено да се у православној цркви употребљавају поред воштаних друге какве свеће?“, *Српски Сион* година III, бр. 43 (1893): 680–683.

¹⁰⁸⁸ Доситеј, „Потреба црквене индустрије“, 309.

¹⁰⁸⁹ Богдановић, „Где да купујемо св. иконе, црквене утвари и сасуде?“, 436.

¹⁰⁹⁰ Исто, 437.

¹⁰⁹¹ Нема сумње да је за ове предлоге знао и архимандрит Георгије Летић, пре него што је постао Епископ темишварски (1903–1931) и касније банатски (1931–1935). Сматрао је да би било корисније да се монаштво фрушкогорских манастира, уместо економијом, бави више књигом и другим пословима. Предлагао је да, на пример, у манастиру Беочину буде сликарска школа за црквено живописање и иконопис, манастир Раковац књижевни центар са књиговезницом и штампаријом, Велика Ремета да се одреди за женске ручне радове, шивење свештених одежди, мантија и камилавки, а Шишатовач за производњу воштаница. Видети опширније: Георгије Летић, *Дневник* (Гргетег: Српски православни манастир Гргетег, 2019), 14–15.

¹⁰⁹² Доситеј, „Потреба црквене индустрије“, 309.

¹⁰⁹³ *Писмо патријарха Георгија Бранковића бачкој конзисторији*, АСАНУК МПА 392/1895.

¹⁰⁹⁴ Бањац, „Радионица и трговина црквених утвари у Николе Ивковића у Новом Саду“, 69.

¹⁰⁹⁵ *Писмо патријарха Георгија Бранковића бачкој конзисторији*, АСАНУК МПА 392/1895.

Кад је реч о производњи и испоруци свештених предмета неопходних за богослужење, руски утицај на простору Карловачке митрополије није престајао, а видљив је из следећег примера. Преко огласа објављеног у „Српском Сиону“ 1899. године позвани су православни српски потрошачи из свих крајева да се упознају са производима, ценом, условима и начином поруџбине црквених утвари, одјејанија и Јеванђеља. Нудили су их трговци предузећа основаног 1792. године¹⁰⁹⁶ Ј. В. Вашалијев и И. А. Слонов у Москви, којима је титулу дворског лиферанта¹⁰⁹⁷ доделио лично црногорски књаз Никола I.¹⁰⁹⁸

¹⁰⁹⁶ „Оглас“, *Српски Сион* година IX бр. 9 (1899): 144.

¹⁰⁹⁷ Дворски лиферант је титула, односно посебна врста признања и захвалности, додељивана компанијама које годинама снабдевају одређеним производима или услугама. У овом случају титулу је руским трговцима доделио црногорски књаз Никола.

¹⁰⁹⁸ „Оглас“, 144.

Ђ. Проблем рецепције неканонских икона

Црквени барок и неокласицизам,¹⁰⁹⁹ који се након Велике сеобе Срба незауостављиво ширио и потиснуо средњовековно византијско сликарство, условио је крупне промене у српској архитектури и сликарству¹¹⁰⁰ на подручју Карловачке митрополије. Током XVIII и XIX века евидентна је појава великог броја икона урађених по узору на западне. Премда ослањање на традицију, старо духовно наслеђе и визанатијску цивилизацију нису у потпуности нестали,¹¹⁰¹ Црква није могла да заустави промене и новине које ће условити појаву иконографије западног типа.¹¹⁰² То је проузроковало стварање дилеме православног црквеног сликарства, како од стране лаика, тако и од активних ликовних стваралаца. Потоњима је поготово било стало да у XIX веку „себе у српској јавности не прикажу као отпаднике од правоверне уметности православља, већ као њене бранитеље и одане заступнике“.¹¹⁰³ Међутим, у духовном животу Карловачке митрополије увелико је већ било покренуто питање поштовања неправославних икона.¹¹⁰⁴ Међу првима који су упозорили духовну власт на овај проблем, био је епископ горњокарловачки Евгеније Јовановић. Обраћајући се карловачком патријарху Јосифу Рајачићу 1852. године, он пише да Срби купују и клањају се „римским иконама“, док јерархија о томе ћути.¹¹⁰⁵ О истом проблему Јовановић је две године раније писао у Будим, епископу Платону Атанацковићу. За владикау Евгенија било је недопустиво и за Цркву срамотно да о том проблему путем штампе расправљају световњаци.¹¹⁰⁶ Конкретно, мислио је на чланак објављен 15. марта 1852. године у новосадском листу „Јужна пчела“, у коме се помиње да многи хришћани око Будима у својим православним домовима имају иконе „римске цркве“. Непотписани аутор се пита да ли би католички свештеници допустили да њихови верници у кућама држе православне иконе и моле се пред њима?¹¹⁰⁷ Излаз из настале ситуације Евгеније је видео у оснивању посебног фонда из којег би се финансирало штампање икона, а новац обезбедио из уведеног пореза архијерејима и манастирима.¹¹⁰⁸ Овај предлог највероватније није прихваћен, јер су реакције на неправославну уметност настављене.

Епископ горњокарловачки Теофан Живковић позивао је народ на опрез при куповини икона и разних морално-поучних књижица штампаних латиничним писмом, које не одговарају православном обреду и укусу.¹¹⁰⁹

¹⁰⁹⁹ Неокласицизам означава стилску струју у европској уметности која је обухватала епоху од средине XVIII па, званично, до краја друге деценије XIX века, премда је продужена за десетак година у неким деловима Европе. Видети подробније: Предраг Драгојевић, *Елементи неокласицизма* (Београд: Патронплус, 2001), 7.

¹¹⁰⁰ Прибислав Симић, *Црквена уметност* (Београд: Задужбина Хиландара, 2000), 351.

¹¹⁰¹ Медаковић, *Барок код Срба*, 21.

¹¹⁰² На овом месту треба нагласити да је током барока умногоме измењен стил иконописања, о чему је писао историчар уметности др Бодин Вуксан (1955–2012), изузетан познавалац развоја православне и католичке богословске мисли. Доказао је да је „барокизација“ потекла са Кијевске духовне академије, места духовног образовања низа генерација српског свештенства. Украјинска црква, изложена унијаћењу, променила је временом свој однос према богослужењу. Подлегнувши католичком утицају, фаворизује њихов спољашњи сјај литургијског обреда и схоластички начин резонавања. Видети подробније: Весна Гајић, „Српска барокна побожност – преплитање истока и запада“, *Летопис Матице српске* година 194, књига 501, свеска 3 (2018): 361–365.

¹¹⁰³ Медаковић, *Барок код Срба*, 41.

¹¹⁰⁴ На овај проблем осврнула се, такође, у докторској дисертацији и Јелена Бањац. Видети: „Радионица и трговина црквених утвари у Николе Ивковића у Новом Саду“, 107–115.

¹¹⁰⁵ Писмо епископа горњокарловачког Евгенија Јовановића патријарху српском Јосифу Рајачићу, АСАНУК МПА 489/1852.

¹¹⁰⁶ Исто, АСАНУК МПА 489/1852.

¹¹⁰⁷ Д., „Нови Сад“, *Јужна пчела* година II, број 22 (1852): 85–86.

¹¹⁰⁸ Писмо епископа горњокарловачког Евгенија Јовановића патријарху српском Јосифу Рајачићу, АСАНУК МПА 489/1852.

¹¹⁰⁹ Теофан Живковић, „Посланица свештенству и народу у Плашком, 1. септембра 1886“, у *Јован барон Живковић, Проповједник Српске народне Цркве од Теофана Живковића*, 490.

Епархија пакрачка, 12. фебруара 1887. године, издала је две забране о куповини књига у којима су илустрације „изображене по начину римске цркве“. Прва је Платона Атанацковића, Апостоли и еванђеља у празничне и недељне дане преко целе године, са преводом српским и са више одабраних слика из св. писма, а друга Приповетке из старог и новог завета са тридесет слика.¹¹¹⁰

Да је реч о акутном проблему тог времена сведочи чињеница да је прешао и границе Карловачке митрополије. Митрополит дабробосански Сава Косановић, 29. новембра 1883. године, из Сарајева је упутио окружницу парохијском свештенству у којој наређује да се без архијерејског благослова у цркву не примају и не уносе богослужбене књиге, иконе и литије „које долазе из подозриве стране“.¹¹¹¹ И његов наследник на митрополијској катедри, Ђорђе Николајевић, окружницом од 7. априла 1888. године, скренуо је пажњу народу да не купују и не усносе у куће иконе¹¹¹² „које не одговарају духу и учењу Православне Цркве“ нити да „освећују иконе на којима нема одобрења и печата надлежне духовне власти“.¹¹¹³ У вези с неправославним иконама, архиепископ цетињски и митрополит Црне Горе Митрофан Бан (1885–1920)¹¹¹⁴ издао је посланицу.¹¹¹⁵ Архиепископ београдски и митрополит српски Михаило је 1889. године свим црквама и манастирима проследио циркуларно писмо о забрани употребе икона „католичког и унијатског изгледа“.¹¹¹⁶ Садржај расписа експлицитно потврђује да су се у Србији, такође, појавили трговци, књижари и разносачи неправославних икона. Свештеници су упозорени да их не уносе у цркве и куће. Занимљиво је да су том приликом наведени знаци на основу којих је могуће препознати неканонску икону: потпис на „страном језику“, светитељи су обријане главе, или с брадом и обријаним теменом на врху главе, у другачијој одежди, тела у клечећем положају, са склопљеним длановима.¹¹¹⁷

Поред архијерејских, погледајмо још неке реакције на овај феномен. Вредан пажње је коментар уредника „Српског Сиона“ Саве Петровића, који је неканонске иконе окарактерисао као „зло које нам из потаје поткопава наше православље у неким крајевима“.¹¹¹⁸ Истичући да је у српским домовима све више светих икона римског и унијатског типа, позвао је свештенике, учитеље и родољубе да чувају народ „од те отровне бољке“ као претње православљу.¹¹¹⁹ Петровићев коментар објављен је као додатак тексту „Нешто о неправилности неких икона, а у хатар нашега лепога православља“, којег је непознати аутор написао на празник Благовести 1891. године.

Битно је истаћи да текстописац, очигледно солидног богословског образовања, феномен разматра са светописамског, свето предањског и светоотачког аспекта, чему управо и треба да буду сагласне иконе. Јер, подвлачи, „само у том случају уметник се никада неће огрешити о догматику, црквену историју, литургику и симболику наше цркве“.¹¹²⁰ Мишљења

¹¹¹⁰ Г-ч, „Нешто о неправилности неких икона, а у хатар нашега лепога православља“, *Српски Сион* година I, бр. 19 (1891): 295.

¹¹¹¹ „Конзисторијалне окружнице“, *Источник* (1887): 29.

¹¹¹² „Окружница митрополита Дабро-босанског Ђорђа Николајевића пречасном свештенству, благочестивим црквеним српским општинама и народу Дабро-босанске Епархије“, *Дабро-босански источник* година I, бр. 6 (1888): 91.

¹¹¹³ Пузовић, *Српска православна епархија Дабробосанска – шематизам*, 50.

¹¹¹⁴ Заслугом Митрофана Бана у потпуности је реорганизована Српска Црква у Црној Гори. Увео је духовни суд, унапредио црквену просвету, решио материјални положај парохијског свештенства. Објављене су му књиге: *Седам тајни Новог завета* (1896), *Свепомаћно упутство о исповиједи за свештенство и народ* (1898), *Кратки црквени устав за свештенике и ученике Богословско-учитељске школе* (1901), *Бесједи* (1999). Видети: Вуковић, *Српски јерарси...*, 321.

¹¹¹⁵ Г-ч, „Нешто о неправилности неких икона, а у хатар нашега лепога православља“, 295.

¹¹¹⁶ „Распис о забрани употребе икона католичког и унијатског изгледа“, у *Уредбе и прописи Митрополије београдске 1877–1893*, 209.

¹¹¹⁷ Исто, 209.

¹¹¹⁸ Г-ч, „Нешто о неправилности неких икона, а у хатар нашега лепога православља“, 292.

¹¹¹⁹ Исто, 292.

¹¹²⁰ Исто, 292.

је да су неукост, наивност и полупросвећеност слојева српског народа довели до куповине таквих икона које не треба поштовати, јер су уметничка фантазија сликара и умножаване без надзора и цензуре.¹¹²¹

Наведени знаци за распознавање икона сумњивог порекла наводе нас на закључак да је аутор знао за одлуку митрополита Михаила, али у извесном смислу свој став конкретизује и проширује: натпис на латинском и немачком језику, коленопреклони положај светитеља са склопљеним длановима руку, лик без браде или обријаног темена, обучен у сакос пре његовог званичног увођења у употребу,¹¹²² а не у фелон. Затим, Свети Сава без ореола, обливање уместо трикратног погружења Христа на икони Крштења.¹¹²³ Указао је, такође, на велику разлику свештених икона насталих у новије време у поређењу с онима „из атонске и старе византијско-српске школе”.¹¹²⁴ Позвао је све трговце иконама да, у интересу православља и српства, убудуће продају само оне израђене у духу наше Цркве.¹¹²⁵

На неправославност икона у приватним кућама укратко се осврнуо и свештеник Младен Јосић,¹¹²⁶ изразивши наду да ће црквена власт стати на пут овом „иноверном наметању”.¹¹²⁷

Емил Степанов, парох у Тителу, пред Божић 1891. године пише да се лично уверио да иконе у многим домовима подсећају на римокатоличке, са латиничним су потписима, неправилно исписаним речима на црквенословенском језику и да не одговарају духу српског православља.¹¹²⁸ Најчешће их продају на недељним и годишњим сајмовима, док православних икона нема у продаји.¹¹²⁹

Са критикама је настављено и касније „уз прозивање свештеника што су у незнању од лаика на поклон примали такве иконе и чували у цркви”.¹¹³⁰ Указује се и на постојање живописа са елементима западног сликарства.¹¹³¹ Предлагано је отварање посебног завода за израду икона, да Срби не би куповали подметнуте „унијатске”.¹¹³²

Изречене критике свакако би могле да буду одговор и природна реакција на поменута упозорења. Међутим, изненађује изостајање коментара на ставове свештеника Јована Вучковића, који се својим критичким освртима и оценама истакао на пољу црквене уметности. Погледајмо их изблиза.

Као очигледан пример сликања неправославних икона Вучковић је навео руског сликара Василија Верешчагина.¹¹³³ Сматрао је да су његова дела „Света породица” и „Ускрснуће Христово”, урађени у „западном духу” и „за западни свијет”.¹¹³⁴ Стога их је,

¹¹²¹ Исто, 293.

¹¹²² Аутор је навео да су сакос у употребу увели грчки императори у V веку. Међутим, постоје мишљења да је ова архијерејска одежда настала у VI или IX веку. Најстарије представе са сакосом датирају из XI века, а први га је поменуо каноничар Теодор Валзамон. Видети: Мирковић, *Православна литургија... општи део*, 130.

¹¹²³ Г-ч, „Нешто о неправилности неких икона, а у хатар нашега лепога православља“, 294–295.

¹¹²⁴ Исто, 295.

¹¹²⁵ Исто, 295.

¹¹²⁶ Младен Јосић, „Иконе у српско-православној цркви старо-бечејској“, *Српски Сион* година I, бр. 22 (1891): 343–345; бр. 23 (1891): 361–363.

¹¹²⁷ М. Јосић, „Иконе у српско-православној цркви старо-бечејској“, *Српски Сион* година I, бр. 23 (1891): 363.

¹¹²⁸ Емил Степанов, „Неправославне иконе у православним српским кућама“, *Српски Сион* година I, бр. 52 (1891): 836.

¹¹²⁹ Исто, 836.

¹¹³⁰ Јеромонах Доситеј, „Потреба црквене индустрије“, 309–310.

¹¹³¹ Исто, 310.

¹¹³² Исто, 309.

¹¹³³ Василије Верешчагин, руски сликар рођен у Череповцу у Русији 1842. године, а преминуо 13. априла 1904. у Кини. Његове слике биле су подвргнуте оштрој критици руске јавности и о њима су се негативно изјашњавали како црквени, тако и нецрквени листови и руски народ. Видети: Јован Вучковић, „Верешчагинове слике“, *Истина* година I, бр.1 (1886): 105–107; Јован Вучковић, „Верешчагинове слике“, *Истина* година I, бр. 2, 120–122; Јован Вучковић, „Верешчагинове слике“, *Истина* година I, бр. 3, 135–138.

¹¹³⁴ Вучковић, „Верешчагинове слике“, 107.

уместо у Русији, изложио у Бечу.¹¹³⁵ Овом расправом Вучковић је упозорио на опасност штетног утицаја западне културе на српски простор, као и склоност српског народа да без расуђивања прихвата „сваки покрет западног свијета“.¹¹³⁶ Последице тога видео је у нестанку многих народних обичаја и паду религиозности српског народа.¹¹³⁷

Свој православни став према црквеној уметности и сликарству Јован Вучковић је још снажније изразио у књизи „Главнији моменти из историје хришћанске ставрографије“. Написао га је као професор богословије у Задру 1889. године. На ово дело скренуо је својевремено пажњу и литургичар Лазар Мирковић. У одељку „Сликање св. крста (ставрографија)“, у првом општем делу Науке о богослужењу, на четири странице скраћено је приказао проблематику крста, позивајући се притом шест пута на Вучковићев рад.¹¹³⁸ Значајно је да је Вучковић овом студијом показао да изврсно познаје, како православну руску, тако и римокатоличку литургичку литературу XIX века. Дајући историјски пресек настанка и развоја најзначајнијег хришћанског симбола, крста, Вучковић се, као истински православни теолог, кроз цео рад држао Светог Писма и Светог предања, указујући на све последице одступања од канона и учења Светих отаца Цркве. Овај српски богослов констатовао је једну врло важну особеност православног сликарства – сталност, непромењивост типа, која досеже чак до детаља. На рачун тога биће упућени приговори „о стагнацији“ и „византијском мртвилу“¹¹³⁹ православне Цркве, са чиме се Вучковић није сложио. Сматрао је да „црква није академија уметности“, да је за њу ликовна уметност „средство за подизање побожности у народу“ и „представљање својих узвишених идеја, свога непромењивог учења“.¹¹⁴⁰ Циљ иконе је да васпитава побожна осећања верних.¹¹⁴¹ Православна Црква сликарство назива божанским и не може му бити противна. Вучковић уметности даје литургијски смисао тиме што се сликар, полазећи на „јеванђељску проповед“ бојама, са кичицом у руци мора покоравати Цркви као и сваки проповедник речи Божије.¹¹⁴²

У главне узроке који су довели до појаве икона „које не проповедају науку, ни дух, ни предање православне цркве“¹¹⁴³ Вучковић је, пре свега, навео школовање српских сликара на западу и увоз икона путем поклона, на које црквена власт није у довољној мери обратила пажњу.¹¹⁴⁴ Без обзира на указане аномалије, био је убеђен у неодступање Цркве у сликарству од њеног предања.¹¹⁴⁵

Знање, истраживачки дух, жељу да оправда конзерватизам, прошири уска схватања у посматрању и поимању хришћанске уметности и објасни канонску исправност, односно неисправност иконе, Вучковић је показао у студији „Пред иконом крштења Христовог или цртица из иконографије“. Свестан ауторитета руске богословске мисли и књижевности и других аутора који говоре да је Света тајна крштења дозвољена „поливањем или шкропљењем само у крајњој нужди, као изузетак из општег правила“,¹¹⁴⁶ аутор појашњава тај став да и поред тога Црква није била благонаклона према њему мада му „није одрицала благодатну силу“.¹¹⁴⁷ Сматрао је да се „не може свако крштење обавити обливањем“, као што ни свако крштење не може обавити лаик, него само у одређеним околностима.¹¹⁴⁸ У страху

¹¹³⁵ Исто, 107.

¹¹³⁶ Вучковић, „Верешчагинове слике“, *Истина* година I, бр. 2 (1886): 121.

¹¹³⁷ Исто, 121.

¹¹³⁸ Мирковић, *Православна литургија*, општи део, 171–175.

¹¹³⁹ Јован Вучковић, *Главнији моменти из историје хришћанске ставрографије* (Задар: 1890), 41.

¹¹⁴⁰ Исто, 41.

¹¹⁴¹ Исто, 50.

¹¹⁴² Исто, 42.

¹¹⁴³ Исто, 45.

¹¹⁴⁴ Исто, 45.

¹¹⁴⁵ Исто, 46.

¹¹⁴⁶ Јован Вучковић, *Пред иконом крштења Христовог или Цртица из иконографије* (Нови Сад: 1891), 9.

¹¹⁴⁷ Исто, 12.

¹¹⁴⁸ Исто, 13.

да обливање не постане „правило“ и заборави се пракса погружавања, Вучковић одлази у другу крајност: уколико на икони не може да се прикаже акт погружења, онда не би требало показивати ни акт поливања.¹¹⁴⁹ Успротивио се таквој икони следећим речима: „Да сам ја сликар, тешко да би икад сликао акт полијевања (...) Полијевање је (...) пуно језе, али у тој јези има нешто што човијека гони на смијех. Тако ја мислим и осјећам”, додајући да православна Црква не може допустити да на њеној икони добија израз оно „што она не учи, што она неће”.¹¹⁵⁰

Нешто либералнији став од Вучковића имао је свештеник Младен Јосић, који је дао опис седам празничних икона сликара Уроша Предића у цркви у Старом Бечеју.¹¹⁵¹ Према његовом уверењу, свако ће тешко згрешити ако не дозволи „да кроз врата црквеног конзерватизма улази сликар са својим заносом слободно и онда кад носи собом и осећај верски и догматику, црквену историју и симболику наше цркве”.¹¹⁵² Уколико, на пример, сликарски занос представи Светог Саву у златотканом сакосу, или Светог Николаја у простом фелону, а Јована Крститеља „са строгим погледом и руком претње”, у томе нико не треба да види „опасност по православље и одступање од црквеног конзерватизма”.¹¹⁵³

Управо у таквом схватању Вучковић је видео главни проблем, подвлачећи да се људи у свету, можда с правом, стиде израза конзерватизам. Међутим, у цркви и црквеном учењу тако нешто је неприхватљиво. Било да је реч о тумачењу словом или богослужењем, сликарском кичицом или каменорезачким длетом, тада не може нико ништа друго бити него – конзервативац! „Свако мора чувати неповређено оно што је у срцу цркве. (...) Па тек када се таквом конзерватизму задовољи, кад се срце цркве сачува од увреда, тада можемо и смемо куд нас је воља, било либералним, било радикалним правцем“,¹¹⁵⁴ сматрао је Јован Вучковић.

¹¹⁴⁹ Исто, 15.

¹¹⁵⁰ Исто, 22. Најватренији заступник праксе обливања Христа на Крштењу водом из шкољке или посуде био је украјински архиепископ Теофан Прокопович (1681–1736). Сматрао је да грчка реч „баптисмос“ означава и погружење и обливање. Одатле је обичај прешао у наш светотајински живот. Иначе, све до касног XVIII века у српској иконографији Христос је на крштењу приказиван погружен у Јордан до рамена. Постепено је његова фигура померана ка плићак и самој обали, где му Свети Јован Крститељ главу облива водом из шкољке или посуде. Видети подробније: Владимир Вукашиновић, „Братства код Срба данас”, у *Лек бемртности*, 19. Цитирано према: Мирослав Тимотијевић, „Иконографија Великих празника у српској барокној уметности”, у *Зборник Матице српске за ликовне уметности* број 25 (1989): 95–132.

¹¹⁵¹ За иконе Уроша Предића у тој цркви аутор је навео да су све „израђене у духу православне цркве, а израда истих да је таква да их се човек довољно нагледати не може.“ Видети: Јосић, „Иконе у српско-православној цркви старо-бечејској“, 362.

¹¹⁵² Исто, 362.

¹¹⁵³ Исто, 363.

¹¹⁵⁴ Вучковић, *Пред иконом крштења Христовог или Цртица из иконографије*, 51.

Закључак

Другу половину XIX века у Карловачкој митрополији обележиле су иницијативе за реформу богослужбеног, црквенословенског језика. Предлози су се кретали од повратка на српскословенски језик, преко беспоговорног чувања црквенословенског као светог и неприкосновеног, па све до нескривених захтева за служење у цркви на говорном, српском језику. Као главни аргументи у корист одвијања богослужења на српском језику навођени су равнодушност, незаинтересованост, а самим тим и дистанцирање лаика од парохијске цркве. Истицано је, поврх свега, да су због неразумљивости језика површно обављани свештенички обреди.

Жеља за постепеним удаљавањем и одвајањем од утицаја и зависности од црквенословенског језика бивала је све већа и код свештенослужитеља и код лаика. Она се најпре манифестовала кроз покушаје превођења литургијских прозби и молитава у првим литургијским приручницима намењеним духовном и световном школству. Међутим, преводи појединих термина више пута били су неправилни и покретали су филолошке критике и расправе које су касније допринеле језичкој прецизности текста службе Божије. Главни циљ који је требало постићи постепеном афирмацијом српског језика био је омогућавање активнијег учествовања што већег броја лаика у богослужењу. Црква јесте одувек сабирала и спајала „народ и народе и њихове језике“.¹¹⁵⁵ Она је, међутим, инсистирала на нечем вишем код верних од пуког превода текста и њиховог профаног присуства сведеног на слушање с разумевањем, гледање и додир. То је познавање библијске историје, катихизација,¹¹⁵⁶ односно поседовање одговарајућег знања. Једино тако је могуће било у потпуности остварити учествовање у цркви, понуђеној пуноћи живота и превазићи поделе и разлике које су обележиле епоху XIX века у Карловачкој митрополији. При томе, не треба заборављати да је у језику „увек главно тајна речи“, људске речи, неодвојиве „од тајне Речи Божије“ и да се „живи народни језик освећује богослужбеном, литургијском употребом“.¹¹⁵⁷

Прослављање црквених празника спадало је међу осетљивије богословске теме како у XVIII тако и у XIX веку. За српски народ у Карловачкој митрополији празници су, с једне стране, били чврста и нераскидива спона са прошлосту, пореклом и обичајима, а с друге, често пута једини и искључиви разлог посећивања цркве. Минимизирање празновања Србима од стране Аустроугарске власти односило се, пре свега, на забрану свештеницима служења Литургије. Међутим, верни народ се није одрицао својих светитеља којима су и даље указивали поштовање и ван јавног богослужења. Тај моменат могао је да буде пресудан за будући однос лаика према богослужбеном месту и за изграђивање свести у личној побожности о могућности празновања без евхаристијског заједничарења. На ово су упозоравали архијереји и свештенство Карловачке митрополије кроз бројне црквене проповеди, доприносећи тако развоју и експанзији хеортолошке књижевности XIX века. Ове проповеди експлицитно су указивале на неопходан развој литургијске свести и уопште значаја богослужења у хришћанском животу лаика. Поменути живот посебно је долазио до изражаја у прослављању и поштовању заповедних празника, поготово оних који су у свом обредном садржају били праћени храмовним литијама. При свему томе, непрекидно је код свештенослужитеља и лаика постајала бојазан од уплива римокатоличких елемената у богослужбени живот. То се показало нарочито у случају Михољских задушница, за које се мислило да су римокатоличког порекла и да их треба уклонити. Посебан проблем представљало је одређивање времена њиховог празновања. Поред наведеног, треба нагласити да је у Карловачкој митрополији у највећој мери била присутна историјска концепција празника, сећање на хришћанске догађаје и светитеља из ближе и даље прошлости. Међутим, ни есхатолошка стварност, свест о присуству Царства Божијег, није у

¹¹⁵⁵ Атанасије Јевтић, *Божанствена литургија – Христос Нова Пасха 1* (Београд – Требиње: Свети Манастири Хиландар, Острог, Тврдош, 2007), 8.

¹¹⁵⁶ Вукашиновић, „Литургијски језик Цркве“, 129; 151.

¹¹⁵⁷ *Божанствене Литургије*, превео Архимандрит Јустин Поповић (Манастир Ћелије, 1978), 227.

потпуности била искључена, што је посебно актуализовано у појединим литургијским беседама. У том смислу, значајна је чињеница да су беседе поједини свештенослужитељи произносили након читања светог Јеванђеља, чувајући тиме предањско искуство Цркве.

Један од кључних богослужбених проблема у Карловачкој митрополији био је разнообразност, неправилност и несавесност свештенства у извршавању обреда, а осим тога и недостатак одговарајућих упутстава. Ове проблеме уочио је протопрезвитер Василије Николајевић који, без сумње, спада у ред најбољих познавалаца српског богослужења друге половине XIX века. Написао је и штампао на српском језику Велики типик с циљем да се постигне једнообразност у богослужењу и да својом јасношћу и прецизношћу помогне у отклањању литургијских недоумица. Изражене бојазни од евентуалних промена садржаја биле су апсолутно неоправдане и неприхватљиве, а проузроковале су одлагање његовог излажења више од деценије. Да ли је, условно речено, Николајевићев Типик испунио свој циљ? Није, нити се то могло од њега очекивати. Међутим, његова појава на тлу Карловачке митрополије дефинитивно је означила почетак озбиљности и доследности у вршењу богослужења. Занемарујући поједине оправдане и неоправдане приговоре, упућене од стране мањег броја српских богослова, остаје непобитна чињеница да је Николајевићев Црквени устав остао и касније незамењив обредни регулатор на простору Карловачке митрополије и касније уједињене Српске Православне Цркве.

Констатовали смо да је у храмовима појединих дијецеза Карловачке митрополије током XIX века био евидентан недостатак или дотрајалост свештених сасуда, одежди и богослужбених књига. На овај проблем утицали су, с једне стране, немогућност њиховог добављања и скупоћа, што је погађало поготово сиромашније парохије, а с друге војни сукоби. Још сложенија ситуација настала је након Револуције 1848. године. У циљу решавања проблема, свештенослужитељи су се најчешће за помоћ обраћали карловачким митрополитима и патријарсима. У великим количинама помоћ је пристизала из Русије, али и од верујућих хришћана. Архијереји су настојали да испоручене пошиљке парохијама буду равномерно распоређене, међутим, и поред тога, забележни су случајеви разних злоупотреба.

Недостатак свештених сасуда и богослужбених одежди постепено је проузроковао појаву све већег броја приватних произвођача и трговаца, који су нудили јефтине и неодговарајуће литургијске сасуде. Указивано је на њихову римокатоличку форму и израду страну Православљу, а и богослужбене одежде биле су скројене по непрописаној форми. Да би се избегао и спречио даљи уплив „позападњачених“ литургијских свештених сасуда предлагано је, по угледу на друге православне помесне Цркве, покретање манастирске производње која би одговарала потребама и захтевима Цркве. Ову делатност у последњој деценији XIX века развили су у највећој мери приватни произвођачи, рекламирани у тадашњој периодици као произвођачи богослужбених предмета у чисто православном стилу. Међутим, то није спречило да и у овом сегменту српског богослужења на простору Карловачке митрополије руски утицај и даље буде доминантан.

Установили смо да се у јеку црквеног барока, који је потиснуо средњовековно византијско сликарство, у другој половини XIX века у Карловачкој митрополији, па и ван њене територије, појавио озбиљан отпор према иконографији „западног типа“. Реакције духовне власти, као што су издавање одговарајућих забрана и оправдане критике у црквеној штампи, могле су само делимично, али не и у потпуности да зауставе продирање римокатоличке црквене уметности у православне цркве и домове. Најчешће се то одвијало путем трговине и поклона икона. Стога је једно од понуђених решења било издвајање новчаних средстава за покретање производње и штампање православних икона у оквиру Цркве. Један од најзначајнијих богословских мислилаца Митрополије, Јован Вучковић, такође је указивао на опасност од штетног утицаја културе и обичаја западних народа и на догматске недоследности у иконописању. Дајући својеврсни допринос на пољу црквене уметности, међу првима је указао на литургијски смисао сликарства и на његов циљ: да подиже побожност верних и васпитава њихова побожна осећања.

II
ЛИТУРГИЈСКЕ КЊИГЕ

ПОГЛАВЉЕ 1

1. РУКОПИСНЕ БОГОСЛУЖБЕНЕ КЊИГЕ

Увод

Да бисмо у потпуности разумели околности у оквиру којих су рукописне богослужбене књиге у Карловачкој митрополији настајале, коришћене, девастиране и прештамповане, неопходно је да сагледамо знатно шири контекст, поготово ако узмемо у обзир чињеницу да је практично немогуће поставити границу ширења књиге. Порекло и путеви били су јој различити, а водили су од Русије, преко Мале Русије (Украјине), до Влашке – са истока, Цариградске патријаршије и Свете Горе – са југоистока и Венеције и Хабзбуршке монархије – са запада. Преписивачку делатност црквених књига у Карловачкој митрополији углавном везујемо за скрипторије од XVI до XVIII века.¹¹⁵⁸ Као најважнија средишта писмености помињу се, између осталог, фрушкогорски манастири: Врдник, Јазак, Крушедол,¹¹⁵⁹ Хоново и Шишатовац, где су се овим послом бавили монаси: Јефтимије са Атоса, јеромонах Јефрем, Никодим и Леонтије. После Велике сеобе Срба 1690. године, записи познатих преписивача тог времена остављени су на рукописним књигама у Малој Ремети, Бођанима и Беочину.¹¹⁶⁰ Чувени Кипријан Рачанин¹¹⁶¹ основао је преписивачки центар у Сентандреји. Писало се, такође, у манастирима Велика Ремета, Гомирју и Крки.¹¹⁶² Јак преписивачки центар у прошлости био је манастир Ораховица у Славонији. Имао је изврсне калиграфе, па његови примерци, по изради слова, цртежима, вињетама, иницијалима и минијатурама, „спадају међу најлепше наше рукописне књиге тога времена.“¹¹⁶³ Према истраживању Чедомира Денића, православне митрополије и епархије имале су у својим библиотекама доста рукописних богослужбених књига на словенском језику, у више редакција. Прикупили су их Срби током XVIII века.¹¹⁶⁴

Преписивање богослужбених књига са старијих предлогака настављено је спорадично и у XIX веку. Међутим, особеност првих деценија те епохе је да су се „у токове европске културе укључила (...) и сазнања о вредности средњовековне српске писмености“.¹¹⁶⁵ Започело је интересовање за уређено пописивање „српског писаног и

¹¹⁵⁸ Жарко Војновић, „Преписивачка делатност у манастирима Карловачке митрополије у 18. веку“, у *Читалиште, научни часопис за теорију и праксу библиотекарства*, бр. 33 (2018): 55–62.

¹¹⁵⁹ Из преписивачке школе у Крушедолу рукописи потичу из XVI и прве половине XVII века. Видети подробније: Слободан Јаковљевић, *Архијерејски чиновници и литургијари рачанских скриптора у литургијском животу Српске цркве XVII и прве половине XVIII века* (Београд – Врњци: Центар за литургијске студије Mons haemus, Институт за литургику и црквену уметност ПБФ у Београду, 2019), 37. Цитирано према: М. Тимотијевић, *Манастир Крушедол*, књ. 2, Београд, 2008, 277–283.

¹¹⁶⁰ Ј. Грковић Мејдор, „Скрипторије и штампарије код Срба у средњем веку“, *Летопис Матице српске* 5 (2011): 929–931.

¹¹⁶¹ О рачанској преписивачкој школи и рачанским рукописима видети: Јаковљевић, *Архијерејски чиновници и литургијари рачанских скриптора...*, 25–135.

¹¹⁶² Мејдор, „Скрипторије и штампарије код Срба у средњем веку“, 929–931.

¹¹⁶³ Душан Кашић, *Српски манастири у Хрватској и Славонији* (Београд: Музеј Српске православне цркве, 1996), 186.

¹¹⁶⁴ Денић, *Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. века*, 61.

¹¹⁶⁵ Димитрије Е. Стефановић, „Шишатовачки апостол“, у *Манастир Шишатовац зборник радова*, уредник Динко Давидов (Београд: 1989), 69.

штампаног књижевног наслеђа“.¹¹⁶⁶ Шишатовачки архимандрит и потоњи епископ Лукијан Мушицки који се учио богословљу од ученог архимадрита Јована Рајића,¹¹⁶⁷ међу првима је прегледао, пописивао и описивао рукописне и штампане књиге у библиотеци Митрополије у Сремским Карловцима и у манастирима Срема, Бачке, Баната и Славоније.¹¹⁶⁸ Желео је да „саопшти податке о богатству и значају старе српске писмености“.¹¹⁶⁹ Међутим, његов попис никада није штампан. Археографска запажања Мушицког и данас се сматрају тачним и поузданим.¹¹⁷⁰ Заборављеним српскословенским књигама¹¹⁷¹ и рукописима, али и старом штампаном књигом бавили су се у XIX веку: Павле Соларић, Димитрије Давидовић, Јоаким Вујић, Адам Драгосављевић,¹¹⁷² Георгије Магарашевић.¹¹⁷³ Вук Стефановић Караџић, пред крај прве и у току друге деценије XIX века, обилазио је библиотеке фрушкогорских манастира.¹¹⁷⁴ Он и Павле Јосиф Шафарик, истраживач и проучавалац старе српске и словенске литературе,¹¹⁷⁵ били су најпосвећенији посленици у прикупљању и описивању нашег књижевног наслеђа,¹¹⁷⁶ међу којима су и богослужбене књиге. Шафарик је међу Србима боравио од 1819–1833. године, сакупљајући и публикујући драгоцену рукописну и штампану грађу.¹¹⁷⁷ И он је објективно и свеобухватно приступио раду на проучавању старина у митрополитској библиотеци¹¹⁷⁸ у Сремским Карловцима и фрушкогорским манастирима.¹¹⁷⁹ Војвођанске манастире (Бођани, Ковиљ и Беочин) обилазио је крајем треће деценије XIX века професор новосадске гимназије и књижевник Георгије Магарашевић, дајући детаљније описе неких рукописних и старих штампаних књига.¹¹⁸⁰

Број преписаних рукописних богослужбених књига у XIX веку у Карловачкој митрополији тешко је прецизно утврдити. Истраживачи се нису много бавили овом темом, а библиотечка обрада рукописа из тог временског раздобља још траје и њихови описи до сада су ретко објављивани. Један од првих описа рукописних књига фрушкогорских манастира Кувеждина, Шишатовца и Гргетег дао нам је Сава Петковић 1951. године. Међу њима је и мањи број богослужбених књига из XIX века.¹¹⁸¹ Чедомир Денић писао је о рукописним књигама манастира Гргетег у XIX веку, али из тог временског периода немамо описе, него из ранијег времена.¹¹⁸² Значајне, али нажалост кратке податке о „млађим“ рукописним књигама Народне библиотеке Србије дао нам је 1958. године Мираш Кићовић у Архивском алманаху.¹¹⁸³ Народна библиотека Србије 1986. године издала је први том описа ћириличких

¹¹⁶⁶ М. Убипарип, „О почецима проучавања српских књижевних старина. Из историје српске археографије“, у *Проучавање српске рукописне књиге – поводом пет и по деценија одељења за археографију Народне библиотеке Србије*, (Београд: Народна библиотека Србије, 2016), 10.

¹¹⁶⁷ О теологији Јована Рајића видети подробно: Вукашиновић, *Барокна теологија*, 31–128.

¹¹⁶⁸ Убипарип, „О почецима проучавања српских књижевних старина. Из историје српске археографије“, 11.

¹¹⁶⁹ Стефановић, „Шишатовачки апостол“, 69.

¹¹⁷⁰ Убипарип, „О почецима проучавања српских књижевних старина...“, 11.

¹¹⁷¹ Денић, *Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. века*, 67.

¹¹⁷² Убипарип, „О почецима проучавања српских књижевних старина...“, 11.

¹¹⁷³ Денић, *Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. века*, 67.

¹¹⁷⁴ Убипарип, „О почецима проучавања српских књижевних старина...“, 11.

¹¹⁷⁵ Исто, 12.

¹¹⁷⁶ Исто, 11.

¹¹⁷⁷ Исто, 12.

¹¹⁷⁸ О митрополијским библиотекама у Карловцима и Београду њиховом формирању и даљем развоју опширно је писао Чедомир Денић. Видети: Денић, *Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. века*, 75–120.

¹¹⁷⁹ Убипарип, „О почецима проучавања српских књижевних старина...“, 12.

¹¹⁸⁰ Исто, 13.

¹¹⁸¹ Сава Петковић, *Опис рукописа манастира Крушедола* (Ср. Карловци, 1914); „Збирка рукописа манастира Кувеждина, Дивше, Шишатовца и Гргетег“, *Споменик САН, I одељење друштвених наука* књига 3 (1951); *Споменик СИ одељење друштвених наука* књига 3 (1951): 1–87.

¹¹⁸² Денић, „Рукописне књиге библиотеке манастира Гргетег у XIX веку“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 24 (1988): 215–242.

¹¹⁸³ Мираш Кићовић, *Рукописи Народне библиотеке у Београду*, Архивски алманах 1 (1958): 49–80.

рукописа“, међу којима су неки из XIX века.¹¹⁸⁴ Значајан допринос опису рукописа библиотеке Будимске епархије у Сентандреји пружиле су Надежда Синдик и Мирослава Гвозденовић Пајић и Катарина Мано Зиси.¹¹⁸⁵ Српском рукописном књигом XIX века у Библиотеци Матице српске бави се Александра Драпшин, информатор у одељењу старе и ретке књиге и легата. Њеном љубазношћу уступљене су нам белешке са основним подацима о једном броју богослужбених књига које ћемо даље представити у раду.

У избору рукописних богослужбених књига XIX века руководили смо се чињеницом да се поуздано зна да су преписане на простору бивше Карловачке митрополије и да су, према на њима сачуваним записима, припадале свештенослужитељима те црквене области који су их, следствено томе, користили при богослужењу.

¹¹⁸⁴ Љубица Штавланин Ђорђевић, Мирослава Гроздановић Пајић и Луција Цернић, *Опис ћириличких рукописа Народне библиотеке Србије I* (Београд: Народна библиотека Србије, 1986).

¹¹⁸⁵ Надежда Р. Синдик, Мирослава Гвозденовић Пајић, Катарина Мано Зиси, *Опис рукописа и старих штампаних књига Библиотеке Српске православне епархије будимске у Сентандреји* (Београд: Народна библиотека Србије; Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1991).

А. Општи осврт на преписивачку делатност богослужбених књига у Карловачкој митрополији у XIX веку

Преписивање литургијских књига, премда у далеко скромнијем обиму, настављено је у Карловачкој митрополији у XIX веку. У томе су посебно предњачили манастири, међу којима поготово: Гомирје, Крушедол, Грабовац, Хопово, Раковац, Гргетег, Бођани и Фенек. Александар Стојачковић писао је 1847. године да се богослужбене књиге још преписују на далматинским острвима, као и пре проналазка штампарија.¹¹⁸⁶ Рукописи су, међутим, настајали и изван тог простора. На пример, професор Владимир Вукашиновић је забележио да је у рукописној збирци манастира Хиландара, поред осталог, сачувано из XIX века седам рукописа са литургијским садржајем.¹¹⁸⁷ У манастиру Врднику пронађен је Минеј за септембар, преписан 1851. године руком игумана манастира Љубостиње, оца Симеона.¹¹⁸⁸ Један од ретких рукописних службеника из XIX века помиње архимандрит манастира Добрићево Леонтије Нинковић,¹¹⁸⁹ у књизи „Монографија манастира Добрићево са подручним црквама“, 1908. године.¹¹⁹⁰ Писао га је 1842. године у Фочи јереј Георгије Продановић, као дар цркви Ваведења Пресвете Богородице у Добрићеву.¹¹⁹¹

Који су били мотиви преписивања литургијских књига у XIX веку? Битно је напоменути да српско литургијско штампарство тог периода није могло да задовољи богослужбене потребе храмова и манастира, па су, паралелно уз штампана издања, књиге и даље преписиване.¹¹⁹² Драган Бараћ наводи да је на Балкану у том временском раздобљу „рукописна књига успешно конкурисала“ штампаној.¹¹⁹³ Поред наставка средњовековне традиције,¹¹⁹⁴ један од разлога продужавања преписивачке праксе могла би да буде и њихова висока цена и отежана набавка. Наведеном додајемо и примере који су резултат љубави према богослужењу и личне побожности самог преписивача. Они свакако представљају скроман реликт некада богате преписивачке традиције манастира Карловачке митрополије.

Хронолошки гледајући, најстарија преписана црквена књига у XIX веку је Молитвослов са месецословом из 1801. године.¹¹⁹⁵ У манастиру Гомирје, на 340 страна преписао ју је јерођакон Мојсеј Мудрич „за корист сваком човеку“.¹¹⁹⁶ Ово је истовремено једна од ретких књига написана латиничним писмом. На то упућује следећи запис: „Добро треба пазити у целој овој књизи, јер је преведена са славеносрбске књиге латинским словима“.¹¹⁹⁷ С обзиром на садржај, Молитвослов је највероватније био намењен комбинованој, личној келејној и црквеној певничкој употреби. Књига садржи Јутарњу

¹¹⁸⁶ А. Стојачковић, *Историја источно-славенског богослужбених књига код Славена западне цркве*, 101.

¹¹⁸⁷ Владимир Вукашиновић, „Литургијска анализа службеника рукописне збирке манастира Хиландара на примеру тропара Трећег часа од XV до XVII века“, *Црквене студије* број 11 (2014): 603–604.

¹¹⁸⁸ Косовац, *Српска православна митрополија Карловачка по подацима од 1905*, 171.

¹¹⁸⁹ Архимандрит Леонтије Нинковић сматра се настављачем традиције херцеговачких монаха писаца. Рођен је 25. марта 1873. г. у Доњем Врбњу у Херцеговини. Замонашио се у Добрићеву 1896. г. Од 1899. бавио се описивањем и објављивањем књига српске културне баштине. Био је старешина манастира Острог и свештеник на црногорском двору (1916–1918). Извесно време боравио је у манастиру Дечани. Умро је у Требињу 1946. Видети опширније: Радославка Сударушић и Јустин Годић, „Рукописна и штампана ћириличка баштина у радовима архимандрита Леонтија Нинковића и Христифора Михајловића, Вукових слѣдбеника из Херцеговине“, *Годишњак* бр. 14 (2015): 184.

¹¹⁹⁰ Манастир Добрићево налази се у Херцеговини, у селу Орах, близу Билеће, у Захумско-херцеговачкој и приморској епархији.

¹¹⁹¹ Сударушић и Годић, „Рукописна и штампана ћириличка баштина у радовима архимандрита Леонтија Нинковића и Христифора Михајловића, Вукових слѣдбеника из Херцеговине“, 184; 186.

¹¹⁹² Вукашиновић, *Српско богослужење*, 63.

¹¹⁹³ Драган Бараћ, *Кратка историја књиге* (Београд: Нолит, 2008), 160.

¹¹⁹⁴ Војновић, „Преписивачка делатност у манастирима Карловачке митрополије у 18. веку“, 61.

¹¹⁹⁵ *Молитвослов са месецословом* (1801), БМС РР I 10.

¹¹⁹⁶ *Молитвослов са месецословом* (1801), БМС РР I 10, 1.

¹¹⁹⁷ *Молитвослов са месецословом* (1801), БМС РР I 10, 4.

молитву (12–55), Молитву пре и после јела (56–63) и Молитву пред спавање (63–90). Следи Месеослов (92–139), скраћени Месеослов (140–151), Пасхалија (152–245), Упутство Лунарног циклуса (246–306), Молитве на Васкрс и по Васкрсењу и све молитве до Томине недеље (307–319), литургијски антифони на Васкрс, Апостол и Јеванђеље (329–340).¹¹⁹⁸

Из манастира Крка¹¹⁹⁹ потичу два Службеника с преписом Божанствене Литургије Светог Јована Златоустог, из 1808. и 1809. године.¹²⁰⁰ Два Службеника са чином Јаковљеве литургије настала су 1830. године у фрушкогорским манастирима Крушедол и Хопово.¹²⁰¹ У Крки је сачуван, нажалост, само одломак, свега два листа, Литургије пређеосвећених Дарова из службеника преписаног у Коларинама, у Равним Котарима у Северозападној Далмацији.¹²⁰² Са истог подручја потиче и препис Службе Светом великомученику Георгију. Непознати писац преписао га је у 1809. године у Книнском Пољу.¹²⁰³

Дефинитивно најпреписиванија богослужбена књига на простору Карловачке митрополије XIX века био је требник. Пронашли смо 10 рукописа ове врсте насталих у раздобљу од 1808. до 1845. године и они су у директној вези са богослужбеним животом Карловачке митрополије XIX века. Детаљније о њима писаћемо у наставку нашег рада.

У фрушкогорском манастиру Раковцу, архимандрит раковачки Прокопије Болић преписао је 1814. године Јеванђелистар. Исписан је на 40 листова папира димензија 443 x 303 мм, црквенословенским језиком и налази се у Библиотеци Српске патријаршије у Београду под сигнатуром Рс 469.¹²⁰⁴ Према тврдњи Радослава Грујића, Јеванђелистар је Болић превео са грчког језика. Остао је у рукопису јер од надлежних власти није добио одобрење за издавање.¹²⁰⁵ Из исте монашке средине потичу и две Службе, Светом Атанасију Великом и преподобној Марији. Обе службе, прву у целини, али без свих стихира и другу целу, „надахнут њеним житијем“¹²⁰⁶ које га је одушевило“, исписао је на 18 листова димензија 215 x 182 мм, црквенословенским језиком 1847. године дијак Аврам из манастира Раковца.¹²⁰⁷

Један од најзначајних иницијатора преписивања богослужбених и других књига током треће деценије XIX века био је будимски епископ Дионисије Поповић (1791–1828).¹²⁰⁸ Ангажовао је Луку Милованова Георгијевића „да му којекак књиге преводи с латинског језика и преписује“¹²⁰⁹ и Петра Римског, сентандрејског свештеника.¹²¹⁰ Римски је у младости похађао Дионисијеву будимску богословију и учио латински језик приватно код Луке Милованова, који је за Римског рекао да је био „конзисторијални преводчик“.¹²¹¹ Луку Милованова, родом из Винковаца, помиње као врло образованог управо Петар Римски у

¹¹⁹⁸ *Молитвослов са месеословом* (1801), БМС РР I 10, 12–340.

¹¹⁹⁹ Први инвентар крчке манастирске библиотеке направио је половином XX века јеромонах Јован Павловић, потоњи митрополит загребачко-љубљански. Тада је евидентирао 70 рукописних књига. Видети опширније: В. Соловић, „Manastir Krka“, 392.

¹²⁰⁰ Милан Радека, „Прилози о споменицима културе код Срба у Сјеверној Далмацији“, у *Срби и православље у Далмацији и Дубровнику* (Загреб: Савез удружења православног свештенства СР Хрватске, 1971), 215.

¹²⁰¹ Вукашиновић, *Велики вход*, 25.

¹²⁰² Радека, „Прилози о споменицима културе код Срба у Сјеверној Далмацији“, 215.

¹²⁰³ Исто, 215.

¹²⁰⁴ З. Ранковић и др., *Инвентар рукописа Библиотеке Српске патријаршије*, 64.

¹²⁰⁵ *Азбучник Српске православне цркве...*, 38.

¹²⁰⁶ Марија се подвизавала заједно са својим оцем Евгенијем у мушком манастиру, носећи мушко одело. Након очеве смрти замонашила се, добивши име Марин. Упокојила се 508. г. Види: Хризостом Столић, *Православни светачник*, књига I (Крагујевац: Каленић, 1988), 304.

¹²⁰⁷ Синдик и др., *Опис рукописа и старих штампаних књига Библиотеке Српске православне епархије будимске у Сентандреји*, 65–66.

¹²⁰⁸ Вуковић, *Српски јерарси...*, 168.

¹²⁰⁹ Синдик и др., *Опис рукописа и старих штампаних књига Библиотеке Српске православне епархије будимске у Сентандреји*, 8.

¹²¹⁰ Петар Римски је био администратор парохије у Вацу, изнад Сентандреје. Њега је Дионисије Поповић 1826. г. позвао да у Будимској богословији „настави прилежно да чита Свето писмо на корист себе и своје пастве“. Видети: Денић, *Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. века*, 424.

¹²¹¹ Исто, 8.

књизи „Животописаније Дионисија Поповића“. Дионисије га је, као велики заљубљеник у словенски језик којег је „радо читао“, плаћао да константно преводи на српски језик.¹²¹² Лука је преводио и преписивао грчко-латинска штампана дела. Неке од књига Дионисије је издао током живота, са нешто измењеним језиком, јер их је „с другима поправљао, или управо рећи, кварно.“¹²¹³ Исправке, односно накнадне интервенције, присутне су мање или више у свим рукописима.¹²¹⁴ Милованов је, између осталог, преписао Повест о Ћирилу и Методију (1820),¹²¹⁵ тумачења на више старозаветних књига,¹²¹⁶ затим Теофилактово тумачење Јеванђеља по Луки,¹²¹⁷ Тумачења недељних Јеванђеља по Јовану и Марку и Беседе Јована Златоустог (1828).¹²¹⁸ Јеванђеље по Матеју, Марку, Луки и Јовану (1823)¹²¹⁹ за Дионисијеву личну употребу Миланов је превео са грчког „на прост српски језик“.¹²²⁰ Рукопис је подељен у две књиге. Прва књига, Јеванђеље по Матеју и Марку, исписана је на папиру на 368 страна. Друга књига, Јеванђеље по Луки и Јовану, обима је 440 страна, а писар и време настанка су исти.¹²²¹ Из 1834. године сачуван је Осмогласник којег је на 56 листова хартије преписао Гаврило Теодоровић.¹²²²

За богослужбене потребе из друге половине XIX века сачувана нам је Катавасија у недељне и празничне дане певане кроз целу годину.¹²²³ Преписивач је Светозар Бајић, српски народни учитељ који је књигу поклатио цркви Рођења Пресвете Богородице у Сиригу. Текст је преписан на хартију димензија 137 x 105 мм. Обим је 87 страна. Стране од 88–96 су празне. На крају се налази упутство о појању катавасија током године. Забележен је датум завршетка преписивања катавасије, 29. октобар 1871. године. Запис од 16. фебруара 1872. године сведочи да је писац књизи додао општу Стихиру свим српским светитељима,¹²²⁴ коју је написао архиепископ карловачки Јован Георгијевић 1771. године.¹²²⁵

¹²¹² Петар Римскиј, „Животописание Діонісія отъ Поповића православнаго епископа будимскогъ“, *Србскій лѣтописъ* година XXXI, књига 95 (1857): 72–73.

¹²¹³ Синдик и др., *Опис рукописа и старих штампаних књига Библиотеке Српске православне епархије будимске у Сентандреји*, 146.

¹²¹⁴ Исто, 146.

¹²¹⁵ Исто, 146.

¹²¹⁶ Исто, 147–152.

¹²¹⁷ Исто, 154.

¹²¹⁸ Исто, 156–157.

¹²¹⁹ Исто, 155.

¹²²⁰ Римскиј, „Животописание Діонісія отъ Поповића православнаго епископа будимскогъ“, 73.

¹²²¹ Синдик и др., *Опис рукописа и старих штампаних књига Библиотеке Српске православне епархије будимске у Сентандреји*, 155.

¹²²² *Осмогласник* (1834), БМС РР II 97, 16.

¹²²³ *Катавасија у недељне и празничне дане певане кроз целу годину* (1871), БМС РР I 58.

¹²²⁴ *Катавасија у недељне и празничне дане певане кроз целу годину* (1871), БМС РР I 58, л. 51а–51б.

¹²²⁵ Јован Георгијевић, карловачки архиепископ и митрополит од 1769–1773. г. Био је велики поштовалац и пропагатор слављења успомена светих Срба. Видети опширније: Вуковић, *Српски јерарси...*, 244–247.

Б. Рукописни Архијерејски чиновници и требници

Пракса преписивања Архијерејских чиновника у XIX веку, по свему судећи, била је врло ретка. У нашем истраживању нисмо пронашли ни један чији би садржај у потпуности одговарао називу, што би значило да се у њему налазе текстови свештених Литургија са рубрикама сложеног поретка архијерејског богослужења, уз придодата свештеностејства „која по себи спадају у искључиви домен архијерејских ингеренција“.¹²²⁶ Наведеном би, међутим, делимично могао да одговара Архијерејски чиновник из 1821. године, евидентиран у Народној библиотеци Србије под инвентарским бројем Рс 466.¹²²⁷ Преписивач рукописа је непознат, а књига је првобитно припадала далматинском епископу Јосифу Рајачићу. Након што је именован за епископа вршачког 1833. године,¹²²⁸ Чиновник је Рајачић поконио новоизабраном епископу далматинском Пантелејмону Живковићу (1834–1836).¹²²⁹ О том његовом гесту сачуван је на првом листу запис следећег садржаја: „Књига се даје на дар православном епископу далматинском, бококторском и истријском на коришћење и на сећање мојега блаженопочившега благодјетелја господина Мојсеја¹²³⁰ православног епископа Карлштадског“.¹²³¹

Запис је потписан у Шибенику 22. априла 1834. године, на дан Свете Пасхе, са Рајачићевом титулом „Православни епископ далматински, бококторски, дубровачки и истријски и наименовани епископ вршачки, лугонски и карансебешки“ (л. 1а).¹²³² На првој страни књиге налази се вињета Христовог Васкрсења, што јасно говори о његовој празничној намени, а потом још три мање вињете на којима су голуб прислоњен уз венац (л. 11а), лик анђела и венац у чијој средини је исписано на грчком језику *Ο θεός* (л. 12а). Примерак, нажалост, није комплетан, а ради се о одломку са свега 19 листова, на основу чега можемо само претпоставити да је садржао и текст Златоустове, а можда и преостале две Литургије, Василијеву и Пређеосвећених Дарова. Књига садржи последовања пред и на сам дан Пасхе: Службу у преславни и свечани дан Васкрса Господа Бога и Спаса нашега Исуса Христа (л. 1а–11а), Часове на Велики петак (л. 11а–12а), додатке Пасхалној Литургији (л. 12а–15б) и вечерњој на Пасху (л. 16а–19б).

Као Архијерејски чиновник евидентиран је рукопис број Рс 100 Народне библиотеке Србије. Међутим, он према свом садржају то није, већ се ради о Архијерејском требнику. У њему су молитве које архијереј изговара у различитим приликама: Праштална молитва онима који се кају (л. 2а–б), Молитва над гробом преминулог (3а–4б). Молитве после завршетка давања последњег целива (5а–7а) и над умрлим дететом (7а). Следи Чин освећења звона (7а–9б), Чин над помереном Светом трпезом (10а–11б), Чин полагања темеља цркве (12а–б), Чин благосиљања и освећења храма (13а–20б). На крају је Чин освећења и прављења Светог великог мира, са приложеним упутством (21а–23б).¹²³³ Речено је раније да је у Карловачкој митрополији Свето миро припремано у Карловцима још од 1710. године, с благословом пећког патријарха Калиника.¹²³⁴ Будући да је преписан почетком XIX века¹²³⁵

¹²²⁶ Владимир Вукашиновић, „Архијерејска Литургија у средњовековној Србији XIV и XV века“, у *Службе и Устави пјенија* (Београд – Врњци: Mons haemus; Интерклима графика), 61; „Српски рукописни служабници XIV и XV века – извори за реконструкцију архијерејског последовања свете Литургије у средњовековној Србији“, у: *Свештена и духовна трпеза* (Београд: Православни богословски факултет, 2016), 32.

¹²²⁷ *Архијерејски чиновник* (1821), НБС АРХ Рс 466.

¹²²⁸ Вуковић, *Српски јерарси...*, 260.

¹²²⁹ Исто, 393–394.

¹²³⁰ Реч је о Мојсију Миоковићу, епископу горњокарловачком од 1807–1823. г. коме се Рајачић „ставио на располагање“ пошто је прекинуо студије у Бечу и који га је замонашио у манастиру Гомирје 1810. г. Видети: *Азбучник Српске Православне Цркве...*, 215–216.

¹²³¹ *Архијерејски чиновник* (1821), НБС АРХ Рс 466, л. 1а.

¹²³² Реч је о данашњим градовима Лугош (Лугож) и Карансебеш, у западном делу Румуније.

¹²³³ Љубица Штавланин Ђорђевић и др., *Опис ћириличких рукописа Народне библиотеке Србије I*, 202–203.

¹²³⁴ Мирковић, *Православна литургија...*, други посебни део, 56.

¹²³⁵ Штавланин Ђорђевић и др., *Опис ћириличких рукописа Народне библиотеке Србије I*, 202.

када је Чин мироварења још увек практикован у Карловачкој митрополији,¹²³⁶ највероватније је овај архијерејски Требник припадао митрополиту Стефану Стратимировићу.

Писац и место преписивања Требника су неутврђени. Текст је исписан на 50 страна црквенословенским језиком, димензије су 204 x 163 мм.¹²³⁷ За највећи део текста преписивач је користио мастило црне боје, док су оранж бојом исписани иницијали и иницијална слова.¹²³⁸ Запис на 1а листу „Тефан Попович Божијеју милостију архијереј“,¹²³⁹ јасно казује да га је у богослужењу употребљавао архијереј Стефан Поповић. Занимљиво је, међутим, да се у опису Требника наводи да је име власника неидентификовано, јер се у индексу архијереја Српске Православне Цркве не налази ни један владика под датим именом и презименом.¹²⁴⁰ Међутим, професор Мираш Кићовић који је ову богослужбену књигу такође евидентирао као Архијерејски чиновник, у продужетку текста наводи и име његовог корисника, архијереја Стефана Поповића.¹²⁴¹ Будући да је владика Стефан био епископ најпре у Пакрацу (1839–1843), а потом и Вршцу (1843–1849),¹²⁴² није искључено да је Требник преписан управо у овом временском раздобљу.

Ручна књига¹²⁴³ Стефана Станковића сачувана је у Библиотеци Српске патријаршије са ознаком Рс 182¹²⁴⁴ и она, према свом садржају, такође спада у Требник архијерејске намене. Према година преписивања није позната, настала је свакако пре 1829. године. Ову тврдњу поткрепљујемо чињеницом да је Стефан Станковић хиротонисан за будимског епископа 20. јануара 1829.¹²⁴⁵ Потом је врло кратко време администрирао темишварском Епархијом, до избора Јосифа Путника исте године. Занимљиво је да податак о Станковићевој привременој управи, вероватно због своје временске краткоће, нисмо пронашли у историјским изворима, већ о томе сазнајемо на основу записа на првом листу књиге који гласи: „Ручна књига преосвештеног господина Стефана Станковића, епископа будимског и Епархије темишварске администратора“.¹²⁴⁶

Богослужбена књига садржи молитвословља из требника и допунског требника, исписана је црквенословенским језиком на 68 листова. Преостали празни листови нумерисани су до броја 142. Књига је димензија је 165 x 102 мм¹²⁴⁷ и у њој су следеће молитве и чиновни: Опроштајна молитва онима који се кају говорена од архијереја (л. 1а–4а), молитва над гробом умрлога коју говори архијереј (л. 4б–8б), молитва архијереја након последњег давања целива умрлом (л. 9а–14а) са детаљнијим упутством архијереју уколико служи опело (л. 15а–22б). Следи молитва праштална пре причешћа коју говори архијереј (л. 23а–26а) и последовање малог освећења воде (л. 27а–39б). У наставку су чиновни благосиљања и освећења богослужбених сасуда (л. 40а–45б), новог кивота (л. 46а–48а), нових свештених одежди (л. 48б–51а), покривача божанствене трпезе и жртвеника (л. 51б–

¹²³⁶ Занимљив податак о Чину мироваренија забележио је 17. марта 1922. г. у *Дневнику* епископ темишварски и банатски Георгије Летић. Пише да је Његовој светости патријарху Димитрију предао одштампано упутство о Чину мироваренија професора Јована Живковића из Карловаца. То упутство, за сада, нисмо пронашли. Видети: Летић, *Дневник*, 258.

¹²³⁷ Штављанин Ђорђевић и др., *Опис ћириличких рукописа Народне библиотеке Србије I*, 203.

¹²³⁸ Исто, 202.

¹²³⁹ Исто, 202.

¹²⁴⁰ Исто, 203.

¹²⁴¹ Кићовић, „Рукописи Народне библиотеке у Београду“, 55.

¹²⁴² Вуковић, *Српски јерарси...*, 474.

¹²⁴³ Термин „ручна књига“ односи се на Допунски требник, богослужбену књигу допуњену појединим последовањима из Великог требника и других богослужбених књига, која као таква олакшава парохијском свештенику обављање одређених чинопоследовања. Видети опширније: Мирковић, *Православна литургија...*, први општи део, 148.

¹²⁴⁴ *Ручна књига Стефана Станковића* (XIX век), БСП Рс 182.

¹²⁴⁵ Вуковић, *Српски јерарси...*, 473.

¹²⁴⁶ *Ручна књига Стефана Станковића* (XIX век), БСП Рс 182, 1а.

¹²⁴⁷ Зоран Ранковић и др., *Инвентар рукописа Библиотеке Српске патријаршије*, 46.

53а). Требник закључују чиновни благослова и освећења новог крста (л. 53б–60а) и освећења звона (л. 60–68а). Преостали листови су неисписани (69а–142б).

Према свом садржају и богослужбеној намени, један рукопис припада Архијерејском чиновнику, док су остала два Архијерејски требници. За све три приручне архијерејске књиге преписивачи нису утврђени. Настале су у првој половини XIX века, с намером да послуже архијерејима у богослужењу. Архијерејски чиновник је непотпун и недостаје му одређен број последовања. Сачуване су само службе везане за Васкрс. Први Требник садржи 8, а други 12 обреда. Само за Архијерејски чиновник прецизно знамо годину настанка. С обзиром на њихове власнике и кориснике, приближно можемо одредити њихово порекло. Највероватније је да су преписани у Шибенику (Рс 466), Пакрацу или Вршцу (Рс 100) и Будиму (Рс 182).

В. Рукописни служебници и њихова богословска анализа

Пракса преписивања служебника у Карловачкој митрополији у XIX веку готово да је у потпуности била ишчезла. За сада, као усамљен пример, имамо два преписа Божанствене Литургије Светог Јована Златоустог из 1808. и 1809.¹²⁴⁸ и такође два преписа Јаковљеве литургије, оба из 1830. године. Рукописи Златоустове Литургије налазе се у Музеју Српске Православне Цркве у Београду, под инвентарским бројем 2301, а потичу из манастира Крке.¹²⁴⁹ Према запису, писао их је на црквенословенском језику Спиридон Симић. Оба записа су слична. Први гласи: „Списах сију књижицу аз многогрјешниј раб Божији Спиридон Симић урожденец Косовскиј бившиј тога дијак при пречестњејшему господину оцу и благодјетељу Архимандриту Саватију Васиљевићу¹²⁵⁰, љета Господња 1808“.¹²⁵¹

Други запис је следећег садржаја: „Списах сију књижицу Литургију аз грјешниј Спиридон Симић урожденец Косовскиј бившиј при Високо пречестњејшему господину Архимандриту Саватију обшче житељнаго манастира свјато архангелскија обитељи Керки: љета Господња 1809“.¹²⁵²

Старији текст Литургије исписан је црним и црвеним мастилом на 22 листа (1а–22а). Листови од 22б–24б су празни. Други препис Литургије, на 18 листова (1а–18а), такође је написан црним и црвеним мастилом. Листови од 19а–23б су празни.

Оба преписа су на црквенословенском језику и потпуно су идентични. Недостају Чин проскомидије, рубрике о кађењу, помињању на Великом входу, дијалогу свештеника и ђакона после Входа. Јектеније садрже само почетне речи прве прозбе са возгласима свештенослужитеља. У наставку су Символ вере¹²⁵³ и Молитва Господња.¹²⁵⁴ У Епиклези канона Евхаристије Тропар трећег часа садржи само први стих, „Господи, који си пресветога твога духа“, уз напомену да га свештник говори „у себи“.¹²⁵⁵ Изостављен је и дијалог са ђаконом, при изговарању формуле о претварању Дарова.¹²⁵⁶ У ходатајственој молитви свештеник помиње Правитељствујуши синод.¹²⁵⁷ У дијалогу који се води између свештеника и ђакона приликом припремања Дарова за Свето причешће недостају речи ђакона „Топлота вере пуна Духа светог“.¹²⁵⁸ Након што би предстојатељ позвао и причестио ђакона,¹²⁵⁹ ђакон би одмах узимао дискос, сједињавао честице у путиру говорећи „Воскресеније Христово...“, а свештеник би произносио благодарствену молитву.¹²⁶⁰ Потом су отварали двери и ђакон је позивао верне речима „Са страхом Божијим и вером приступите“.¹²⁶¹ То значи да, уколико је

¹²⁴⁸ Изражавамо нашу благодарност управнику Музеја СПЦ у Београду, оцу ђакону Владимиру Радовановићу, који нам је омогућио увид у дигитализовану верзију рукописа ових Литургија.

¹²⁴⁹ Значајно је напоменути да се у Музеју СПЦ чува и препис Златоустове Литургије из XVIII века, Крка 31, под истим инвентарним бројем. Преписао га је јеромонах Доротеј у Венецији 1737. године на црквенословенском језику. Садржи 22 листа. Текст Литургије исписан је црним мастилом од листа 4а–16а. На 17а листу су два тешко читљива записа. Листови 1а–3б, 16б и од 17б–22б су празни. Први инвентар крчке манастирске библиотеке направио је половином XX века јеромонах Јован Павловић, потоњи митрополит загребачко-љубљански. Тада је евидентирао 70 рукописних књига. Видети: Čolović, „Manastir Krka“, 392.

¹²⁵⁰ Архимандрит Саватије Васиљевић рођен је у Скрадину 1755. г. Петар први Петровић Његош га је 1795. године поставио за архимандрита манастира Крке. Био је у два маха парох у Задру. Герасим Зелић га је оптужио за агитацију у корист Угарске, али је ослобођен оптужбе. Умро је у Крки 14. марта 1809. г. Видети: Милаш „Православна Далмација: историјски преглед“ (Нови Сад: 1901), 456–486.

¹²⁵¹ *Служебник* (1808), Крка 32, МСПЦ бр. 2301, л. 22а.

¹²⁵² *Служебник* (1809), Крка 33, МСПЦ бр. 2301, л. 18б.

¹²⁵³ *Служебник* (1808), Крка 31, МСПЦ бр. 2301, л. 10а.

¹²⁵⁴ Исто, л. 15б.

¹²⁵⁵ Исто, л. 12б.

¹²⁵⁶ Исто, л. 12б.

¹²⁵⁷ Исто, л. 14б.

¹²⁵⁸ Исто, л. 17а.

¹²⁵⁹ Исто, л. 19а.

¹²⁶⁰ Исто, л. 19а.

¹²⁶¹ Исто, л. 20а.

било причесника, причешћивање је у том случају следило тек када свештеник сједини честице у Светој чаши. Потом је изговарао „Спаси Боже људе твоје“.¹²⁶²

Текст нам експлицитно показује да је препис извршен са неког од руских предложака, за потребе манастирског богослужења. Будући да су у Службнику многе напомене скраћене или изостављене, намењен је очигледно био искуснијим свештенослужитељима. Разлог кратке временске дистанце између настанка ова два преписа указује нам на недостатак службеника, намењених у овом случају за служење у манастирској средини. Повод за њихово преписивање могла би да буде чињеница да је далматинским Србима управо 1808. године, на основу Наполеоновог решења, одобрено да оснују самосталну Српску епископију.¹²⁶³

Оба примерка Службника Јаковљеве литургије преписана су 1830. године, у време карловачког митрополита Стефана Стратимировића. И они потичу из манастирске средине. Први је препис хоповског јеромонаха Митрофана Алкича и сачуван је у Музеју СПЦ у Београду под инвентарним бројем МСПЦ 716,¹²⁶⁴ док је други настао у Крушедолу и дело је анонимног скриптора. Налази се у Библиотеци Српске Патријаршије евидентиран као ПБР 158.¹²⁶⁵

Што се првог преписа тиче, текст Литургије написан је на 28 листова (1а–28б). Листови од 29а–31б су празни. На првом листу је запис: „Во славу Свјатија, Јединосущнија, Животворјашчија и Нераздјелимија Тројици, Отца, и Сина, и свјатаго Духа преписасја сија Божественаја литургија свјатаго апостола и брата Божија Јакова, во общезитељном манастирје Хоповје рукоју јеромонаха Митрофана Алкича, в љетје господњем 1830. Сија божественаја литургија преведена бист с греческаго на славенски језик Партенијем Епископом“.¹²⁶⁶ На горњој маргини је запис грађанском ћирилицом: „Својина библиотеке манастира Хопово“.¹²⁶⁷

Други текст Јаковљеве литургије исписан је на 27 листова димензија 240 x 180 мм¹²⁶⁸ у манастиру Крушедолу и готово је идентичан хоповском препису. Запис гласи: „Во славу Свјатија, Јединосущнија, Животворјашчија и Нераздјелимија Тројици, Отца, и Сина, и Свјатаго Духа списасја сија Божественаја литургија свјатаго апостола и брата Божија Јакова, во общезитељном манастирје Крушедолѣ. Жеже тшчанијем и настојанијем прчест. господина Архимандрита Димитрија Крестича с братијеју свјатија обитељи Крушедолскија. В љето 1830“.¹²⁶⁹ Запис нам указује да је његов могући преписивач архимандрит крушедолски или, као и претходног, Митрофан Алкич. У оба преписа видљив је утицај епископа Партенија Павловића.¹²⁷⁰

Да ли је већ само по себи постојање ових преписа доказ да је на територији Карловачке митрополије у XIX веку служена Јаковљева Литургија? Ово питање поставља у књизи „Велики вход“ литургичар Владимир Вукашиновић, с том разликом што њиме обухвата и XVIII век. Према његовим речима, бар за сада, нема поузданог и дефинитивног доказа о њеном служењу.¹²⁷¹ У закључку одељка „Литургија светог апостола Јакова у српском рукописном предању: Од Свете горе XVII до Карловачке митрополије XVIII и XIX века“, аутор констатује да су богослови Карловачке митрополије Јаковљеву литургију користили у „конфесионално полемичке сврхе“,¹²⁷² поткрепљујући овај навод примерима

¹²⁶² Исто, л. 20а.

¹²⁶³ Грујић, *Православна Српска Црква*, 163.

¹²⁶⁴ *Службеник* (1830), МСПЦ 716.

¹²⁶⁵ *Службеник* (1830), ПБР 158.

¹²⁶⁶ *Службеник* (1830), МСПЦ 716, л. 1а. Сравни: Владимир Вукашиновић, *Велики вход*, 19.

¹²⁶⁷ Исто, 19.

¹²⁶⁸ З. Ранковић, В. Вукашиновић и Р. Станковић, *Инвентар рукописа Библиотеке Српске патријаршије*, 44.

¹²⁶⁹ *Службеник*, ПБР 158, (1830), л. 1а.

¹²⁷⁰ Вукашиновић, *Велики вход*, 19.

¹²⁷¹ Исто, 25.

¹²⁷² Исто, 24.

који се везују за две врло значајне личности XVIII века, епископа Дионисија Новаковића и епископа посвећења Партенија Павловића, односно за њихов преводилачки рад.¹²⁷³ Дионисије се у својим делима више пута позивао на ауторитет Јаковљеве литургије,¹²⁷⁴ а Партеније Павловић је, као полиглот, као што се примећује у запису, превео са грчког језика Литургију апостола Јакова. После овог следи логичко питање: због чега је Јаковљева Литургија преписивана ако не да би је служили? Тешко је поверовати да ни једном није служена, бар у местима где су настали рукописи, у манастирима Хопово и Крушедол. У обзир треба узети и податак да је интересовање за Јаковљеву Литургију владало и после Стратимировићеве смрти 1836. године. Остаје, међутим, дилема да ли је било интересовање само за њен текст или, пак, и служење? У прилог томе сведочи једно писмо Стратимировићевог наследника, митрополита карловачког Стефана Станковића.¹²⁷⁵ Упутио га је 1841. године свом пријатељу чије име не наводи, молећи га да му пронађе текст Литургије Светог апостола Јакова на грчком или словенском језику и каноне православне Цркве. Адресат му је са жаљењем одговорио да тих књига више нема и да се, можда, могу набавити само код бечких антиквара или у иностранству.¹²⁷⁶ Овај детаљ нас наводи на закључак да Станковић, по свему судећи, није знао за ове преписе и да су можда већ тада били загубљени. Међутим, један од могућих разлога његовог захтева могао би да буде и жеља за њеним служењем.

Интересантно је да, од српских литургичара XIX века, Јаковљеву Литургију у литургијским приручницима помиње само Никола Вукићевић и то врло кратко. Наводи да је реч о најстаријој Литургији брата Господњег Светог Јакова, која се само служи у Јерусалиму на његов празник. Скратио ју је најпре Св. Василије Велики, а потом, мало касније, и Св. Јован Златоусти.¹²⁷⁷ У другом делу Литургике Петра Лебедева, преводилац на српски језик Божидар Јовановић пише да је Литургију апостола Јакова скратио најпре Свети Василије „из презрења према људским слабостима“, а после њега, из истих разлога и још више, Јован Златоусти.¹²⁷⁸

¹²⁷³ Исто, 16.

¹²⁷⁴ Исто, 24.

¹²⁷⁵ *Писмо митрополита Стефана Станковића о тексту Јаковљеве литургије*, АСНУК МПБ, 13/1841.

¹²⁷⁶ Исто, АСНУК МПБ, 13/1841.

¹²⁷⁷ Вукићевић, *Изясненіе свете литургіе*, 33.

¹²⁷⁸ Петар Лебедев, *Наука о богослужењу Православне цркве*, део 1, превео Божидар Н. Јовановић (Београд: 1898), 18.

Г. Рукописни требници и њихова богословска анализа

Да бисмо добили што јаснију и потпунију слику богослужбеног живота Карловачке митрополије у XIX веку неопходно нам је било да сагледамо још један његов битан сегмент – евхолошки. Реч је о требнику – молитвослову, књизи без које је, с једне стране, незамисливо свештенослужење, а с друге, она је „на најдубљи начин повезана са животом људи и њиховим свакодневним потребама“.¹²⁷⁹ У српском богослужењу требници су присутни још од XV века. Прво издање приређено је 1495. године, у штампарији Ђурђа Црнојевића. У XVI веку се у Горажду штампа Требник Божидача Горажданина (1523), а у Млецима издање Божидача Вуковића (1540)¹²⁸⁰ и друга. Значајно је поменути да су касније предузимане одређене редакторске интервенције на требнику. У Украјини је Петар Могила 1646. године саставио Требник да би „исправио црквену обредност“ и заштитио малоруску Цркву од погрешака и заблуда увучених са запада.¹²⁸¹ Његов Требник, грчки штампани евхологиони и одређени рукописни предлошци послужили су руском патријарху Никону да реформише и изда свој Требник 1658. године. У њему нису само промењене структуре одређених чинова, него је и смањен број молитава и свештенорадњи, на пример, у чиновима Крштења и Исповести. Уврштени су и нови чиновни, као што су Уцрковљење новокрштеног детета и Погребење свештеника, а изостављени стари, попут Чина освећења цркве. Никон је, такође, увео и терминолошку промену, храм уместо црква.¹²⁸² Ове и друге промене биће евидентне у структури каснијих српских рукописних требника XVII и XVIII века, да би у XIX веку дошло до њиховог потпуног сажимања, па тако последње преписе, по својој врсти, можемо сврстати у допунске требнике.¹²⁸³ Међутим, готово сви представљени примерци показују нам извесно одступање од његове дефиниције, јер имају само цео или непотпун први део (Чин освећења храма и разних ствари које припадају храму – богослужбених књига и одежди, сасуда, звона, икона, литија и осталог), док је други део, у коме се налазе обреди и службе намењене различитим потребама лаика у домаћем и друштвеном животу, као што ћемо видети, у већини требника – изостао.

У овој целини најпре ћемо изложити основне податке о настанку и пореклу десет рукописних требника, према хронолошком поретку. Потом, у наставку, дајемо њихов детаљнији опис.

Требник, БМС РР II 86. Требник је преписао звонар Живко Пешић 1808. године, о чему сведочи запис на листу 26: „Во славу свјатија јединосущнија животворјашчија и нераздјелимија Тројици, Оца и Сина и Свјатаго Духа, написасја сија књига Соборник сеј содржашчиј молитви и благословенија всјакаго рода утвареј церковних и орудиев к свјашченому олтарију принадлежашчих которија во требницјех употребљаемих посведневно не обрјетајутсја“.¹²⁸⁴ Исписан је рускословенском црквеном ћирилицом, полуустав, црним и црвеним мастилом, на 40 листова хартије, величине 187 x 153 мм.¹²⁸⁵ Припадао је „старој“ мањој цркви посвећеној Светој Тројици, у Горњој вароши, предграђу Земуна.¹²⁸⁶ Пешићеву намеру да га препише можемо разумети у светлу не само тешке материјалне ситуације и недостатка средстава за куповину неопходних богослужбених књига, већ и као жељу и потребу да послужи епископу или свештенику при чинодејствима везаним за планирану

¹²⁷⁹ Вукашиновић, *Велики вход*, 99.

¹²⁸⁰ Мирковић, *Православна литургија...*, први општи део, 149.

¹²⁸¹ Исто, 149.

¹²⁸² Вукашиновић, *Велики вход*, 101.

¹²⁸³ Допунски требник својим последовањима допуњује Велики требник, а поготово мали. Настао је из тежње да се парохијским свештеницима који не могу при руци увек имати Велики требник „пружи ручна књига, у којој би биле многе службе из великог требника и других богослужбених књига“. Први пут штампан је у Кијеву 1863. године. Видети: Мирковић, *Православна литургија...*, први општи део, 148–149.

¹²⁸⁴ *Требник* (1808), БМС РР II 86, л. 26.

¹²⁸⁵ Александра Драпшин, *Рукописне књиге XIX века* (необјављене белешке).

¹²⁸⁶ Ово земунско насеље засновано је током последње деценије XVIII века.

изградњу нове цркве. Настанак Требника можемо довести у везу са посетом Земуну аустријског надвојводе Лудвига 1808. године. Том приликом православни мештани замолили су га да сазидају цркву и формирају нову парохију. Дозволу, међутим, нису одмах добили, него је, након безуспешног покушаја 1811. године, коначно изградњу одобрио 1817. аустријски цар Франц.¹²⁸⁷

Требник, БМС РР III 18. Преписан је 1816. године у Марадику.¹²⁸⁸ Садржи 36 листова димензија 238 x 177 мм.¹²⁸⁹ Преписивач је непознат, а сачувани запис указује на претпоставку да би то могао бити Константин Вујић из Марадика, који је, према запису, књигу приложио парохијској цркви у време свештеника Теофила Бановачког 1816. године.¹²⁹⁰

Требник, НБС АРХ Рс 106. Преписао га је 1817. године у фрушкогорском манастиру Крушедолу његов намесник Давид Поповић. Садржи 40 листова, димензија 240 x 190 мм.¹²⁹¹

Требник, Ириг (без сигнатуре). Рукопис се налази у парохијској библиотеци при цркви Светог Оца Николаја¹²⁹² у Иригу.¹²⁹³ Преписао га је Арон Георгијевић, игуман општежитељног манастира Бођани, 1. новембра 1817.¹²⁹⁴ О томе сведочи запис у елипсастом оквиру, украшеном у боји, на чијем врху је царска круна, а који гласи: „Во славу Светија Тројици списасја Соборник сеј содржашчији молитви и благословенија всјакаго вида, утвареј церковних, одежд свјашченических и прочих подобних, јакоже и орудијев и сосуди златних и срјебрјаних которија молитви во требницјех во црквах обично употребљаемих не обрјетајутсја“.¹²⁹⁵ Требник има 30 листова димензија 190 x 250 мм. На крају садржаја у дну странице је запис, 4. стих из 4. главе Прве посланице Тимотеју: „Свакоє создание Божиє добро и никтоже отметно – освјашчаемо словом Божијим и молитвоју“.¹²⁹⁶ На последњој страници грађанском ћирилицом написан је тропар 1. гласа. и кондак 4. гласа празника Крстовдан, у којем се помиње краљ Франц I.¹²⁹⁷

Требник, БМС РР III 17.¹²⁹⁸ Требник је настао 1818. године захваљујући преписивачу Ђорђу Иванићу, капелану из Госпођинаца.¹²⁹⁹ Књига има 53 листа димензија 240 x 193 мм од којих су три исписане грађанском ћирилицом другог анонимног писара.¹³⁰⁰

Требник, ШИК 4. Требник је преписан у првој четвртини XIX века, а место и преписивач су непознати. Према запису на предњем листу до корица, припадао је свештенику Стефану Обрадовићу,¹³⁰¹ пароху Шиклушком¹³⁰² 1832. године.¹³⁰³ Сачуван је одломак Требника, свега 20 листова димензија 240 x 185 мм.¹³⁰⁴

¹²⁸⁷ Бранко Најхолд, *Земунске цркве* (Земун: Траг, 1993), 57.

¹²⁸⁸ Марадик, насеље у Војводини, 10 км западно од општине Инђија.

¹²⁸⁹ Драпшин, *Рукописне књиге XIX века* (необјављене белешке).

¹²⁹⁰ *Требник* (1816), БМС РР III, л. 26.

¹²⁹¹ Штавланин и др, *Опис ћириличких рукописа Народне библиотеке Србије I*, 213–215.

¹²⁹² Благодаримо старешини цркве Светог Оца Николаја у Иригу, протојереју Дарку Јелићу, који нам је рукопис дао на увид.

¹²⁹³ Ириг, насеље у Војводини на јужним падинама Фрушке горе, припада Сремском округу.

¹²⁹⁴ *Требник* (1817), Црква Светог Оца Николаја, Ириг, л. 2а.

¹²⁹⁵ Исто, л. 3а.

¹²⁹⁶ „Јер је свако створење Божије добро и ништа није за одбацивање – јер се освећује речју Божијом и молитвом.“ Запис је, заправо, преузет из 4. и 5. стиха, 4. главе Прве посланице Тимотеју.

¹²⁹⁷ *Требник* (1817), Црква Светог Оца Николаја, Ириг, 31б.

¹²⁹⁸ *Требник* (1818), БМС РР III 17.

¹²⁹⁹ Госпођинци, војвођанско село у општини Жабаљ у јужној Бачкој.

¹³⁰⁰ *Требник* (1818), БМС РР III 17, л. 51а–53а.

¹³⁰¹ Свештеник Стефан Обрадовић помиње се као један од доносилаца у Шиклош 1834. г. корисне књиге о медицини намењене „сељанима“, аутора Константина Пеичића. Био је, такође, једини купац њеног другог издања 1840. г. Видети: Константин Пеичић: *Руководитељ к изгубљеном здрављу* (Будим, 1834); Илија Поповић, *Два духа и Вукъ Бранковић* (Земун, 1857).

¹³⁰² Шиклош је град који се налази у јужном делу Мађарске. Срби га више зову Шиклуш или Шиклеуш. Код града Шиклоша на брду Ђунтиру био је сахрањен српски деспот Св. Стефан Штиљановић. Нетрулежне мошти

Требник, ГР 33. Према запису на 36 листу *Требник* је, у манастиру Грабовцу¹³⁰⁵ око 1835. године, писао Атанасије Плавшић, свршени клирик из Новог Сада.¹³⁰⁶ Текст на папиру исписан је црним мастилом. Обима је 36 листова, димензија 227 x 172 мм. Орнаментуку чине геометријско-флорални црвени иницијали и завршни украси. Језик је црквенословенски са понеким српским морфолошким облицима. Овај тип *Требника* издан је као посебна књига у Кијеву 1863. године.¹³⁰⁷

Требник, БМС РР III 16. Потиче из монашке средине. Чинови су исписани трудом јеромонаха Митрофана Алкића¹³⁰⁸ 1840. године у фрушкогорском манастиру Гргетег. Има 47 листова димензија 229 x 178 мм. *Требник* је припадао је Георгију Андрејевићу, пароху катедралне новосадске цркве и конзисторијалном акцесору (помоћнику).¹³⁰⁹

Требник, БМС РР III 57. Према запису у књизи писао га је 1840. године у Илоку¹³¹⁰ Павле Јовановић.¹³¹¹ Рукопис садржи 24 листа димензија 245 x 190 мм.¹³¹²

Молитвослов (Требник), БСП Рс 360. Према запису, *Требник* је настао 1845. године, а писар је Јован (Лукин) Богдановић, парох дивоселски.¹³¹³ Садржи 346 страна, димензија 182 x 110 мм.¹³¹⁴ Поред записа о преписивачу, постоји и запис да је књигу увезао Никола Мандић, парох грачачки, отац митрополита Николаја Мандића, деде Николе Тесле.¹³¹⁵ Према другом запису, као предложак за књигу коришћен је Велики *требник* Петра Могиле.¹³¹⁶

Сви рукописни *требници*, по својој основној структури, врло су слични. Изузетак је дивоселски *Молитвослов*, истовремено и најобимнији, који представља комбинацију малог и допунског *требника*. Свима им је заједничко да садрже следећих девет чинова: Чин постављања крста на врх крова новосазидане цркве или звоника, Чин благосиљања и освећење новог звона, Чин благосиљања нових свештеничких одежди, Чин благосиљања и освећења богослужбених сасуда, то јест: дискоса, путира, звездице и кашичице са три њихова прекривача – сваког посебно, Чин благосиљања и освећења новог кивота у којем се чувају Христове божанствене тајне, Чин благосиљања и освећења новог крста од злата, сребра или дрвета, или распећа насликаног на дрвеном крсту или дасци, Чин благосиљања нових црквених сасуда, то јест: кадионице, кадионице са ручицом, анафорника, посуде за

Св. Стефана су Срби узели и однели на Фрушку гору 1547. године у његову цркву задужбину. Видети: Д. Давидов, *Споменици Будимске епархије*, 331.

¹³⁰³ Синдик и др., *Опис рукописа и старих штампаних књига Библиотеке Српске православне епархије будимске у Сентандреји*, 146.

¹³⁰⁴ Исто, 146.

¹³⁰⁵ Манастир Грабовац налази се у Будимској епархији, јужно од Будимпеште. Био је најмањи и најсиромашнији манастир Карловачке митрополије. Основали су га калуђери далматинског манастира Драговић 1593. г. Видети: Стеван Чампраг, „Манастир Грабовац у Мађарској“, *Зборник за друштвене науке* 17 (1957): 130.

¹³⁰⁶ Синдик и др., *Опис рукописа и старих штампаних књига Библиотеке Српске православне епархије будимске у Сентандреји*, 65.

¹³⁰⁷ Исто, 65.

¹³⁰⁸ Основне податке о Митрофану Алкићу нисмо пронашли. Поуздано се зна да је од 1824–1845. г. припадао братству манастира Гргетег на Фрушкој гори. Пре тога, боравио је у манастиру Хопово. У Гргетегу је преписивао богослужбене књиге. Међу њима су извод из Посног триода (1839) два Трипеснаца (1841, 1845) и Ирмологиј. Видети: Сава Вуковић и Стеван Бугарски, *Монаштво Карловачке митрополије* (Београд: Манастир Гргетег, 2018), 375.

¹³⁰⁹ *Требник* (1840), БМС РР III 16, предлист [I].

¹³¹⁰ Илок, град у Републици Хрватској који административно припада Вуковарско-сремској жупанији.

¹³¹¹ *Требник* (1840), БМС РР III 57, предлист [I]. Име, презиме писца и место преписивања подудару се са Павлом Јовановићем (у монаштву Петар), потоњим епископом горњокарловачким (1859–1864) и митрополитом Србије (1833–1859), који је такође рођен у Илоку. Према овај податак може да унесе забуну, евентуалну сумњу отклања чињеница да је у време настанка *Требника* Павле већ био увелико замонашен.

¹³¹² *Требник* (1840), БМС РР III 57, л. 16.

¹³¹³ Данас Дивосело, насеље у Лици близу Госпића, Личко-сењске жупаније у Републици Хрватској.

¹³¹⁴ Зоран Ранковић и др., *Инвентар рукописа Библиотеке српске патријаршије*, 58.

¹³¹⁵ *Молитвослов (Требник)* (1845), БСП Рс 360, предлист [II].

¹³¹⁶ Исто, предлист [III].

воду и других сасуда који припадају олтару, многих или једног, Чин освећења покривача божанствене трпезе и жртвеника и Чин благосиљања војничких оружја. Све наведене обреде, изузев последњег, Чина благосиљања војничког оружја, садржи још и дивоселски Молитвослов.

Од наведених последовања, грабовачки и шиклушки требници садрже пет чинова: Чин благосиљања и освећења крста од злата, сребра или дрвета, Чин благосиљања звона, Чин благосиљања и освећења нових свештених одежди, Чин благосиљања крста на торњу и Чин благосиљања и освећења богослужбених сасуда.

Одређена обредословља не налазимо у свим требницима, што је вероватно зависило од конкретних потреба парохије. По томе је јединствен дивоселски Молитвослов са следећим последовањима: Мало водоосвећење у дому (1–3), Благосиљање стада по водоосвећењу (4–6), Молитва против немоћи и неспавања (10–13), Молитва против стидних помисли (14–15), Молитва против сваке немоћи (15–16). Даље овај Требник садржи: Последовање различитих литија и молитвених бденија (22–32), Последовање за кишу у време суше (32–62), Последовање на њивама, у винограду или врту против разних врста штеточина (62–70), Молитва за обновљење храма (140–142), Парастос (151–174), Молитва за оне који страдају од злих духова (174–177). Евхологион садржи и Последовање молебно за избављење од нечистих духова (177–226), Молитву за истеривање демона, (226–228) Молитву за примање сваке молбе (228–230), затим: Чин како треба јереј да савршава литију (230–243), Последовање над пећи (243–246), Последовање за постављање сакупљеног сена (246–249). У наставку се налазе исписане молитве: нероткињама (249–253), пред почетак сваког дела (253–254), за смиривање непријатеља (254–256), за заклинање самог себе или неког другог лица (256–258), за разрешење од сваке клетве (258–259), за оне који су под забраном и који су се везали заклетвом (259–261), за благосиљање рибарске мреже (261–262) и уређења брода (262–264).

Од додатних текстова Требник садржи Канон пресветој, једносушној и животворној и нераздљивој Тројици услед немоћи (70–110) скраћена црквена правила важна за надзор свештенослужитеља (духовника) (265–301), Указ при кропљењу семена (301–303), Пасхалну таблицу од 1860. до 1915. године (303–307), Правило на Воздвижење Часног Крста (307–314), Правило Велике недеље Христовог страдања, са постављењем Христовог гроба на Велики четвртак (314–324), Правило при божанственој Литургији ако три свештеника литургишу (325–328), типик за катавасије (329–331), Васкрсне тропаре (331–334), Правило како јереј треба да служи на вечерњу бденија и на јутрењу полијејеј (334–338), о певању тропара у Недељу митара и фарисеја и кроз сву Четрдесетницу у недељни дан (338–339). На крају се налази образац за Многолетствије владару и црквеним великодостојницима (339–341).

Поред дивоселског, по томе што садржи последовања којих нема у другим евхологионима карактеристични су још: Грабовачки требник, у којем се налази Чин освећења иконостаса¹³¹⁷ и Госпођиначки, са последовањем малог освећења воде у невољи¹³¹⁸ и молитвама: за непознату болест,¹³¹⁹ у сваки час¹³²⁰ и над гробом преминулог.¹³²¹ У њему је накнадно, грађанском ћирилицом исписана општа Стихира српским светитељима Јована Георгијевића.¹³²² Исти текст стихире налазимо у препису Катавасије из 1871. године.¹³²³

¹³¹⁷ *Требник* (око 1835) ГР 33, л. 30.

¹³¹⁸ *Требник* (1818), БМС РР III 17, л. 48а–49а.

¹³¹⁹ Исто, л. 356–406.

¹³²⁰ Исто, л. 496–50а.

¹³²¹ Исто, л. 516–53а.

¹³²² Исто, л. 51а–516.

¹³²³ Видети: *Катавасија* (1871), БМС РР I 58, 81–84.

Само два требника садрже Чин благосиљања крста који се носи на прсима,¹³²⁴ Чин оснивања дома¹³²⁵ и Молебан у време напада више животиња,¹³²⁶ док Чин благосиљања новог дома при првом уселењу¹³²⁷ поред ова два садржи још и дивоселски Требник.¹³²⁸

Четири требника изузетак су по томе што имају Чин при оснивању цркве и побијању крста,¹³²⁹ Чин благосиљања и освећења божанствене трпезе,¹³³⁰ Молитву над хоругвом¹³³¹ и Чин освећења овчијих и других стада.¹³³² За шест требника карактеристично је да имају Чин благосиљања нове цркве¹³³³ од свештенослужитеља кога је архијереј за то овластио, односно архимандрита, протопрезвитера,¹³³⁴ игумана,¹³³⁵ презвитера,¹³³⁶ или неког другог свештеног лица.¹³³⁷ Од десет требника, само три не садрже Чин благосиљања и освећења икона.¹³³⁸

Требници су, изузимајући дивоселски, концепцијски врло слични. Сви су преписани у првој половини XIX века црквенословенским језиком, као допунске, ручне, помоћне књиге, са обредима и молитвама неопходним свештенослужитељима Карловачке митрополије. Њиховим упоређивањем није тешко закључити да су приоритет преписивачима били обреди везани за литургијски простор, односно цркву и богослужбене предмете. Садржај недостаје у четири требника, а шест њиме почињу.¹³³⁹ Најобимнији требник који представља комбинацију 37 различитих молитвословља и чинова је дивоселски Молитвеник. Три требника садрже 11 чинова,¹³⁴⁰ два по 12¹³⁴¹ и 10 чинова,¹³⁴² док један требник има 16 чинова.¹³⁴³ У сачуваном одломку шиклушког Требника, који је свакако био обимнији, сачувано је свега 9 последовања.¹³⁴⁴

Идентификовано је осам преписивача. Три потичу из манастирске средине и писали су их по чину свештеномонаси, три су лаици, а два презвитери. Интересантно је да ни на

¹³²⁴ Требник (XIX век), ШИК4, л. 12, Синдик и др., *Опис рукописа и старих штампаних књига Библиотеке Српске православне епархије будимске у Сентандреји*, 146; *Молитвослов (Требник)*, Рс 360 (1845), 118–121.

¹³²⁵ Требник (око 1835), ГР 33, л. 24, Синдик и др., *Опис рукописа и старих штампаних књига Библиотеке Српске православне епархије будимске у Сентандреји*, 65; Требник РР III 17 (1818), л. 436–45а.

¹³²⁶ Требник, РР III 17 (1818) л. 416–436, Требник, НБС АРХ Рс 106 (1817) л. 38а–40а.

¹³²⁷ Требник (око 1835), ГР 33 л. 26, Синдик и др., *Опис рукописа и старих штампаних књига Библиотеке Српске православне епархије будимске у Сентандреји*, 65; Требник (1818), БМС РР III 17, 45а–48а.

¹³²⁸ *Молитвослов (Требник)* (1845), БСП Рс 360, 16–22.

¹³²⁹ Требник (1808), БМС РР II 86, л. 3а–9б.

¹³³⁰ Требник (1840), БМС РР III 57, л. 21а–22а.

¹³³¹ Требник (1840), БМС РР III 57, л. 24а–б. Хоругве (τά λάβαρα) или барјаци који се носе на литијама изван храма. Најчешће су израђени од платна или метала са обострано угравираним, извезеним или насликаним ликом светитеља или празника коме је посвећен храм. Видети: Фундулис, *Литургика* 1, 36.

¹³³² Требник (1817), НБС АРХ Рс 106, л. 37а–38а; Требник (1817), Црква Светог Оца Николаја, Ириг, л. 29а–30а; Требник (1818), РР III 17, л. 40б–41б.

¹³³³ Више о овој теми видети: Владимир Вукашиновић, „Освећење литургијског простора код Срба у XIII и XIV веку“, у *Велики Вход*, 60–81.

¹³³⁴ Требник (1840), БМС РР III 16, л. 3а–9а; Требник (око 1830), БСП Рс 147 л. 2а–6б.

¹³³⁵ Требник (1808), БМС РР II 86, л. 11а–16а; Требник (1817), БМС РР III 18, л. 4а–10б.

¹³³⁶ Требник (1840), БМС РР III 57, л. 2а–2б.

¹³³⁷ Требник (око 1830), БСП Рс 147, л. 2а–6б; Требник (1808), БМС РР II 86, л. 11а–16а; Требник (1817), НБС АРХ Рс 106, л. 2а–7а.

¹³³⁸ Требник (1808), БМС РР II 86; Требник (1816), БМС РР III 18; Требник (1840), БМС РР III 57.

¹³³⁹ Требник (1817), БМС РР III 18, л. 3а–3б; Требник (1817), БМС РР III 18, л. 3а–3б; Требник (1817), Црква Светог Оца Николаја, Ириг, л. 4а–4б; Требник (око 1830), БСП Рс 147, л. 1а–1б; Требник (1840), БМС РР III 16, л. 2а–2б; Требник (1840), БМС РР III 57, л. 2а–2б; Требник (1818), БМС РР III 17 1–3; *Молитвослов (Требник)* (1845), БСП Рс 360, IVа–VIб.

¹³⁴⁰ Требник (1808), БМС РР II 86; Требник (1817), НБС АРХ Рс 106; Требник (1840), БМС РР III 16.

¹³⁴¹ Требник (око 1835), ГР 33, Синдик и др., *Опис рукописа и старих штампаних књига Библиотеке Српске православне епархије будимске у Сентандреји*, 64–65; Требник (1840), БМС РР III 57.

¹³⁴² Требник (1817), Црква Светог Оца Николаја, Ириг; Требник (1817), БМС РР III 18.

¹³⁴³ Требник (1818), БМС РР III 17.

¹³⁴⁴ Требник (XIX век), Шиклош, ШИК4, Синдик и др., *Опис рукописа и старих штампаних књига Библиотеке Српске православне епархије будимске у Сентандреји*, 145–146.

једном примерку нисмо пронашли запис о добијању свештеног благослова за преписивачки рад.

Што се тиче времена њиховог преписивања, сви припадају првој половини XIX века. Најстарији Требник је из 1808. године.¹³⁴⁵ а најмлађи 1845. године.¹³⁴⁶ За два требника година преписивања није прецизно утврђена. Грабовачки је датиран приближно у 1835. годину, док је за шиклушки оквирно утврђена прва четвртина XIX века.

На коначни њихов састав утицали су, с једне стране, конкретне богослужбене потребе, а с друге, недостатак одговарајућих богослужбених књига. Кад је реч о првих пет требника, преписаних од 1808–1818, тешко је закључити са којег су конкретног предлошка последовања могла да буду преписана. То би могао да буде неки од штампаних српских, руских или малоруских издања XVII или XVIII века. Преписивачима других пет млађих рукописних требника, преписаних у периоду од 1832–1845, већ су била доступна и млађа издања штампаних српских требника. Међутим, кад јер реч о Молитвослову из 1845. године, јасно је, према запису у њему, да је као предлог узет Требник Петра Могиле.¹³⁴⁷ Значајно питање на које још немамо одговор, а то ће показати време, да ли је 1845. година истовремено граница после које требници у Карловачкој митрополији више нису били преписивани?

Табела 3: Преглед рукописних богослужбених књига
Карловачке митрополије у XIX веку

Редни број	Врста богослужбене књиге	Скриптор	Место преписивања	Време преписивања
1.	Требник (БМС РР II 86)	Живко Пешић	Земун	1808.
2.	Служебник (Крка 32)	Јеромонах Спиридон Симић	Манастир Крка	1808.
3.	Служебник (Крка 33)	Јеромонах Спиридон Симић	Манастир Крка	1809
4.	Јеванђелистар (БСП Рс 469)	Архимандрит Прокопије Болић	Манастир Раковац	1814.
5.	Требник (БМС РР III 18)	X	Марадик	1816.
6.	Требник (НБС АРХ Рс 106)	Јеромонах Давид Поповић	Манастир Крушедол	1817.
7.	Требник (Ириг)	Јеромонах Арон Георгијевић	Манастир Бојани	1817.
8.	Требник (БМС РР III 17)	Свештеник Ђорђе Иванић	Госпођинци	1818.
9.	Архијерејски чиновник (НБС АРХ Рс 466)	X	X	1821.

¹³⁴⁵ Требник (1808), БМС РР II 86.

¹³⁴⁶ Молитвослов (Требник) (1845), БСП Рс 360.

¹³⁴⁷ Код Срба је Могилин Требник био у употреби у многим местима, између осталог и у манастирима Гргетегу и Ремети. Видети: Вукашиновић, *Барокна теологија*, 301. Цитирано према: Бодин Вуксан, „Покајање и исповед код Срба у религиозној литератури у графици 18. века“, *Зборник филозофског факултета*, серија А: Историјске науке, књ. 17 (1991): 257.

10.	Јеванђеље по Матеју, Марку, Луки и Јовану (ДП 21/1–2)	Лука Милованов	Будим	1823.
11.	Службеник (ПБР 158)	Архимандрит Димитрије Крстић	Манастир Крушедол	1830.
12.	Службеник (МСПЦ 716)	Јеромонах Митрофан Алкић	Манастир Хоново	1830.
13.	Осмогласник (БМС РР II) 97	Гаврило Тодоровић	Х	1834.
14.	Требник додателни (ГР 33)	Клирик Атанасије Плавшић	Манастир Грабовац	Око 1835.
15.	Требник (БМС РР III 16)	Јеромонах Митрофан Алкић	Манастир Гргетег	1840.
16.	Требник (БМС РР III 57)	Павле Јовановић	Илок	1840.
17.	Молитвослов (Требник) (БСП Рс 360)	Свештеник Јован Богдановић	Дивосел	1845.
18.	Катавасија (БМС РР I 58)	Учитељ Светозар Бајић	Сириг	1871–1872.
19.	Архијерејски требник (НБС Рс 100)	Х	Х	XIX век
20.	Ручна књига Стефана Станковића (БСП Рс 182)	Х	Х	XIX век
21.	Требник (ШИК 4)	Х	Х	XIX век, прва четвртина

2. ШТАМΠΑРСТВО И ШТАМПАНЕ БОГОСЛУЖБЕНЕ КЊИГЕ

А. Штампарије и штампари српских богослужбених књига

Штампарство и књижевство као један од начина дистрибуције књига одиграли су значајну улогу у мисионарској делатности Цркве у Карловачкој митрополији. У XIX веку дошло је до њихове експанзије, што је допринело, с једне стране, штампању и прештампавању богослужбених књига и, с друге, умножавању литературе духовног садржаја за потребе верног народа. Главне препреке штампању српских књига у XVIII и XIX веку представљали су хабзбуршка власт и чињеница да су власници штампарија били странци.¹³⁴⁸ Карловачки митрополит Павле Ненадовић је још 1750. године молио Илирску дворску депутацију у Бечу за дозволу да отвори штампарију у фрушкогорском манастиру Раковцу. Одговорено му је „да се "Рацима" не може дозволити да штампарију оснују где они хоће, а понајмање у неком православном манастиру (...) већ само у неком месту где би штампарија била под сталном присмотром Католичке цркве“.¹³⁴⁹

Познато је да је дуго искључиви монопол на штампање књига¹³⁵⁰ имала приватна штампарија Јозефа Курцбека у Бечу. Он га је добио Привилегијом царице Марије Терезије 14. фебруара 1770. године.¹³⁵¹ Његова типографија једина је тада могла да штампа ћирилска издања, будући да је поседовала ћирилски слог.¹³⁵² У почетку Србима нису давали дозволе за типографски рад. Емануил¹³⁵³ Јанковић и Дамјан Каулици¹³⁵⁴ поднели су молбе властима да им дозволе отварање српске штампарије у Новом Саду.¹³⁵⁵ Јанковић је молбе упућивао представницима Жупаније бачке,¹³⁵⁶ и Српском народно-црквеном сабору у Темишвару 1790. године.¹³⁵⁷ Од Илирске дворске канцеларије у Бечу тражио је одобрење за штампање православног молитвеника на грчком језику, али одговор никада није добио.¹³⁵⁸ Градски магистрат у Новом Саду издао му је одобрење само за књижару, у којој су трговци продавали француске и немачке књиге.¹³⁵⁹ Међутим, не одустајући од своје намере, Јанковић је отпочео штампање књига намењених Србима на немачком језику.¹³⁶⁰ Био је свестрана личност, научни радник, драматург, преводилац, један од првих српских природњака XVIII века и

¹³⁴⁸ Јакшић, *Историја српских библиотека 1801–1850*, 7.

¹³⁴⁹ Дејан Медаковић, *Срби у Бечу*, 96.

¹³⁵⁰ Димитрије Е. Стефановић, „Публикације духовне садржине из штампарије пештанског универзитета крајем XVIII и у првој половини XIX века“, *Календар Српске православне патријаршије, Црква* (2000): 71.

¹³⁵¹ Медаковић, *Срби у Бечу*, 96. Лазар Плавшић тврди да је то било 1769. г. Сравни: Лазар Плавшић, *Српске штампарије од краја XV до половине XIX века* (Београд: Београдско-графички завод, 1959), 264.

¹³⁵² Стефановић, „Публикације духовне садржине из штампарије пештанског универзитета крајем XVIII и у првој половини XIX века“, 71.

¹³⁵³ У литератури и периодици помиње се под именом Емануел, Емануил и Емануило.

¹³⁵⁴ Дамјан Стефановић Каулици је од 1780. г. у Новом Саду продавао руске црквене и српске школске књиге штампане у Бечу. Према каталогу из 1804. г. у књижари је имао 161 примерак разних црквених, молитвених, историјских и школских славеносрпских и словенских књига. Петар Јоновић, *Књижаре Новог Сада 1790–1990* (Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада, 1991), 19.

¹³⁵⁵ Павле Ивић и Митар Пешикан, „Српско штампарство“ у *Историја српске културе* (Горњи Милановац: Дечје новине; Београд: Удружење издавача и књижара Југославије, 1996), 144–145.

¹³⁵⁶ *Писмо представника бачке Жупаније Краљевском угарском намесничком већу (27. 5. 1790)*, Рукописно одељење Матице српске (РОМС) 10799.

¹³⁵⁷ *Писмо Емануила Јанковића Темишварском сабору (15. 9. 1790)*, РОМС 10799.

¹³⁵⁸ Душан Попов, „Емануил Јанковић (1758–1792)“, у *Знаменити књижари и издавачи Новог Сада: Емануил Јанковић, браћа Поповић, Арса Пајевић, Лука Јоцић, Светозар Огњановић, Владимир Лежмирац* (Нови Сад: Новосадски клуб; Ветерник: Добра вест, 1993), 19.

¹³⁵⁹ Попов, *Срби у Војводини* 3, 406.

¹³⁶⁰ Плавшић, *Српске штампарије од краја XV до половине XIX века*, 280.

следбеник просветитељских идеја Доситеја Обрадовића. Преминуо је 1791. године у Суботици.¹³⁶¹ Када је годину дана касније у Бечу умро Јозеф Курцбек, његову штампарију откупио је српски новинар Стефан Новаковић.¹³⁶² После финансијског краха,¹³⁶³ Новаковић је издавачка права продао Универзитету у Пешти. Из Беча је 1796. године штампарија премештена у Будим¹³⁶⁴ под називом „Славеносерпска, валахијска и источних језиков типографија Краљевског универзитета“.¹³⁶⁵ Овим је Будим постао нови центар српске културе и штампања српских богослужбених књига. Часослов је, на пример, штампан: 1806, 1815, 1824, 1827, 1832, 1836, 1838, 1841, 1846, 1851, 1852, 1854, 1855, 1857 и 1863.¹³⁶⁶ Псалтир је штаман у 11 различитих издања, године: 1809, 1815, 1817, 1822, 1825, 1829, 1832, 1838, 1846, 1854. и 1855.¹³⁶⁷ У будимској типографији у XIX веку, за потребе српског богослужења, објављени су Требник (1821),¹³⁶⁸ Службеник (1825)¹³⁶⁹ и једна Катавасија¹³⁷⁰ (1855).¹³⁷¹ Псалтири су штампани у Пешти 1864¹³⁷² и 1865. године.¹³⁷³

Дозволу за отварање приватне штампарије у Бечу, са ограниченим штампарским правом, 1819. године добио је српски дипломата, новинар и типограф Димитрије Давидовић. Радила је у врло тешким условима свега две године. Аустројска власт ју је затворила, а Давидовић је прешао у Србију.¹³⁷⁴

„Србску типографију“ хтели су у Трсту да отворе књижевник Јоаким Вујић и Викентије Ракић (1750–1818) игуман манастира Фенек.¹³⁷⁵ Потоњи је 1803. године помоћ затражио од митрополита Стефана Стратимировића.¹³⁷⁶ Књиге је штампао у Венецији, код Грка Теодосија Пана.¹³⁷⁷ Идеју о српској штампарији покренуо је и Доситеј Обрадовић. Он је

¹³⁶¹ Према Лазару Плавшићу, Јанковић је умро 1792. године, Сравни: Плавшић, *Српске штампарије од краја XV до половине XIX века*, 280.

¹³⁶² У молби цару Новаковић истиче да „жели да штампа добре књиге и без погрешака и уз јефтинију цену, како би конкурисао сличним књигама које се увозе из Русије“. Видети: Медаковић, *Срби у Бечу*, 93.

¹³⁶³ Ивић, Пешикан, „Српско штампарство“, 144.

¹³⁶⁴ Драган Јаковљевић, „Пештанске деценије Матице Српске“, *Мегатренд ревија* бр. 1 (2017): 224.

¹³⁶⁵ Стефановић, „Публикације духовне садржине из штампарије пештанског универзитета крајем XVIII и у првој половини XIX века“, 75.

¹³⁶⁶ *Српске књиге БМС*, 1801–1867, Том 3, 287–297.

¹³⁶⁷ *Српске књиге БМС*, 1801–1867, Том 2, 459–469.

¹³⁶⁸ *Требник*, Будим 1821, БМС Р19 Ср I 504.

¹³⁶⁹ *Службеник*, Будим 1825, БМС Р19 Ср III 384.

¹³⁷⁰ Према Допису епископа будимског Георгија Зубковића из 1915. г., у Будиму су штампане Катавасије 1824. и 1832. г. Ових двају издања, међутим, нема у Каталогу старих и ретких књига Библиотеке Матице српске у Новом Саду.

¹³⁷¹ *Српске књиге БМС*, 1801–1867, Том 1, 555.

¹³⁷² *Српске књиге БМС*, 1801–1867, Том 2, 456.

¹³⁷³ Исто, 459.

¹³⁷⁴ Јакшић, *Историја српских библиотека 1801–1850*, 9.

¹³⁷⁵ У манастиру Фенек закалуђерио га је 9. априла 1786. игуман Софроније Стефановић. Био је игуман манастира Фенек од 1799. до 1810. Служио је при цркви Светог Спиридона у Трсту, где се бавио богословским радом и црквеном књижевношћу. У Београд је прешао 1811. године, радећи као професор у новооснованој Богословији. Један је од најчитанијих писаца с почетка XIX века и најплоднији писац Доситејевог времена. Написао је, између осталог, „Правило молебное ко пресвјатој Богородици и преподобнеј Параскеви сербској“. Видети опширније: Радован Грандић, „Вићентије Ракић Живот и рад“, *Гласник Историског друштва у Новом Саду* књига VIII, свеска 1 (1935): 10–20; Драган Павловић, „Вићентије Ракић – II дела“ књига VIII, свеска 3 (1935): 360–370.

¹³⁷⁶ Јакшић, *Историја српских библиотека 1801–1850*, 11.

¹³⁷⁷ Међу његовим одштампаним књигама у XIX веку налазиле су се и оне намењене цркви и лаичкој побожности, на пример: „Хранилиште душе“, преведено са грчког језика и штампано 1800. године, „Кратко настављење о исповести и молитви“ (1801), „Житије светог великомученика, чудотворца и мироточца Јована Владимира цара српскога“ (1802), „Правило у светима Оца нашег Спиридона Архиепископа Тримидунског чудотворца“, преузето из Минеја и других грчких превода (1802), у стиховима „Житије праведног Јосифа прекрасног“ (1804). Међу насловима су и Ракићева „Лествица има педесет степеница“, „О молитви, посту и милостињи“ (1805), „Слово о поштовању цркве“ са приложеном молитвом исповедања Богу, дело светог Димитрија Ростовског чудотворца (1807) и „Житије светог оца нашег Василија Великог архиепископа Кесарије Кападокијске“ (1886). У штампарији Дамјана Каулиција 1803. штампано је у стиховима „Житије светог великомученика Јевстатија Плакиде и Светога

из Трста 9. марта 1805. године у писму Петру Петровићу Његошу изразио жељу да негде подигне училиште и установи мању штампарију за потребе школе и целе српске нације. Притом је Доситеј мислио на наставак традиције старог српског штампарства и Божидача Вуковића Подгоричанина,¹³⁷⁸ који је желео да своју штампарију у Млечима пренесе на српско тло. Доситеј, међутим, није успео да реализује своју замисао јер је умро 1811. године.¹³⁷⁹ Преса је купљена у Петербургу и 24. маја 1831. донета у Београд,¹³⁸⁰ а с њом се радило под именом Књажеско-српска књигопечатња.¹³⁸¹ У њој су 1833. године почеле припреме за штампање црквених књига, што је, уз штампање школских књига, требало да буде њен преваходни циљ.¹³⁸² Потреба за црквеним књигама била је велика. На пример, свештеници православних цркава у Србији и Бугарској су из штампаних књига преписивали молитве и стихире и један другом их слали.¹³⁸³ Од 1833. године штампарија је премештена у Крагујевац, где је радила до половине јуна 1835. Главни део њеног рада био је усмерен на штампање часослова. Исти је одштампан 1834,¹³⁸⁴ а не марта 1835. године, како је навео Александар Арнаутовић.¹³⁸⁵ Штампарија је касније враћена у Београд.¹³⁸⁶

Према штампарској традицији, свака богослужбена књига на уводној страници објављивала је име архијереја чијим благословом је штампана. Најчешће је то био карловачки митрополит, или други епископ који је својим ауторитетом сведочио исправност садржаја богослужбене књиге. Често је посебном напоменом наглашавано одобрење власти за штампање књиге. Власт је именовала и посебне цензоре, са задатком да контролишу њихово објављивање. Као дугогодишњи цензор помиње се пештански адвокат Георгије Петровић.¹³⁸⁷ За сва издања будимских богослужбених књига благослов су давали карловачки митрополити Стефан Стратимировић, Стефан Станковић и Јосиф Рајачић. Према истраживању историчара Љубомира Дурковића Јакшића¹³⁸⁸ који је „српске библиотеке приказао у поодмаклом стадију њиховог развитка“,¹³⁸⁹ изузев Будима, штампарије у којима су објављиване српске књиге налазиле су се још у следећим местима: Карловцу (од 1830), Новом Саду (1831–1848. и од 1850), Београду (1831–1835), Цетињу (од 1834), Задру (од 1838), Суботици (од 1846), Сремским Карловцима (1848–1849), Загребу (од 1848), Земуну (1849–1850) и Панчеву (1850).¹³⁹⁰ Стране штампарије радиле су у Венецији – Млечима, Бечу, Санкт Петербургу, Лајпцигу, Темишвару, Трсту, Одеси, Сегедину и Москви.¹³⁹¹ Штампане многих књига у Венецији везано је за личност Јефте Поповића, родом из Сремских Карловаца, који је завршио Карловачку гимназију и богословију. На захтев Српске општине у Трсту, митрополит Стефан Стратимировић послао га је тамо за учитеља 1819. г. Захваљујући његовим личним везама и контактима са богатим српским трговцима и новчаној помоћи, своја дела објављивали су Захарије Орфелин,

Спиридона чудотворца“ и „Житије Стевана Првовенчаног“ (1813). Видети: Стојан Новаковић, *Српска библиографија за новију књижевност 1741–1867* (Београд: Српско учено друштво, 1869), 53–73.

¹³⁷⁸ О Божићу Вуковићу и његовој штампарији више у: Ратко Хрваћанин, *Историјско-богословска анализа српских штампаних литургијара из XVI века* (Београд – Врњци: Православни богословски факултет 2017), 100–104.

¹³⁷⁹ Александар Арнаутовић, *Штампарије у Србији у XIX веку* (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1912), 5–7.

¹³⁸⁰ Исто, 28.

¹³⁸¹ Исто, 30.

¹³⁸² Исто, 35.

¹³⁸³ Исто, 37.

¹³⁸⁴ Видети: *Часослов*, Крагујевац 1834, НБС II 138; С. Новаковић, *Српска библиографија за новију књижевност 1741–1867*, 184.

¹³⁸⁵ Арнаутовић, *Штампарије у Србији у XIX веку*, 42.

¹³⁸⁶ Исто, 43.

¹³⁸⁷ Стефановић, „Публикације духовне садржине из штампарије пештанског универзитета крајем XVIII и у првој половини XIX века“, 75.

¹³⁸⁸ Подсећамо да је о овом врском историчару у Никшићу 10. јуна 2017. одржан научни скуп под називом: „Др Љубомир Дурковић Јакшић – живот и научно стваралаштво“.

¹³⁸⁹ Денић, *Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. века*, 62.

¹³⁹⁰ Јакшић, *Историја српских библиотека 1801–1850*, 7.

¹³⁹¹ Исто, 7.

Павле Соларић и Доситеј Обрадовић.¹³⁹² Доситеј и Вук Караџић своја дела објављивали су у штампарији Берна Таухница јуниора у Лајпцигу.¹³⁹³ У Будиму је као издавач успешно радио један од најзанимљивијих српских културних радника Јосиф Миловук, који је између 1827. и 1831. године штампао књиге, док је у Сентандреји радио Герг Јакшић.¹³⁹⁴ Монопол је изгубио оног момента када је 1831. године из Русије у Кнежевину Србију, у Београд, увезена¹³⁹⁵ такозвана „Књажевска српска печатња“.¹³⁹⁶ Тај моменат био је пресудан за одлуку аустријске власти да Србима у Монархији најзад дозволе да имају сопствену штампарију.¹³⁹⁷ 1836. године отворена је Цесарско-краљевска привилегована штампарија Павла Јанковића,¹³⁹⁸ синовца поменутог Емануила Јанковића. Одобрење је добио 1841. године и Јован Каулици,¹³⁹⁹ син Константина Каулиција, па су обојица радили у Новом Саду од 1843. године.¹⁴⁰⁰ Константин је, као и његов отац Дамјан, у књижари продавао: Нови завет, Библију, Тумачење Јеванђеља, Страсно Јеванђеље, Србљак, Пентикостар, Минеј празнични, Псалтир с последовањем, Октоих у 2 дела и Триод посни. Престоно Јеванђеље у кадифи било је најскупље (80 форинти), док су цене осталих црквених књига биле знатно ниже. На пример, Страсно Јеванђеље 2 форинте, Србљак 8 форинти, Пентикостар 20 форинти, а Триод посни 24 форинте.¹⁴⁰¹

Према Илариону Руварцу, епископ темишварски Пантелејмон Живковић (1839–1851)¹⁴⁰² предложио је 1839. године да се у једном манастиру отвори штампарија, по узору на бечке школе. За потребе клирикалних школа штампала би катихизисе, „књиге благочестија“, али и све црквене књиге за Србе и Влахе.¹⁴⁰³ Тако не би морали „скупо плаћати и с толикима погрјешкама добијати, и проче богословске књиге за свештенство и побожне и молитвене књижице за Христиане с мањом ценом“.¹⁴⁰⁴ При том, Живковић је навео пример Јермена у Бечу и Венецији који су имали своје типографије и одатле по целој Азији слали побожне и молитвене књиге.¹⁴⁰⁵

Дозволу за штампање српских књига 1847. г. добио је Данило Медаковић,¹⁴⁰⁶ који је штампарију исте године откупио од наследника Емануила Јанковића.¹⁴⁰⁷ Због Револуције 1848/49. морао ју је преместити, најпре у Сремске Карловце, а потом у Земун и на крају у Нови Сад.¹⁴⁰⁸ У њој су, између осталог, с благословом епископа бачког Платона Атанацковића одштампани Псалтир 1857. године, Октоих 1858, старозаветне књиге Товита, Јудите, Естире и Јова. Епископ бококторски Герасим Петрановић штампао је овде књигу „Побожна размишљања при слушању свете литургије“ (1853) која је током XIX века више пута прештампавана у новосадским штампаријама Данила Медаковића, Игњата Фукса и М. Димитријевића.¹⁴⁰⁹ Медаковић је 1859. године штампарију продао бачком епископу Платону

¹³⁹² Злата Бојовић, „Дубровник у српској књижевности“, *Отисак из Гласа CDXXVII Српске академије наука и уметности*, Одељење језика и књижевности, књ. 30 (2017): 32.

¹³⁹³ Јакшић, *Историја српских библиотека...*, 7.

¹³⁹⁴ Плавшић, *Српске штампарије од краја XV до половине XIX века*, 45

¹³⁹⁵ Поповић, *Срби у Војводини* 3, 167.

¹³⁹⁶ Касније преименована у Државна штампарија, а данас Београдски издавачко-графички завод.

¹³⁹⁷ Поповић, *Срби у Војводини* 3, 168.

¹³⁹⁸ Душан Поповић тврди да је Јанковић од аустријских власти добио дозволу 23. јануара 1837. године. Упореди: Поповић, *Срби у Војводини* 3, 168.

¹³⁹⁹ Ивић и Пешикан, „Српско штампарство“, 144.

¹⁴⁰⁰ Јакшић, *Историја српских библиотека 1801–1850*, 10.

¹⁴⁰¹ Денић, *Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. века*, 227.

¹⁴⁰² Вуковић, *Српски јерарси...*, 393.

¹⁴⁰³ Иларион Руварац, *Шта се и како се и с које се стране после покушавало, да се и код нас оснује Семинарија за кандидате свештеничког реда?* (Нови Сад: Штампарија А. Пајевића, 1887), 39.

¹⁴⁰⁴ Исто, 39.

¹⁴⁰⁵ Исто, 39.

¹⁴⁰⁶ Поповић, *Срби у Војводини* 3, 168.

¹⁴⁰⁷ Баџац, *Радионица и трговина црквених утвари у Николе Ивковића у Новом Саду*, 31.

¹⁴⁰⁸ Јакшић, *Историја српских библиотека 1801–1850*, 10.

¹⁴⁰⁹ Исто, 10.

Атанацковићу, а он је 1865. поклонио новосадској Српској великој гимназији. Продата је 1870. др Јовану Суботићу.¹⁴¹⁰

Епископска књигопечатња, односно потоња Платонова штампарија, под чијим је називом била у власништву Српске велике гимназије новосадске као Митрополитско-гимназијална типографија (1860–1870) у Новом Саду, објављивала је богослужбене књиге. Осмогласник је штампан 1853,¹⁴¹¹ 1858,¹⁴¹² 1860,¹⁴¹³ 1866.¹⁴¹⁴ Апостоли и Јеванђеља у празничне и недељне дане преко целе године, у преводу Платона Атанацковића, штампани су од 1860–1897. у пет издања у Новом Саду (1860,¹⁴¹⁵ 1862,¹⁴¹⁶ 1868,¹⁴¹⁷ 1870,¹⁴¹⁸ 1881¹⁴¹⁹) два у Панчеву (1880,¹⁴²⁰ 1894¹⁴²¹) и једно у Великој Кикинди (1897¹⁴²²). Употребљавани су у богослужењу све до Другог светског рата.¹⁴²³ У Платоновој штампарији у периоду од 1868–1870. године излазио је лист за црквене, школске и народне потребе – „Беседа“. Међу најзначајнијим издавачима српских књига постала је Матица српска, основана 1826. године¹⁴²⁴ и пресељена из Пеште у Нови Сад 1864.¹⁴²⁵

Када је после Револуције 1848. године Будимска штампарија престала са радом, дошло је до потпуне либерализације српског издаваштва. Ради поређења, према „Српској библиографији“ Стојана Новаковића, у првој деценији XIX века објављене су свега 194 српске књиге. Већ у четвртој деценији тај број био је много већи и износио је 386 наслова, а у шестој деценији чак 670. Тиме је био трасиран пут модерном и нормалном развоју српског штампарства.¹⁴²⁶

Према статистичким подацима Јована Скерлића, од 1800–1820. године штампано је годишње, у просеку, 19 књига. Од 1820–1830. године – 23 књиге, а од 1830–1850. године – 45 наслова. У временском раздобљу од 1800–1850. године објављено је преко 1400 књига, што је у односу на XVIII век, када је одштампано непуних 220 српских књига, неупоредиво више. Заједно са повећањем броја наслова растао је и тираж. На крају XVIII века српске књиге објављиване су у свега 300 до 400 примерака. Око 1820. тај број износи од 600 до 800, а деценију касније поједине књиге штампају се у тиражу од 2000 примерака.¹⁴²⁷ Резултати истраживања Љубомира Јакшића кажу да је у 21 граду, у првој половини XIX века, укупно одштампано 1804 књиге.¹⁴²⁸

Једна од запаженијих у XIX веку била је јерменска штампарија бечке Конгрегације мехитариста. Радила је у континуитету више од два века.¹⁴²⁹ Помињемо је зато што је имала

¹⁴¹⁰ Бањац, *Радионица и трговина црквених утвари у Николе Ивковића у Новом Саду*, 31.

¹⁴¹¹ *Осмогласник*, Нови Сад 1853, БМС Р19 СрI 457, у *Српске књиге БМС*, 1801–1867, Том 2, 299.

¹⁴¹² *Осмогласник*, Нови Сад 1858, БМС Р19 СрII 937, у *Српске књиге БМС*, 1801–1867, Том 2, 300.

¹⁴¹³ *Осмогласник*, Нови Сад 1860, БМС Р19 СрII 939, у *Српске књиге БМС*, 1801–1867, Том 2, 300.

¹⁴¹⁴ *Осмогласник*, Нови Сад 1866, БМС Р19 СрII 943, у *Српске књиге БМС*, 1801–1867, Том 2, 302.

¹⁴¹⁵ *Апостоли и јеванђеља у Празничне и Недељне дане преко целе године*, Нови Сад 1860, БМС Р19Ср III 23, у *Српске књиге Библиотеке Матице српске*, 1801–1867, Том 2, 302.

¹⁴¹⁶ *Апостоли и јеванђеља у Празничне и Недељне дане преко целе године*, Нови Сад 1862, БМС Р19Ср II 70, у *Српске књиге Библиотеке Матице српске*, 1801–1867, Том 2, 302.

¹⁴¹⁷ *Апостоли и јеванђеља у Празничне и Недељне дане преко целе године*, Нови Сад 1868, БМС Поп. II 90.

¹⁴¹⁸ *Апостоли и јеванђеља у Празничне и Недељне дане преко целе године*, Нови Сад 1870, БМС М II 5819.

¹⁴¹⁹ *Апостоли и јеванђеља у Празничне и Недељне дане преко целе године*, Нови Сад 1881, БМС III 42179.

¹⁴²⁰ *Апостоли и јеванђеља у Празничне и Недељне дане преко целе године*, Панчево 1880, БМС III 16981.

¹⁴²¹ *Апостоли и јеванђеља у Празничне и Недељне дане преко целе године*, Панчево 1894, БМС III 6932.

¹⁴²² *Апостоли и јеванђеља у Празничне и Недељне дане преко целе године*, Кикинда 1897, БМС III 95.

¹⁴²³ Сава Вуковић, „Архипастирство епископа Платона Атанацковића”, *Зборник радова научног скупа посвећеног епископу Платону Атанацковићу* (Нови Сад: ВАНУ, Матица српска, Епархија шумадијска, Епархија бачка, 1991), 18.

¹⁴²⁴ Живан Милисавац, *Историја Матице српске, први део 1826–1864* (Нови Сад: Матица српска, 1986), 131.

¹⁴²⁵ Исто, 901.

¹⁴²⁶ Ивић и Пешикан, „Српско штампарство“, 145.

¹⁴²⁷ Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности* (Београд: 1914), 134.

¹⁴²⁸ Јакшић, *Историја српских библиотека 1801–1850*, 14.

¹⁴²⁹ Мехитаристи, јерменски католички редовници бенедиктинскога реда. Основао их је 1701. у Пери (Цариград) Мехитар (јерменски = тешић, учитељ), а потврдио 1711. Климент XI. Развијају мисионарски рад и

српска ћирилична слова,¹⁴³⁰ па су испод њене пресе током XIX века излазиле многе српске књиге. Са јерменским манастиром у Бечу пријатељске везе успоставио је после Првог српског устанка Вук Караџић, објављујући у њој своја дела, између осталог и превод Новог завета, 1847. године.¹⁴³¹ Платон Атанацковић овде је штампао књиге: Архиепископска поука презвитеру при рукоположењу (1857), Училишна и домаћа Библија (1857),¹⁴³² Аналитика – писма његовом блаженству господину патријарху Јосифу Рајачићу од 22. новембра 1849, епископу Платону Атанацковићу послата (1850).¹⁴³³

У другој половини XIX века појавило се више великих књижара, штампара и издавача. У Панчеву је од 1850. године радила штампарија Јована Каулиција.¹⁴³⁴ У Новом Саду су Браћа Поповић у својој радњи, поред икона,¹⁴³⁵ продавали и богослужбене књиге.¹⁴³⁶ Цркви у Сантову они су 1899. године поклонили 1200 књига и иконе у вредности од 270 форинти.¹⁴³⁷ Лука Јоџић штампао је: Часослов за народне школе (1893),¹⁴³⁸ Литургику Ђоке Милића (1899),¹⁴³⁹ Катавасију (1901),¹⁴⁴⁰ Апостол за све недељне и празничне дане (1902)¹⁴⁴¹ и друге књиге. Његова штампарија издавала је дела драмске књижевности духовног садржаја, задужујући тиме српску позоришну културу као ретко који издавач тог времена. Међу делима те врсте је Жртва Аврамова, коју је са грчког језика превео свештеномонах Вићентије Ракић.¹⁴⁴² Светозар Огњеновић штампао је, између осталог, црквена и богословска дела¹⁴⁴³ и житија светих.¹⁴⁴⁴ У штампарији М. Димитријевића у Новом Саду одштампан је 1887. годин, с благословом патријарха Германа Анђелића, Дополнителни Требник проте Василија Николајевића,¹⁴⁴⁵ а потом и Велики типик (1892).¹⁴⁴⁶

Традицију новосадског штампарства и књижарства наставио је Арса Пајевић (1841–1905). Пресу је купио од књижевника Јована Суботића.¹⁴⁴⁷ Остао је упамћен као „свестрано образован и културан“ човек радозналост духа и различитих интересовања.¹⁴⁴⁸ Имао је успеха са популарним издањима за народ, чиме је унапређивао српску просвету. Поред наведених издања „Апостола и Еванђеља за празничне и недељне дане“ Платона Атанацковића, штампао је многе листове, међу којима су и познати црквени: „Глас истине“ (1884–1889) и

рад на очувању јерменске књижевне културе. Место боравка било им је од 1717. године на отоку Сан Лазаро, где штампају дела јерменских летописаца и историчара. Потом су седиште преместили у Трст 1773. године, а у Бечу су од 1810. Штампарију су отворили 1811, а већ 1818. штампарија је имала руско-српска слова. Штампарија Конгрегације мекхитариста је једина установа у историји јерменског књигоиздања која је тако дуго функционисала. Видети: Милан Шевић, „Штампарија јерменског манастира“, *Летопис Матице српске* година ХСVII, књига 301 (1922/23): 13–23; Бабкен Симоњан, „Књига као култ и духовна храна“, *Глас библиотеке* бр. 18 (2012): 51–66.

¹⁴³⁰ Симоњан, „Књига као култ и духовна храна“, 59.

¹⁴³¹ Шевић, „Штампарија јерменског манастира“, 14.

¹⁴³² Симоњан, „Књига као култ и духовна храна“, 59.

¹⁴³³ Шевић, „Штампарија јерменског манастира“, 17.

¹⁴³⁴ Јакшић, *Историја српских библиотека 1801–1850*, 10.

¹⁴³⁵ Бањац, *Радионица и трговина црквених утвари у Николе Ивковића у Новом Саду*, 51.

¹⁴³⁶ *Каталог српске књижаре браће М. Поповића у Новом Саду* (Нови Сад: 1883), 24.

¹⁴³⁷ „Допис, у Сантову 2. маја 1899. године“, *Српски Сион* година IX, бр. 19 (1899): 305.

¹⁴³⁸ П. Јоновић и др., *Знаменити књижари и издавачи Новог Сада*, 120.

¹⁴³⁹ Исто, 131.

¹⁴⁴⁰ Исто, 124.

¹⁴⁴¹ Исто, 118.

¹⁴⁴² Исто, 29.

¹⁴⁴³ Исто, 208–209.

¹⁴⁴⁴ Исто, 203.

¹⁴⁴⁵ *Дополнителный Требникъ изъ разныхъ книгъ собраннае и на свѣтъ издавнае трудомъ и иждивеніемъ Иереа Василиа Николаевича пароха Ирижскаго* (Нови Сад, 1887).

¹⁴⁴⁶ Василије Николајевић, *Велики типик то јест Устав црквени који садржи правила сваке поједине службе, свих празника Христових (Господских) Богородичних и светих, као и правила из триода постног и цветног и других чинодејства црквених* (Нови Сад: 1892).

¹⁴⁴⁷ Бањац, *Радионица и трговина црквених утвари у Николе Ивковића у Новом Саду*, 31.

¹⁴⁴⁸ Јоновић, *Знаменити књижари и издавачи Новог Сада*, 70.

„Српски Сион“, прве, 1891. године његовог излагања.¹⁴⁴⁹ Издао је и „Кратки типик или Црквено правило за ученике учитељске школе“ (1892) које је по Великом црквеном типичу израдио Јован Петровић.¹⁴⁵⁰

Штампарију Арсе Пајевића, најстарију у Новом Саду,¹⁴⁵¹ купио је Ђорђе Ивковић, рођени Сомборац,¹⁴⁵² надарен и предузимљив штампар, књиџар и издавач. Радио је као трговачки путник за браћу Поповић и продајом српских књига и разних црквених артикала ширио је културу и будио српску националну свест.¹⁴⁵³ Заједно са знаменитим новосадским издавачем Луком Јоцићем, постао је сувласник фирме.¹⁴⁵⁴ Штампарију Ђорђа Ивковића, са књиговезницом и папирницом, наследио је његов млађи син Арса који се, између осталог, бавио рестаурацијом књига. Након Другог светског рата су му национализоване.¹⁴⁵⁵

Једна од познатијих штампариија у Карловачкој митрополији радила је у Панчеву, у власништву браће Каменка и Павла Јовановића. На српски простор пренели су штампарска искуства великих европских градова. У овој штампариији, између осталог, штампане су и богослужбене књиге: Нова катавасија (1877),¹⁴⁵⁶ Велика православна катавасија (1879),¹⁴⁵⁷ Мала катавасија (1892),¹⁴⁵⁸ треће издање Молитвеника на потребу православним Српкињама (1876),¹⁴⁵⁹ Апостоли и јеванђеља: недељна и празнична преко целе године,¹⁴⁶⁰ Часослов (1880),¹⁴⁶¹ Молитвеник на потребу православним српским ученицима (1885)¹⁴⁶² и друге.

Епископску штампариију желео је да оснује у Карловцима 1826. године епископ горњокарловачки Лукијан Мушицки.¹⁴⁶³ Међутим, иницијативу за оснивање Српске манастирске штампариије у Карловачкој митрополији покренуо је 1830. године далматински епископ Јосиф Рајачић. У писму грофу Саурау, Рајачић је навео да је штампање богослужбених књига могуће само уколико би карловачки митрополит благословио да одштапају „једнаке књиге у једном фрушкогорском манастиру“.¹⁴⁶⁴ Да би се прекинула дугогодишња зависност од Будимске штампариије, та могућност размотрена је и деценију касније.¹⁴⁶⁵ Према писању владике Никанора Грујића, професор мађарског језика у новосадској гимназији Јован Чокор, 1852. године у Бечу је учио штампарски занат да би се спремио за управитеља митрополијске штампариије коју је Рајачић желео да отвори у Карловцима. Чокор се касније замонашио добивши име Јулијан, неко време управљао је митрополијском штампариијом, а онда је постао игуман манастира Грабовац.¹⁴⁶⁶

Патријарх Рајачић отворио је у Карловцима Митрополитско-гимназијалну типографију 1858. године, а освештао је 6. априла епископ будимски Арсеније Стојковић.¹⁴⁶⁷

¹⁴⁴⁹ Исто, 70.

¹⁴⁵⁰ Јован Петровић, *Кратки типик или Црквено правило: за ученике учитељске школе* (Нови Сад: 1892).

¹⁴⁵¹ Сматра се да је припадала Емануилу Јанковићу, који ју је 1789. године купио у Лајпцигу од Христијана Тајбла. Видети: Бањац, *Радионица и трговина црквених утвари у Николе Ивковића у Новом Саду*, 31.

¹⁴⁵² Исто, 33.

¹⁴⁵³ Исто, 22.

¹⁴⁵⁴ Исто, 24.

¹⁴⁵⁵ Исто, 34.

¹⁴⁵⁶ Жарко Војновић, *Из Спарте светлост то јест Живот и подвизи Каменка и Павла Јовановића* (Панчево: Градска библиотека Панчево, 2010), 352.

¹⁴⁵⁷ Исто, 361.

¹⁴⁵⁸ Исто, 470.

¹⁴⁵⁹ Исто, 349.

¹⁴⁶⁰ Исто, 370; 443; 473.

¹⁴⁶¹ Исто, 371.

¹⁴⁶² Исто, 427.

¹⁴⁶³ Плавшић, *Српске штампариије од краја XV до половине XIX века*, 50.

¹⁴⁶⁴ Милаш, *Православна Далмација*, 535.

¹⁴⁶⁵ *Разматрање могућности да се у једном од фрушкогорских манастира отвори штампариија*, АСАНУК ПМБ 5/1840.

¹⁴⁶⁶ Грујић, *Аутобиографија*, 35; 85.

¹⁴⁶⁷ Руварац, *Шта се и како се и с које се стране после покушавало, да се и код нас оснује Семинарија за кандидате свештеничког реда?*, 47.

Међутим, у последњој деценији XIX века патријарх српски Георгије Бранковић покренуо је иницијативу за оснивање Српске манастирске штампарије. Свети архијерејски синод је 23/24. октобра, односно 4/5. новембра 1890. године усвојио закључак о потреби штампања црквених књига, школских уџбеника за српске православне наставне заводе и издавање званичног листа Митрополије.¹⁴⁶⁸ Замољен је Саборски Одбор да предложи Српском православном народно-црквеном сабору „да се трошком клирикалног школског фонда набави штампарија за православну митрополију карловачку“.¹⁴⁶⁹ Саборски Одбор је 1891. године овај предлог подржао.¹⁴⁷⁰

О намери да оснује штампарију у Карловцима, у којој би се припремала издања српских црквених књига „које ће у митрополитској штампарији прештампати и послати на ударје, дабробосанском митрополиту“, сазнајемо из писма патријарха Георгија Бранковића упућеног дабробосанском митрополиту Ђорђу Николајевићу, априла 1893. године. Замисао је била остварена на састанку манастирских настојатеља у манастиру Гргетегу 10/22. маја. Тада је одлучено да, поред отварања Монашке школе, сви манастири у Карловачкој митрополији заједнички издвоје новац за куповину „једне добро уређене штампарије“ у којој ће штампати „нарочито црквено-богослужбене и школске књиге“.¹⁴⁷¹ Овај посао обавили су настојатељи манастира Гргетега и Беочина, архимандрит Иларион Руварац и Платон Телечки. У Новом Саду купљена је 18/30. јуна 1893. године од др Павловића и Луке Јоцића „позната и врло добро уређена и опремљена штампарија“ за 13.250 форинти. Речено је да штампарија „неће бити трговачко спекулативно предузеће“, већ „културни завод за развијање и унапређење наше црквене и школске књижевности“.¹⁴⁷² Почела је са радом под именом Српска манастирска штампарија, а њени фактички власници постали су манастири Гргетег и Беочин.¹⁴⁷³ Од 19. јуна радила је на истом месту где је пре била, у Дунавској улици, у кући Стевана Павловића 13. у Новом Саду. Њен задатак био је да помогне књизи и народној просвети, а посебно „црквеној и школској књижевности, солидном изградом и пристојном ценом“.¹⁴⁷⁴ Планирано је да, поред књига, штампа црквене иконе и слике, а уз њу да се отвори књиговезачка радња. Управа и руковођење штампарије поверени су калуђерима¹⁴⁷⁵ „који ће бити достојни потомци калуђера Макарија,¹⁴⁷⁶ првог српског штампара“.¹⁴⁷⁷ Овај пројекат куповине и активирања манастирске штампарије био је у директној вези са обележавањем јубилеја, 400 година од настанка прве српске штампарије на Цетињу¹⁴⁷⁸ и њене најважније личности, јеромонаха Макарија.¹⁴⁷⁹ Српска манастирска штампарија није могла да одговори високим захтевима тржишта и времену у којем је радила, нашта је највише утицала организација њеног рада. Посао су јој преузеле предузимљивије приватне штампарије и тиме је било онемогућено даље штампање књига у организацији СПЦ.¹⁴⁸⁰ Пред Други светски рат преименована је у Патријаршијску штампарију и под тим називом радила је до 1946. године.¹⁴⁸¹

¹⁴⁶⁸ Реч је о листу „Српски Сион“.

¹⁴⁶⁹ Закључак Светог архијерејског синода о потреби штампарије за митрополију, АСАНУК, МПА 374/1890.

¹⁴⁷⁰ Косовац, *Српска православна митрополија Карловачка по подацима од 1905*, 93–94.

¹⁴⁷¹ „Манастирска штампарија“, *Српски Сион*, бр. 26 (1893): 411.

¹⁴⁷² „Манастирска српско-православна штампарија у Фрушкој Гори“, *Источник свеска 7–8* (1893): 357.

¹⁴⁷³ „Манастирска штампарија“, 411.

¹⁴⁷⁴ *Штампани летак од 26. јуна 1893. г.*, АСАНУК МПА 269/1893.

¹⁴⁷⁵ „Манастирска штампарија“, 412.

¹⁴⁷⁶ Реч је о јеромонаху Макарију, најважнијој личности у раду Црнојевића штампарија. Подробије о томе видети: Хрваћанин, *Историјско-богословска анализа српских штампаних литургијара из XVI века*, 93–99.

¹⁴⁷⁷ „Манастирска штампарија“, 413.

¹⁴⁷⁸ Исто, 413.

¹⁴⁷⁹ Хрваћанин, *Историјско-богословска анализа српских штампаних литургијара из XVI века*, 93.

¹⁴⁸⁰ Мара Шовљаков, „Увид аустроугарске власти у богослужбене књиге Српске Православне Цркве – Карловачке митрополије, од 1915–1918“, *Споменица историјског архива „Срем“* бр. 13 (2014): 192.

¹⁴⁸¹ Павле Штрасер, *Српска манастирска штампарија у Карловцима: (више од века): изложба: Нови Сад, 16–21. април 1996. године* (Нови Сад: Музеј града Новог Сада, 1996), 1.

Б. Прештампавање богослужбених књига у Будиму, Бечу и Сарајеву

а) Улога и значај митрополита Стефана Стратимировића у прештампавању богослужбених књига

Значајну улогу и утицај у штампању и прештампавању богослужбених књига имао је карловачки митрополит Стефан Стратимировић. Интензивне духовне везе са Русијом¹⁴⁸² одржавао је, између осталог, путем увоза богословских, богослужбених и школских књига. Већина тих издања прештампована је у Универзитетској штампарији у Будиму. Цензуру књига духовног садржаја обављао је лично митрополит.¹⁴⁸³ Из године у годину штампани су: Требник, Службеник, Апостол, Часослов, Псалтир, акатисти, Јеванђеља, тумачења Јеванђеља, молитвослови и библијске историје мањег или већег обима.¹⁴⁸⁴ Крајем XVIII века одштампани су Псалтир (1798)¹⁴⁸⁵ и Службеник (1799).¹⁴⁸⁶

Од нарочите важности за Србе било је издавање Библије. Прештампана је 1804. године са руског језика. Пет примерака књиге Стратимировић је касније послао у Србију.¹⁴⁸⁷ Мало је познато да су се у њој налазиле многе грешке, на које је указао пештански адвокат и дугогодишњи цензор за српске публикације Универзитетске штампарије Георгије Петровић.¹⁴⁸⁸ У писму Стратимировићу 2. јануара 1805. године¹⁴⁸⁹ приложио му је списак пронађених грешака¹⁴⁹⁰ које је требало исправити. За нас је, међутим, још значајнија Стратимировићева улога у прештампавању Требника и Службеника, чију процедуру је пажљиво контролисао. Са детаљима око припреме за штампу упознати смо захваљујући сачуваној преписци митрополита и Будимске штампарије. Кореспонденција је отпочела писмом заступника Штампарије, Матије Ротвајлера и Јована Кремера Стратимировићу, у коме су га упознали са припремом за штампање Требника, према предлошку бечког издања из 1795. године.¹⁴⁹¹ Стратимировић је инсистирао на штампању исправљеног Службеника и Требника¹⁴⁹² и с тим у вези послао им узорак врсте хартије.¹⁴⁹³ Штампање Требника планирано је пре Ускрса, али не и Службеника, будући да је било остало много непродатих примерака ранијег издања из 1790. године.¹⁴⁹⁴

По наредби аустријског цара, све богослужбене књиге морале су бити штампане у будимској Универзитетској штампарији, са претходно утврђеним форматом и обављеном редактуром.¹⁴⁹⁵ У једном писму Стратимировић је подсетио да је старо издање Службеника

¹⁴⁸² Слијепчевић, *Историја Српске цркве* II, 113.

¹⁴⁸³ Славко Гавриловић, „Митрополит Стефан Стратимировић, поводом 250-годишњице рођења“, *Летопис Матице српске свеска* 3, књ. 479 (2007): 389.

¹⁴⁸⁴ Слијепчевић, *Историја Српске цркве* II, 116.

¹⁴⁸⁵ *Псалтир*, Будим 1798, БМС Р18Ср II 46.

¹⁴⁸⁶ *Службеник*, Будим 1799, БМС Р18Ср IV 19.

¹⁴⁸⁷ Слијепчевић, *Историја Српске цркве* II, 116.

¹⁴⁸⁸ Стефановић, „Публикације духовне садржине из штампарије пештанског универзитета крајем XVIII и у првој половини XIX века“, 75.

¹⁴⁸⁹ *Писмо ревизора књига Георгија Петровића митрополиту Стефану Стратимировићу (2. 1. 1805)*, АСАНУК МПБ 95 II/1805.

¹⁴⁹⁰ *Списак грешака у Светом Писму прештампаном у Будиму*, АСАНУК ПМБ 95 II/1805.

¹⁴⁹¹ *Писмо митрополиту Стефану Стратимировићу представника Универзитетске штампарије у Будиму Матије Ротвајлера и Јована Кремера о припреми за штампу Требника*, АСАНУК ПМБ 18/1820.

¹⁴⁹² *Писмо митрополита Стефана Стратимировића Универзитетској штампарији у Будиму (17. 8. 1820)*, АСАНУК МПБ 19–I/1820.

¹⁴⁹³ *Писмо митрополита Стефана Стратимировића Универзитетској штампарији у Будиму (30. 10. 1820)*, АСАНУК МПБ 19–II/1820.

¹⁴⁹⁴ *Писмо управе штампарије митрополиту Стефану Стратимировићу (2. 2. 1821)*, АСАНУК МПБ 13–I/1821.

¹⁴⁹⁵ *Писмо управе штампарије митрополиту Стефану Стратимировићу (13. 2. 1821)*, АСАНУК МПБ 13–III/1821.

„неспретно“ штампано *in folio*.¹⁴⁹⁶ Те велике примерке планирао је да проследи имућнијим црквама,¹⁴⁹⁷ из чега можемо да закључимо да је његова цена била висока и самим тим неприхватљива за мање, сиромашније парохије. Ново издање предвиђено је да буде одштампано *in quarto*.¹⁴⁹⁸ Даља преписка између управе штампарије и карловачког митрополита одвијала се у правцу одређивања приоритета штампања богослужбених књига. У том циљу, планирано је формирање дијецезалних комисија, са задатком да се у свакој појединачно установи врста и количина неопходних књига.¹⁴⁹⁹

Стратимировићу је 1821. године прослеђен исправљен примерак Тумачења васкрсних и празничних Јеванђеља, уз пратећи налог о штампању и опреми.¹⁵⁰⁰ Књига је одштампана 1823. године.¹⁵⁰¹

У Будимској штампарији нису били задовољни темпом прештампавања, па је Краљевско угарско намесничко веће сугерисало Стратимировићу да пожури са достављањем извештаја.¹⁵⁰² Из одговора српског архијереја сазнајемо да је до застоја дошло стога што цар није одобрио сазив седнице Синода.¹⁵⁰³ Стратимировић је у међувремену прегледао рукопис Службеника и проследио га штампарији са свим изменама, допунама и детаљним упутствима.¹⁵⁰⁴ Прве табаке Службеника митрополит је добио на увид 30. марта 1824. године,¹⁵⁰⁵ а тек две године касније, на пролеће 1826. – одштампан примерак.¹⁵⁰⁶ Разлози кашњења нису нам познати. Занимљиво је да 1826. годину издања Службеника, преузимајући је од Шафарика, наводи и Стојан Новаковић у Српској библиографији за новију књижевност 1741–1867.¹⁵⁰⁷ Није нам познато на основу чега је као година штампања Службеника евидентирана 1826, будући да је на њему утиснута 1825. година.¹⁵⁰⁸

У наставку преписке са будимском штампаријом Стратимировић је молио да му доставе информацију о штампању словенских књига, о чему се распитивао и буковински епископ.¹⁵⁰⁹ У време Стратимировићевог митрополитовања у Будиму објављено је шест издања Часослова, седам издања Псалтира, један Требник и Службеник. Часослов, као најпрештампаванији, спада у значајније вероучевне књиге клирикалних школа Карловачке митрополије. Професор Димитрије Стефановић писао је да је до 1877. године објављено у

¹⁴⁹⁶ *In folio* – штампарски термин који означава да је велики лист пресавијен само једном, због чега су фолије обично биле веће величине. Сравни: Adam G. Hooks, *Anchora*, <http://www.adamghooks.net/2012/07/in-quarto.html> (преузето 9. 7. 2019).

¹⁴⁹⁷ Писмо митрополита Стефана Стратимировића Универзитетској штампарији у Будиму (5. 3. 1821), АСАНУК МПБ 13–II/1821.

¹⁴⁹⁸ Писмо митрополита Стефана Стратимировића Универзитетској штампарији у Будиму (5. 3. 1821), АСАНУК МПБ 13–II/1821. *In quarto* – један од стандардних формата у раној модерној штампи. Употребљаван је често у штампању одређених врста памфлета, књига и новина. *In quarto* формат значи да се текст штампа на једном листу, а потом пресавија двапут, да би се добило четири листа или осам страница. Видети: Adam G. Hooks, *Anchora*, <http://www.adamghooks.net/2012/07/in-quarto.html> (преузето 9. 7. 2019).

¹⁴⁹⁹ Писмо управе штампарије митрополиту Стефану Стратимировићу (12. 6. 1821), АСАНУК МПБ 13/V, 1821.

¹⁵⁰⁰ Исто, АСАНУК МПБ 13–V/1821.

¹⁵⁰¹ Новаковић, *Српска библиографија за нову књижевност 1741–1867*, 133.

¹⁵⁰² Писмо Краљевско-угарског намесничког већа митрополиту Стефану Стратимировићу (29. 12. 1823), АСАНУК МПБ 8–I/1823.

¹⁵⁰³ Писмо митрополита Стефана Стратимировића Краљевско-угарском намесничком већу 22. јануара 1824, АСАНУК МПБ 8–II/1824.

¹⁵⁰⁴ Писмо митрополита Стефана Стратимировића Универзитетској штампарији у Будиму (1. 3. 1824), АСАНУК МПБ 9–I/1824.

¹⁵⁰⁵ Писмо управе штампарије митрополиту Стефану Стратимировићу са табацима новог Службеника (30. 3. 1824), АСАНУК МПБ 9–V/1824.

¹⁵⁰⁶ Писмо управе штампарије којим Стефану Стратимировићу достављају одштампани Службеник (26. 4. 1826), АСАНУК МПБ 19–I/1826.

¹⁵⁰⁷ Новаковић, *Српска библиографија за новију књижевност 1741–1867*, 140.

¹⁵⁰⁸ *Службеник*, Будим 1825, БМС Р19 Ср III 384, предлист [I].

¹⁵⁰⁹ Писмо Стефана Стратимировића штампарији у Будиму да му доставе податке о словенским књигама које штампају (4. 1. 1827), АСАНУК МПБ 34–I/1827.

Будиму десетак издања часослова.¹⁵¹⁰ Тај период је, међутим, нешто краћи, јер после 1863. године нисмо пронашли евидентиране примерке, а до тада их је било 15. Готово у потпуности су идентични, а разлике су само у новођењу или ненавођењу имена актуелног монарха. На пример, у издању од 1846. на последовању јутрења помиње се император и краљ Фердинанд.¹⁵¹¹ Издање 1851. наводи Франца Јосифа.¹⁵¹² Исто је у издањима из 1854. и 1863, што само потврђује њихово прештампавање.

Од значајнијих богословских књига будимске штампарије из Стратимировићевог времена вредно је поменути: Епитом Дионисија Новаковића (1805),¹⁵¹³ Мјесецослов са молитвама (1807),¹⁵¹⁴ Канон покајања Господу Исусу Христу (1807),¹⁵¹⁵ Последовање малог освећења воде (1816),¹⁵¹⁶ Катавасија, или зборник разних црквених песама, тропара, кондака, ирмоса и стихира (1824),¹⁵¹⁷ Молитве у време божанствене литургије (1831)¹⁵¹⁸ и друге.

б) Улога и значај патријарха Јосифа Рајачића у прештампавању богослужбених књига

На основу извештаја далматинских бискупа, бечки канцелар гроф Саурау упознао се 1817. године са оптужбама против Срба, због употребљавања у богослужењу руских књига. То је био довољан разлог аустријској власти за њихово уклањање и замену новим издањима. У том правцу одвијала се преписка између Саурауа и тада далматинског епископа Јосифа Рајачића. У писму од 18. децембра 1829. године, Саурау је од владике затражио мишљење о повлачењу књига из цркава у Далмацији, али тако „да много у очи не падне“ и њиховој замени књигама штампаним у Аустрији.¹⁵¹⁹ Из садржаја одговора на писмо, фебруара 1830. године, јасно је да Рајачић намерава да спречи реализацију плана, наводећи да је штампање богослужбених књига изводљиво искључиво с благословом карловачког митрополита Стефана Стратимировића, у једном фрушкогорском манастиру, и да све буду идентичне.¹⁵²⁰ Истакао је тада проблем високог трошка прештампавања, а тиме и цене по примерку, коју далматински свештеници не би могли да плате, већ само да приме као поклон. Притом, навео је да далматински свештенослужитељи не би сигурно прихватили богослужбене књиге одштапане у неком неправославном месту, поготово не у Лембергу¹⁵²¹ у Украјини.¹⁵²² Овим одговором Рајачић је недвосмислено изражавао став Цркве у Карловачкој митрополији – о неприхватљивости употребе свештених књига унијатског порекла.

Међутим, од прештампавања се није одустало. Од далматинског епископа затражено је достављање списка свих књига у којима се помињу руски цар и двор и цене евентуалног прештампавања. Будући да је у свакој од њих наведено име руског владара, прештампавање је било скупо. Поред тога, Рајачић је тврдио да у се Далмацији свештеници не моле за руског цара и да у прозбама помињу само име аустријског владара.¹⁵²³ Аустријски цар Франц I, 22.

¹⁵¹⁰ Стефановић, „Публикације духовне садржине из штампарије пештанског универзитета крајем XVIII и у првој половини XIX века“, 72.

¹⁵¹¹ *Часослов*, Будим 1846, БМС Р19Ср II 1081, 206–21а.

¹⁵¹² Исто, 206–21а.

¹⁵¹³ Новаковић, Српска библиографија за новију књижевност 1741–1867, 65.

¹⁵¹⁴ Исто, 72.

¹⁵¹⁵ Исто, 72.

¹⁵¹⁶ Исто, 105.

¹⁵¹⁷ Исто, 135.

¹⁵¹⁸ Исто, 163.

¹⁵¹⁹ Милаш, *Православна Далмација*, 535.

¹⁵²⁰ Исто, 535.

¹⁵²¹ Реч је о Лавову, граду у Украјини, који је од 1772. године под именом Лемберг постао седиште аустријске провинције Галиције.

¹⁵²² Милаш, *Православна Далмација*, 535.

¹⁵²³ Исто, 535.

децембра 1830. године владики је наредио да спречи увоз руских књига. Нови гувернер Далмације, гроф Венцеслав Лилијенберг, који је сматран верски нетолерантним римокатоличким фанатиком, такође је захтевао уклањање руских богослужбених књига из далматинских храмова и штампање нових у Бечу или Пешти.¹⁵²⁴ Рајачић је приложио високу цену,¹⁵²⁵ па се од штампања привремено одустало.¹⁵²⁶

Власти на Бечком двору знале су да је решење проблема могуће једино у договору с представницима Цркве. Бечки двор је октобра 1850. године поново тражио уклањање богослужбених књига штампаних у Русији и другим земљама изван Хабзбуршке монархије. Тим поводом, одржан је састанак у циљу формирања посебне комисије, припреме и организовања прештампавања увезених православних литургијских књига. Планирано је да се цео посао обави у државној штампарији, као јефттинијој, на рачун трошкова аустријске Владе.¹⁵²⁷ На предлог тада новоизабраног српског патријарха Јосифа Рајачића, за чланове Комисије именовани су: архимандрит фрушкогорског манастира Кувеждина Никанор Грујић,¹⁵²⁸ архимандрит Светогеоргијевског манастира у Темишвару Стефан Михајловић, парох чаковски из буковинске дијецезе Самуил Андријевић¹⁵²⁹ и протођакон епископа Трансилваније Григорије Пантазија. Грујић је у Беч донео примерак сваке богослужбене књиге одштапане на руском језику.¹⁵³⁰ Андријевић је предложио да све цркве добију нове књиге, а старе да постепено уклоне.¹⁵³¹

На првој седници, 25. октобра 1850. године, затражено је да врховни заповедници Угарске, Ердеља, Буковине, Тамишког баната и Српске Војводине, Хрватске и Далмације – поднесу спискове неопходних богослужбених књига. Исто је требало да учине патријарх Рајачић и епископ темишварски,¹⁵³² као и да се изјасне о неопходним изменама које би биле у складу са учењем Источно-православне цркве.¹⁵³³ За Рајачића је једино била прихватљива интервенција да се на првом листу име владара државе, у чије време је књига штампана, замени именом цара и великог војводе.¹⁵³⁴ С тим у вези, Рајачић је бечком министру Баху написао следеће: „Основно је правило у нашој светој цркви никакву новотарију ни у догмама, ни у предању ни у спољашњим обредима. То основно правило спасло је и сачувало нашу св. цркву кроз све буре за толике векове чисту; због њега су и добили њени посљедоваоци часни назив "староверци" од свију западних народа. Ми, пак, морамо имати обзира не само на наше једноверне живеће у аустријској држави, но и на оне многобројно живеће у турској држави. Већина је наших једноверних, којима је свака новотарија у цркви безакоње. Шта би тек рекли наши једнокрвни и једноверни који живе у туђим државама, кад би приметили и наишли у нашим црквеним књигама на новотарију?! Зацело би нас сматрали и држали за неку секту и чували би се и клонили наше заједнице“.¹⁵³⁵

¹⁵²⁴ Слијепчевић, *Историја Српске цркве* II, 594.

¹⁵²⁵ Петар Рајачић, *Научно-меморијали центар „Патријарх Јосиф Рајачић“* (Сремски Карловци: Научно-меморијали центар „Патријарх Јосиф Рајачић“, 2007), 33.

¹⁵²⁶ Димитрије Руварац „О прештампавању наших црквених књига у Сарајеву“, *Ново време* бр. 101 (1890), страна без пагинације.

¹⁵²⁷ Исто.

¹⁵²⁸ *Автобиографија Никанора Грујића некадашњег епископа пакрачког*, 65; 69.

¹⁵²⁹ *Извештај кувеждинског архимандрита Никанора Грујића патријарху Јосифу Рајачићу*, АСАНУК МПА 984/1851.

¹⁵³⁰ Исто, АСАНУК МПА 984/1851.

¹⁵³¹ Руварац „О прештампавању наших црквених књига у Сарајеву“, *Ново време* бр. 102 (1890), страна без пагинације.

¹⁵³² Реч је о епископу Пантелејмону Живковићу, епископу темишварском (1839–1851).

¹⁵³³ Руварац „О прештампавању наших црквених књига у Сарајеву“, *Ново време* бр. 102 (1890), страна без пагинације.

¹⁵³⁴ Исто.

¹⁵³⁵ Руварац „О прештампавању наших црквених књига у Сарајеву“, *Ново време* бр. 103 (1890), страна без пагинације.

Ове патријархове речи најбоље сведоче са колико опрезности се приступало проблему прештампавања књига и колико је био јак црквени конзерватизам. Поштујући црквене догме и Свето предање, Рајачић је најмању промену у обредима сматрао неприхватљивом за Цркву. Његова бојазан да би на евентуалне преправке реаговали и Срби изван Карловачке митрополије, казује о намери њиховог пласмана на много шири литургијски простор.

О степену осетљивости овог проблема сведочи и извештај владике Никанора Грујића, прослеђен патријарху Рајачићу новембра 1851. године, према коме је аустријска власт изражавала сумњичавост чак и на помињање у књигама имена преминулих руских владара. Грујић је био мишљења да је Велики требник Петра Могиле неупотребљив за српску Цркву и да га не треба прештамповати јер садржи елементе учења римске Цркве.¹⁵³⁶ У Бечу је на крају прихваћено да се приликом прештампавања не мења богослужбени текст, а да се задржи форма помињања актуелног аустријског монарха.¹⁵³⁷ Без обзира на договорено, мање редакторске интервенције извршене су у појединим руским издањима.¹⁵³⁸ Припремајући књиге за штампу, Никанор Грујић прегледао је и упоредио неколико издања службеника и требника: Службеник штампан у Москви 1756, у Румунији у Сибиу 1831. и Јашију 1845. године и грчко издање штампано у Венецији 1839. године. Од Требника прегледао је московско издање из 1761. и издање у Сибиу 1815. године. Учене примедбе проследио је патријарху Рајачићу.¹⁵³⁹

Без обзира на аверзију коју је аустријска власт имала према руским црквеним књигама, оне су и даље пристизале на простор Карловачке митрополије, поготово након Револуције 1848. године. Сада су, међутим, пролазиле кроз мању цензуру. Боравећи у Темишвару, у јулу 1851. године, где су из Русије послали богослужбене књиге за девастиране и изгореле цркве,¹⁵⁴⁰ Рајачић је затражио од Грујића да их детаљно прегледа и о томе да поднесе извештај.¹⁵⁴¹

Прештампавање литургијских књига у циљу потискивања руских било је сасвим извесно. Отпочело је у штампарији у Бечу 1852. године, под контролом архимандрита Герасима Петрановића.¹⁵⁴² Заједно са протом Савићем¹⁵⁴³ из Земуна, Грујић је пре штампања вршио коректуру. Након Савићевог упокојења, посао је наставио сам у манастиру Крушедолу.¹⁵⁴⁴ Црквене књиге у Бечкој штампарији штампане су у другој половини XIX века. Најпре Апостол 1853.¹⁵⁴⁵ године,¹⁵⁴⁶ потом хронолошки следе: Службеник,¹⁵⁴⁷ Јеванђеље,¹⁵⁴⁸ и Псалтир¹⁵⁴⁹ (1854), Требник,¹⁵⁵⁰ Октоих,¹⁵⁵¹ Триод Посни¹⁵⁵² и Антологион

¹⁵³⁶ Извештај кувездинског архимандрита Никанора Грујића патријарху Јосифу Рајачићу (10. 11. 1851), АСАНУК МПА 984/1851.

¹⁵³⁷ Исто, АСАНУК МПА 984/1851.

¹⁵³⁸ Руварац „О прештампавању наших црквених књига у Сарајеву“, *Ново време* година III, бр. 39 (1891), страна без пагинације.

¹⁵³⁹ Исто.

¹⁵⁴⁰ *Автобиографија Никанора Грујића некадашњег епископа пакрачког*, 74.

¹⁵⁴¹ Исто, 89.

¹⁵⁴² Душица Грбић, „Приновљени Октоих 1855. у Библиотеци Матице српске“, *Годишњак Библиотеке Матице српске* (2013): 92.

¹⁵⁴³ Код Слијепчевића, вероватно штампарском грешком, наведено је „прота Савиш“, док Грујић пише да је у питању земунски „прота Савић“.

¹⁵⁴⁴ *Автобиографија Никанора Грујића некадашњег епископа пакрачког*, 90.

¹⁵⁴⁵ *Апостол*, Беч 1853, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ Београд, Т. Р. 919.

¹⁵⁴⁶ Исте године у Бечу изашло је репринт издање Шишатовачког апостола писаног 1324. у Пећи. О трошку кнеза Михаила Обреновића, а с благословом патријарха Јосифа Рајачића, издао га је Фрањо Миклошич. Репрезентативно критичко издање Шишатовачког апостола припремио је 1989. г. филолог Димитрије Е. Стефановић. Видети: „Шишатовачки апостол“, у *Манастир Шишатовац* зборник радова, уредник Динко Давидов (Београд: 1989), 69–70; Чедомир С. Стојменовић, „О употреби двојине у старим српским и македонским преписима Апостола“, *Зборник радова Филозофског факултета* XLIII, број 1 (2013): 41–42.

¹⁵⁴⁷ *Службеник*, Беч 1854, БМС Р19 СрП 368, у *Српске књиге БМС*, Том 3, 109.

¹⁵⁴⁸ *Јеванђеље*, Беч 1854, ЗМВСК (без сигнатуре); Грбић, „Приновљени Октоих 1855. у Библиотеци Матице српске“, 93.

си јест Цвјетослов¹⁵⁵³ и Часослов¹⁵⁵⁴ (1855). Још једно издање Часослова¹⁵⁵⁵ и Псалтира¹⁵⁵⁶ изашло је 1857. године. Шездесетих година XIX века штампани су Псалтир (1861,¹⁵⁵⁷ 1863,¹⁵⁵⁸ 1864¹⁵⁵⁹), Триод Посни (1867),¹⁵⁶⁰ скраћени Псалтир (1887)¹⁵⁶¹ и Ирмологиј (1892).¹⁵⁶²

в) Улога и значај митрополита Георгија Николајевића у прештампавању богослужбених књига

У последњој деценији XIX века покренута је још једна опсежна акција прештампавања богослужбених књига у српској Цркви на подручју Босне и Херцеговине која се тада налазила под аустроугарском влашћу. О црквеним и политичким разлозима прештампавања књига у Сарајеву писали су Димитрије Руварац¹⁵⁶³ и професор богословије у Рељеву Тома Алагић.¹⁵⁶⁴ У Босни се дешавало слично што и током Мађарске револуције 1848. године. Свештенство монашког и мирског реда и побожни народ, у време буна и ратних сукоба против Турака, после пустошења и рушења храмова, прикупљали су и скривали црквене сасуде и богослужбене књиге. Смештене у сандуке закопавали су их у земљу или преносили на сигурна места, у нади да ће их ту поново затећи када прођу невоље. Међутим, услед вишегодишњег стајања у неодговарајућим условима, многе црквене књиге су пропале или заувек нестале у честим збеговима.¹⁵⁶⁵

Након успостављања мира 1878. године, у Сарајевској митрополији обновљено је и освештано 45 храмова којима су биле неопходне црквене књиге и сасуди. Услед честих жалби свештеника требало је, такође, стати на пут препродавцима неправославних икона, свештених одежди и књига. У неким црквеним општинама и богословском заводу у Рељеву, настојали су да проблем реше преко црквених власти, захтевајући „да се не уносе књиге са туђијем жигом“, па чак и онда уколико би за њихову набавку требало уложити велики труд и издвојити високе новачане суме.¹⁵⁶⁶ Митрополит Николајевић настојао је да оскудицу у

¹⁵⁴⁹ Псалтир, Беч 1854, БМС Р19 СрII 363; Грбић, „Приновљени Октоих 1855. у Библиотеци Матице српске“, 93.

¹⁵⁵⁰ Требник, Беч 1855, БМС Р19СрII 377, у Српске књиге БМС, Том 3, 218.

¹⁵⁵¹ Октоих, Беч 1855, БМС Р19Ср IV 71/1–2. О овом Октоиху подробније видети: Грбић, „Приновљени Октоих 1855. у Библиотеци Матице српске“, 89–99.

¹⁵⁵² Триод Посни, Беч 1855, БСП II 10598.

¹⁵⁵³ Антологион си јест Цвјетослов, Беч 1855. Видети: Грбић, „Приновљени Октоих 1855. у Библиотеци Матице српске“, 93.

¹⁵⁵⁴ Часослов, Беч 1855, БМС Р19Ср I 46.

¹⁵⁵⁵ Часослов, Беч 1857, у: С. Новаковић, Српска библиографија за новију књижевност, 391–392.

¹⁵⁵⁶ Псалтир, Беч 1857, НБС СП 2172.

¹⁵⁵⁷ Псалтир, Беч 1861, БМС Р19Ср II 921.

¹⁵⁵⁸ Псалтир, Беч 1863, у Бояна Стефанова Минчева, Опис на славјанските кирилски печатни книги XIX в. в колџијата „Старопечатни книги, редки и ценни издания“ на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методиј (ОСКК), (София: Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методиј, 2013), 202.

¹⁵⁵⁹ Псалтир, Беч 1864, БМС, Р19Ср II 241.

¹⁵⁶⁰ Триод Посни, Беч 1867, у Ерцеган Срђан, Споменица владичанства сремског (СВС), (Сремски Карловци: Српска православна епархија сремска, 2014), 486.

¹⁵⁶¹ Псалтир скраћени, Беч 1887, Збирка старих богослужбених књига ризнице Српског православног архијерејског намесништва у Шиду (ЗБКШ).

¹⁵⁶² Ирмологиј, Беч 1892, Српски православни манастир Студеница 461.

¹⁵⁶³ Димитрије Руварац, „О прештампавању наших црквених књига у Сарајеву“, Ново време, година II, бр. 101; бр. 102; бр. 103, Земун (1890); бр. 39 (1891) без нумерације страна; Димитрије Руварац, Животопис Ђорђа Николајевића митрополита Дабро-босанског (Земун: 1898), 113.

¹⁵⁶⁴ Тома Алагић, „О прештампавању нашијех црквенијех књига у Сарајеву“, Српски Сион година I, бр. 17 (1891): 258–260; бр. 18 (1891) 273–275; бр. 19 (1891): 289–292.

¹⁵⁶⁵ Алагић, „О прештампавању нашијех црквенијех књига у Сарајеву“, Српски Сион година I, бр. 17 (1891): 258.

¹⁵⁶⁶ Исто, 259.

књигама, раније штампаним у Бечу, превазиђе молбом за помоћ Земаљској влади.¹⁵⁶⁷ Тражио је да се о државном трошку књиге прештампају „по неизмењеном руском типу“, нашта је Влада позитивно одговорила.¹⁵⁶⁸ Високо царско и краљевско заједничко министарство у Бечу, одлуком од 30. маја 1889. године, одобрило је Српској православној конзисторији у Сарајеву, „да се за потребе источно православних цркава у Босни и Херцеговини штампају у (...) земаљској штампарији црквене књиге“.¹⁵⁶⁹ Актом од 31. августа 1889. одређено је да се најпре одштампају Јеванђеље и Апостол у 1000 примерака. Уређивачки одбор добио је задатак да припреми рукопис и „с највећом пажњом“ коректуру и ревизију обави у договору са управитељем штампарије, уредником Иваном Поповићем.¹⁵⁷⁰

За чланове уређивачког одбора именована су четворица¹⁵⁷¹ православних свештеника који су добро познавали црквенословенски, а двојица и грчки језик:¹⁵⁷² професор богословије у Рељеву Тома Алагић, катихета Велике гимназије у Сарајеву Гаврило Бољарић, катихета Сарајевске препарандије Петар Ђенић и конзисторијални саветник и уредник Босанско-херцеговачког Источника, свештеник Ђорђе Петровић.¹⁵⁷³ Припрема рукописа за књиге није била неопходна, јер Митрополија је већ имала штампани слог московског издања Јеванђеља. Као предлог послужило је 26. издање из 1887. године, одштампано у Синодалној типографији у Москви. За поједина нејасна и неуједначена места, уређивачком одбору стајало је на располагању неколико ауторизованих црквених и школских издања Јеванђеља на руском и грчком језику. Међутим, одмах у старту, пре него што су одштампане, верни народ у Сарајеву изразио је сумњу и бојазан, уз ироничне коментаре да су се појавили „свети оци, да прекрајају Јеванђеље“.¹⁵⁷⁴ Критике и примедбе упућиване су и на рачун, наводно, унијатских слова, а за главног кривца оптуживан је митрополит Николајевић. Међутим, противници су при томе заборављали да су књиге без проблема и раније више пута прештампане у Будиму и Бечу.¹⁵⁷⁵

Пре штампања Јеванђеља, на позив Николајевића, у Сарајево су 25. јуна 1890. године стигли митрополити зворничко-тузлански Дионисије Илијевић и херцеговачко-захумски Серафим Петровић, да прегледају и благослове издавање Јеванђеља. Том приликом договорено је да се цариградском патријарху упути писмо у коме би га замолили да својим ауторитетом подржи њихов рад. Упућена је истовремено и молба Земаљској влади за одобрење прештампавања књига за цео годишњи богослужбени круг. И поред различитих притисака на митрополита Николајевића, текст Јеванђеља је прегледан и одштампан у августу месецу 1890. године.¹⁵⁷⁶ Примерак је митрополит послао цариградском патријарху на увид, молећи га да „одобри рад, који је од пријекне потребе за овдашњу српску цркву“.¹⁵⁷⁷ Патријарх Дионисије V у међувремену је поднео оставку, а патријархов заменик је похвалио рад,¹⁵⁷⁸ нагласивши да ће коначно мишљење о Јеванђељу доставити накнадно.¹⁵⁷⁹

Пред текстом Јеванђеља налазио се запис да је књига штампана уз дозволу аустријског императора Франца Јосифа Првог и с благословом преосвештених српско-

¹⁵⁶⁷ Земаљска влада Босне и Херцеговине у Сарајеву била је главна институција аустроугарске власти у БиХ од 1878–1918. године.

¹⁵⁶⁸ Руварац, *Животопис Ђорђа Николајевића митрополита Дабро-босанског*, 113.

¹⁵⁶⁹ Исто, 259.

¹⁵⁷⁰ Исто, 259.

¹⁵⁷¹ Димитрије Руварац наводи да су именована четири свештеника, али њихова имена не помиње. Видети опширније: *Животопис Ђорђа Николајевића митрополита Дабро-босанског*, 113.

¹⁵⁷² Исто, 113.

¹⁵⁷³ Исто, 259.

¹⁵⁷⁴ Исто, 260.

¹⁵⁷⁵ Исто, 260.

¹⁵⁷⁶ Алагић, „О прештампавању нашијех црквенијех књига у Сарајеву“, *Српски Сион* година I, бр. 18 (1891): 273.

¹⁵⁷⁷ Исто, 274.

¹⁵⁷⁸ Димитрије Руварац наводи да је рад похвалио руски Свети синод. Видети: *Животопис Ђорђа Николајевића митрополита Дабро-босанског*, 113.

¹⁵⁷⁹ Алагић, „О прештампавању нашијех црквенијех књига у Сарајеву“, 274.

православних архиепископа: дабробосанског Георгија Николајевића, зворничко-тузланског Дионисија Илијевића и херцеговачко-захумског Серафима Перовића, у штампарији Правитељства босанскохерцеговачког у Сарајеву 1890. године. Јеванђеље је достављено свим свештеницима који су га раније поручили. Након тога, за штампу је припремљен Апостол.¹⁵⁸⁰

Поводом штампања, критикама је највише био изложен митрополит. Како у српској, тако и руској штампи објављивани су текстови пуни неистине и осуђивања.¹⁵⁸¹ Прештампавање књига у Сарајеву у Русији је оцењено као опасно по православље, а митрополит Николајевић окарактерисан је као „аустријско оруђе и продана душа.“¹⁵⁸² Штампању литургијских књига успротивио се и митрополит зворничко-тузлански Дионисије Илијевић¹⁵⁸³ који је, према Руварчевом сведочењу, својим „дволичним држањем“ допринео лошем митрополитовом угледу. Због чега, или под чијим притиском је променио мишљење, није познато. Познато је, међутим, да се владика успротивио отцепљењу епархија у Босни и Херцеговини од Цариградске патријаршије. Стога је свргнут са епископске катедре 12. маја 1891. године, након чега је неко време живео у Београду и Нишу, а потом у Цариграду, где је и преминуо 1894. године.¹⁵⁸⁴

На страну митрополита Николајевића стао је Тома Алагих који је указивао да се одбрана вере и народности не састоји у бесавесној вици и сумњичењу, него у тактичком и енергичном сузбијању притисака на веру и народност, ма с које стране она долазила.¹⁵⁸⁵ По Алагихевом мишљењу, од „најбезобзирније политике или папизма“ много веће и опасније зло је безверје које се већ увукло у религиозни живот и цело друштво.¹⁵⁸⁶ Против те штетне појаве позвани су да устану не само свештеници, него и сваки зрео човек који схвата значај вере и морала у јавном и породичном животу.¹⁵⁸⁷

О снажном притиску којем је митрополит био изложен сведочи његова „Јавна исповијест“, писана у Сарајеву 11. новембра 1890. године и објављена у листу „Источник“.¹⁵⁸⁸ У њој истиче да му је савест чиста, да се неће освртати на новинарске нападе, а да су његов рад препознали и наградили аустријски и руски цареви, далматински епископи и православни и католички народ, „који није фанатичким духом задахнут“.¹⁵⁸⁹ Сматрао је да је боље да се богослужбене књиге штампају о трошку Владе, него да цркве без њих буду затворене. Подсећао је да су књиге непромењене и прештампане са руских издања, са знањем Цариградске патријаршије и светог Синода, уз најстрожи надзор свештеника у одбору. Такође, митрополит Николајевић оценио је да ће издавачки подухват бити од велике користи и да ће сачувати Цркву од пропасти, изражавајући спремност да, ако затреба, за одбрану своје православне вере и српске народности жртвује своје достојанство.¹⁵⁹⁰

Од новоизабраног Васељенског патријарха (Неофит VIII) митрополит је примио писмо 21. фебруара 1891. године, у којем он похваљује митрополитов труд на ширењу богослужбене књиге. Такође га је обавестио да је упознат са потребом прештампавања црквених књига, „које се са друге стране не могу добавити“, а предложак су им књиге

¹⁵⁸⁰ Исто, 274.

¹⁵⁸¹ Исто, 275.

¹⁵⁸² Шовљаков, „Увид аустроугарске власти у богослужбене књиге Српске Православне Цркве – Карловачке митрополије, од 1915–1918“, 191.

¹⁵⁸³ Исто, 191.

¹⁵⁸⁴ Вуковић, *Српски јерарси...*, 171.

¹⁵⁸⁵ Алагих, „О прештампавању нашијех црквенијех књига у Сарајеву“, 275.

¹⁵⁸⁶ Исто, 275.

¹⁵⁸⁷ Исто, 275.

¹⁵⁸⁸ Ђорђе Николајевић, „Јавна исповијест“, *Босанско-херцеговачки источник, мјесечни духовни часопис за црквено просвјетне потребе српскоправославног свештенства у БиХ година IV, свеска XI (1890): 401.*

¹⁵⁸⁹ Исто, 401.

¹⁵⁹⁰ Исто, 401.

штампане са одобрењем руског Синода. Јеванђеље су проследили на ревизију професорима – филолозима богословске школе на Халки.¹⁵⁹¹

У другом писму, од 9. марта 1891, цариградски патријарх пише да је Јеванђеље прегледано те да је у потпуној сагласности са руским Јеванђељем штампаним у Петрограду 1847. године. Јевађеље је „у потпуном сагласију са примљеним од свеопште Православне Цркве, светим и аутентичним оригиналом Светог Писма“,¹⁵⁹² навео је патријарх. Једина примедба односила се на разјашњење словенских и нових речи, уз предлог да се, ради лакшег разликовања, ставе у одвојене напомене, као што је у петроградском издању.¹⁵⁹³ Календарски део Јеванђеља идентичан је бечком издању,¹⁵⁹⁴ с том разликом што су Срби светитељи сада стављени на прво место и означени црвеним словима. Поред тога, додата су Јеванђељу и касније Апостолу, имена свих Светих Срба из Србљака 1861. године:¹⁵⁹⁵ Јоаникије, први патријарх српски, Јоаникије Девички, Данило, архиепископ српски, Јевстатије, архиепископ српски, Сава II, архиепископ српски, Василије Острошки, Петар Цетињски, Никодим, архиепископ српски, Јован Владимир чудотворац, Јеврем, архиепископ српски и прослављање Сабора Светих српских просветитеља и учитеља. Алагић је чланак завршио информацијом да је у штампу отпремљен Октоих.¹⁵⁹⁶ У сарајевској Митрополији планирано је било и штампање Типика. Ово сазнајемо захваљујући писму које је професор богословије у Рељеву, синђел Иларион Радонић, упутио проти Василију Николајевићу. Од њега је затражено савет и препоруку за најупотребљаванији Типик у Русији који би препоручио митрополиту Николају за штампу, уз већ остале богослужбене књиге.¹⁵⁹⁷

Значајно је поменути чињеницу да је митрополит водио преписку са карловачким патријархом Георгијем Бранковићем, молећи га за подршку у припреми Јеванђеља за штампу. У једном писму изражава своје задовољство што патријарх нема примедби на Јеванђеље и што је у прилици да му пошаље два окована и позлаћена примерка.¹⁵⁹⁸ Јеванђеље и први део Октоиха послао му је 1892. године, с напоменом да су одштампани „по неизмјењеном тексту московског издања“.¹⁵⁹⁹ У одговору на поклон, патријарх изражава своју захвалност и наду да ће моћи да се одужи на сличан начин када буде реализована његова замисао да у Карловцима отвори митрополитску штампарију и приреди издања црквених књига.¹⁶⁰⁰ Прештампавање црквених књига у Сарајеву подржао је и похвалио професор црквенословенског језика у Карловачкој гимназији и богословији Јован Живановић.¹⁶⁰¹

У Сарајеву је 1892. године одштампан Требник, чији примерак нисмо успели да пронађемо. Помиње се у Азбучном списку богослужбених књига коришћених у православним српским храмовима у Аустроугарској монархији.¹⁶⁰² Богослужбене књиге штампане су у Сарајеву пред крај XIX и почетком XX века, за време митрополита Николаја

¹⁵⁹¹ Алагић, „О прештампавању нашијех црквенијех књига у Сарајеву“, *Српски Сион* година I, бр. 19 (1891): 289.

¹⁵⁹² Исто, 290.

¹⁵⁹³ Исто, 290.

¹⁵⁹⁴ Реч је о бечком издању Четворојеванђеља из 1854. г.

¹⁵⁹⁵ Алагић, „О прештампавању нашијех црквенијех књига у Сарајеву“, 291.

¹⁵⁹⁶ Октоих је у Сарајеву штампан 1891. и 1892. г. Примерак издања из 1891. г налази се у Универзитетској библиотеци „Светозар Марковић“ у Београду, а издање из 1892. године сачувано је у збирци старих богослужбених књига цркве Св. апостола Петра и Павла у Сремским Карловцима.

¹⁵⁹⁷ *Писмо Илариона Радонића сарајевском митрополиту Георгију Николејавићу* (21. 10. 1903), РОМС, 23.035.

¹⁵⁹⁸ *Писмо митрополита Георгија Николајевића карловачком митрополиту Георгију Бранковићу*, АСАНУК МПА 58/1892.

¹⁵⁹⁹ *Писмо митрополита Георгија Николајевића карловачком митрополиту Георгију Бранковићу*, АСАНУК МПА 125/1893.

¹⁶⁰⁰ Исто, АСАНУК МПА 125/1893.

¹⁶⁰¹ Руварац, *Животопис Ђорђа Николајевића митрополита Дабро-босанског*, 114.

¹⁶⁰² *Требник*, Сарајево 1892, АСБК, АСАНУК МПА 109/1915.

Мандића: Требник (1897),¹⁶⁰³ Допунски требник (1898),¹⁶⁰⁴ Службеник (1898),¹⁶⁰⁵ Општи минеј 1899,¹⁶⁰⁶ Празнични минеј 1901. и Часослов 1902. године.¹⁶⁰⁷

У току трајања Великог рата, у Карловачкој митрополији поново је покренуто питање употребе руских богослужбених књига и њиховог евентуалног прештампавања. Главни разлог био је намера Аустроугарске власти да их уклони из Митрополије и замени другим, јер су, наводно, свештеници наставили из њих да се моле за руског владара. Аустроугарски министар богочасти и јавне наставе, од патријарховог заменика, епископа пакрачког Мирона Николића, затражио је извештај о свим црквеним књигама које се употребљавају на богослужењима у Митрополији. Архијерејски Синод морао је да прикупи податке, а дијецезални епископи слали су извештаје.¹⁶⁰⁸ Тако је епископ темишварски Георгије Летић предложио нова критичка издања богослужбених књига. Док се тај обиман посао не заврши, у храмовима би користили досадашње књиге разних издања, штампане пре 100 и 150 година, или би приредили нова издања богослужбених књига ограниченог тиража, из времена митрополита Георгија Николајевића. У томе је требало да помогне архимандрит манастира Хопово, др Августин Бошњаковић, професор Рељевске богословије, који је већ надзирао тамошњу припрему књига за штампу.¹⁶⁰⁹

Епископ будимски Георгије Зубковић предложио је да се за све свештенике набаве књиге из Сарајева, а књиге штампане у иностранству да се повуку из употребе, пошаљу епископу или у Сремске Карловце. Једна од могућности била је да се у књигама име руског владара замени именом аустроугарског цара. Ратне околности спречиле су да се замисао о штампању књига до краја спроведе у дело,¹⁶¹⁰ а аустроугарска власт, незадовољна извештајима о богослужбеним књигама, проширила је 1916. године свој захтев на приказ стања манастирских књижница епархија Карловачке митрополије.¹⁶¹¹

Табела 4: Хронолошки преглед богослужбених књига штампаних у Карловачкој митрополији у XIX веку

Редни број	Врста богослужбене књиге	Место издања	Година издања
1.	Часослов	Будим	1806
2.	Псалтир	Будим	1809
3.	Часослов	Будим	1815
4.	Псалтир	Будим	1815
5.	Псалтир	Будим	1817
6.	Требник	Будим	1821

¹⁶⁰³ Вукашиновић, *Велики вход*, 85.

¹⁶⁰⁴ *Допунски Требник*, Сарајево 1898, БСП П II 12325.

¹⁶⁰⁵ *Службеник*, Сарајево 1898, БМС III 418739.

¹⁶⁰⁶ *Минеј општи*, Сарајево 1899, Збирка старих богослужбених књига цркве Вазнесења Господњег у Чуругу.

¹⁶⁰⁷ *Часослов*, Сарајево 1902, Српска православна црква, Митрополија дабробосанска, <https://www.mitropolijadabro-bosanska.org/nikolajmandic3.html> (преузето 25. 1. 2021).

¹⁶⁰⁸ *Азбучни списак богослужбених књига које се употребљавају у православним српским храмовима у Аустроугарској монархији, који је сачинио Јован Живковић уз сарадњу професора Богословије Иринеја Тирића.*

¹⁶⁰⁹ Шовљаков, „Увид аустроугарске власти у богослужбене књиге Српске Православне Цркве – Карловачке митрополије, од 1915–1918“, 197.

¹⁶¹⁰ Исто, 199.

¹⁶¹¹ Исто, 199.

7.	Псалтир	Будим	1822
8.	Часослов	Будим	1824
9.	Катавасија	Будим	1824
10.	Псалтир	Будим	1825
11.	Служебник	Будим	1826
12.	Часослов	Будим	1827
13.	Псалтир	Будим	1829
14.	Псалтир	Будим	1832
15.	Катавасија	Будим	1832
16.	Часослов	Будим	1832
17.	Часослов	Будим	1836
18.	Часослов	Будим	1838
19.	Псалтир	Будим	1838
20.	Часослов	Будим	1841
21.	Часослов	Будим	1846
22.	Псалтир	Будим	1846
23.	Часослов	Будим	1851
24.	Часослов	Будим	1852
25.	Осмогласник	Нови Сад	1853
26.	Часослов	Будим	1854
27.	Псалтир	Будим	1854
28.	Псалтир	Будим	1855
29.	Часослов	Будим	1855
30.	Часослов	Будим	1857
31.	Псалтир	Нови Сад	1857
32.	Осмогласник	Нови Сад	1858
33.	Осмогласник	Нови Сад	1860

34.	Апостоли и јеванђеља у празничне и недељне дане	Нови Сад	1860
35.	Апостоли и јеванђеља у празничне и недељне дане	Нови Сад	1862
36.	Часослов	Будим	1863
37.	Псалтир	Пешта	1864
38.	Псалтир	Пешта	1865
39.	Осмогласник	Нови Сад	1866
40.	Велика катавасија,	Сомбор	1867
41.	Псалми Давидови	Пешта	1867
42.	Апостоли и јеванђеља у празничне и недељне дане	Нови Сад	1868
43.	Апостоли и јеванђеља у празничне и недељне дане	Нови Сад	1870
44.	Велики зборник	Нови Сад	1878
45.	Велика катавасија	Нови Сад	1878
46.	Апостоли и јеванђеља у празничне и недељне дане	Панчево	1880
47.	Апостоли и јеванђеља у празничне и недељне дане	Нови Сад	1881
48.	Требник	Нови Сад	1887
49.	Велики Типик	Нови Сад	1892
50.	Апостоли и јеванђеља празнична	Панчево	1894
51.	Апостоли и јеванђеља празнична	Киkinда	1897
52.	Апостоли и јеванђеља празнична	Киkinда	1897

В. Штампани служебници XIX века и богословски коментари на неке промене у Златоустовој, Василијевој и Литургији пређеосвећених Дарова

За потребе српског богослужења у XIX веку одштампано је укупно пет српских служебника: У Будиму 1825. године,¹⁶¹² Београду 1838.¹⁶¹³ и 1845,¹⁶¹⁴ Бечу 1854.¹⁶¹⁵ и Сарајеву 1898.¹⁶¹⁶ Изузев С1845, другој генерацији служебника, односно времену тзв. Покрајинских Цркава (1766–1920)¹⁶¹⁷ припада и будимски из 1799. године.¹⁶¹⁸ Поред будимских издања, остали служебници, по свом пореклу, не припадају богослужбеном простору Карловачке митрополије. Међутим, имајући у виду чињеницу да границу ширења црквене књиге није могуће поставити, велика је вероватноћа да су их свештеници употребљавали у оквиру Монархије. Служебници су нам, такође, неопходни због богословске анализе и прецизнијег увида у промене које су настајале у српском богослужењу, што се у првом реду односи на руски и малоруски утицај који је био присутан током XVIII и XIX.¹⁶¹⁹

За оба будимска издања литургијара благослов је дао архиепископ карловачки и митрополит Стефан Стратимировић. Штампане Служебника из 1838. године благословио је архиепископ београдски и митрополит целе Србије Петар Јовановић.¹⁶²⁰ Седам година касније (1845) без благослова Цркве, из исте штампарије изашло је скромније издање Служебника, трудом и донацијом професора и преводиоца Јована Димитријевића Охриђанина. Овај редак примерак пронашао је у Саборној цркви у Нишу Теофило Стевановић.¹⁶²¹ Благослов за Служебник из 1854. године дао је Архиепископ карловачки Јосиф Рајачић.¹⁶²² Последњи Служебник у XIX веку одштампан је у штампарији Правитељства босанско-херцеговачког у Сарајеву 1898. године, са благословом Архиепископа и митрополита дабробосанског Николаја Мандића, Епископа херцеговачко-захумског Серафима Перовића и зворничко-тузланског Григорија Живковића.¹⁶²³

Језик свих служебника је црквенословенски. Порекло им је руско или малоруско, односно настајали су по угледу на објављиване у Северној у Јужној Русији, па су „структурално и садржински“ врло слични.¹⁶²⁴ На пример, „индиректни предложак“¹⁶²⁵ Служебнику из 1825. године је Служебник Кијевопечерске Лавре из 1746. године.¹⁶²⁶ Блиске је структуре будимском и у евхолошком делу уопште се не разликују. У служебничком делу разлика је у томе што је поглавље *Устав свештенослужења*, односно, *Како треба да служи ђакон са свештеником на великој вечерњи, јутрењи и Литургији* из кијевопечерског издања Служебника у будимском „разложено на чинове Малог вечерња, Великог вечерња,

¹⁶¹² *Српске књиге БМС 1801–1867*, том 3, 109.

¹⁶¹³ *Српске књиге БМС*, том 3, 110; Новаковић, *Српска библиографија за новију књижевност...*, 210.

¹⁶¹⁴ *Служебник*, Београд 1845, НБС II 3183.

¹⁶¹⁵ Димитрије Кириловић, *Каталог Библиотеке Матице српске II*, српске књиге 1848–1880 (Нови Сад: Матица српска, 1955), 53.

¹⁶¹⁶ Вукашиновић, „Руски и малоруски утицаји на богослужење српских православних обласних цркава у XVIII и XIX веку“, у *Службе и Устави пјенија*, (Београд–Врњци, 2020), 129.

¹⁶¹⁷ Исто, 129.

¹⁶¹⁸ Исто, 130.

¹⁶¹⁹ Вукашиновић, „Руски и малоруски утицаји на богослужење српских православних обласних цркава у XVIII и XIX веку“, 128.

¹⁶²⁰ Исто, 129.

¹⁶²¹ Стевановић, *Познавање цркве...*, 198.

¹⁶²² Кириловић, *Каталог библиотеке Матице српске II*, српске књиге 1848–1880, 53.

¹⁶²³ *Служебник*, Сарајево 1898, БМС III 418739, предлист [I].

¹⁶²⁴ Вукашиновић, „Руски и малоруски утицаји на богослужење српских православних обласних цркава у XVIII и XIX веку“, 130.

¹⁶²⁵ Исто, 130.

¹⁶²⁶ Примерак се налази у Патријаршијској библиотеци под сигнатуром ПБ II 15.422.

Свеноћног бденија и Васкршњег јутрења“.¹⁶²⁷ *Устав* је иначе саставни део и осталих службеника изузев београдског (С1845), бечког и сарајевског издања.

Кијевопечерском издању Службеника недостаје *Извјестије учитељноје*,¹⁶²⁸ али зато оно постоји у московском издању из 1790. године,¹⁶²⁹ па би тај Службеник, сматра професор Вукашиновић, могао бити директни предложак будимском из 1825, јер му је и структура потпуно идентична.¹⁶³⁰ *Извјестије учитељноје*, изузев С1845, ушло је не само у С1799¹⁶³¹ већ и у остале Службенике XIX века,¹⁶³² с том разликом да је Литургичко упутство¹⁶³³ сарајевског издања изостављено у садржају. Оно недвосмислено показује руско порекло српских службеника млађе генерације. Његову основу чини *Поука Архијереја* коју је саставио монах Јевтимије Чудовски на основу Могилиног *Евхологиона* и других сличних извора.¹⁶³⁴ Помоћу ових Поука у српску литургијску праксу је постепено продирала схоластичка латинизована теологија.¹⁶³⁵

Готово идентичан сарајевском издању је С1825, јер и потоњи садржи службеничку и требничку целину. У требничком делу број и врста последовања, молитава и текстова и њихов редослед је исти. Разлика постоји само у опширнијем именовању служби и обреда у млађем издању и редоследу служби и молитава. Неке од њих раздвојене су на више мањих целина, а друге преименоване. Садржајно, међутим, међу њима нема разлике.¹⁶³⁶ Требнички део, знатно мањи, садржи и Службеник из 1845. године. У њему се налазе: Чин благосиљања хлебова, помен преминулим, Молитва за оне који се кају, Тропари када свештеник светим копљем чини крсно знамење над оним који страда од неке болести, Молитва над кољивом и Молитва над грођем на Преображење.¹⁶³⁷ Премда је његова веза са београдским издањем из 1838. незнатна, идентичне су им илустрације Светих Василија Великог и Григорија Двојеслова, испред текстова Литургија. Лист испред Златоустове литургије недостаје.¹⁶³⁸ Постоји и једна специфичност будимског издања Службеника из 1825. године. Између Последовања вечерња и јутрења уметнуто је *Последовање полуноћнице*. Премда према

¹⁶²⁷ Вукашиновић, „Руски и малоруски утицаји на богослужење српских православних обласних цркава у XVIII и XIX веку“, 130.

¹⁶²⁸ Спис *Извјестије учитељноје* настао је у Русији крајем XVII века, по наредби московског патријарха Јоакима, а његов аутор је монах Јевтимије Чудовски. Појавио се као последица ширења латинског учења о времену претварања светих Дарова и намере да се уведе јединство у богослужбену праксу. У њему су изложене поуке и упутства свештеницима и ђаконима које се односе на припреме за богослужење, поготово Свету Литургију, разна свештеноства и решавање различитих дилема са којима се свештенослужитељи могу срести током служења Литургије. Видети: Вукашиновић, *Српско богослужење*, 96.

¹⁶²⁹ *Службеник*, Будим 1790, ПБ II 32.917, додатак издању, 1а–33а.

¹⁶³⁰ Вукашиновић, „Руски и малоруски утицаји на богослужење српских православних обласних цркава у XVIII и XIX веку“, 130.

¹⁶³¹ СБУДИМ1799, БМС Р18Ср IV 19, 1246–144а.

¹⁶³² СБУДИМ1825, БМС Р19Ср III 384, 193а–213б, СБЕОГРАД1838, БМС Р19 Ср III 383, 256б–282б и СБЕЧ1854, БМС Р19 Ср II 368, 227а–259б, ССАРАЈЕВО1898, БМС III 418739, 1а–22а.

¹⁶³³ Колико је Литургичко упутство било значајно за богослужбени живот Цркве у Карловачкој митрополији казује нам његов превод на српски језик. Објавио га је, као извод из службеника, свештеник Живко С. Бранковић, ректор Призренске богословије, у Београду 1901. године. Да ли у његовом недостатку, недоступности или из неког другог разлога, предложен је нови превод на српски 1922. године, који није одштампан. Видети: Г. Летић, *Дневник*, 303. Критичко издање *Учитељноје извјестије као историјски извор* приредио је Слободан Продић у издању Епархије далматинске 2011. г.

¹⁶³⁴ Вукашиновић, „Руски и малоруски утицаји на богослужење српских православних обласних цркава у XVIII и XIX веку“, 131. Цитирано према: Михаил М. Бернацки, „Спорови о времену претварања Светих Дарова и друга питања богословско-литургијског карактера у руском богословљу XVII века“, у Атанасије Јевтић, *Христос Нова Пасха: Божанствена Литургија 4 – Свештенослужење, Причешће. Заједница Богочовечанског Тела Христовог* (Београд: Света Гора атонска и др., 2009), 347.

¹⁶³⁵ Вукашиновић, „Руски и малоруски утицаји на богослужење српских православних обласних цркава у XVIII и XIX веку“, 131.

¹⁶³⁶ Исто, 129–130.

¹⁶³⁷ СБЕОГРАД1845, 145–158.

¹⁶³⁸ СБЕОГРАД1838, 56а–б.

наслову у садржају изгледа да је у питању цео чин, текстуално, међутим, то није случај. Наслов је више у форми упутства, да чин полуноћнице бива као што је у часослову, а после читања молитава свештеник говори отпуст. Чин садржи само јектенију полуноћнице коју свештеник произноси на крају, са напоменом о тропарима и јектенији коју говоре свештеномонаси на Светој Гори.¹⁶³⁹ Поставља се питање повода њеног преношења у Службеник. Наше је мишљење да би један од разлога могао да буде и политички, јер се у јектенији помиње име аустријског владара Франца првог.

Службеници из 1825. и 1838. године слични су по томе што оба садрже последовање Светог Причешћа.¹⁶⁴⁰ Остали га немају, попут С1799.¹⁶⁴¹ Такође, С1838 и С1854 готово да су идентични. Једина разлика је у томе што млађи нема Устав свештенослужења и последовање Светог Причешћа. Новина у С1898 јесте да, за разлику од осталих, почиње Чином мале вечерње по уставу,¹⁶⁴² а у наставку иде последовање вечерње и јутрења.¹⁶⁴³ Следе чиновни све три Литургије,¹⁶⁴⁴ с том разликом да се после Златоустове налазе благодарствене молитве после причешћа,¹⁶⁴⁵ отпусти на Богородичине и Христове празнике и дневни отпусти током седмице.¹⁶⁴⁶ У односу на друге службенике, поједина последовања су у називу проширена. На пример, Молитви за искорењивање и истребљење јереси и отпадништва додате су и молитве за умирење због црквених раздора, за обраћење заблуделих од истине,¹⁶⁴⁷ а Молитви против напада варвара још и Молитва за истребљење свих безбожних народа.¹⁶⁴⁸ На крају је Молитва за ослобођење оних православних хришћана који су у агарјанском ропству, о искорењивању богопротивљења мухамеданског и о пропасти њиховог царства и власти.¹⁶⁴⁹

По својим особеностима највише се издваја С1845. Наводимо његове најбитније разлике у односу на остала издања.

Премда се у чину Проскомидије нигде више не помињу Небеске силе Бестелесне, како је било у старијим српским службеницима, а честица се не вади ни за Свете Србе,¹⁶⁵⁰ ипак, пракса помињања Анђела сачувана је у С1845.¹⁶⁵¹ Ратко Хрваћанин наводи да, изузев С1845, друга генерација српских штампаних литургијара у сугубој јектенији садржи прозбе за цара и Правитељствујушчи синод, притом наводећи као пример будимско издање С1799.¹⁶⁵² Међутим, те прозбе немају остали службеници XIX века.¹⁶⁵³

Особеност С1845 у односу на друге је да нема јектенију и молитву за упокојене¹⁶⁵⁴ и задржана је стара пракса да при Великом входу свештеник говори само „Све вас православне хришћане да помене Господ Бог у царству своме сада, увек и у векове векова“. ¹⁶⁵⁵ Премда је оваква пракса присутна у грчким литургијарима, тако не стоји у грчком Евхологиону из 1885. године.¹⁶⁵⁶

¹⁶³⁹ СБУДИМ1825, 17а–б.

¹⁶⁴⁰ СБУДИМ1825, 144а–158б, СБЕОГРАД1838, 239а–256а.

¹⁶⁴¹ Вукашиновић, „Руски и малоруски утицаји на богослужење српских православних обласних цркава у XVIII и XIX веку“, 130.

¹⁶⁴² ССАРАЈЕВО1898, 1а–7а.

¹⁶⁴³ ССАРАЈЕВО1898, 8а–38б.

¹⁶⁴⁴ ССАРАЈЕВО1898, 39а–150а.

¹⁶⁴⁵ ССАРАЈЕВО1898, 90б–92б.

¹⁶⁴⁶ ССАРАЈЕВО1898, 93а–98а.

¹⁶⁴⁷ ССАРАЈЕВО1898, 262б–64б.

¹⁶⁴⁸ ССАРАЈЕВО1898, 264б–266б.

¹⁶⁴⁹ ССАРАЈЕВО1898, 272б–275б.

¹⁶⁵⁰ Вукашиновић, „Руски и малоруски утицаји на богослужење српских православних обласних цркава у XVIII и XIX веку“, 132–133.

¹⁶⁵¹ Хрваћанин, *Историјско-богословска анализа српских штампаних литургијара из XVI века*, 247.

¹⁶⁵² Исто, 279.

¹⁶⁵³ СБУДИМ1825, 42а; СБЕОГРАД1838, 64а; СБЕЧ1854, 55а.

¹⁶⁵⁴ Хрваћанин, *Историјско-богословска анализа српских штампаних литургијара из XVI века*, 279.

¹⁶⁵⁵ Исто, 279; СБЕОГРАД1845, 56.

¹⁶⁵⁶ *Недеља свете педесетнице: празничне службе*, 312.

У служебницима XIX века постоји рубрика о ђаконском уздизању Дарова при свештеничком возгласу „Твоје од Твојих“.¹⁶⁵⁷ Овог упутства ипак нема у С1845.¹⁶⁵⁸ Пракса крстообразног подизања Часних Дарова позната је од XVII века,¹⁶⁵⁹ а од XIX века понегде, приликом њиховог спуштања, чињен је крст над антимином.¹⁶⁶⁰ Присутна је била и у Карловачкој митрополији XVIII и XIX века¹⁶⁶¹ и једна од озбиљних литургијских недоумица. Према неким ауторима овакав поступак није био неправилан. Сматрано је да у томе „нема ничега што би реметило благочиние светиње и важност момента најсветије службе, стога тамо где је већ ушао у обичај нека се и не квари“.¹⁶⁶² О том проблему писао је и Јован Живковић.¹⁶⁶³ Сматрао је закрштавање антиминоса неумесном радњом ђакона, јер такво упуство не постоји у служебнику и архијерејском чиновнику. Поред тога, закрштавање антиминоса је врста благослова који ђакон, у присуству по чину старијег, нема право да дели ни лицима ни стварима. Над антимином крсни знак не прави чак ни свештеник, јер то не прописују црквене књиге.¹⁶⁶⁴ Интересантно је да писци литургијских приручника XIX века помињу само у коју руку свештеник узима путир и дискос, али не и подизање и закрштавање сасудима над антимином.¹⁶⁶⁵

Особеност служебника XIX века је да имају Тропар Трећег часа.¹⁶⁶⁶ Он се налази у Служебнику из Карловачке митрополије штампаном у Будиму 1825. године,¹⁶⁶⁷ београдским издањима из 1838.¹⁶⁶⁸ и 1845,¹⁶⁶⁹ бечком издању Служебника из 1854.¹⁶⁷⁰ и Служебнику из

¹⁶⁵⁷ СБУДИМ1825, 47а–48а; СБЕОГРАД1838, 80а–б; СБЕЧ1854, 696–71а; ССАРАЈЕВО1898, 74а–б.

¹⁶⁵⁸ СБЕОГРАД1845, НБС II 3183, 62.

¹⁶⁵⁹ Пре XVII века имамо је сачувану само у једном грчком рукопису из 1475. године. Цитирано према: Хрваћанин, *Историјско-богословска анализа српских штампаних литургијара из XVI века*, 318.

¹⁶⁶⁰ Павле, Патријарх, „Чињење знака крста путиром и дискосом над антимином уз речи: "Твоја од Твојих"" , у *Да нам буду јаснија нека питања наше вере* III, 199.

¹⁶⁶¹ Хрваћанин, *Историјско-богословска анализа српских штампаних литургијара из XVI века*, 324.

¹⁶⁶² П. М., „Из пастирске праксе и области црквено религијског живота“, *Весник Српске цркве* година VIII, свеска III (1897): 257.

¹⁶⁶³ Јован Живковић, „Треба ли ђакон, или ако овога нема, свештеник код возгласа *Твоје од твојих* да прекрсти антиминос подигнутим часним дарима?“, *Богословски гласник: часопис за православну богословску науку и црквени живот* година IV, књига VIII (1905): 189.

¹⁶⁶⁴ Исто, 189. Руски православни теолог Сергеје Булгаков сматрао је да је овај поступак чињења крста дискосом и путиром изнад антиминоса без основе и незаконит. Није предвиђен у Служебнику и ђакон нема право да осењује крстом. Видети опширније: Павле, Патријарх „Чињење знака крста путиром и дискосом над антимином уз речи: "Твоја од Твојих"" , 198–199. Цитирано према: Сергеје Булгаков *Настољнаја књига* (Харков, 1900), 821. Према мишљењу савременог српског литургијара проф. др Ненада Милошевића, „суштина проблема није у томе ко уздиже дарове, ђакон или свештеник, већ да ли Дарове уопште треба уздизати или не. Пракса подизања светих Дарова при произношењу речи „Твоје од Твојих...“ није засведочена ни у једном рукописном молитвослову, осим у два млађа словенска која се наводе у француском и енглеском преводу. Према штампаним издањима старих служабника, свештенослужитељи у XVI веку нису уздизали Дарове. Више о томе видети: Ненад Милошевић, „Анафора – узношење или приношење?“, у *Саборност, Теолошки годишњак* VIII, (2014): 31; Хрваћанин, *Историјско-богословска анализа српских штампаних литургијара из XVI века*. 317–325.

¹⁶⁶⁵ Стевановић, *Познавање цркве*, 194.

¹⁶⁶⁶ Његовом историјом појављивања и ширења у Литургијама бавио се детаљно Владимир Вукашиновић, анализирајући Служебнике рукописних збирки манастира Пећке Патријаршије (од XV до XVI века) и манастира Хиландара (од XV до XVII века). Цитирајући блажене успомене епископа Атанасија Јевтића, да је Тропар први пут у евхаристијску Анафору унесен у Цариграду, крајем XIV века, отац Владимир показује да је Тропар у богослужбену праксу преко рукописне традиције Влашке Цркве ушао век и по раније него што се до сада мислило. Међутим, у даљим истраживањима неопходно је утврдити о којим је конкретно предлошцима реч. Да ли рукописним или штампаним грчким, венецијанским издањима Служебника или рукописном руском или малоруском предлошку. Видети опширније: Владимир Вукашиновић, *Службе и Устави пјенија*, 67–98.

¹⁶⁶⁷ СБУДИМ1825, 50а–б.

¹⁶⁶⁸ СБЕОГРАД1838, 80б–81а; Вукашиновић, *Службе и Устави пјенија*, 97.

¹⁶⁶⁹ СБЕОГРАД1845, 62–63.

¹⁶⁷⁰ СБЕЧ1854, 716.

Дабробосанске митрополије, штампаном 1898. године.¹⁶⁷¹ Изузетак, међутим, представља С1845 који га има у ЛЈЗ,¹⁶⁷² али не и у ЛВВ.¹⁶⁷³ Ратко Хрваћанин сматра да се иза овога крије настојање неких „приређивача и издавача литургијара, као и литургичара“, да сачувају стару праксу.¹⁶⁷⁴ Наше мишљење је да је приређивач овог издања сматрао сувишним убацивање Тропара Трећег часа у ЛВВ, на месту где се у знатно широј форми молитве него што је то предочено у Златоустовој Литургији, свештеник моли „да дође Дух твој Свети на нас и на предложене Дарове ове и да их благослови и освети и покаже“.¹⁶⁷⁵

Игуман Теофило Стевановић се противио уношењу Тропара Трећег часа у текст Анафоре.¹⁶⁷⁶ У књизи „Познавање Цркве или обредословље“ овај Тропар назива „бесмисленим“.¹⁶⁷⁷ Он истиче да се од почетка Литургије, све до момента где је Тропар уметнут, свештеник у молитви обраћа Богу Оцу, а не Богу Сину. Потом се молитва изненада прекида и преусмерава са Оца на Сина. Сматрао је да Тропар Трећег часа „квари и прекида смисао свештенорадње“ и да га треба „изоставити из наше литургије“.¹⁶⁷⁸ По угледу на грчку праксу, Стевановић га није изговарао, објашњавајући да се у његову непотребност уверио служећи више пута по светим местима Палестине и Цариграда, са патријархом јерусалимским Никодимом,¹⁶⁷⁹ а 1894. године у Јерусалиму и са патријархом Герасимом.¹⁶⁸⁰ Поред Стевановића, почетком XX века, на ову литургијску интерполацију скренуо је пажњу и литургичар Јован Живковић. Предложио је решење за отклањање сваке недоумице о неправилном тумачењу Духовског тропара и стихова 50. псалма. Начин на који би се то постигло јесте тај, да се у припреми за издавање новог служебника цео Евхаристијски канон одштампа „обичним словима (...) без сваког знака и тачке на крају“, а даље речи, Тропар Трећег часа и стихови, да се одштапају ситним словима (*petit*).¹⁶⁸¹ Разлика у словима, сматрао је Живковић, подсетила би свештенике да се овај литургијски уметак не односи на Евхаристијски канон. Стога и препоручује свештеницима да се „буквално држе упутстава служебника“ и уметнуте молитве, тропаре и стихове, да не изговарају гласно или полугласно, „као што се то код нас већином ради“, већ у себи, тајно.¹⁶⁸² На тај начин ће свештенослужитељи показати да им је мисао о вези Тропара Трећег часа и његових стихова са освећивањем потпуно страна „и да их они читају ради сопственог оснажења у страшном моменту пресуштаствљења св. Дарова“.¹⁶⁸³

Премда се Живковић оправдано залагао за његово „потискивање“ и изговарање у себи, ипак, како видимо, задржава схоластички израз пресуштаствљења,¹⁶⁸⁴ чиме рационализује Тајну претварања хлеба и вина у Тело и Крв Христову. У вези са гласним читањем Евхаристијског канона стоји и 16. стих 14. главе Прве посланице Коринћанима, за коју

¹⁶⁷¹ ССАРАЈЕВО1898, 75а; Вукашиновић, *Службе и Устави пјенија*, 97.

¹⁶⁷² СБЕОГРАД1845, 62–63.

¹⁶⁷³ СБЕОГРАД1845, 96.

¹⁶⁷⁴ Хрваћанин, *Историјско-богословска анализа српских штампаних литургијара из XVI века*, 324–325.

¹⁶⁷⁵ СБЕОГРАД1845, 97.

¹⁶⁷⁶ Хрваћанин, *Историјско-богословска анализа српских штампаних литургијара из XVI века*, 325.

¹⁶⁷⁷ Стевановић, *Познавање цркве...*, 198.

¹⁶⁷⁸ Исто, 198.

¹⁶⁷⁹ Исто, 198.

¹⁶⁸⁰ Исто, 199.

¹⁶⁸¹ Ј. Д., „О служабнику“, 123.

¹⁶⁸² Исто, 123.

¹⁶⁸³ Исто, 123.

¹⁶⁸⁴ Схоластички, латинствујући, израз *пресуштаствљење* (*transubstantiatio*) рационализује Тајну претварања хлеба и вина у Тело и Крв Христову, одступајући од Халкидонске Христологије према којој се „људска природа не пресуштаствљује у Божанску, нити обратно, јер би то онда био пантеизам“. Овај термин у вези са претварањем Светих Дарова сусрећемо у XVIII веку у Циркулару Павла Ненадовића из 1758. г. Видети опширније: А. Јевтић, *Божанствена Литургија – Христос Нова Пасха 2* (Београд–Требиње: Свети Манастири: Хиландар, Острог, Тврдош, 2007), 299; Вукашиновић, *Барокна теологија*, 217–218; Хрваћанин, *Историјско-богословска анализа српских штампаних литургијара из XVI века*, 298.

Живковић наводи да ју је Вук Караџић погрешно превео: „Ако ћеш благосиљати Духом, како ће онај који стоји као незналица рећи Амин (тако је) по твојем благодарењу, кад не зна шта говориш“.¹⁶⁸⁵ Управо ово место и подсећа на праксу некада гласног читања Евхаристијског канона, да би га народ присутан у храму чуо „ради назидана верних“.¹⁶⁸⁶ Међутим, ту праксу, сматрао је Живковић, није било могуће сачувати, због изругивања злонамерних људи и „лакомислене профанације“ чак и неких верујућих.¹⁶⁸⁷

Сматрамо да је Живковић, као литургичар, скретањем пажње на овај важан моменат Литургије дубоко у себи осећао његову непредањску позицију, али да није имао и довољну смелост да се отворено заложи за повратак изворној пракси.

С1845, за разлику од других службеника, нема упутство „О ломљењу Светог Агнеца“,¹⁶⁸⁸ сходно првој генерацији штампаних српских литургијара.¹⁶⁸⁹ Његова „скраћена верзија“ забрањује коришћење честица за причешћивање лаика и указује на то да се они имају причестити само од честица НИ и КА“.¹⁶⁹⁰ С1845 нема ни упутство о начину на који свештеник припрема честице за причешћивање, уколико има верних који желе да се причесте, што није случај код осталих службеника XIX века.¹⁶⁹¹

Њакон је верне на причешће позивао речима: „Са страхом Божијим и вером приступите“,¹⁶⁹² или „Са страхом Божијим, вером и љубављу приступите“.¹⁶⁹³ Продужетак „и љубављу“ преузет је из грчких литургијара и додаток је од XVII века.¹⁶⁹⁴ Теофилу Стевановићу није било познато зашто је и под чијим утицајем овај возглас изостављен у словенском преводу.¹⁶⁹⁵ Претпоставља се да је реч „и љубављу“ унета у Литургију у XVIII веку под утицајем покрета „кољивара“,¹⁶⁹⁶ присталица честог причешћивања, а потом је 1838. године унета у Типик.¹⁶⁹⁷

У службеницима XIX века, спуштање честица у путир следи након поменутог упутства свештенику како поступа у случају да има причесника.¹⁶⁹⁸ Тога упутства, међутим, нема у С1845. Након позива „Са страхом Божијим и вером и љубављу приступите“,

¹⁶⁸⁵ Сравни: *Библија или цело Свето писмо Старога и Новог завјета* (Београд: Издање британског и иностраног библијског друштва, 1923), 186; Синодски превод овог стиха гласи: „Јер ако благосиљаш духом како ће онај који заузима мјесто обичног вјерника рећи амин на твоје благодарење, кад не зна шта говориш?“. Сравни: *Свето писмо Старога и Новог завјета – Библија* (Београд: Свети Архиепископски синод Српске Православне Цркве, 2004), 1374.

¹⁶⁸⁶ Ј. Д. „О служабнику“, 217.

¹⁶⁸⁷ Исто, 217.

¹⁶⁸⁸ Ова рубрика се појавила „као последица расправа о томе да ли се честице претварају у Тело Христово на Св. Литургији“. Цитирано према: Вукашиновић, *Службе и Устави пјенија*, 136.

¹⁶⁸⁹ Хрваћанин, *Историјско-богословска анализа српских штампаних литургијара из XVI века*, 348–349.

¹⁶⁹⁰ Вукашиновић, „Руски и малоруски утицаји на богослужење српских православних обласних цркава у XVIII и XIX веку“, 136.

¹⁶⁹¹ СБУДИМ1825, 586; СБЕОГРАД1838, 906; СБЕЧ1854, 816; ССАРАЈЕВО1898, 846.

¹⁶⁹² Исто.

¹⁶⁹³ СБЕОГРАД1845, 72.

¹⁶⁹⁴ *Недеља свете педесетнице: празничне службе*, 333.

¹⁶⁹⁵ Стевановић, *Познавање цркве...*, 207.

¹⁶⁹⁶ Покрет *кољивара* везује се за Свету Гору и сукоб „литургичког карактера“ који се догодио последњих деценија XVIII и почетком XIX века. Реч је о монасима скита Свете Ане који су из практичних разлога парастосе и кољива за преминуле са суботе пренели на недељу. Та промена условила је протесте великог броја Светогораца (антикољивара) због нарушавања древног светогорског обичаја и поретка. Проблем је касније отворио још низ других питања: о честом или ретком причешћивању, проблем освећивања икона, изопштења из Цркве, великог и малог водоосвећења, односа Светих Дарова и антидора, клечања недељом. О овој теми видети опширније: Амфилохије Радовић, „Покрет кољивара, духовно-литургички препород и грчка црквена братства“, у *Литургија и подвижништво* (Цетиње: Митрополија Црногорско-приморска и Епархија Будимљанско-никшићка, 2011), 134–136.

¹⁶⁹⁷ Василије Кривошеин, „Неке богослужбене особености код Грка и Руса и њихов значај“, у Атанасије Јевтић, *Божанствена литургија – Христос Нова Пасха* 4, 363.

¹⁶⁹⁸ СБУДИМ1825, 59а; СБЕОГРАД1838, 916; СБЕЧ1854, ССАРАЈЕВО1898, 856.

свештеник је одмах возглашавао „Спаси, Боже, народ твој и благослови наслеђе твоје“. Дакле, након спуштања и сједињења честица са дискаса са честицама у путиру.¹⁶⁹⁹

Занимљиво је запажање Теофила Стевановића да се Срби нису у свим црквама причешћивали одмах након упућеног позива да приступе. Негде су то чинили после уобичајеног отпуста свештеника, па су тек онда честице спуштане у Путир.¹⁷⁰⁰ Приметио је да су неки свештенослужитељи прво сједињавали честице па онда причешћивали верне „под једним видом“.¹⁷⁰¹ Заступао је богословско мишљење да честице извађене у спомен светих, за живе и упокојене, треба да остану на Дискосу док се причешћивање не заврши.¹⁷⁰²

Рубрику о времену служења Литургије Светог Василија Великог садрже сви српски службеници XIX века.¹⁷⁰³ Изузетак чини С1845 који почиње молитвом Предложења¹⁷⁰⁴ „Боже, Боже наш, који си послао Небески Хлеб, храну свему свету (...)“.¹⁷⁰⁵ Молитва предложена је, заправо, сачуван фрагмент почетног дела ЛВВ, када је служена чешће, а не само десет пута годишње. Починјала је њом, антифонима, Трисветим и Малим входом – који се губе на прелазу из X у XI век.¹⁷⁰⁶

Литургијари XIX века не садрже јектенију¹⁷⁰⁷ и молитву¹⁷⁰⁸ за оне који се спремају за Свето Просвећење.¹⁷⁰⁹ Њено место налазило се након прозбе „Оглашени изиђите и била је саставни део ЛВВ у српским штампаним литургијарима прве генерације. Представљала је остатак древне праксе, када су међу оглашенима били и катихумени, припремани за Крштење на Велику суботу.¹⁷¹⁰

Службеници XIX века немају, такође, рубрику о показивању и благосиљању Дарова при произношењу речи установљења:¹⁷¹¹ „Тако исто узевши и чашу са родом винограда, и растворивши, благодаривши, благословивши, осветивши“. Међутим, у С1845 недостаје реч „благословивши“.¹⁷¹² Већ је поменуто да у њему нема Тропара Трећег часа.¹⁷¹³ Из ЛЈЗ у ЛВВ пренесен је и додатак „Претворивши их Духом Твојим Светим“¹⁷¹⁴ кога има и већина грчких штампаних евхологиона.¹⁷¹⁵

У службеницима XIX века није био детаљно изложен чин Божанствене Литургије пређеосвећених Дарова, што је свештенослужитељима, поготово млађим и без искуства, отежавало служење током Свете четрдесетнице.¹⁷¹⁶ Као и у претходне две Литургије, и овде се у појединим особеностима издваја С1845. У њему нема Напомене о неким исправкама у

¹⁶⁹⁹ СБЕОГРАД1845, НБС II 3183, 72.

¹⁷⁰⁰ Стевановић, *Познавање цркве...*, 207.

¹⁷⁰¹ Исто, 206.

¹⁷⁰² Исто, 206.

¹⁷⁰³ СБУДИМ1825, 63а, СБЕОГРАД1838, 106а, СБЕЧ1854, 96а, ССАРАЈЕВО1898, 98а.

¹⁷⁰⁴ Молитва Предложења, према Афанасјеву, сигурно је грчког порекла, што је доказ више да је предложак СБЕОГРАД1845 један од грчких литургијара. Видети: Хрваћанин, *Историјско-богословска анализа српских штампаних литургијара из XVI века*, 356.

¹⁷⁰⁵ СБЕОГРАД1845, НБС II 3183, 77.

¹⁷⁰⁶ Хрваћанин, *Историјско-богословска анализа српских штампаних литургијара из XVI века*, 354–355. Цитирано према: Т. Афанасјева, „Особенности последования литургий Иоанна Златоуста и Василия Великого в древнорусских службениках XIII–XIV вв.“ у *Ruthenica*, No 6, 2007, 208.

¹⁷⁰⁷ Вукашиновић, „Руски и малоруски утицаји на богослужење српских православних обласних цркава у XVIII и XIX веку“, 136.

¹⁷⁰⁸ Хрваћанин, *Историјско-богословска анализа српских штампаних литургијара из XVI века*, 361.

¹⁷⁰⁹ Вукашиновић, „Руски и малоруски утицаји на богослужење српских православних обласних цркава у XVIII и XIX веку“, 136.

¹⁷¹⁰ Хрваћанин, *Историјско-богословска анализа српских штампаних литургијара из XVI века*, 357.

¹⁷¹¹ Исто, 361.

¹⁷¹² СБЕОГРАД1845, 96.

¹⁷¹³ Хрваћанин, *Историјско-богословска анализа српских штампаних литургијара из XVI века*, 324.

¹⁷¹⁴ Вукашиновић, „Руски и малоруски утицаји на богослужење српских православних обласних цркава у XVIII и XIX веку“, 137.

¹⁷¹⁵ Хрваћанин, *Историјско-богословска анализа српских штампаних литургијара из XVI века*, 359.

¹⁷¹⁶ Лазар Богдановић, „Како се свршава литургија пређеосвећених дарова“, 229.

служењу те Литургије. Текст се налази пред почетак чина ЛПД,¹⁷¹⁷ изузев у С1825, где је на крају чина.¹⁷¹⁸ Први пут овај додак појавио се у руском Службенику московског издања из 1676. године.¹⁷¹⁹ Аутор текста је монах Јевтимије Чудовски, а сам текст односи се на вршење Великог входа и причешће. Написао га је на основу текста у Требнику Петра Могиле *О неким исправкама у служењу Пређеосвећене Литургије*, с циљем да би неке Могилине ставове ублажио и учинио богословски прихватљивијим.¹⁷²⁰

О начину кађења свештеника током појања „Нека узиђе молитва моја као кадило преда Те (...)“ упутство пред ЛПД не казује ништа, изузев да свештеник прима кадионицу пред Светом трпезом и кади. За разлику од данашње праксе, при којој презвитер кади око Престола, пређеосвећене Дарове на Предложењу и Горње место,¹⁷²¹ видимо да је у Карловачкој митрополији постојала и другачија пракса. Наиме, свештенослужитељ је кадио око свештене Трпезе и цео олтар, а потом са солеје иконе, певнице и верни народ који клечи.¹⁷²² Након завршетка стихова улазио је у олтар, поново кадећи Престо са све четири стране. Потом би клекнуо пред Трпезу сâм појући „Да исправитсја (...)“.¹⁷²³

У Чину ЛПД наведено је да, уколико свештеник служи без ђакона, на Великом входу десном руком узима дискос, а не левом као на пуној Литургији. На овај моменат скренуо је пажњу Никола Беговић у посебном одељку свог литургичког приручника насловљеног „Путир у лијевој руци“. Према његовим речима, вино се освећује и претвара тек када се сједине „мјестообразна у чаши“ а пре причешћа. Објашњавајући израз „мјестообразна“, Беговић пише да се тако често називају неосвећени и непретворени Дарови. Позивајући се на Свете оце, објашњава да је појам „мјестообразнаја“ отуд што се у Старом завету преображавало хиљаде образа и сенки у истинито тело и Крв Христову. Уместо тих образа, сада се предлажу Свети Дарови који светле сами собом, следствено учењу Светог Амвросија (1. књига о дужностима, глава 78): „Сенка је у закону, образ је у Јеванђељу, истина је на небу“.¹⁷²⁴

Током Великог входа у поретку ЛПД свих литургијара XIX века, па чак и у ранијим српским, руским и грчким порецима, не помиње се да народ у храму метанијски клечи, нити се помиње метанисање свештенослужитеља пред Престолом, уз произношење Молитве Светог Јефрема Сирина „Госпode и Владару живота мога (...)“. Она је особеност савременог поретка ЛПД и претпоставља се да је унета са жељом да се нагласи њен покајнички карактер.¹⁷²⁵ У руској и српској пракси чита се гласно, а у грчкој, као старијој пракси, тајно.¹⁷²⁶ Оно што је сигурно, јесте да је ова Молитва позната свештенослужитељима XIX века, јер Никола Беговић наглашава како у ЛПД „још више падају у очи молитве Јефрема Сирјанина“.¹⁷²⁷

Премда литургијари не помињу навлачење завесе на дверима, поменућемо на овом месту да је у Карловачкој митрополији оно практиковано на ЛПД три начина. Први, најраспрострањенији, био је потпуно навлачење завесе на дверима. Други, навлачење завесе до пола, а до краја након произношења речи „Пазимо, Пређеосвећене Светиње светима“ и

¹⁷¹⁷ СБУДИМ1825, 956–966; СБЕОГРАД1838, 141а–143а; СБЕЧ1854,1316–1336; ССАРАЈЕВО1898, 132а–134а.

¹⁷¹⁸ СБУДИМ1825, 956.

¹⁷¹⁹ Вукашиновић, „Руски и малоруски утицаји на богослужење српских православних обласних цркава у XVIII и XIX веку“, 138. Цитирано према: Н. Д. Успенски, *Колизија двеју теологија* (Краљево: 2004), 28.

¹⁷²⁰ Вукашиновић, „Руски и малоруски утицаји на богослужење српских православних обласних цркава у XVIII и XIX веку“, 138; Хрваћанин, *Историјско-богословска анализа српских штампаних литургијара из XVI века*, 381.

¹⁷²¹ СБЕОГРАД2007, 251.

¹⁷²² Богдановић, „Како се свршава литургија пређеосвећених дарова“, *Српски Сион* број 18 (1891): 230.

¹⁷²³ Исто, 231.

¹⁷²⁴ Беговић, *Литургика за српске школе и народ*, 97.

¹⁷²⁵ Хрваћанин, *Историјско-богословска анализа српских штампаних литургијара из XVI века*, 381.

¹⁷²⁶ Кривошеин, „Неке богослужбене особености код Грка и Руса и њихов значај“, 366.

¹⁷²⁷ Беговић, *Литургика за српске школе и народ*, 96.

трећи је ненавлачење завесе до изговарања речи „Пређеосвећене Светиње светима“. Заступано је и гледиште да су свештеници имали слободу да примене праксу коју желе.¹⁷²⁸

Према „Напомени о неким исправкама у служењу Пређеосвећене Литургије“, причешће се обављало „по обичају“, што је наглашено у српским литургијарима: „Тада свештеник скида свети воздух и чини по обичају свето причешће божанствених дарова“.¹⁷²⁹ Међутим, тако није било, јер свештеник, пијући из свете Чаше, при томе не изговара речи које иначе говори приликом причешћивања на пуној Литургији.¹⁷³⁰ Тако се није причешћивао Крвљу Христовом, него тек после Заамвоне молитве, употребљавајући свете Дарове. То је стога што се сматрало да је вино на ЛПД обично, а не Крв Христова, јер нису над њим читане речи освећења.¹⁷³¹ У грчкој пракси свештеник се причешћује на исти начин као и на ЛЈЗ и ЛВВ, дакле Крвљу Христовом.¹⁷³² У Карловачкој митрополији имамо сачувану праксу да је литургијским звонцем оглашавано народу да се на ЛПД свештеник причестио.¹⁷³³

Успомена на служење ЛПД увече¹⁷³⁴ уместо ујутро, као што је данас обичај у највећем броју случајева, сачувана је у српским службеницима друге генерације. Наиме, почетак треће прозбе у последњој јектенији у њима гласи: „Измоливши *све вече* савршено, свето, мирно и безгрешно...“,¹⁷³⁵ указујући тиме на њен „исправни древни поредак“.¹⁷³⁶ Исто је, на пример, у неким грчким¹⁷³⁷ издањима литургијара. Међутим, у С1845 стих гласи: „Измоливши *сав дан* савршен, свет, миран и безгрешан...“.¹⁷³⁸ Тако је, на пример у венецијанском издању Литургијара из 1852. године,¹⁷³⁹ као и српском савременом Службенику.¹⁷⁴⁰ Ипак, и савремени Службеник одштапан на црквенословенском језику 1983. године речима *вѣчера всегѡ* подсећа на стару праксу служења ЛПД увече.¹⁷⁴¹

¹⁷²⁸ Богдановић, „Како се свршава литургија пређеосвећених дарова“, 231.

¹⁷²⁹ СБУДИМ1825, 93а; СБЕОГРАД1838, 156а; СБЕЧ1854, 146б, ССАРАЈЕВО1898, 147а.

¹⁷³⁰ Кривошеин, „Неке богослужбене особености код Грка и Руса и њихов значај“, 367.

¹⁷³¹ Хрваћанин, *Историјско-богословска анализа српских штампаних литургијара из XVI века*, 382. Цитирано према: Вукашиновић, „Руски и малоруски утицаји на богослужење СП Цркве у XVIII и XIX веку“, 104.

¹⁷³² Кривошеин, „Неке богослужбене особености код Грка и Руса и њихов значај“, 367–368.

¹⁷³³ Богдановић, „Како се свршава литургија пређеосвећених дарова“, 232.

¹⁷³⁴ Служење ЛПД увече уместо ујутро, са свим осталим монашким богослужењима, постепено је преовладало од времена турског ропства. Видети: Фундулис, *Литургика* 1, 224.

¹⁷³⁵ СБУДИМ1825, 94а; СБЕОГРАД1838 157б; СБЕЧ148а; ССАРАЈЕВО1898, 148а.

¹⁷³⁶ Фундулис, *Литургика* 1, 223–224.

¹⁷³⁷ *Εβχολόγιον το μεγά* (Κωνσταντινούπολις: 1803), 88; *Αί Θεϊαί Λειτουργίαι τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ἡρυσσοτόμου, Βασιλείου τοῦ Μεγάλου καὶ ἡ τῶν Προηγιασμένων* (Αθηναί, 1864), 63; *Εβχολόγιον το Μεγά* (Βενετία: 1891), 117.

¹⁷³⁸ СБЕОГРАД1845, 127.

¹⁷³⁹ *Αί Θεϊαί Λειτουργίαι τῶν ἐν ἁγίοις πατέρων ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρισσοτόμου καὶ Βασιλείου τοῦ μεγάλου συν τῶν προηγιασμένων Γρηγοριοῦ τοῦ διαλογοῦ* (Βενετία: 1852), 72.

¹⁷⁴⁰ СБЕОГРАД1998, 219.

¹⁷⁴¹ СБЕОГРАД1983, 302.

Г. Упоредна анализа српских штампаних требника XIX века

До сада је познато 14 српских издања богослужбене књиге требник, штампаних током XIX века.¹⁷⁴² Хронолошки, најпре је 1821. године објављен Требник у Будиму, с благословом архиепископа и митрополита карловачког Стефана Стратимировића.¹⁷⁴³ Потом је Требник одштампан у Београду 1836. године, а благослов је дао митрополит српски Петар Јовановић.¹⁷⁴⁴ Годину дана касније, 1837. године, Цетињска митрополија на Цетињу издаје Требник, с благословом архиепископа и владике црногорског Петра Петровића Његоша.¹⁷⁴⁵ Бечко издање Требника, уз благослов патријарха српског Јосифа Рајачића, излази из штампе 1855. године.¹⁷⁴⁶ У Београду је, затим, 1858. године штампан Требник с благословом митрополита Србије Петра Јовановића¹⁷⁴⁷ и Чин благосиљања и освећења Цркве и њених разних утвари, као и чинопоследовање оних који се из иноверства присаједињују Православној источној Цркви, 1869. године. Приредио га је свештеник Василије Николајевић, а штампање је благословио архиепископ карловачки и Патријарх српски Самуило Маширевић.¹⁷⁴⁸ Од истог приређивача штампан је Допунски требник у Новом Саду 1887. године.¹⁷⁴⁹ У последњој деценији XIX века објављена су потом још четири молитвослова: у Београду Фирмилијанов Парохијалник, тј. Требник, 1890. године,¹⁷⁵⁰ Приручна свештеничка књига, тј. Требник Саве Грбовића, 1891,¹⁷⁵¹ Требник у Сарајеву 1897.¹⁷⁵² и Допунски требник 1898,¹⁷⁵³ с благословом српских епископа и митрополита: дабробосанског Николаја Мандића, херцеговачко-захумског Серафима Перовића и зворничко-тузланског Григорија Живковића.¹⁷⁵⁴ Поред наведеног, еволошки материјал

¹⁷⁴² Напомињемо да је историјски преглед требника штампаних у XIX веку први изложио професор Богословског факултета у Београду Владимир Вукашиновић у раду „Ка новом издању молитвослова: Историјат и теолошка проблематика српских штампаних молитвослова у светлу кирилometодијевске преводилачке и мисионарске традиције“ у књизи *Велики вход* (82–106) и у раду „516 година српских штампаних Молитвослова“, објављеном у књизи *Службе и Устави пјенија* (218–241).

¹⁷⁴³ *Требник*, Будим 1821, БМС Р19 Ср I 504.

¹⁷⁴⁴ *Требник*, Београд 1836, БМС Р19 Ср II 121.

¹⁷⁴⁵ *Требник*, Цетиње 1837, БМС Р19 Ср II 894.

¹⁷⁴⁶ *Требник*, Беч 1855, БМС Р19 Ср II 377.

¹⁷⁴⁷ *Требник*, Београд 1858, БМС Р19 Ср II 13.

¹⁷⁴⁸ *Чин благосиљања и освећења Цркве и њених разних утвари, као и чинопоследовање оних који се из иноверства присаједињују Православној источној Цркви = Чини благословеніе и освештеніе цркве и ее разних утвари, якоже и чинопоследованіе из иновѣрних к православно-восточној цркви, из разних церковних книг собраннае и на свѣтъ изданнае Васііем Ніколаевичъ. Спомощникомъ Голубинаткици* (Београд: 1869), ЗМВСК (без сигнатуре).

¹⁷⁴⁹ *Допунски требник из разних црквених књига прикупљено и објављено радом јереја Василија Николајевића пароха Иршичког = Дополнителный требникъ изъ разныхъ церковныхъ книгъ собраннае и на свѣтъ изданнае тридцотъ и нждовеніемъ Нера Васііана Ніколаевича пароха Иршжлаго* (Нови Сад: 1887), НБС II53723.

¹⁷⁵⁰ *Фирмилијанов парохијалник тј. Требник* (Београд: 1890). Фототипско издање овог Требника приредили су митрополит дабробосански Владислав и епископ рашко-призренски Павле, а штампан је у Београду 1983. године у издању Светог Архијерејског Синода СПЦ.

¹⁷⁵¹ *Требник Саве Грбовића* (Београд 1891), БСП II I 925. Јеромонах Хиландарац Сава Грбовић приређивање Требника завршио је на празник Духове, 9. јуна 1891. г. У образложењу на крају књиге Грбовић наводи да је прикупљање материјала за књигу завршио 1884, али због одласка на пут у штампу је предао 1887. г. Међутим, због неспоразума које је имао са издавачем, Грбовић је одустао од штампања, а трећина материјала остала је код архимандрита Фирмилијана који је свој Парохијалник издао годину пре. Видети: *Требник Саве Грбовића*, 298.

¹⁷⁵² Вукашиновић, „Ка новом издању молитвослова...“, 85.

¹⁷⁵³ *Дополнителный требникъ* (Сарајево, 1898). Интересантно је да се у *Азбучном списку богослужбених књига које се употребљавају у православним српским храмовима у Аустроугарској монархији* (АСАНУК МПА 95, 1915) који је сачинио Јован Живковић уз сарадњу професора богословије Иринеја Тирића, налази на списку и *Требник* одштампан у Сарајеву 1892. године. Међутим, примерак овог издања до сада нисмо пронашли.

¹⁷⁵⁴ Вукашиновић, „Ка новом издању молитвослова...“, 85.

налазимо још у два београдска издања: Последовање молебних певања из 1838.¹⁷⁵⁵ и из 1846. године.¹⁷⁵⁶ Последовање молебних певања из 1848. године, одштампано је, међутим, у Москви,¹⁷⁵⁷ а не Београду.¹⁷⁵⁸

Интересују нас, пре свега, требници намењени богослужењу у Карловачкој митрополији, па ће акценат бити стављен на следећа четири издања: будимско (1821) бечко (1855), београдско (1869) и новосадско (1887). Погледајмо најпре структуру најстаријег Требника из 1821. године.

Његове чинове и молитвословља можемо сврстати у четири целине: Свете тајне, Службе годишњег круга, обреди везани за смрт, молитве за различите потребе, службе везане за дневни круг и додатни текстови. Од Светих тајни Требник садржи Крштење и миропомазање (8а–23а) с пратећим молитвама и обредима: Молитва у први дан када жена роди дете (1а–2б), Молитва знаменовања детета у осми дан по рођењу (2б–3б), Молитва жени породили у четрдесети дан (4а–7а) и Молитва жени кад побаци (7а–7б). У наставку је и Молитва крштења детета укратко када се страхује да дете може умрети (26а–26б) и предговор о томе какав треба да буде духовник (27а–28а).

Чин исповести (28б–37а) обухвата Молитву над оним који се разрешава од забране (37а–37б) и разрешну и опроштајну молитву духовника (33б–34а). Чин тајне брака садржи две целине: Чин Обручења (38а–41а) и Венчања (41б–52а), са додатком Чина венчања другобрачних (52б–58а). Последовање јелеосвећења (58б–88а) са чином давања причешћа болесном ако се деси да се нагло погорша његово стање (88а–90б).

Службама годишњег круга припадају: Чин освећења воде на свето Богојављење (168а–176б), Молитва на Христово рођење сину духовном (177а–178а), Молитва на почетку поста Свете четрдесетнице (178а–181а), Молитва за благосиљање хране и меса у Свету и велику недељу Пасхе (181а–181б), Молитва за причешћивање грождем на Преображење (182а–182б).

У обреде везане за смрт спадају: Молебни канон Господу нашем Исусу Христу и Пречистој Богородици матери Господњој при растављању душе од тела сваког правоверног (91а–96б), Молитва на исход душе лаика (96а–96б), Опело лаика, (97а–114б) Указ о спроводу преминулих на свету Пасху и у току Светле недеље (115а–117а), Свештеничко опело (117б–147а) и Дечије опело (147б–157б).

Посебан сегмент овог Требника обухватају Молитве за различите потребе. Сврстали смо их, такође, у четири целине: Молитве против различитих оскврнућа и кварења, Опште молитве, Службе дневног круга и Додатни текстови.

а) Молитве против различитих оскврнућа и кварења:

Чин који бива ако неко случајно загади бунар, или у њега нешто скверно упадне (185а–186а), Чин који бива ако случајно нешто скверно упадне у посуду са вином, или уљем, медом, или друго нешто, са Молитвом онима који једу нечисту храну (188а–188б), Молитва над судом који је оскрнављен (188б–189а), Молитва над осквернутом пшеницом или брашном или нечим другим (189а–189б).

б) Опште молитве:

Чин малог освећења воде (158а–167б), Молитва којом се благосиљају сир и јаја (181б–182а), молитве за добар принос воћа (182б–183а), постављање темеља куће (183а–183б), улазак у нови дом, (183б–184а), за копање бунара, (184а–184б), Молитва над новим бунаром (184б), Молитва оном који хоће да иде на пут (186а), Молитва заклињања Св. Василија за оне

¹⁷⁵⁵ Последовања молебних певања (Београд, 1838).

¹⁷⁵⁶ Последовања молебних певања (Београд, 1846).

¹⁷⁵⁷ Примерак московског Последовања молебних певања из 1848. године налази се у Библиотеци Српске Патријаршије у Београду, под сигнатуром П II 15728.

¹⁷⁵⁸ Вукашиновић, „Ка новом издању молитвослова...“, 84.

који пате од злих духова (1866–187а),¹⁷⁵⁹ Молитва над сољу (1896), житом, (190а–190б) и гумном (190б).

в) Службе дневног круга: Месецослов (210а–235а) и кратки Месецослов (235б–238б).

г) Додатни текстови: Правила из Номоканона (191а–209б) и Пасхалија (239а–252б).

Идентично будимском је бечко издање Требника из 1855. године. Имају у потпуности исту структуру, што указује на могућност да је потоњи прештампан са тог предлошка.¹⁷⁶⁰

Недостатак појединих чинова и молитвословља у требнику, неопходних свештеницима у парохијској пракси, увидео је свештеник Василије Николајевић. Стога је 1869. године приредио и штампано Чин благосиљања цркве и њених различитих утвари као и чинопоследовање оних који се из иноверства присаједињују Православној Цркви.¹⁷⁶¹ Можемо га поделити на два дела.

У првом делу су освећења и благосиљања литургијског простора и њему припадајућих предмета. Почиње Чином освећења темеља цркве, потом следе чиновни благосиљања и освећења иконостаса, освећење нове цркве од стране јереја, црквених барјака, Чин отварања и очишћења цркве оскверњене од безбожних незнабожаца, Чин освећења цркве ако се догоди да човек под изненадним околностима у њој умре или је црква попрскана људском крвљу. У наставку следи Чин постављања крста на врх крова или звоника цркве, чиновни освећења новог крста, благосиљања новог кивота у којем се чувају и буду Божанствене тајне, освећења Христове иконе, иконе Пресвете Богородице, иконе Пресвете Тројице, иконе једне од светих, освећења богослужбених сасуда,¹⁷⁶² Молитва за благосиљање нових покривача за покривање светих тајни, освећење свештеничких одежди, благосиљање илитона, новог ђаконског кивота, индителије, т.ј. покривача божанствене трпезе или жртвеника, новог звона и нових црквених сасуда (1–129).

Други део обухвата следеће молитве за освећење предмета за употребу у домаћем и друштвеном животу и службе које се врше у разним приликама појединаца и друштава: Чин освећења војничких барјака, оружја, Молитва за освећење сваке ствари, чиновни благосиљања крста за ношење на грудима, новог брода, темеља нове куће и завршене куће и Чин благосиљања овчијих стада и о добијању опроштаја (130–180).

У књизи је први пут објављен Чин резања славског колача.¹⁷⁶³ Настанак овог чина везује се за митрополита Михаила Јовановића и његов службени акт од 8. децембра 1860. године. Њиме је окружним протопрезвитерима наредио да му пошаљу опис начина на које подручно свештенство реже славски колач. Након што је прикупио довољно података са терена, митрополит је „радио на састављању односно уједначавању различитих спонтано формираних, из усменог предања потеклих, начина резања колача“.¹⁷⁶⁴ Штампан је 1862.

¹⁷⁵⁹ У Требнику из 1858. године Молитви заклињања Светог Василија за оне који пате од злих духова прикључене су две молитве св. Јована Златоустог (1676–1686), које у савременом Службенику одговарају првој и трећој молитви. Видети: Требник, Београд 1983, 142–143.

¹⁷⁶⁰ Цетињски из 1837. и београдски Требник из 1836. године имају исти редослед чинова и молитава. Међутим, потоњи садржи само два обреда више: Последовање општег молебна (1896–1976) и Молебан за болесног лаика (198а–211б).

¹⁷⁶¹ Василије Николајевић је на Божић 1868. г. у Голубинцима написао, а потом и одштампао позив на претплату овог Требника. Наводећи да је издање благословио патријарх српски Самуило Маширевић, у наставку је изложио цео садржај књиге, истичући да је нужна свакој српској цркви, односно њеном свештенству. Упутио је позив настојатељима манастира и свештеницима да својим прилозима помогну издање, наводећи цену примерка од 2 форинте, а за Србију један „талир у сребру“ (*Позив на претплату*, Голубинци: 1868, БМС Дк I 1104). Најаву о скорашњем изласку књиге из штампе објавило је и уредништво листа за науку и књижевност духовног садржаја „Пастир“ на страни 494, у броју 22, од 31. августа, а потом и саопштењем читаоцима да ће књига бити готова за седам дана, на страни 590. броја 26, од 20. октобра 1869.

¹⁷⁶² На овом месту неопходно је подсетити да је чинопоследовање освећења богослужбених сасуда новијег датума и настало под западним утицајем, јер се свети сасуди као и иконе, освећују самом употребом на богослужењу и за њих не постоје посебне свештене радње. Види: Фундилис, *Литургика* 1, 39.

¹⁷⁶³ *Чин благосиљања и освећења Цркве и њених разних утвари...*, 228–231.

¹⁷⁶⁴ Вукашиновић, *Велики вход*, 102.

године.¹⁷⁶⁵ У вези са овим чином важно је напоменути да постоји „теолошки проблематична форма благосиљања и приношења колача“¹⁷⁶⁶ при изговарању речи: *У славу Твоју, Господе Боже наш, приносимо Ти ово и у част светог (име), чијим молитвама прими, Свемилосрдни, жртву ову у наднебески свој жртвеник*. Блажене успомене владика Атанасије Јевтић упозорио је да се речи „Прими жртву ову у наднебески Твој жртвеник“, преузете из Литургије, изговорају при Божанској Анафори. Уместо тога, предложио је да молитвени благослов при узношењу славског колача гласи: *Господе Боже наш, ово Ти приносимо у славу Твоју и у Част Светог (име), чијим молитвама помилуј и спаси нас. Амин.*¹⁷⁶⁷ Интересантно је, међутим, да сличну форму налазимо и пре изложене и то у књизи Познавање цркве Теофила Стевановића. У опису обреда резања свечарског колача он наводи да свештеник обема рукама узимајући колач и подигавши га до висине очију говори: *У славу Твоју Боже приносимо ти ову жртву и у Част св. Оца нашег Николаја, чијим молитвама спаси и помилуј нас*.¹⁷⁶⁸ Као што можемо да приметимо, речи „наднебески свој жртвеник“ су изостављене и форма благосиљања је веома слична са предлогом владике Атанасија. То нас наводи на закључак да је и у XIX веку било теолога који су увидели везу ових речи са Анафором и избегавали да их изговарају. С друге стране, можемо се запитати, да ли је управо на основу ове Стевановићеве форме владика Атанасије конструисао свој предлог? Идентичан обред резања колача преузео је Сава Грбовић и објавио у свом приређеном издању Требника.¹⁷⁶⁹ Николајевићев Требник садржи још Чин благосиљања кољива (231–232) и Чин благосиљања грожђа на Преображење (212–213). С обзиром на чињеницу да је Требник пре свега био намењен простору аустријске, односно, касније, двојне Аустроугарске монархије, у њега су, такође први пут, унета благодарствена мољења за императора и императорку. На пример, Божанствено мољење Господу за императора у дан његовог рођења или имендан (181–191), Последовање молебног певања за императора и војску у време битке против непријатеља (214–226) и Молебна јектенија за срећан порођај императорке (130–227). Једна од његових специфичности је и та што садржи: Чин како примати старије Јевреје у православну веру, Чин уласка у Православље оних који нису били правоверни, него су од младости били васпитани у јереси, Чин помазивања светим миром оних који из јереси прелазе у Православну цркву којој се присаједињују и Указ како примати јеретике које није могуће помазати светим миром (267–331). На крају књиге је и Опело на Свету Пасху и Светлу недељу (332–354).

Друго издање Допунителног требника Николајевић је приредио и штампао у Новом Саду 1887. године. Занимљиво је да, поред већ постојећих обреда, налазимо два којих нема у старијим издањима требника XIX века: Чин освећења Јеванђеља¹⁷⁷⁰ и Чин благосиљања и освећења црквених богослужбених књига.¹⁷⁷¹ Међутим, богословски став је да се Јеванђеље као Реч Божија не освећује и молитва за њега не постоји. Освећују се само иконе на његовим корицама молитвом за освећење разних икона.¹⁷⁷²

Међу новим обредима у њему се још налазе Чин благосиљања и освећења гробља (148–155), Чин малог освећења воде и скраћени чин освећења воде (157–174), затим Благосиљање нове дарохранилице (182–183) и Чин благосиљања шатора (202–203). За верске потребе лаика Требнику су природати и следећи чинови: Чин благосиљања врбице у цветносно недељу, Чин благосиљања јелеја и вина, Чин благосиљања пивнице, Чин благосиљања и очишћења реке, чинови благосиљања: новог рибњака, нове рибарске мреже,

¹⁷⁶⁵ Исто, 103.

¹⁷⁶⁶ Исто, 103.

¹⁷⁶⁷ Исто, 103–104.

¹⁷⁶⁸ Теофиловић, *Познавање цркве...*, 383.

¹⁷⁶⁹ *Требник Саве Грбовића*, 1256–1266.

¹⁷⁷⁰ *Допунителный требникъ...*, 133–134.

¹⁷⁷¹ Исто, 135–136.

¹⁷⁷² Мирковић, *Православна литургија...*, други, посебни део, 228.

пчелињака, новог меда, млина, пећи, новог моста, зачинског биља, семена против птица, новог амбара (206–244). Од нових чинова Требник још садржи: Чин благосиљања супруга који немају децу, Чин призивања Светог Духа на почетку посла, Чин молитвеног призивања Светога Духа ради рада сабора, скупштине, сабрања и других друштвених скупова (245–262), Чин литије на дан храмовне славе или када је утврђено празновање градске, сеоске или манастирске славе, Чин литије у понедељак Светле седмице или у други празнични дан, у поље, њиву или виноград, ради молења и тражења милости Божије (335–347). Потом следе молебне јектеније за оне које страдају од болести, оне који путују, у време невоља, изненадне смрти и разна друга молитвословља: Молитва када се умножавају гром и муње, Молитва која се чита осуђенику на смрт, Молитва ономе који се лажно заклиње, ономе који прекрши заклетву, Молитва која разрешава хулитеља светиње, Молитва за време буре онима који плове, Молитва пред празник Христовог рођења, пред Богојављење, на почетку Свете четрдесетнице и пред Васкрс, Молитва која се чита на водоосвећењу у дому пред отпустом и Опроштајна молитва над преминулим архијерејем (351–379).

Ако упоредимо садржај штапаног будимског издања Требника из 1821. године и идентично бечко издање из 1855. године са венецијанским из 1761.¹⁷⁷³ или бечким из 1795,¹⁷⁷⁴ са сигурношћу можемо да констатујемо да је једно од њих послужило као предложак. Поред тога, чињеница је да поменути требницима Карловачке митрополије недостају чинопоследовања везана за литургијски простор цркве. Она, заправо, постоје, али у два садржајно различита београдска издања Последовања молебних певања из 1838. и 1846. године. Значајни су нам јер садрже неколико чинова којих у штапаном требницима није било све до појаве Требника Василија Николајевића. Заједнички су им Чин благосиљања и освећења: нових црквених сасуда, нових свештеничких одежди и новог крста, док старије издање садржи још благосиљање и освећење богослужбених сасуда. Потпуно је јасно, дакле, да је овај мањак неопходних чинопоследовања био један од кључних разлога њиховог преписивања на простору Карловачке митрополије прве половине XIX века. Са својих, највероватније штапаных предложака нису преписивани у целисти, већ половично, то јест само онај део који се односио на цркву и предмете неопходне за богослужење. Овај недостатак биће управо надокнађен издањем Николајевићевог, а потом и Требника штапаног у Сарајеву 1897. године. Битно је напоменути да је, за разлику од појединих штапаных издања, евидентно да рукописним требницима недостају Свете тајне. Ако узмемо у обзир чињеницу да је у првој половини XIX века у Карловачкој митрополији с благословом карловачког митрополита одштапан свега један требник, и то у Будиму, онда није тешко разумети потребу за њиховим честим преписивањем.

Уколико упоредимо рукописни Молитвослов из 1845. године са штапаном издањима XIX века, приметимо да многих последовања у њима нема. Објашњење за ово налазимо у чињеници да је у међувремену за појединим обредима престала потреба.

Београдски евхологиони из 1836. и 1858. су по својој структури готово идентични, с том разликом што је у млађем издању изостављена Пасхалија, док Месеослов постоји, али у садржају није наведен.

Требнику штапаном у Сарајеву 1898. године очигледно је једним делом као узор послужило једно од грчких издања евхологиона, будући да само у њему имамо изложен чин све три Литургије. Међутим, на основу поређења, лако је закључити да су поједини обреди преузети из Николајевићевог Допунског требника.

¹⁷⁷³ *Требник*, Венеција 1761, БМС Р18Ср II 60.

¹⁷⁷⁴ *Требник*, Беч 1795, БМС Р18 Ср I 63.

Табела 5: Поредбени преглед српских рукописних и штампаних требника XIX века

Тематске целине	Рукописни требници	Штампани требници
<i>Свете тајне</i>		<p>Крштење и миропомазање са пратећим молитвама и обредима: Молитва у први дан када жена роди дете, Молитва знаменовања детета у осми дан по рођењу, Молитва жени породиљи у четрдесети дан, Молитва жени кад побаци, Молитва крштења детета укратко.</p> <p>Исповест са пратећим молитвама: Молитва над оним који се разрешава од забране, Разрешна и опроштајна молитва духовника.</p> <p>Брак садржи две целине: Чин Обручења и Венчања, са додатком Чина венчања другобрачних.</p> <p>Јелеосвећење са Чином давања причешћа болесном ако се деси да се нагло погорша његово стање.</p>
<i>Службе и молитве годишњег круга</i>		<p>Чин освећења воде на Богојављење, Молитва на Христово рођење сину духовном, Молитва на почетку поста Свете Четрдесетнице, Молитва за благосиљање хране и меса у недељу Пасхе, Молитва за причешћивање грождем на Преображење, Молитва пред Божић, Молитва пред Богојављење, Молитва пред почетак поста Свете Четрдесетнице, Молитва пред Христово Васкрсење.</p>
<i>Обреди везани за смрт</i>	Парастос, Молитва над гробом преминулог.	<p>Молебни канон Господу нашем Исусу Христу и Пречистој Богородици матери Господњој при растављању душе од тела сваког правоверног, Молитва на исход душе лаика, Опело лаика, Опело на свету Пасху и и током Светле недеље, Свештеничко опело и Дечије опело. Опроштајна молитва над преминулим архијерејем.</p>

<p><i>Освећења и благосиљања литургијског простора</i></p>	<p>Молитва за обновљење храма, Чин при полагању темеља цркве и побијања крста, Чин благосиљања нове цркве, Чин благосиљања и освећења божанствене трпезе.</p>	<p>Чин освећења темеља цркве, Чин освећења нове цркве од стране јереја, Чин отварања и очишћења цркве оскверњене од безбожних незнабожаца, Чин освећења цркве ако се догоди да човек под изненадним околностима у њој умре или је црква попрскана људском крвљу.</p>
<p><i>Освећења и благосиљања црквених сасуда и других ствари потребних храму</i></p>	<p>Чин постављања крста на врх крова нове цркве или звоника, Освећење новог звона, Благосиљање и освећење нових свештеничких одежди, Благосиљање и освећење богослужбених сасуда, то јест: дискаса, путира, звездице и кашичице са три њихова прекривача – сваког посебно, Благосиљање новог кивота у којем се чувају Христове божанствене тајне (дарохранилнице), Благосиљање и освећење новог крста, од злата, сребра или дрвета, или распећа насликаног на дрвеном крсту или дасци, Благосиљање нових црквених сасуда, то јест: кадионице, кадионице са ручицом, анафорника, посуда за воду и других сасуда који припадају олтару, многих или једног, Освећење покривача божанствене трпезе и жртвеника, Чин освећења иконостаса, Благосиљање и освећење икона, Благосиљање војничког оружја.</p>	<p>Чин благосиљања и освећења иконостаса, Чин освећења црквених барјака, Чин постављења крста на врх крова или звоника цркве, Освећење новог крста, Благосиљање новог кивота у којем се чувају Христове божанствене тајне (дарохранилнице), Чин освећења разних икона (једне или више), Благосиљање и освећење богослужбених сасуда, то јест: дискаса, путира, звездице и кашичице са три њихова прекривача – сваког посебно Молитва за благосиљање нових покривача за покривање светих Тајни, Благосиљање и освећење свештеничких одежди, Благосиљање илитона, Благосиљање новог ђаконског кивота, индителије, т.ј. покривача божанствене трпезе или жртвеника, Освећење новог звона, Освећење нових црквених сасуда, тј. кадионице, копча и осталог, Освећење црквених књига, Освећење Јеванђеља.</p>
		<p>а) <i>Молитве против различитих оскврнућа и кварења</i>: Чин који бива ако неко случајно загади бунар, или у њега нешто скверно упадне, Чин који бива ако случајно нешто скверно упадне у посуду са вином, или уљем, медом, или друго нешто, са молитвом онима који једу нечисту храну, Молитва над судом који је оскрнављен, Молитва над осквернутом пшеницом или брашном или нечим другим.</p>

<p><i>Молитве за различите потребе, молитве за освећење предмета за употребу у домаћем и друштвеном животу и службе које се врше у разним приликама појединаца и друштава:</i></p>	<p><i>Опште молитве:</i> Чин благосиљања крста који се носи на прсима, Чин оснивања дома, Чин благосиљања новог дома при првом усељењу, Молебан у време напада више животиња, Мало водоосвећење у дому, Мало освећење воде у невољи, Молитва над немоћним, Молитва за непознату болест, Молитва у сваки час, Благосиљање стада по водоосвећењу, Чин освећења овчијих и других стада, Молитва против немоћи и неспавања, Молитва против стидних помисли, Молитва против сваке немоћи, Молитва над барјацима, Послеловање различитих литија и молитвених бденија, Послеловање за кишу у време суше, Послеловање на њивама, у винограду или врту против разних врста штеточина, Молитва за оне који страдају од злих духова, Послеловање молебно за избављење од нечистих духова, Молитва за истеривање демона, Молитва за примање сваке молбе, Чин како треба јереј да савршава литију, Послеловање над пећи, Послеловање за постављање сакупљеног сена, Молитва нероткињама, Молитва пред почетак сваког дела, Молитва за смиривање непријатеља, Молитва за заклињање самог себе или неког другог лица, Молитва за разрешење од сваке клетве, Молитва за оне који су под забраном и који су се везали заклетвом, Молитва за благосиљање рибарске мреже, Молитва за уређење брода, Канон Светој Тројици, Указ при кропљењу семена.</p>	<p>б) <i>Опште молитве:</i> Чин резања славског колача, Благосиљање кољива, Мало освећење воде, Молитва којом се благосиљају сир и јаја, Молитва за добар принос воћа, Благосиљање темеља нове куће, Молитва за улазак у нови дом, Молитва за копање бунара, Молитва над новим бунаром, Молитва оном који хоће да иде на пут, Молитва заклињања Св. Василија за оне који пате од злих духова, Молитва над сољу, Молитва над житом, Молитва над гумном, Освећење војничке заставе, Благосиљање војничког оружја, Молитва за освећење сваке ствари, Благосиљање крста који се носи на грудима, Благосиљање овчијих стада и добијање опроста, Благосиљање грождја на Преображење, Чин како примати старије Јевреје у православну веру, Чин уласка у Православље оних који нису били правоверни, него су од младости били васпитани у јереси, Чин помазивања светим миром оних који из јереси прелазе у Православну цркву којој се присаједињују, Указ како примати јеретике које није могуће помазати светим миром, Благосиљање нове Дарохранилнице, Благосиљање шатора, Благосиљање врбице у цветносној недељу, Благосиљање јелеја и вина, Благосиљање пивнице, Благосиљање и очишћење реке, Благосиљање новог рибњака, Благосиљање нове рибарске мреже, Благосиљање пчелињака, Благосиљање новог меда, Благосиљање млина, Благосиљање пећи, Благосиљање новог моста, Благосиљање зачинског биља, Благосиљање семена против птица, Благосиљање новог амбара, Благосиљање супруга који немају децу, Призивање Светог Духа на почетку сваког</p>
--	--	--

		посла, Призивање Светог Духа за рад сабора, Литија на храмовни празник, Литија у поље, њиву и друго, Молебна јектенија за болеснике, Молебна јектенија за путнике, Молебна јектенија у време невоља, Молитва против громава и муња, Молитва осуђенику на смрт, Молитва ономе који се лажно заклиње, Молитва ономе који прекрши заклетву, Молитва која разрешава хулитеља светиње, Молитва за време буре онима који плове.
<i>Молитве за владара и његову породицу</i>		Благодарствено молење Господу за императора у дан његовог рођења или имендан, Последовање молебног певања за императора и војску у време битке против непријатеља, Молебна јектенија за срећан порођај императорке.
<i>Службе дневног круга</i>		Месецослов, Месецослов укратко.
<i>Додатни текстови</i>	Скраћена црквена правила важна за надзор свештенослужитеља (духовника), Правило Воздвижења Часног Крста, Правило Велике недеље Христовог страдања са постављењем Христовог гроба на Велики четвртак, Правило при божанственој Литургији ако три свештеника литургишу, Типик за катавасије, Васкрсни тропари, Правило како јереј треба да служи на вечерњу бденија и на јутрењу полијелеј, Правило о певању тропара у Недељу митра и фарисеја и кроз сву Четрдесетницу у недељни дан, Образац за Многолетствије владару и црквеним великодостојницима, Пасхална таблица.	Правила из Номоканона и Пасхалија.

Закључак

Без обзира на интензивну штампарску делатност, црквене књиге у потпуности нису могле да задовоље богослужбене потребе парохијских цркава и манастира у Карловачкој митрополији. Стога у првој половини XIX века имамо продужетак преписивачке праксе, премда у знатно мањој мери него пре. Међутим, тачан број рукописних књига није могуће утврдити. Многе су заувек изгубљене или нестале током времена и ратних сукоба на подручју Митрополије. Преписиване су у манастирима и парохијама, са руских или украјинских предлогака, а у неким су скриптори додавали чинове и молитве неопходне за различите потребе лаика. У богослужењу су их користили архијереји, свештеномонаси или презвитери. Њихов број није коначан, а према нашем досадашњем истраживању евидентирали смо 21 богослужбену књигу. Све требнике, изузев једног, по структури, можемо сврстати у допунке.

Путеви српског штампарства XIX века били су различити и у знатној мери доприносили су настајању и ширењу богослужбене књиге у Карловачкој митрополији. Монопол над штампањем припадао је у почетку странцима, па су црквене књиге у највећем броју случајева штампане у местима где је било лако контролисати цео поступак издавања, првенствено у Будиму. Међутим, увид у њихов садржај било је искључиво право и надлежност српских митрополита и епископа. Интензивнији развој штампарства, поготово од друге половине XIX века, омогућио је штампање богослужбених књига у српским штампаријама које су биле у власништву грађанских лица. Још значајнија је чињеница да ће та промена покренути појаву и дистрибуцију литературе духовног садржаја намењене личној побожности, као и црквене периодике. Упоредо с тим, карловачки митрополити развијали су идеју о оснивању црквене, српске манастирске штампарије, да би тако прекинули зависност од будимске. У томе су успели, али српска штампарија није могла у потпуности да одговори високим стандардима издаваштва.

Утврдили смо постојање 52 штампана издања црквених књига, од којих је најпрештампованија часослов. Неке богослужбене књиге штампане су изван Карловачке митрополије.

Феномен прештампавања богослужбених књига присутан је током готово целог XIX века, како на простору Карловачке митрополије, тако и изван ње. Започет је у Будиму и Пешти, у време митрополита Стефана Стратимировића, а настављен у Бечу, под надзором патријарха српског Јосифа Рајачића и у Сарајеву, залагањем митрополита Георгија Николајевића. Као основни разлог прештампавања књига навођено је помињање руског цара на српским богослужењима. Аустроугарској власти, међутим, још више је сметала чињеница да те књиге стижу из православне Русије и да се новац за њихову куповину прелива у другу земљу. Цео поступак припреме за штампу трајао је необично дуго и био је пажљиво контролисан од стране црквених великодостојника.

За цео један век, за потребе богослужења, одштампано је свега пет српских службеника. Овако мали број издања свакако оправдава чињеница константног увоза руских и малоруских богослужбених књига.

Српски штампани литургијари разликују се по изгледу, обиму, формату и садржају. Евидентно је да су све промене у њима настале редакторским интервенцијама, при којима су се као предлошци користили руско-малоруски службеници. Међутим, то не можемо рећи и за 1845 у којем је експлицитно, уз руску, видљив и утицај грчке богослужбене праксе. Без обзира на настале промене у односу на прву генерацију службеника, поједини српски богослови XIX века скрећу пажњу својим коментарима на одређене неправилности. У ЛЈЗ посебно су били усмерени на Тропар Трећег часа и подизање Часних Дарова. За ЛВВ карактеристично је да у литургијарима XIX века нема јектеније и молитве за оне који се спремају за Свето Просвећење и рубрике о показивању благосиљања Дарова при

произношењу речи установљења. Међутим, од свих службеника у ЛВВ само С1845 не садржи Тропар Трећег часа.¹⁷⁷⁵

Што се тиче ЛПД службеници друге генерације немају прецизно изложен чин, али зато сви, изузев С1845, имају *Напомену о неким исправкама у служењу Пређеосвећене Литургије*. Сматрамо да изостајање потоњег из С1845 није резултат приређивачког става о сувишности додатка, већ чињенице да је ипак реч о *Малом службенику*, вероватно са скромним тиражом, а самим тим и ограниченом парохијском употребом, што објашњава потпуно изостајање или скраћивање појединих рубрика у њему. У Карловачкој митрополији на ЛПД постојала је различита пракса кађења, навлачења завесе на дверима, а у неким службеницима речи *све вече савршено, мирно и безгрешно* у првој прозби последње јектеније – указују на сачуван предањски, вечерњи, карактер богослужења.

У XIX веку одштампано је 14 требника, а за пет су благослов дали карловачки митрополити. Недостатак чинопоследовања везаних за литургијски простор био је један од кључних разлога Николајевићевог приређивања Требника 1869. године. Компарација требника показала је да само два штампана требника садрже Свете тајне, док су у рукописним требницима оне изостављене. Ни један требник XIX века не садржи монашке обреде као саставни део старих српских молитвослова.

¹⁷⁷⁵ Хрваћанин, *Историјско-богословска анализа српских штампаних литургијара из XVI века*, 324.

III

ЛИТУРГИЈСКА ТЕОЛОГИЈА У ЦРКВЕНИМ ШКОЛАМА

ПОГЛАВЉЕ 1

1. ОСНИВАЊЕ КЛИРИКАЛНИХ УЧИЛИШТА И ЊИХОВ БОГОСЛУЖБЕНИ ЖИВОТ И РАД

Увод

Наука о богослужењу у духовним школама Карловачке митрополије, њен настанак и постепени развој, представља у том временском раздобљу изазовну, богату и сложену тему. Претходила јој је епоха буђења црквене просвете за коју су најзаслужнији били карловачки митрополити XVIII века: Мојсије Петровић, Викентије Јовановић, Павле Ненадовић¹⁷⁷⁶ и Стефан Стратимировић. Окренути и ослоњени на православну Руску Цркву, већ захваћену коренитим могилијанско-никоновским променама у богослужбеној пракси, српски архијереји омогућавају долазак руских предавача а са њима и ревидираних богослужбених књига. У даљем развоју догађаја, у оквиру верског програма Карловачке митрополије доћи ће до отварања училишта за школовање будућих свештенослужитеља. Од Арада на истоку до Далмације на југозападу, у краћим или дужим временским размацима, радило је седам богословија, најпре у Сремским Карловцима, а потом Плашком, Пакрацу, Вршцу, Темишвару, Араду и Шибенику (касније премештена у Задар).¹⁷⁷⁷ Премда су ове богословије имале своје наставне планове и програме међусобно сличне и углавном израђене по узору на прву, Карловачку, недостајало им је у почетку материјалних средстава за рад, скрипата, приручника и предавача. Какве год да су тада биле околности под аустријском, касније аустроугарском политичком и културном хегемонијом, које нису ишле на руку Цркви у Карловачкој митрополији и њеној просвети, у школама се одвијао активан богослужбени живот клирика. Он је имао својих мана и недостатака, али је доприносио и остварењу главне мисије Цркве и замисли архијереја, оспособљавању кандидата за служење Литургије и вршења других богослужбених обреда. У другој половини XIX века сазревају услови за појаву првих литургијских приручника, формирање литургије као самосталне научне дисциплине, а тиме и појаве првих српских литургичара. У литератури историчара усмерених на изучавање црквене и световне просвете, литургија као наставни предмет и њени предавачи помињани су најчешће узгред. Нешто више литургијске грађе налазимо у црквеној периодици, литургијским приручницима који су овом приликом појединачно анализирани, као и у извештајима задарске и карловачке богословије – значајним и драгоценим изворима за литургику и богословски живот уопште.

А. Планови и извештаји црквених школа

Идеја о постојању богословских школа у свакој дијецези Карловачке митрополије зачета је још у XVIII веку. На Народно-црквеном сабору у Сремским Карловцима 1726. године донета је одлука о организовању рада на њиховом оснивању.¹⁷⁷⁸ Отварање

¹⁷⁷⁶ Опширније о животу и раду клиријалних школа у време митрополита Мојсија Петровића, Викентија Јовановића и Павла Ненадовића видети: Вукашиновић, *Барокна теологија*, 261–277.

¹⁷⁷⁷ Ван простора Карловачке митрополије у XIX веку радиле су богословске школе још у: Крагујевцу (1836), Бањалуци (1866), Цетињу (1869), Призрену (1871) Београду (1873) и Сарајеву (1882). У појединим манастирима отворане су током XIX века духовне и монашке школе. Видети опширније: Предраг Пузовић, „Богословске школе Српске Православне Цркве“, у *Прилози за историју СПЦ* (Ниш: Византијско огледало, 1997), 362–367; *Образовање код Срба кроз векове*, зборник радова са научног скупа Образовање код Срба кроз векове (Београд: Историјски институт, 2003).

¹⁷⁷⁸ Никола Гавриловић, „Школство код Срба у Хабзбуршкој монархији“, у *Историја српског народа* четврта књига, други том (Београд: Српска књижевна задруга, 1986), 357.

клирикалних завода (instituta clericalia)¹⁷⁷⁹ планирано је, такође, у 33. параграфу Илирског регуламента из 1770. године, али се одустало због великих новчаних издатака¹⁷⁸⁰ и недостатка добре воље архијереја.¹⁷⁸¹ Идеју је подржавао и владар Хабзбуршке монархије Јосиф II, издвојивши у ту сврху 30.000 форинти, што је Стратимировић сматрао недовољним износом.¹⁷⁸² За одредишта семинарија¹⁷⁸³ одређивани су били најпре манастири: Велика Ремета,¹⁷⁸⁴ потом Хопово и Раковац.¹⁷⁸⁵ Пропао је покушај отварања семинарије у Новом Саду и Темишвару.¹⁷⁸⁶ На Темишварском сабору 1790. године, планирано је отварање семинарије¹⁷⁸⁷ у Карловцима за 120 богослова и главних школа за богослове код сваког владике,¹⁷⁸⁸ „у којима ће се предавати само оно што од највише власти прописано буде“.¹⁷⁸⁹ Оснивањем клирикалних школа у епархијама Стратимировић је желео да подигне културни ниво свештенства као носилаца „одбране православља од уније“, која је угрожавала Цркву у Мирополији, поготово у области Великог Варадина и у Далмацији.¹⁷⁹⁰

Вероватно је одлучујући политички утицај био од пресудног значаја да карловачки митрополит Стефан Стратимировић одлучи да уместо семинарије направи план за богословско училиште.¹⁷⁹¹ Замишљено је као приватни завод¹⁷⁹² за спремање и оспособљавање младих кандидата за свештенички ред.¹⁷⁹³ План је написан на немачком језику и завршен 19. фебруара 1792. године. Његов превод гласи: „Кратак нацрт, по коме ће се, док се не оснује Генерална семинарија за источно неунијатске клирике, младићи из архидијецезе, који се желе посветити свештеничком позиву, у малој клирикалној школи у катихетској науци, образовати“.¹⁷⁹⁴ Заједнички су га креирали митрополит Стефан Стратимировић и ковиљски архимандрит Јован Рајић.¹⁷⁹⁵ Његов идејни творац, по свему судећи, био је Рајић, који је саветима помогао Стратимировићу¹⁷⁹⁶ и настојао да реформише

¹⁷⁷⁹ Теодор Мандић, *Успомене из нашег црквено-народног живота*, друга свеска (Нови Сад: 1899), 76.

¹⁷⁸⁰ Руварац, *Шта се и како се и с које се стране после покушавало, да се и код нас оснује Семинарија за кандидате свештеничког реда?*, 1.

¹⁷⁸¹ Гавриловић, „Школство код Срба у Хабзбуршкој монархији“, 358.

¹⁷⁸² Мандић, *Успомене из нашег црквено-народног живота*, 71.

¹⁷⁸³ Назив *семинарија* преузет је са Запада, као и „читав особени свет духовних школа“ који се потпуно одвојио од живота Цркве. Видети подробније: Александар Шмеман, *Наш живот у Христу, Христов живот у нама* (Београд: Православна мисионарска школа при храму Св. Александра Невског 2007), 420.

¹⁷⁸⁴ Мандић, *Успомене из нашег црквено-народног живота*, 71.

¹⁷⁸⁵ Исто, 72.

¹⁷⁸⁶ Руварац, *Шта се и како се и с које се стране после покушавало, да се и код нас оснује Семинарија за кандидате свештеничког реда?*, 1.

¹⁷⁸⁷ Карловачки митрополит Стефан Стратимировић сматрао је да не постоје ни материјални ни финансијски услови за отварање и издржавање клирикалне семинарије и стога је предлагао да се за образовање клира отвори богословско училиште. Видети опширније: Руварац, *Шта се и како се и с које се стране после покушавало, да се и код нас оснује Семинарија за кандидате свештеничког реда*, 3.

¹⁷⁸⁸ Косовац, *Српска православна митрополија Карловачка...*, 81.

¹⁷⁸⁹ Јован Ђорђевић, *Радња благовештенског сабора народа србског у Сремским Карловцима 1861* (Нови Сад: 1861), 211.

¹⁷⁹⁰ Гавриловић, *Из историје Срба у Хрватској, Славонији и Угарској (XV–XIX век)*, 172.

¹⁷⁹¹ Руварац, *Шта се и како се и с које се стране после покушавало, да се и код нас оснује Семинарија за кандидате свештеничког реда?*, 3.

¹⁷⁹² Исто, 24.

¹⁷⁹³ Исто, 3.

¹⁷⁹⁴ *Kurzer Entwurf, nach welchem indessen bis ein General-Seminarium für die orinetalisch nicht unirte Kleriken errichtet wird, die Jünglinge aus der Erzbischöflichen Dioecesis, welche sich dem geistlichen Stande widmen wollen, in der kleinere Klerikal-Schule in der Cathetischen Lehre unterrichtet werden sollen* = Кратак нацрт, по коме ће се, док се не оснује Генерална семинарија за источно неунијатске клирике, младићи из архидијецезе, који се желе посветити свештеничком позиву, у Малој клирикалној школи у катихетској науци, образовати, АСАНУК МПБ 16–1/1792.

¹⁷⁹⁵ Никола Гавриловић, *Карловачка богословија 1794–1920* (Сремски Карловци: Српска православна богословија Светог Арсенија, 1984), 25.

¹⁷⁹⁶ Марко Шпановић, „Јован Рајић и оснивање Карловачке богословије“, у *Зборник са научног скупа Јован Рајић: живот и дело*, уредник Марта Фрајнд (Београд: Институт за књижевност и уметност, 1997), 347.

црквено школство¹⁷⁹⁷ у Карловачкој митрополији. План је прослеђен на разматрање Илирској дворској канцеларији. Одобрен је и препоручен свим дијецезалним епископима да према њему отворе клирикалне школе.¹⁷⁹⁸ Прва је отворена у Карловцима 1794. године, а План је садржао наставни предмет Црквено правило – црквени церемонијал и ритуал.¹⁷⁹⁹ Према Стратимировићевом извештају, прослеђеном 1808. године Дворском ратном савету, у којем је дао опис карловачког клирикалног училишта с обзиром на стање у коме се налазило крајем 1807. године,¹⁸⁰⁰ литургијска грађа налазила се у оквиру предмета пастирско богословље.¹⁸⁰¹ Први конкретнији увид у садржај пастирског богословља имамо захваљујући сачуваном документу клирикалне школе у Вршцу: „Протокол са седнице клирикалних учитеља у коме су записана упутства дата учитељима, указивање на грех и казне клирика које су саборно установљене“.¹⁸⁰² Усвојен је на седници Наставничког већа 21. новембра 1822. године. Наставно градиво пастирског богословља подељено је на два дела. Први део посвећен је дужностима свештеника, а други Светим тајнама и молитви. У делу „О молитви“, између осталог, сусрећемо тему сједињавања поста, бденија и трезвености и речи Божије са молитвом.¹⁸⁰³ Овај детаљ нам непобитно сведочи о указивању на неодвојивост поста од богослужења.

Најранији податак о литургици као посебном наставном предмету датира из 1808. године. Налазимо га у Наполеоновом декрету од 19. септембра 1808. године¹⁸⁰⁴ о уређењу Православне Цркве у Далмацији, према којој је предвиђено отварање семеништа за образовање православног клира.¹⁸⁰⁵ На Црквено-народној скупштини у Задру, одржаној од 30. новембра до 22. децембра 1808. године,¹⁸⁰⁶ и седмој седници Синода, од 21. децембра, донета је одлука о отварању семеништа при епископској катедри. Предвиђено је да четири учитеља, на српском језику, предају „богословије и црквословије илити литургика, св. писмо, красноричје, српски и грчки језик и језик и књижевност талијанска“.¹⁸⁰⁷ Међутим, отварање семинарије одвијало се доста тешко и споро. Четворица унијатских професора из Галиције (западне Украјине): каноник Алексије Ступницки, професор моралног и пастирског богословља,¹⁸⁰⁸ свештеници Василије,¹⁸⁰⁹ Јаков Честински, професор за Црквену историју и Црквено право¹⁸¹⁰ и ђакон Јаков Чировски,¹⁸¹¹ за којег није писало које ће предмете

¹⁷⁹⁷ Вукашиновић, *Барокна теологија*, 38.

¹⁷⁹⁸ Гавриловић, *Карловачка богословија...*, 25.

¹⁷⁹⁹ Исто, 25.

¹⁸⁰⁰ *Опис карловачког клирикалног училишта основаног 1794. године с обзиром на стање у коме се налазило крајем 1807. године*, АСАНУК МПА 159/1808.

¹⁸⁰¹ О овој теми опширније видети: Драган Каран, „Пастирско богословље у Србији у XIX и XX веку“, у *Српска теологија у двадесетом веку – истраживачки проблеми и резултати*, Зборник радова књ. 7, приредио Богољуб Шијаковић (Београд: Православни богословски факултет 2010), 151–166.

¹⁸⁰² *Протокол засједаниј учитељ клирикалних, в којем упутствованија учитељем датисја имушчаја и казни клириком саборно опрједјелаемија записивајутсја = Протокол са седнице клирикалних учитеља у коме су записана упутства дата учитељима, указивање на грех и казне клирика које су саборно установљене*, Архива Епархије банатске, Вршац. Цитирано према: Гавриловић, *Карловачка богословија*, 41.

¹⁸⁰³ Гавриловић, *Карловачка богословија*, 60.

¹⁸⁰⁴ Пузовић, *Задарска богословија*, 7.

¹⁸⁰⁵ Милаш, *Православна Далмација*, 465.

¹⁸⁰⁶ Исто, 467.

¹⁸⁰⁷ „Православни црквено-народни Синод држан у Задру 1808“, *Српско-далматински магазин за годину 1870–71*. књига 29 (1871): 62.

¹⁸⁰⁸ Ivan Pederin, „Odnos Већкога двора према црквеној унији у Далмацији двадесетих година 19. столјећа“, *Crkva u svijetu* br. 1 (2004): 163.

¹⁸⁰⁹ Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве II*, 580; Пузовић, *Задарска богословија*, 7.

¹⁸¹⁰ Милаш, *Православна Далмација*, 508. Иван Педерин тврди да је Јаков Честински био професор Библијске науке и Догматике. Видети опширније: Pederin, „Odnos Већкога двора према црквеној унији у Далмацији двадесетих година 19. столјећа“, 163.

¹⁸¹¹ У литератури сусрећемо више језичких варијанти имена и презимена наведених професора: Алексије или Алекса Ступницки, Ступијуцки, Ступијски, Јаков Честински или Чистински и Јаков Жировски, Чировски, Гировски или Ћировски. Сравни: *Житије Герасима Зелића* свеска трећа, 118; Љубо Влачић, „Семинар у

предавати,¹⁸¹² у Задар су стигли крајем 1819. године.¹⁸¹³ Предавања су почела 10. августа 1820. године у присуству свега седам од пријављених 18 ученика.¹⁸¹⁴ Према Наставном плану за семинар и учитељску школу, којег је Ступницки написао, у другој години учило се црквено појање, а у трећој „обреди (требник)“.¹⁸¹⁵

Због проблематичног унијатског епископа Венедикта Краљевића, Шибеничани су 10. маја 1821. на њега покушали атентат, али је грешком убијен каноник Алексеј.¹⁸¹⁶ Не зна се да ли је „Краљевићева семинарија“¹⁸¹⁷ затворена исте године или априла 1823. када су царском одлуком опозвани унијатски професори.¹⁸¹⁸

Отприлике у исто време, митрополит Стратимировић саставио је нови план за клирикалне школе Карловачке митрополије: „План о устројству клирикалних школа грчког обреда несједињеног у Угарској“ од 20. маја 1820,¹⁸¹⁹ који је под бројем 3222 од 30. јануара 1821. године одобрио Интимат краљевског угарског намесничког савета. Према њему, поред карловачке, требало је богословије да буду отворене још у Пакрацу, Араду, Темишвару и Вршцу.¹⁸²⁰

Наставни планови и програми училишта у Карловцима представљали су узор осталим, који су пратили његове промене и реформе и поступали према њима.¹⁸²¹ Школовање је трајало две године, са по два семестра, а заједнички предмети били су тумачење литургије, појање са црквеним правилом и тумачење недељних и празничних Јеванђеља.¹⁸²² У оквиру обредословља клирици су учили о неговању верских обичаја Источне цркве грчког обреда, управљању светињама, пореклу цркве, обреда и церемонија, појању и јавној молитви. Уз усвајање теоријског знања истицана је важност практичног оспособљавања клирика за вршење верских обреда.¹⁸²³

Најстарији податак о богословском течају у Вршцу потиче из XVIII века, а оставио нам га је Николај Стојко де Хацег, у делу Хроника Баната. Тамо Николај помиње владика темишварског Викентија Јовановића Видака и окупљање младих свештеника у његовој резиденцији 1773. године, где их је подучавао појању и црквеном правилу. Помиње се, такође, чинодејствовање клирика у цркви. Слични течајеви постојали су у владичанском двору и касније, када је на вршачку катедру 1786. године дошао владика Јосиф Јовановић Шакабента.¹⁸²⁴ Он је 30. децембра 1791. године Двору поднео План за отварање приватне клирикалне школе за оспособљавање кандидата. Њен задатак био је да полазнике „припреме за више теолошке и филозофске науке“ и „оспособе за течно и уредно вршење својих

Шибенику за православне ђаке будуће унијате – по необелодањеним Тајним актима Далматинског губернијума“, *Богословље, орган православног богословског факултета у Београду* година XV, свезак 3 и 4 (1940): 278; Pederin, „Odnos Већкога двора према црквеној унији у Далмацији двадесетих година 19. столјећа“, 163; Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* II, 580; Пузовић, *Задарска богословија*, 7.

¹⁸¹² Pederin, „Odnos Већкога двора према црквеној унији у Далмацији двадесетих година 19. столјећа“, 163.

¹⁸¹³ Пузовић, *Задарска богословија*, 7. Милаш наводи да је то било 12. новембра. Сравни: Милаш, *Православна Далмација*, 509.

¹⁸¹⁴ Влацић, „Семинар у Шибенику за православне ђаке будуће унијате“, 286.

¹⁸¹⁵ Исто, 286.

¹⁸¹⁶ Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* II, 589.

¹⁸¹⁷ „Извештај о свечаној прослави двадесетогодишњег спомена преуређења и постојања православног богословског завода у Задру 21. јула 1894“, *Српски Сион* година IV, бр. 40 (1894): 636.

¹⁸¹⁸ Влацић, „Семинар у Шибенику за православне ђаке будуће унијате“, 293.

¹⁸¹⁹ *Planum introdundorum apud Graeci Ritus non Unitos in Hungaria Clericalium Institutorum = План о устројству клирикалних школа грчког обреда несједињеног у Угарској*, АСАНУК ПМА 7/1821.

¹⁸²⁰ Димитрије Руварац, „Клирикална школа у Пакрацу од њеног постанка до престанка 1809–1872“, *Архив за историју Српске православне карловачке митрополије* година IV (1914): 289.

¹⁸²¹ Никола Гавриловић, *Српско-румунско клирикално училиште у Вршцу 1822–1867* (Нови Сад: Филозофски факултет у Новом Саду – Институт за историју, 1983), 46.

¹⁸²² Руварац, „Клирикална школа у Пакрацу од њеног постанка до престанка 1809–1872“, 5.

¹⁸²³ *Planum introdundorum apud Graeci Ritus non Unitos in Hungaria Clericalium Institutorum*, АСАНУК ПМА 7/1821.

¹⁸²⁴ Гавриловић, *Српско-румунско клирикално училиште у Вршцу*, 29.

црквених функција“.¹⁸²⁵ Саставни део извештаја о главним школама у вршачкој дијецези, од 18. маја 1791. године, који је владика Шакабента доставио на захтев Илирске дворске канцеларије,¹⁸²⁶ чини распоред часова училишта. У попису наставних предмета, поред тога што су црквено појање и црквено правило наставници предавали одвојено, први пут сусрећемо и издвојено *литургијско појање*. Поред тога, практичне вежбе из црквеног правила и појања на Литургији биле су предвиђене сваке недеље, први и други час пре подне.¹⁸²⁷

Дијецезална клирикална школа, пред сам почетак XIX века, постојала је у Темишвару. При резиденцији, основао ју је пред крај живота епископ темишварски Петар Петровић (1786–1800),¹⁸²⁸ за потребе школовања српског и румунског свештеничког подмлатка. То су били тромесечни зимски течајеви, а трајали су три године узастопно,¹⁸²⁹ од 18. априла до 4. јула 1800. године. Кандидатима је предавао Павле Кенгелац,¹⁸³⁰ архимандрит манастира Светог Ђорђа.¹⁸³¹ План по коме се радило у школи очигледно је типски пресликан из тада постојећих клирикалних училишта,¹⁸³² на шта указује и списак наставних предмета: догматско богословље, црквена историја, канони Светих апостола и дела Светих апостола, пастирка и тумачење Светог писма.¹⁸³³ Школа је угашена убрзо после владичине смрти.¹⁸³⁴

Почетком XIX века, 1802. године, у Горњокарловачкој епархији епископ Петар Јовановић Видак отворио је „клиричку школу“ у Плашком, у којој је предавао са својим протођаконом Павлом Хацићем.¹⁸³⁵ Устројена је по плану Карловачке богословије,¹⁸³⁶ а престала је радити са Видаковим одласком¹⁸³⁷ 8. новембра 1806. године.¹⁸³⁸ Епископ горњокарловачке дијецезе Мојсије Мијоковић (1807–1823)¹⁸³⁹ залагао се за отварање филозофско-богословског семинара за свештеничке приправнике у Карловцу.¹⁸⁴⁰ Наредбом Француске владе отворена је привремено 1810. године школа за свештеничке кандидате,¹⁸⁴¹ с тим да се није одустајало од државне семинарије за образовање свештеничких приправника.¹⁸⁴² Миоковић је сачинио детаљан план за богословију у Плашком.¹⁸⁴³ Школовање је требало да траје три године. У првој и другој години било је предвиђено да клирици уче црквено појање и вежбањем да се оспособљавају за богослужење, а у трећој години да примењују научено уз реторику.¹⁸⁴⁴ Генералкоманда је План проследила Дворском

¹⁸²⁵ Исто, 30.

¹⁸²⁶ Исто, 30.

¹⁸²⁷ Исто, 30.

¹⁸²⁸ Вуковић, *Српски јерарси...*, 397.

¹⁸²⁹ Гавриловић, *Српско-румунско клирикално училиште у Вршцу*, 28.

¹⁸³⁰ Историчари се не слажу кад је у питању година рођења Павла Кенгелца. Зна се да је рођен у Великој Кикинди, а као године рођења помињу се 1763, 1766. и 1770. Умро је и сахрањен у манастиру Светог Ђорђа 1834. године. Био је професор прве богословије Темишварске дијецезе. Бавио се научним радом. Најпознатије дело му је *Јеставословије*, прва научна књига о природи. Видети подробније: Петар Вуца, „Живот и дело Павла Кенгелца“, *Зборник радова конференције „Развој астрономије код Срба VI“*, Београд, 22–26. април (2010): 429–437.

¹⁸³¹ Слободан Костић, *Богословски течај у Темишвару 1800. године* (Темишвар: 1926), 6.

¹⁸³² Гавриловић, *Српско-румунско клирикално училиште у Вршцу*, 29.

¹⁸³³ Костић, *Богословски течај у Темишвару 1800. године*, 6.

¹⁸³⁴ Гавриловић, *Српско-румунско клирикално училиште у Вршцу*, 29.

¹⁸³⁵ Димитрије Руварац, *Клирикалне школе у горњокарловачкој епархији од 1694–1828* (Сремски Карловци: 1925), 6.

¹⁸³⁶ Исто, 7.

¹⁸³⁷ Исто, 9.

¹⁸³⁸ Вуковић, *Српски јерарси...*, 400.

¹⁸³⁹ *Азбучник Српске Православне Цркве...*, 138–139.

¹⁸⁴⁰ Грбић, *Карловачко владичанство III*, 263.

¹⁸⁴¹ Исто, 264.

¹⁸⁴² Исто, 265.

¹⁸⁴³ Руварац, *Клирикалне школе у горњокарловачкој епархији од 1694–1828*, 21.

¹⁸⁴⁴ Исто, 8; 23.

војном савету, а они су га 15. септембра 1822. године послали на оцену Стратимировићу.¹⁸⁴⁵ Међутим, до отварања школе није дошло, након чега је Мојсије изгубио сваку вољу и после неколико месеци преминуо 14. децембра 1823. године.¹⁸⁴⁶

Лукијан Мушицки, пре него што је хиротонисан за горњокарловачког владику у Плашком 1827. године, отворио је у јесен 1824. двогодишњу клирикалну школу, „по плану карловачке богословије“.¹⁸⁴⁷ Према писању Милана Радеке школа је основана 1826/27,¹⁸⁴⁸ а од 1824. године је „произвела 50 посленика на њиви народној“.¹⁸⁴⁹ На основу једног недатираног плана сазнајемо који предмети су се изучавали у овој клирикалној школи. У првој класи у летњем семестру питомци су, између осталог, учили тумачење Литургије и појање, а у другој класи у оба семестра „обредна вежбања и појање“.¹⁸⁵⁰ Богословске науке предавали су архимандрит гомирски,¹⁸⁵¹ архиђакон Сима Труља¹⁸⁵² и бивши земунски учитељ, Лазар Михајловић.¹⁸⁵³ Када је 1829. епископска катедра премештена из Плашког у Горњи Карловац, годину дана касније премештена је и клирикална школа која је, с прекидом, радила до Лукијановог упокојења 1837. године.¹⁸⁵⁴ Предавачи су били: Севастијан¹⁸⁵⁵ Илић, карловачки учитељ¹⁸⁵⁶ и парох из Војнића, Марко Славнић.¹⁸⁵⁷ Садржај једног сачуваног архивског документа указује нам на потребу за уџбеником литургике у клирикалном училишту у Плашком. Писмо је упућено у Карловце 12. априла 1859. године Никанору Грујићу, тада архимандриту крушедолском и патријаршком мандатару у Плашком. У њему се напомиње да се у клирикалном училишту међу наставним предметима налази и литургика, али да им за предавање недостаје уџбеник. Стога су из Плашког послали примерак књиге „Сокровишче хришћанско“, да би начинили извод и после тога им је вратили.¹⁸⁵⁸

У Араду и Вршцу богословске школе почеле су с радом школске 1822/23.¹⁸⁵⁹ И њихови наставни планови и програми били су усаглашени са плановима карловачког училишта.¹⁸⁶⁰

Још је епископ Јосиф Јовановић Шакабента (1781–1783)¹⁸⁶¹ у Пакрачкој епархији увео „сталан клирикални курс“, намењен лицима која су желела да приме свештенички чин, као и свештеницима недовољно оспособљеним за богослужење. Клирикална школа у којој је оспособљавање за свештенослужитеље трајало шест месеци помиње се и у време владике

¹⁸⁴⁵ Исто, 27.

¹⁸⁴⁶ Исто, 32.

¹⁸⁴⁷ Ђорђе Мушицки, *Животопис Лукијана Мушицког – у спомен стогодишњице Лукијана Мушицког 27. јануара 1877* (Нови Сад: 1879), 10; Милан Радека, „Прилози о просветним настојањима Лукијана Мушицког у Горњој Крајини“, *Споменик СХ* (1960): 42.

¹⁸⁴⁸ Радека, „Прилози о просветним настојањима Лукијана Мушицког у Горњој Крајини“, 38.

¹⁸⁴⁹ Исто, 42.

¹⁸⁵⁰ Исто, 42.

¹⁸⁵¹ Исто, 40.

¹⁸⁵² Мушицки, *Животопис Лукијана Мушицког*, 10.

¹⁸⁵³ Радека, 40.

¹⁸⁵⁴ Треба знати да је Лукијан Мушицки 1831. године у Плашком отворио припремну школу за питомце, где су се кандидати припремали за ступање у двогодишњи завод у Горњем Карловцу с циљем да што боље у њему напредују. Видети оширније: Мушицки, *Животопис Лукијана Мушицког*, 11.

¹⁸⁵⁵ Према наводу Ђорђа Мушицког, то је био протођакон Самујило Илић. Сравни: Мушицки, *Животопис Лукијана Мушицког*, 11.

¹⁸⁵⁶ Радека, „Прилози о просветним настојањима Лукијана Мушицког у Горњој Крајини“, 40.

¹⁸⁵⁷ Исто, 40.

¹⁸⁵⁸ *Писмо из Плашког архимандриту крушедолском Никанору Грујићу*, АСАНУК МПА 396/1859.

¹⁸⁵⁹ Руварац, *Шта се и како се и с које се стране после покушавало, да се и код нас оснује Семинарија за кандидате свештеничког реда*, 5.

¹⁸⁶⁰ Гавриловић, *Карловачка богословија*, 46.

¹⁸⁶¹ Вуковић, *Српски јерарси...*, 257.

Кирила Живковића¹⁸⁶² (1786–1807).¹⁸⁶³ Дошавши на катедру пакрачких епископа владика Јосиф Путник (1808–1828)¹⁸⁶⁴ одмах је реорганизовао стару клирикалну школу и „уредио је по обрасцу Карловачке богословије“. Почела је с радом 1. фебруара 1809.¹⁸⁶⁵ и радила је више од 13 година.¹⁸⁶⁶ По Стратимировићевом Плану из 1821. године, богословска школа у Пакрацу почела је са радом школске 1823/24. године.¹⁸⁶⁷ О тајнодејствима, Светим тајнама и молитви, клирици су учили из увода у пастирско богословље.¹⁸⁶⁸ Епископ Стефан Крагујевић (1843–1864)¹⁸⁶⁹ радио је на подизању нивоа верности пакрачке богословске школе, коју је са две продужио на три школске године.¹⁸⁷⁰

Када је 1829. године на катедру далматинских епископа дошао Јосиф Рајачић, поново је у тој дијецези размотрено питање отварања богословске школе. Оспособљавање младића за свештенослужитеље, односно стицање основних знања о вери, моралу, појању, литургисању¹⁸⁷¹ и савршавању светих тајни,¹⁸⁷² био је један од приоритетних задатака. Коначно је реализован отварањем Православне клирикалне школе¹⁸⁷³ у Шибенику, на Светог Стефана, 27. децембра 1833. године.¹⁸⁷⁴ У завршном, петом разреду, поред моралног и пастирског богословља, канонског права, омилитике и педагогике са методиком,¹⁸⁷⁵ своје место заузела је и литургија.¹⁸⁷⁶ Овим је клирикална школа у Далмацији као прва у низу богословија наставила стару праксу придавања важности литургији као посебној научној дисциплини. Имена литургичара у клирикалном училишту у Шибенику нису посебно навођена. Ипак, до предавача литургије долазимо посредно, захваљујући евиденцији о разредима у којима су предавали поједине богословске предмете. Интересантно је да се не помиње учитељ новоотвореног петог разреда на јесен 1837. године, када је практично требало да отпочну предавања из литургије. Врло је могуће да је то био јерођакон Атанасије Чурлић,¹⁸⁷⁷ који је радио у школи од њеног оснивања 1833. као једини предавач у „петог класи“.¹⁸⁷⁸ Очигледно је да су у училишту имали проблема са наставним кадром за пету годину, јер све до 1842. године помињу се учитељи-заменици. Од 1838/39. године „у првом течају“ предавао је јеромонах Теофил Стефановић,¹⁸⁷⁹ у „другом течају“, све до краја

¹⁸⁶² *Споменица о српском православном владичанству пакрачком у славу четрдесетогодишњице епископства, шездесетогодишњице свештеничке службе и осамдесетогодишњице живота владике Мирона* (Пакрац: Издање свештенства владичанства пакрачког, 1930), 172.

¹⁸⁶³ *Азбучник Српске православне цркве...*, 85.

¹⁸⁶⁴ Вуковић, *Српски јерарси...*, 259.

¹⁸⁶⁵ Исто, 177.

¹⁸⁶⁶ Исто, 178.

¹⁸⁶⁷ Руварац, „Клирикална школа у Пакрацу од њеног постанка до престанка 1809–1872“, 289.

¹⁸⁶⁸ Исто, 292.

¹⁸⁶⁹ *Споменица о српском православном владичанству пакрачком...*, 185.

¹⁸⁷⁰ Исто, 189.

¹⁸⁷¹ Љубомир Врцељ, „Клирикална школа у Шибенику и Задру (1834–1864)“, у *Срби и православље у Далмацији и Дубровнику* (Загреб: Савез удружења православног свештенства СР Хрватске), 110–111.

¹⁸⁷² Исто, 115.

¹⁸⁷³ „Извештај о свечаној прослави двадесетпетогодишњег спомена преуређења и постојања православног богословског завода у Задру, 9/21. јула 1894“, *Српски Сион* бр. 37 (1894): 586.

¹⁸⁷⁴ И. Олујић, „Двадесетпетогодишња успомена постанка заведенија клирикалног православног у Далмацији“, *Србско-далматински магазин 1854–1859* књига 18 (1859): 161.

¹⁸⁷⁵ Пузовић, *Задарска богословија*, 9.

¹⁸⁷⁶ „Двадесетпетогодишња успомена постанка заведенија клирикалног православног у Далмацији“, 162.

¹⁸⁷⁷ Атанасије Чурлић је рукоположен за јеромонаха 1834, а архимандритско достојанство добио је 1843. Био је архимандрит манастира Крупа и потпредседник епископске конзисторије у Задру. Цитирано према: *Извештај о Православном богословском заводу у Задру за школску годину 1878/79* година 1 (1879): 21.

¹⁸⁷⁸ Олујић, „Двадесетпетогодишња успомена постанка заведенија клирикалног православног у Далмацији“, 162.

¹⁸⁷⁹ Теофил Стефановић био је од 1845. г. игуман манастира Савина. Умро је 1868. и сахрањен у Херцег Новом. Видети: *Извештај о Православном богословском заводу у Задру: за школску годину 1878/79* година 1 (1879): 22.

школске 1839/40, свештеник Јован Чокрљан,¹⁸⁸⁰ а потом јерођакон Атанасије Чурлић, од 1840/41. закључно с првим течајем 1841/42.¹⁸⁸¹

Клирикална школа премештена је у Задар 8/20. октобра 1841. године,¹⁸⁸² од када литургику предаје јерођакон Амфилохије Давидовић,¹⁸⁸³ све до школске 1848/49. године.¹⁸⁸⁴ Од тада, па све до краја 1863/64, поново је знање науке о богослужењу преносио клирицима Атанасије Чурлић.¹⁸⁸⁵ Школа је затворена 1864. године,¹⁸⁸⁶ да би је почетком школске 1869/70. године реорганизовали у Православни богословски завод, када је и почела са радом.¹⁸⁸⁷ По новом наставном плану, литургику су клирици слушали у другој години, најпре четири часа недељно.¹⁸⁸⁸ Привремени професор за све предмете друге године, па тиме и литургије, био је игуман Лукијан Кундаица.¹⁸⁸⁹ План је модификован школске 1871/72, па су тада литургику полазници слушали на трећој и четвртој години, по два часа недељно.¹⁸⁹⁰ Имена литургичара се не помињу.

У Првом и Другом извештају о православном богословском заводу у Задру, објављеним 1879. и 1880. године, представљен је детаљан план и садржај општег дела за трећу и посебног дела литургије за четврту годину, коју су будући клирици учили по два сата недељно. У општу литургику сврстане су теме о општим темељима и начелима култа Православне Цркве, саставним деловима хришћанског култа, лицима која врше хришћански култ и припадностима култа.¹⁸⁹¹ Посебна литургија обрађивала је теме дневног, седмичног и годишњег богослужбеног круга, Свете тајне и молитвословља.¹⁸⁹²

На другу годину, са четири часа недељно, литургија је враћена новим наставним планом школске 1882/83. године,¹⁸⁹³ али сада с проширеним називом наставног предмета који је гласио: литургија са тумачењем литургијских књига.¹⁸⁹⁴ Имена литургичара позната су нам од школске 1878/79. године. Први је био Никодим Милаш, који је литургику предавао од 1878.¹⁸⁹⁵ до 1882. године.¹⁸⁹⁶ Будући да је 17. новембра 1871. радио као суплент-професор,¹⁸⁹⁷ није искључено да је и тада предавао овај предмет. У православном богословском семеништу у Задру литургику су предавали још Тома Алагић од 1882. до 1883,¹⁸⁹⁸ презвитер Јован Вучковић од 1883.¹⁸⁹⁹ до краја школске 1890/91,¹⁹⁰⁰ презвитер Стефан Јавор, од 1892.¹⁹⁰¹ до 1895.¹⁹⁰² и јеромонах Јеротеј Цветић од 1896.¹⁹⁰³ До када је

¹⁸⁸⁰ *Извјештај о Православном богословском заводу у Задру: за школску годину 1878/79 година 1 (1879): 22.*

¹⁸⁸¹ Исто, 21.

¹⁸⁸² Милаш, *Православна Далмација*, 569.

¹⁸⁸³ Амфилохије Давидовић је за јеромонаха рукоположен 1835. Умро је у манастиру Крушедол. Цитирано према: *Извјештај о Православном богословском заводу у Задру: за школску годину 1878/79, 21.*

¹⁸⁸⁴ Исто, 21.

¹⁸⁸⁵ Исто, 21.

¹⁸⁸⁶ Пузовић, *Задарска богословија*, 9.

¹⁸⁸⁷ *Извјештај о Православном богословском заводу у Задру: за школску годину 1878/79, 34.*

¹⁸⁸⁸ Исто, 34.

¹⁸⁸⁹ Исто, 35.

¹⁸⁹⁰ Пузовић, *Задарска богословија*, 12.

¹⁸⁹¹ *Извјештај о Православном богословском заводу у Задру: за школску годину 1878/79, 62–66.*

¹⁸⁹² Исто, 64–67.

¹⁸⁹³ Овај наставни план важио је све до школске 1893/94. године. Цитирано према: Пузовић, *Задарска богословија*, 19.

¹⁸⁹⁴ Милаш, *Православна Далмација*, 62.

¹⁸⁹⁵ *Извјештај о Православном богословском заводу у Задру: за школску годину 1878/79, 37.*

¹⁸⁹⁶ *Извјештај о Православном богословском заводу у Задру: за школску годину 1881/82 година 4 (1882): 39.*

¹⁸⁹⁷ Пузовић, *Задарска богословија*, 32.

¹⁸⁹⁸ *Извјештај о Православном богословском заводу у Задру: за школску годину 1882/83 година 5 (1883): 65.*

¹⁸⁹⁹ *Извјештај о Православном богословском заводу у Задру: за школску годину 1883/84 година 6 (1884): 71.*

¹⁹⁰⁰ Пузовић, *Задарска богословија*, 35.

¹⁹⁰¹ *Извјештај о Православном богословском заводу у Задру: за школску годину 1891/92 година 14 (1892): 66*

¹⁹⁰² Пузовић, *Задарска богословија*, 36–37.

¹⁹⁰³ Исто, 38.

Цветић, касније ректор богословије, предавао литургику нисмо успели да истражимо до краја, јер се даље у извештајима, закључно са школском 1914/15. годином, предавачи литургије не помињу.

Завод је добио први Устав 6. августа 1894. године.¹⁹⁰⁴ У трећем одељку одређено је да четврто редовно професорско место припадне предавачу пастирског богословља, омилитике, литургије са тумачењем литургијских књига и педагогике с методиком.¹⁹⁰⁵ На листи са тринаест наставних предмета, литургији је одређено осмо место.¹⁹⁰⁶ Полазници су литургику слушали у трећој години три часа и у четвртој години час недељно.¹⁹⁰⁷ По свему судећи, тако је остало до престанка рада богословије школске 1919/20. године.¹⁹⁰⁸

Након неуспеле реализације Плана о реорганизацији клирикалих училишта карловачког митрополита Стефана Станковића, а у недостатку одговарајућих фондова, патријарх српски Јосиф Рајачић је 5. септембра 1854. Хрватско-славонској земаљској управи у Загребу доставио нови наставни програм клирикалних школа.¹⁹⁰⁹ Међутим, план није био предвидео литургику као наставни предмет. Остало је пастирско богословље које су богослови изучавали три пута недељно,¹⁹¹⁰ у другом разреду, „по рукопису карловачких професора, са објашњењима од Стурзе“, московског издања 1843. године.¹⁹¹¹ Планирано је да највећи број свршених ученика најпре раде као вероучитељи основних школа и да се за тај позив припремају још у богословији.¹⁹¹²

У Вршцу, одлуком патријарха српског Јосифа Рајачића, српско одељење богословије поново је отворено 1. новембра 1854. године. Посебно одобрење органа власти за њен рад није било неопходно, с обзиром на претходну царску одлуку од 30. јануара 1821, а на основу раније поменутог Стратимировићевог плана.¹⁹¹³ Богословија је отворена уз „Призивање Светог Духа“ и присуство епископа вршачког Емилијана Кенгелца.¹⁹¹⁴ После завршене молитве и српски и румунски ученици отишли су у школско здање, где их је епископ „вјешто и очински опоменуо на добро владање и ревност у науци, како могу бити на помоћ својој светој цркви“.¹⁹¹⁵ Међу наставним предметима клирикалне школе није било литургије. Црквено појање и црквено правило клирицима су професори предавали све три године, а пастирско богословље само на трећој години.¹⁹¹⁶

С обзиром на то да је архијерејски Синод констатовао 1863. године хиперпродукцију свештенства у Карловачкој митрополији, на Народно-црквеном сабору у Карловцима 1864. и 1865. године одлучено је да се постепено укину богословије у Вршцу (српско одељење) и Плашком. У Плашком је богословија престала с радом 1872. године,¹⁹¹⁷ исто када и пакрачка и карловачка.¹⁹¹⁸ Међутим, рад у новој, реорганизованој Карловачкој богословији успостављен је поново 1875. године. У другој половини XIX и почетком XX века, ова богословија представљала је „главни центар богословско-научне делатности у Карловачкој

¹⁹⁰⁴ Исто, 19.

¹⁹⁰⁵ Исто, 119.

¹⁹⁰⁶ „Устав за Православни Богословски Завод у Задру“, одељак VI, параграф 56, у Пузовић, *Задарска богословија*, 125.

¹⁹⁰⁷ Исто, 22; 125.

¹⁹⁰⁸ Исто, 31.

¹⁹⁰⁹ Гавриловић, *Карловачка богословија*, 47.

¹⁹¹⁰ Исто, 50.

¹⁹¹¹ Исто, 48.

¹⁹¹² Исто, 52.

¹⁹¹³ Гавриловић, *Српско-румунско клирикални училиште у Вршцу...*, 207.

¹⁹¹⁴ Емилијан Кенгелац, епископ вршачки од 1853–1885, један од најревноснијих архијереја Карловачке митрополије XIX века који се енергично борио за очување јединства православне Цркве у Аустроугарској монархији. Цитирано према: Вуковић, *Српски јерарси...*, 184.

¹⁹¹⁵ Гавриловић, *Клирикално училиште у Вршцу...*, 208.

¹⁹¹⁶ Исто, 208.

¹⁹¹⁷ Руварац, *Клирикалне школе у горњокарловачкој епархији од 1694–1828*, 32.

¹⁹¹⁸ Гавриловић, *Карловачка богословија*, 62.

митрополији“.¹⁹¹⁹ Краљевским рескриптом из 1868. године, међу богословске наставне предмете први пут уврштена је литургика.¹⁹²⁰ Заслуге за ово највише припадају Јовану Бороти,¹⁹²¹ професору богословије у Задру, где је предавао догматско, морално богословље и омилитику.¹⁹²² Пре него што је прешао у реформисану Карловачку богословију, запазио је да јој недостају неки наставни предмети, међу којима и литургика. О томе је обавестио патријарха Прокопија Ивачковића писмом 1/13. маја 1875. године.¹⁹²³ Према Боротином предлогу, богослови би литургику учили у четвртом разреду.¹⁹²⁴ Међутим, први часови одржани су од школске 1877/78. године, односно у трећем разреду богословије.¹⁹²⁵ За првог предавача одређен је Јован Борота, поред литургије, предавач догматског и моралног богословља.¹⁹²⁶ Литургику је од школске 1880/81. године предавао Љубомир Купусаревић,¹⁹²⁷ а будући да је богословију напустио крајем 1883, његове предмете (увод у Свето писмо, тумачење Светог писма и црквену историју) од школске 1883/84. преузео је јерођакон Никодим Лемајић.¹⁹²⁸ Од 1884. до 1890. године науку о богослужењу предаје катихета Карловачке гимназије, презвитер Василије Константиновић.¹⁹²⁹ Једну школску годину, 1890/91, литургику је предавао Георгије Петровић,¹⁹³⁰ а 1891. додељена је привременом ректору и редовном професору, протосинђелу Герасиму Петровићу који је с ученицима вежбао појање и тумачио црквено правило.¹⁹³¹ Из непознатих разлога, три месеца пред крај школске године, замењивао га је синђел Митрофан Шевић.¹⁹³² Стога професор Никола Гавриловић греша када пише да је школске 1891/92. литургику предавао кандидат Московске духовне академије Владимир Зеремски.¹⁹³³ Већ од јесени 1892, дописом патријарха Георгија Бранковића од 28. септембра 1892, за новог предавача литургије именован је презвитер Јован Живковић.¹⁹³⁴ Поред литургије, предавао је омилитику, црквено појање са правилом,¹⁹³⁵ а касније и катихетику.¹⁹³⁶ Био је последњи литургичар Карловачког клиричког училишта у XIX веку. Заменио га је др Лазар Мирковић, који је на седници Савета богословије 19. новембра 1913. предложен за доцента. Поред литургије, додељено му је да предаје и црквенословенски језик.¹⁹³⁷

¹⁹¹⁹ В. Пузовић, „Формирање богословске елите Карловачке митрополије у Русији (друга половина XIX–почетак XX века)“, 50.

¹⁹²⁰ Гавриловић, *Карловачка богословија*, 67.

¹⁹²¹ Јован Борота и Љубомир Купусаревић били су међу првим полазницима Кијевске духовне академије, почетком 70-тих година XIX века. Поред још двојице Срба, њих је архијерејски Сабор у Сремским Карловцима послао да изуче одређене богословске предмете и касније да их предају у реорганизованој Карловачкој богословији. Видети опширније: Пузовић, „Формирање богословске елите Карловачке митрополије у Русији...“, 51.

¹⁹²² Пузовић, *Задарска богословија*, 32.

¹⁹²³ Даниловац, „Карловачка богословија“, 7.

¹⁹²⁴ Исто, 9.

¹⁹²⁵ Јован Вучковић, *Трећи извештај о Српском правосл. богословском училишту у Сремским Карловцима: школска година 1891–92 (1892)*: 6.

¹⁹²⁶ Исто, 7.

¹⁹²⁷ Исто, 13.

¹⁹²⁸ Гавриловић, *Карловачка богословија*, 71–72.

¹⁹²⁹ Вучковић, *Трећи извештај о Српском правосл. богословском училишту у Сремским Карловцима...*, 20.

¹⁹³⁰ Исто, 27.

¹⁹³¹ Исто, 55.

¹⁹³² Исто, 48; 59.

¹⁹³³ Гавриловић, *Карловачка богословија*, 77.

¹⁹³⁴ Јован Вучковић, *Четврти извештај о Српском правосл. богословском училишту у Сремским Карловцима: школска година 1892–93 (1893)*: 35.

¹⁹³⁵ Исто, 35.

¹⁹³⁶ Јован Вучковић, *Шести извештај о православној срп. богословском училишту у Ср. Карловцима: школска година 1894/95 (1895)*: 6.

¹⁹³⁷ Јован Вучковић и Викентије Вујић, *Извештај о православној српској богословији и правосл. срп. богословском семинару у Срем. Карловцима: школска година 1912/13 (1913)*: 19.

Б. Богослужбени живот у црквеним школама

Највише информација о богослужбеном животу клирикалних училишта имамо захваљујући извештајима, дисциплинарним правилима, протоколима и мањем броју чланака црквених часописа. Циљеви и задаци богословске наставе били су вишеструки. Поред стицања одговарајуће „научне спреме“, кандидати су религиозно-морално оспособљавани за богослужбене радње, како у храму, тако и изван њега.¹⁹³⁸ Стога је школовање превасходно подразумевало обавезно похађање предавања и богослужења. Морали су добро да уче, „свесрдно баве богословском науком“,¹⁹³⁹ јер цркви су били неопходни „научно изображени и ваљани свештеници“.¹⁹⁴⁰ Занимљиво је да је према плану богословског училишта у Вршцу истицан и политички аспект школовања, који се састојао у „припремању клирика у духу верности и оданости владајућој кући Хабзбурговаца“.¹⁹⁴¹ Младићи способни за свештеничку службу поучавали су се вери, моралу, појању и литургисању,¹⁹⁴² вођењу матичних књига и савршавању Светих тајни.¹⁹⁴³ Тај процес одвијао се како у школи, тако и у храму.

Уз похађање наставе и учење, полазници богословских школа имали су свакодневну обавезу да присуствују богослужењима у храму. Стога је један од основних задатака професора био да их најпре оспособе за певницу, односно да им помогну да постепено савладају црквено појање и типик. Практичне припреме за богослужење најчешће су спровођене изван редовних часова. Из црквеног појања учили су осмогласно пјеније: самогласно, подобно, тропарско, антифонско, сједално, блаженско.¹⁹⁴⁴ Према распореду часова клирика српског одељења у Вршцу из 1827. године, појање су наставним данима вежбали поподне од 17–18 сати, а недељом и празником од 8–9.¹⁹⁴⁵ У дане одмора, практичне вежбе одржаване су четвртком и суботом у дворској канцеларији.¹⁹⁴⁶ Јосиф Рајачић, тада епископ вршачки, писао је угарском Намесничком већу 30. јуна (12. јула) 1838. године да је план о клирикалним школама из 1820. године, поред теоретске наставе, предвидео практичне вежбе из црквеног појања и правила. За учење у присуству наставника одређени су били вечерњи сати.¹⁹⁴⁷ Гедеон Цветић, архимандрит манастира Месић и управитељ клирикалне школе у Вршцу, у извештају достављеном епископу Емилијану Кенгелцу 22. августа 1862, сведочио је о активностима богослова. Истицао је да су ученици постигли велики успех, савладали наставно градиво, редовно похађајући наставу и богослужења, што је свеукупно допринело њиховом духовном узрастању.¹⁹⁴⁸

Према правилима за питомце православног богословског сјеменишта у Задру¹⁹⁴⁹ из 1883. године, у оквиру дневних школских обавеза, питомци су у зимском и летњем течају поподне учили црквено појање.¹⁹⁵⁰ Епископ Јеротеј Мутибарих истицао је појање као „изузетно значајан елеменат не само црквеног, већ и општег образовања“.¹⁹⁵¹ Према Уставу задарског училишта за појање и типик предвиђено је било пет сати недељно.¹⁹⁵² У празнични

¹⁹³⁸ Гавриловић, *Карловачка богословија*, 54.

¹⁹³⁹ Гавриловић, *Српско-румунско клирикално училиште у Вршцу*, 123.

¹⁹⁴⁰ „Устав за Православни Богословски Завод у Задру“. Цитирано према: Пузовић, *Задарска богословија*, 125.

¹⁹⁴¹ Гавриловић, *Српско-румунско клирикално училиште у Вршцу*, 107.

¹⁹⁴² Врцељ, „Клирикална школа у Шибенику и Задру (1834–1864)“, 110–111.

¹⁹⁴³ Исто, 115.

¹⁹⁴⁴ Гавриловић, *Српско-румунско клирикално училиште у Вршцу*, 109.

¹⁹⁴⁵ Исто, 114.

¹⁹⁴⁶ Исто, 94.

¹⁹⁴⁷ *Писмо епископа вршачког Јосифа Рајачића Угарском намесничком већу*, АСАНУК МПА 43/1838.

¹⁹⁴⁸ *Извештај управитеља клирикалне школе у Вршцу, архимандрита Гедеона Цветића*, АСАНУК ПМА 246/1862.

¹⁹⁴⁹ „Правила за питомце православног богословског Сјеменишта у Задру“, *Извештај о православном богословском Сјеменишту у Задру за школску годину 1882/83 година* 5 (1883): 43–58.

¹⁹⁵⁰ Исто, 50–51.

¹⁹⁵¹ Петровић, „Јеротеј Мутибарих и карловачко појање“, 287.

¹⁹⁵² Пузовић, *Задарска богословија*, 126.

дан, након јутрења у шест сати,¹⁹⁵³ доручка¹⁹⁵⁴ и получасовне паузе, вежбали су црквено појање¹⁹⁵⁵ и црквено правило¹⁹⁵⁶ и потом одлазили на Литургију. Било је, међутим, и другачијих примера, о чему је сведочио професор Карловачке богословије Јован Живковић: „Сва четири разреда, сто и тридесет "слушалаца", сабију се сваки дан и зими и лети од 5–6 сати увече у једну малу собу, која би по пропису била мала за четрдесеторо деце основне школе, па онда они који "знају" поју једне и исте црквене песме неколико дана, а и недеља, док они који не знају, не добију "дунста"¹⁹⁵⁷ који ће им идуће године служити за темељ даљем познавању, док тако кроз четири године не скрпи "слушалац" петнаест ирмоса и осам гласова. И то се ради у добу у ком напредан свет тежи да време што разборитије употреби“.¹⁹⁵⁸

За оспособљавање у богослужењу од превасходног значаја било је успостављање капеле у училишту. Она је постојала у Задарском сјеменишту и била је посвећена Светом апостоу и јеванђелисти Јовану Богослову. У њој су савршаване Свете тајне од 1880. године.¹⁹⁵⁹ Наредбом од 4. јула 1885. године, издвојен је новчани износ за куповину богослужбених књига за капелу: Јеванђеље, служебник, требник, два часослова, два псалтира, октоих у два дела, триод, пентикостар, антологион и два благодарствена моленија за императора.¹⁹⁶⁰ Свеноћно бденије, уочи празника покровитеља семеништа, први пут одслужено је 8. маја 1890, а сутрадан је Литургију служио професор богословије, архимандрит Никодим Милаш.¹⁹⁶¹ Првих неколико година служено је у капели свеноћно бденије. Празнична и свеноћна бденија помињу се и касније.¹⁹⁶²

За разлику од Задарске, у Карловачкој богословији без капеле није било могуће одржавати практичне вежбе из литургике. Стога се од осамдесетих година XIX века у црквеној периодици почиње са објављивањем приговора да након рукоположења за свештенике богослови не знају да служе. О том проблему расправљао је 1894. године и Синод. Да би се клирици што боље оспособили да правилно науче обављати јавна црквена богослужења и упознали се са садржајем служебника и требника, управа школе је одредила да сваке среде, уместо предавања, професори презвитери служе Литургију или Часове. Међутим, истиче се да, и поред свега, будући свештеници неће научити да служе све док настава литургике не буде практично изучавана у оквиру училишта.¹⁹⁶³ С тим у вези, ректор богословије професор Јован Вучковић писао је тада да ће проблем постојати док се успех у богослужењу буде везивао искључиво за парохијски храм. Указивао је на то да посебне капеле постоје у клирикалним училиштима свуда у свету и да у њима ученици успешно могу постићи оно што је циљ посеђивања богослужења. Решење проблема Вучковић је видео у изградњи богословског семинара са уређеном капелом.¹⁹⁶⁴ Литургичке вежбе у овој богословији одржаване су једном седмично поподне, од школске 1903/04. године.¹⁹⁶⁵

¹⁹⁵³ Исто, 108.

¹⁹⁵⁴ Служење Литургије након обедовања указује на запостављеност праксе чешћег причешћивања клирика.

¹⁹⁵⁵ Пузовић, *Задарска богословија*, 108–109.

¹⁹⁵⁶ Исто, 50.

¹⁹⁵⁷ „Дунст“ је немачка реч и значи мала магла – маглица, измаглица. У пренесеном значењу односи се на нејасну, магловиту представу о нечему.

¹⁹⁵⁸ Даниловац, „Карловачка богословија“, 16–17.

¹⁹⁵⁹ Пузовић, *Задарска богословија*, 50.

¹⁹⁶⁰ Исто, 60.

¹⁹⁶¹ Исто, 84.

¹⁹⁶² Исто, 85.

¹⁹⁶³ *Записник седнице Српског Православног Архиепископског Синода*, АСАНУК МПА 264/1894.

¹⁹⁶⁴ Јован Вучковић, *Седми извјештај о Православном срп. богословском училишту у Сремским Карловцима: школска година 1895–96* (1896): 16–17.

¹⁹⁶⁵ Јован Вучковић, *Петнаести извјештај о Православном срп. богословском училишту у Сремским Карловцима: школска година 1903–1904* (1904): 9.

В. Однос клирика према храму и богослужењу

Поред наставе, редован одлазак у храм на јутрење, вечерњу, а недељом и празником на Литургију, подразумеван је и практикован у свим богословским школама. Свакодневно присуствовање и учествовање на богослужењима одувек је био метод којим су чредни клирици проверавали и надопуњавали стечено знање из црквеног правила и појања.¹⁹⁶⁶ Према „Протоколу са седнице клирикалних учитеља, у којем су дата упутства учитељима која се имају применити у случају обелодањивања и казне клирика заједнички како да се утврди и запише“, из 1822. године, дужност клирика је да на богослужења дневног круга, у храм у који су распоређени, долазе тачно у одређено време, без кашњења.¹⁹⁶⁷ У цркви су стајали правилно и побожно, читајући прописано правило за тај дан са разумевањем,¹⁹⁶⁸ лагано, разговетно, гласно и пажљиво пратећи службу.¹⁹⁶⁹ Седење, разговор, смејање и непристојно понашање било је строго забрањено. Надлежни свештеник и искуснији богослови млађе су упућивали у типик.¹⁹⁷⁰ Захтевано је од ученика да у свакој прилици исказују највеће поштовање према храму и свему што је с њим у вези.¹⁹⁷¹ Најдаровитији су ангажовани за певање недељом и празником. Служашчи свештеници пратили су понашање и поступке ученика, обавештавајући професоре о пропустима које уоче.¹⁹⁷²

„Правила за питомце православног богословског сјеменишта у Задру“ читана су на почетку школске године, након призива Светог Духа, у градској цркви у Задру.¹⁹⁷³ У преамбули је, између осталог, наведено да су ученици дужни да у себи непрестано развијају и јачају „свијест о важности свештенства и пастирске службе“, да буде ревност, „добром вољом и од све душе“ да се посвете служби на коју су позвани Божијим промислом и да буду „достојни служитељи св. олтара“.¹⁹⁷⁴

Други одељак документа упознаје нас са религиозним дужностима питомаца. Богослужбени дан почињао је јутрењем у 6.30 часова. Вечерње је служено у 16 часова зими, а у 17 часова лети. У 21 сат у трпезарији су питомци слушали читање молитве „на сон грјадущих“.¹⁹⁷⁵ У храм су долазили пре почетка службе, а излазили, изузев крајње потребе, после њеног завршетка. Безусловно присуство на богослужењу у катедралној цркви било је обавезно недељом и празником и у дане одређене за молепствија цару и царском дому, или упокојеним царевима. Правила су прописивала начин уласка, боравка и испуњавања храмовних дужности. Захтевало се испољавање потребне побожности према светињи, без вике и буке. Током службе питомци су били дужни да стоје на једном месту, усправно и да нерасејано прате читање и појање, да се моле „са пуном побожношћу“ и правилно да се крсте.¹⁹⁷⁶ Побожно и по старешинству приступало се на јутрењи целивању Јеванђеља. Учествовали су по реду у читању и појању, тихо, побожно и без журбе. Наглашена је претходна припрема за богослужење кроз обавезно консултовање типика под руковођењем наставника „да не би у чему погријешили“.¹⁹⁷⁷ Припрема се односила и на млађе питомце,

¹⁹⁶⁶ Гавриловић, *Карловачка богословија*, 25.

¹⁹⁶⁷ Гавриловић, *Српско-румунско клирикално училиште у Вршцу*, 62.

¹⁹⁶⁸ Исто, 62–63.

¹⁹⁶⁹ *Статистички подаци успеха клирика у епархијском клирикалном училишту вршачком*, Архива Епархије банатске у Вршцу, без сигнатуре. Цитирано према: Гавриловић, *Српско-румунско клирикално училиште у Вршцу*, 123.

¹⁹⁷⁰ Гавриловић, *Српско-румунско клирикално училиште у Вршцу*, 63.

¹⁹⁷¹ Исто, 123.

¹⁹⁷² Гавриловић, *Карловачка богословија*, 42.

¹⁹⁷³ Пузовић, *Задарска богословија*, 82.

¹⁹⁷⁴ Исто, 101–102.

¹⁹⁷⁵ Реч је о другој молитви Господу Исусу Христу на Малом повечерју, „И дај, Владико, нама, који одлазимо на спавање...“, Антиоха монаха Пендекта. Сравни: *Часослов* (Београд: Српска Патријаршија, 2001), 202.

¹⁹⁷⁶ Пузовић, *Задарска богословија*, 104.

¹⁹⁷⁷ Исто, 104.

који су у храму по распореду читали апостол и били свећеносци. Старији питомци помагали су у олтару, вежбајући се за богослужење.¹⁹⁷⁸

Испуњавање „правила религиозних дужности“ контролисали су надзорници, економ семеништа и ректор.¹⁹⁷⁹ За све богослове, изузев болесних, постови су током године били обавезни, а у првој недељи приступали су Светим тајнама покајања и причешћа.¹⁹⁸⁰ Богослужбени живот задарских питомаца активно се одвијао, како у заводској капели,¹⁹⁸¹ тако и у задарском храму Светог пророка Илије.¹⁹⁸² Сви су носили мантије и изгледали „као прави ђакони“, само без ћелепуша на глави.¹⁹⁸³ Поред редовних богослужења, служена су благодарења поводом имендана царице Јелисавете (19. новембра),¹⁹⁸⁴ имендана Франца Јосифа I (4. октобра),¹⁹⁸⁵ затим парастоси цару Фердинанду I,¹⁹⁸⁶ преминулим ученицима школе¹⁹⁸⁷ и другим заслужним лицима. Сваке године празник Светог Саве прослављан је литургијски у градској парохијалној цркви, а потом чином малог водоосвећења у Семеништу.¹⁹⁸⁸

И од ученика Карловачке богословије захтевано је да у свакој прилици исказују највеће поштовање према богослужењима у цркви, да се у међусобним односима, као и у односима са другима у јавности, ничим не огреше о захтеве живе хришћанске вере и истинитог хришћанског морала. Наглашавана је потреба посећивања предавања, бављења науком, поготово читања и изучавања Светог Писма.¹⁹⁸⁹ На почетку школске године обавезно је био призив Светог Духа, коме су присуствовали ђаци богословије и гимназије, професори и синодални чланови.¹⁹⁹⁰ Као и у задарском училишту, и овде су, најчешће у продужетку Литургије, служена благодарења поводом имендана цара Франца Јосифа I,¹⁹⁹¹ царице и краљице Јелисавете¹⁹⁹² и поводом краја школске године.¹⁹⁹³ Организоване су литије,¹⁹⁹⁴ као и парастоси за преминуле ученике.¹⁹⁹⁵ Према једном извештају из 1890. године, карловачки богослови током године редовно су одлазили на богослужења у све три карловачке цркве: катедралну Николајевску,¹⁹⁹⁶ Ваведењску и Петропавловску.¹⁹⁹⁷ Међутим, писац извештаја сматрао је да „љубав према цркви и црквеном служењу и појању треба више

¹⁹⁷⁸ Исто, 104.

¹⁹⁷⁹ Исто, 60.

¹⁹⁸⁰ Исто, 60.

¹⁹⁸¹ *Извјештај о православном богословском заводу у Задру: за школску годину 1885–86*, година 8 (1886): 63.

¹⁹⁸² *Извјештај о православном богословском сјеменишту у Задру: за школску годину 1882–83*, 75.

¹⁹⁸³ Олујић, „Двадесетпетогодишња успомена постанка заведенија клирикалног православног у Далмацији“, 163–164.

¹⁹⁸⁴ *Извјештај о православном богословском сјеменишту у Задру за школску годину 1882–83*, 76.

¹⁹⁸⁵ Исто, 75.

¹⁹⁸⁶ Пузовић, *Задарска богословија*, 81.

¹⁹⁸⁷ *Извјештај о Православном богословском заводу у Задру: за школску годину 1891–92*, година 14 (1892): 79.

¹⁹⁸⁸ *Извјештај о Православном богословском заводу у Задру: за школску годину 1886–87*, година 9 (1887): 78.

¹⁹⁸⁹ Вучковић, *Четврти извештај о Православном срп. богословском училишту у Сремским Карловцима*, 19.

¹⁹⁹⁰ Вучковић, *Трећи извештај о Српском правосл. богословском училишту у Сремским Карловцима*, 56.

¹⁹⁹¹ Исто, 55.

¹⁹⁹² Исто, 56.

¹⁹⁹³ Исто, 56.

¹⁹⁹⁴ Исто, 58.

¹⁹⁹⁵ Исто, 64.

¹⁹⁹⁶ Епископ горњокарловачки Евгеније Јовановић, који је велику пажњу поклањао српској просвети, писао је много раније, 1. децембра 1842. г. новоизабраном митрополиту Јосифу Рајачићу да би добро било „да се у карловачкој катедралној цркви Литургија служи свакодневно, кад год то типик допушта“, од 9–10 часова, а за певницом највише да буду два ученика. Такође, црква треба да је отворена за сваког ко хоће да дође да се моли Богу. Из друге дијецезе владци Рајачићу пише априла месеца 1853. г. да су „богослови у Карловцима распуштени, да се Бог смилује“ и да у цркви нико не пази на богослове како се обавља правило. Видети оширније: И. Руварац, *Шта се и како се и са које се стране после покушавало, да се и код нас оснује Семинарија за кандидате свештеничког реда*, 40–42.

¹⁹⁹⁷ Милорад, „Извештај о стању Карловачке богословије у 1890. години“, *Глас Истине* година VII (1890): 233.

разгревати“.¹⁹⁹⁸ Током првих недеља Божићног, Часног и Апостолског поста, ученици су приступали Светој тајни покајања и наредног дана су се причешћивали.¹⁹⁹⁹ Рукоположени професори исповедали су се крајем школске године, а један од њих је служио Литургију.²⁰⁰⁰ Укинута је ранији обичај причешћивања суботом, након одслуженог јутрења и Литургије.²⁰⁰¹

Премда су „Дисциплинарна правила за ученике карловачког богословског училишта“ написана 1895. године,²⁰⁰² на њихово коначно усвајање и спровођење у живот чекало се три године. Наредбом од 1/13. априла 1898. године, објавио их је патријарх српски Георгије Бранковић.²⁰⁰³ Њима је само правно озваничена већ позната пракса клирикалних училишта, чија је суштина била живот неодвојив од храма и певнице. У оквиру својих дужности према цркви, сви ученици учествовали су на дневним, недељним и празничним богослужењима. Уколико би ученик из неоправданих разлога изостао са службе најмање седам пута, био би отпуштен из школе. Изостанке су правдали искључиво професори појања и црквеног правила.²⁰⁰⁴ Упоредбујући „Правила за питомце православног богословског Сјеменишта у Задру“ са „Правилима“ Карловачке богословије, примећујемо да су одредбе које се односе на религиозне дужности питомаца и њихова занимања и обавезе обрађена и објашњена много детаљније, него у карловачкој. Интересантно је да ни након завршетка школовања млади богослови нису били ослобођени обавеза. Будући свештенослужитељи најчешће су прво радили као учитељи. Таква пракса у Карловачкој митрополији сачувана је све до краја XIX века.²⁰⁰⁵ Уколико су желели рукоположење, од њих се очекивао моралан живот, редовно похађање богослужења и провера читања, појања и познавања типика.²⁰⁰⁶ Митрополит Стефан Стратимировић сматрао је да школовани свештенички кандидат, пре рукоположења у ђаконски или презвитерски чин, треба да ради једну, две или више година као вероучитељ.²⁰⁰⁷ Тиме ће показати да ли је способан за свештенички чин, колико је привржен цркви, како је усвојио црквено правило и с каквом га ревношћу извршава, затим има ли воље и наклоности ка обављању црквених обреда, да ли је поштен, како се односи према свештенству и људима у својој средини, да ли је пристојан, да ли су му страни пороци неспојиви са свештеничким звањем. Уколико се покаже супротно, сматрао се недостојним и неспособним за рукоположење.²⁰⁰⁸

Владика Јосиф Рајачић, у писму од 7. фебруара 1841. године, од вршачког протопрезвитера захтевао је да кандидате за рукоположење упозоре на њихову основну дужност – свакодневно похађање храма. То је значило да с пажњом и побожношћу, као појци и чтеци, извршавају своје обавезе, а надлежном пароху да помажу и буду му покорни. О њиховим активностима пароси су водили дневне протоколе, бележећи изостанке, непослушност и преступе неприличне будућем свештеном чину. Сваке године у октобру месецу достављали су их протопрезвитерима на преглед. Строгој контроли и правилима Рајачић је, као додатни услов за рукоположење, додао проверу богословског знања стеченог у клирикалној школи пред конзисторијом. У случају неуспеха, кандидат је могао бити поново упућен на образовање.²⁰⁰⁹ Овако строга пракса настављена је и касније. Пишући о

¹⁹⁹⁸ Исто, 234.

¹⁹⁹⁹ Јован Вучковић, *Девети извештај о Православном срп. богословском училишту у Сремским Карловцима: школска година 1897–98* (1898): 47–49.

²⁰⁰⁰ Вучковић, *Трећи извештај о Српском правосл. богословском училишту у Сремским Карловцима*, 62.

²⁰⁰¹ Вучковић, *Четврти извештај о Православном срп. богословском училишту у Сремским Карловцима*, 34.

²⁰⁰² Радна верзија *Правила* налази се у Митрополијском архиву у Сремским Карловцима заведена под ознаком: Ad M 629/син 40, ex 1895, АСАНУК, Синод 1893–1919.

²⁰⁰³ *Дисциплинарна правила за слушаоце српског богословског училишта у Карловцима*, АСАНУК МПА 121/1898.

²⁰⁰⁴ Исто, АСАНУК МПА 121/1898.

²⁰⁰⁵ Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини 3* (Нови Сад: Матица Српска, 1990), 383.

²⁰⁰⁶ Гавриловић, *Српско-румунско клирикално училиште у Вршцу*, 210.

²⁰⁰⁷ Исто, 162.

²⁰⁰⁸ Исто, 162.

²⁰⁰⁹ Исто, 169.

потреби успостављања семинарије, историчар, свештеник, ректор Карловачке богословије, архимандрит Иларион Руварац, записао је 1887. године следеће: „Будући да је здрав и религиозан живот народа зависио од добрих и пристојно снабдених свештеника, главна дужност црквеног начелства је да се побрине за заводе у којима ће се позвана лица науком, обуком и разумном дисциплином за такве свештенике спремити (...). Добро спремно, обучено, настављено, огњено у духу свештенство, то је и данас најпреча потреба наша, јер је најпреча потреба цркве наше“.²⁰¹⁰

Слично је писао почетком XX века и епископ Никодим Милаш. Он је 14. септембра 1903. године упутио писмо Професорском збору семеништа у Задру, понављајући ранију наредбу „да слушаоци богословије, пре него буду рукоположени у чин свештеника, буду добро извежбани у вршењу црквених обреда, и да те обреде врше савесно и проникнути духом искрене побожности“.²⁰¹¹

²⁰¹⁰ Руварац, *Шта се и како се и с које се стране после покушавало, да се и код нас оснује Семинарија за кандидате свештеничког реда*, 49.

²⁰¹¹ Пузовић, *Задарска богословија*, 68; Вучковић, *Петнаести извјештај о Православном срп. богословском училишту у Сремским Карловцима*, 56–63.

ПОГЛАВЉЕ 2

1. РУКОПИСНИ И ШТАМПЕНИ ЛИТУРГИЧКИ ПРИРУЧНИЦИ

Увод

У настави клирикалних школа Карловачке митрополије XIX века у почетку су најчешће поред штампаних уџбеника предавачи користили скрипта, као прерађене или преведене руске уџбенике. Доносили су их српски студенти Кијевске духовне академије, поготово Дионисије Новаковић и Јован Рајић, који су сачували већи број преписаних, добијених или купљених рукописних свесака.²⁰¹² Скрипта су писали професори богословских училишта, а њихов садржај ученицима је преношен диктирањем. У томе су се посебно истицали патријарх Самуило Маширевић и шишатовачки архимандрит Пахомије Јовановић.²⁰¹³ Скрипта Карловачке богословије представљала су најчешће узор осталим, у касније отвореним богословским школама. Премда је метод преношења знања диктирањем често био критикован, управо захваљујући сачуваним белешкама у могућности смо да пратимо развој науке о богослужењу. Напред је речено да литургичку грађу препознајемо као фрагменте других богословских дисциплина – пастирског богословља,²⁰¹⁴ катихетике и црквеног правила, где налазимо упутства из црквеног церемонијала и обреда.

А. Рукописне литургије

а) Црквени показатељ АСАНУК МПА 439/1871

Једноставан приручник литургије мањег обима написао је Константин Лучић, парох из сремског села Сусек.²⁰¹⁵ Аутограф се налази у Архиву САНУ, одељења у Сремским Карловцима. Молбу за архипастирски благослов за штампање рукописа *Црквени показатељ или разјашињење свете источно православне цркве, црквених ствари, свештених лица и одежда, свете литургије и појединих црквених часова* поднео је епископу будимском, тада администратору Карловачке митрополије, Арсенију Стојковићу,²⁰¹⁶ 3. маја 1871. године.²⁰¹⁷

²⁰¹² Денић, *Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. века*, 309.

²⁰¹³ Према професору Николи Гавриловићу, од ове двојице аутора остало је сачувано 8 скрипата и 18 штампаних уџбеника. Међу њима нема наведених литургијских приручника. Цитирано према: Гавриловић, *Српско-румунско клирикално училиште у Вршцу*, 110–111.

²⁰¹⁴ Тако, на пример, други део скрипата пастирског богословља „*О тајнодјејствију*“, које је написао Јеротеј Мутибарић ступајући на професорску дужност у клирикално училиште у Вршцу, 11. фебруара 1824. године, обрађује Свете тајне: крштења, миропомазанја, покајања, причешћа, свештенства, брака и јелеосвећења. Друга глава, „*О молитви*“ бави се молитвом уопште и шта о њој треба знати и чега се у њој придржавати: девет особина истинске молитве; како сјединити пост, бденије и трезвеност и реч Божију са молитвом; побуде за молитвом; добре последице истинске молитве; лоше последице као резултат занемаривања молитве; о молитви као свештеничкој дужности; о Божијим заповестима – да ли оне опомињу свештеника на обавезу читања молитве; коме, о чему и када свештеник треба да се моли; устројство Светих тајни захтева од свештеника посебне молитве и припреме. Цитирано према: Гавриловић, *Карловачка богословија*, 60.

²⁰¹⁵ Константин Лучић, *Црквени показатељ или разјашињење свете источно православне цркве, црквених ствари, свештених лица и одежда, свете литургије и појединих црквених часова*, АСАНУК МПА 439/1871.

²⁰¹⁶ Арсеније Стојковић, архимандрит манастира Гргетег, касније будимски епископ од 1853–1892. г. За администратора Карловачке митрополије постављен је 1870, након смрти патријарха Самуила Маширевића. Видети опширније: Вуковић, *Српски јерарси...*, 36.

²⁰¹⁷ *Молба пароха Константина Лучића будимском епископу Арсенију Стојковићу (3. 5. 1871)*, АСАНУК МПА 439/1871.

Књига никада није одштампана, а разлог због којег је Лучићу ускраћен благослов није познат.²⁰¹⁸

Премда по садржају ова скромна литургика нема велики богословски значај, ипак, у појединим сегментима открива нам богослужбену праксу Цркве у Карловачкој митрополији у то време, као и начин размишљања њених свештенослужитеља. У предговору који је написао на Благовести 1871. године, Лучић првенствено истиче етичко-религиозни принцип васпитања: „Ништа лепше и красније није, него када је човек морално-религиозно васпитан. Онај човек који Свету Цркву и из ње проистичућу науку Христову као највеће добро чува и живот свој по Спаситељној науци тој проводи, тај се ваистину честним човеком и правим християнином назива“.²⁰¹⁹

Писац је сматрао да је књига потребна и младима и старима, да би лакше разумели живот у цркви. Наглашава важност постојања Цркве коју је Христос преко Светих апостола установио, да би у њу долазили недељом и празником и Господу произносили молитве за здравље, срећу и просветљење разума.²⁰²⁰ При њеном састављању, како пише, држао се „строго светих црквених књига.“²⁰²¹

Пажљивим ишчитавањем, без обзира на стил и реченички склоп, није тешко закључити да је аутор при њеном састављању пред собом сасвим сигурно имао Епитом Дионисија Новаковића, те да је проширивао и комбиновао текст са тумачењима божанствене Литургије Светитеља Германа Цариградског, Симеона Солунског и Николе Кавасиле. Текст је исписан на 60 страна грађанском ћирилицом, на хартији А4 формата. Литургичку грађу Лучић је распоредио на следећи начин:

Први део – прва глава: о Светој цркви и стварима потребним Источно-православној Цркви; тумачење храма и његових делова; чин проскомидије; тумачење свештених сасуда и одежди.²⁰²² Друга глава посвећена је свештеним лицима,²⁰²³ трећа свештеној Литургији и црквеним часовима.²⁰²⁴

Други део рукописа тумачи дневни круг богослужења (вечерњу, повечерје, полуноћницу, јутрење, први час, трећи час, шести час и девети час).²⁰²⁵

Приручник је написан у катихетској форми: 59 питања и одговора, 51 у првом и свега 8 у другом делу. У њему се налазе Молитва Господња и Символ вере на српском језику, у чему је и највећи ауторов допринос. Текст Молитве Господње гласи:

*Оче наш, који си на небу, да се свети име Твоје, да буде воља Твоја, како на небу, тако и на Земљи. Хљоб наш свагдањи дај нам данас, и опрости нам грехе наше, као што и ми опраштамо онима који су нам скривили, и не води нас у искушење, но избави нас од зла.*²⁰²⁶

Као што видимо, у односу на савремени превод Молитве Господње, недостаје јој есхатолошки део: „да дође Царство Твоје“. Који је разлог његовог изостављања? Један од могућих је да га није било ни у предлошку са којег је Лучић преузео текст молитве Оче наш.

²⁰¹⁸ Више среће Лучић је имао са објављивањем поезије. Књига за народ *Мудар старешина или поука оца деци* одштампана је у Митровици 1879. (БМС I 8556), а 1881. године, исто у Митровици, објављена му је збирка песама *Одјек херцеговачке пушке: Рат балканских Славена и покрета херцеговачког до Свето-Стеванског мира* (БМС I 1037).

²⁰¹⁹ Исто, предговор.

²⁰²⁰ Исто, предговор.

²⁰²¹ *Молба пароха Константина Лучића будимском епископу Арсенију Стојковићу (3. 5. 1871)*, АСАНУК МПА 439/1871.

²⁰²² Лучић, *Црквени показатељ*, 1–6.

²⁰²³ Исто, 21–22.

²⁰²⁴ Исто, 23–56.

²⁰²⁵ Исто, 57–60.

²⁰²⁶ Исто, 49.

Други, да је молитва пренешена онако како је тада изговарана на Литургији и трећи, да је Лучић током преписивања једноставно направио грешку. Такође, примећујемо да је реч „свакдањи“ ближа данашњем хрватском изговору ове молитве, док је у српском језику замењена речју „насушни“. Део молитве који се односи на праштање краћи је, те су речи „онима који су нам скривили“ замењене синтаксом „дужницима својим.“²⁰²⁷

Текст Символа вере гласи:

*Верујем у једнога Бога, Оца, Сведржитеља, Творца неба и земље, и свега што видимо и не видимо. И у једнога Господа Исуса Христа сина Божијега, јединороднаго, од Оца пређе свију векова рођенога. Светлост од светлости, Бога истина од Бога истиннога, рођена не сотворена, јединосуштна Оцу, којим је све постало. Који је нас ради људи, и нешег ради спасења сишао се с неба и ваплотио се од Духа светога и Марије дјеве, и човеком постао. Који се за нас распети дао, при Понтиском Пилату, који је страдао и сарањен бијо. И који се вазнео на небо, и седи с десне стране Оца. И који ће опет доћи са славом, да суди живима и мртвима, кога царству краја бити неће. И у Духа светога, Господа животворнога, који од Оца исходи, који се са Оцем и Сином прославља и слави, који је преко пророка говорио. У једну, свету, саборну и апостолску цркву. Признајем једно крштење за остављење грехова. Чекам васкрсење мртвих: и живот будућега века. Амин.*²⁰²⁸

Лако се примећује да аутор, у недостатку адекватног превода, одређен број речи задржава на црквенословенском језику. Поред тога, граматички, лексички и синтаксички Символ вере знатно се разликује од текста у савременом српском служебнику.

Будући да су у време настанка рукописа свештеници Карловачке митрополије увелико користили штампане служебнике на црквенословенском језику, на којем су лаици и слушали Литургију, мало је вероватно да је овај Лучићев превод употребљаван у Литургији. Интересантно је да у другим литургијским приручницима аутори не наводе ове две молитве, па их стога можемо сматрати најранијим преводом на српски језик. Једино превод молитве Оче наш на српски језик налазимо још само у Литургици Николе Беговића.²⁰²⁹

Особеност Црквеног показатеља у односу на остале објављене приручнике, састоји се у томе што је писац имао храбрости да се упусти у давање одговора на врло осетљиво питање произношења молитве за призивање Светог Духа у канону Евхаристије или Тропара трећег часа. Писац поставља питање да ли су у праву хришћани Римокатоличке цркве што на томе мењају православнима?²⁰³⁰ Истичући његову оправданост, позивајући се на Свето Писмо и Свете Оце, Лучић је на шест страница образложио основне разлике у учењу Православне и Католичке цркве, а то су: забрана лаицима читања Светог Писма, филиокве, начин причешћивања, пургаторијум и папски примат.²⁰³¹ Изгледа крајње чудна потреба писца да у рукопису интерпретира ове напомене, тим пре што ову проблематику нигде не сусрећемо у литургијским приручницима XIX века. Не искључујемо могућност да је и овај детаљ био један од разлога ускраћивања архијерејског благослова за његово објављивање.

²⁰²⁷ Исто, 49.

²⁰²⁸ Исто, 37–38.

²⁰²⁹ Никола Беговић, *Литургија: за српске школе и народ* (Биоград: Краљевско-српска државна штампарија, 1885), 87.

²⁰³⁰ Лучић, *Црквени показатељ*, 41.

²⁰³¹ Исто, 42–47.

б) Литургика БМС РР II 149/1-2

Литографско издање *Литургије* РР II 149/1-2 настало је као резултат забележених предавања током школске 1887/88. године, од стране Милана Стоје, ученика четврте године Карловачке богословије. Димензије скрипата су 208 x 168 мм, а обим је 188 страна.²⁰³² Умножена су у штампарији „Илије и Др.“ без навођења места.²⁰³³ Предавања „првог течаја“ завршена су 13. децембра 1887. године, са лекцијом о Литургији пређеосвећених Дарова.²⁰³⁴ То нам говори да је литургику тада предавао свештеник Василије Константиновић.²⁰³⁵ Садржај непобитно потврђује да је литургичка грађа, с незнатним скраћивањем, преузета из уџбеника „Црквено богословије или црквесловије“. Исто потврђује и Јован Живковић који је у чланку „Карловачка богословија“ записао да се литургика само теоретски предаје, а једна од великих мана предавача литургије је што из књиге *Црквено богословије* „од речи до речи својим „слушаоцима“ диктирају, а они лепо пишу“ и лекције бубају напамет.²⁰³⁶ Штетне последице таквог једностраног рада Живковић мало преоштро оцењује када наводи „да можда нема ни два свештеника међу млађима, а ни међу старијима“, који неке обреде једнако обављају.²⁰³⁷ На првој страни литографије је забелешка графитном оловком о положеном испиту из литургије 6. марта 1888. године.²⁰³⁸

Поред увода, први део рукописа садржи лекције о храму, његовим облицима и деловима,²⁰³⁹ богослужбеним сасудима, одежама и књигама,²⁰⁴⁰ свештеним лицима и свештенодејствима,²⁰⁴¹ дневном кругу богослужења,²⁰⁴² Златоустовој²⁰⁴³ и Литургији пређеосвећених Дарова.²⁰⁴⁴ Други део рукописа описује архијерејска свештенодејства,²⁰⁴⁵ Свете тајне²⁰⁴⁶ и друга требничка чинопоследовања.²⁰⁴⁷ У наставку следи део о свештеним празницима²⁰⁴⁸ и на крају о посту.²⁰⁴⁹

Упоређивањем садржаја рукописа са штампаним узорком примећујемо да су, на пример, у уводном делу изостављени краћи делови о односу литургије и других научних дисциплина, почецима хришћанског богослужења и карактеру општег богослужења.²⁰⁵⁰ У другом делу сматрано је сувишним помињање последовања умивања ногу на Велики четвртак,²⁰⁵¹ чина одевања у расу и камилавку²⁰⁵² и последовања мале²⁰⁵³ и велике схиме.²⁰⁵⁴ Такође је интересантно да су све прозбе ЛЈЗ навођене на црквенословенском богослужбеном језику, што нам говори да први преводи јектенија још нису били заузели своје место у литургијској пракси Карловачке митрополије.

²⁰³² *Литургија, литографско издање* (Сремски Карловци: 1887), БМС РР II 149/1.

²⁰³³ Исто, 188.

²⁰³⁴ Исто, 113.

²⁰³⁵ Вучковић, *Трећи извештај о Српском правосл. богословском училишту у Сремским Карловцима...*, 20.

²⁰³⁶ Видети опширније: Ј. Даниловац, „Карловачка богословија“ у: *Српски свештеник у Карловачкој митрополији, његова спрема, дужност и награда*, 14.

²⁰³⁷ Исто, 14.

²⁰³⁸ *Литургија*, БМС РР II 149/1, 1.

²⁰³⁹ Исто, 1–33.

²⁰⁴⁰ Исто, 33–52.

²⁰⁴¹ Исто, 53–67.

²⁰⁴² Исто, 67–78.

²⁰⁴³ Исто, 78–110.

²⁰⁴⁴ Исто, 110–113.

²⁰⁴⁵ *Литургија*, РР II 149/2, 115–123.

²⁰⁴⁶ Исто, 123–134.

²⁰⁴⁷ Исто, 135–145.

²⁰⁴⁸ Исто, 145–182.

²⁰⁴⁹ Исто, 182–188.

²⁰⁵⁰ *Црквено богословие или црквесловие*, 2–4.

²⁰⁵¹ Исто, 151–152.

²⁰⁵² Исто, 153.

²⁰⁵³ Исто, 154.

²⁰⁵⁴ Исто, 158.

в) Литургика БМС IV 7505

Аутор ове рукописне *Литургије* је професор Московске духовне академије Петар Лебедев,²⁰⁵⁵ а превео ју је с руског језика и местимично допунио за своје ученике свештеник Јован Живковић, парох у Крушедолу.²⁰⁵⁶ Професор Лазар Мирковић наводи да је више од 20 година литургика у Карловачкој богословији изучавана по том манускрипту. Њени ученици приредили су „у три маха“ литографска издања, последње 1913. године.²⁰⁵⁷ Прво издање литографије појавило се 1893. године, управо када је Живковић изабран за привременог професора литургије Карловачке богословије.²⁰⁵⁸ На првој страни налази се запис из којег сазнајемо име власника примерка књиге, презвитера Милутина Григоријевића, парохиског помоћника у Бегечу. Овај податак датира од 22. јуна 1897. године.²⁰⁵⁹ На врху друге стране исписано је „Православно богословље“, а испод њега „Литургика“. У доњем делу стране је запис о години првог издања 1892/93,²⁰⁶⁰ а издавач је Голуб Петровић, богослов IV године у Сремским Карловцима. Ови подаци исписани су преко целе треће стране у китњастом оквиру са лучним завршетком на врху, по средини раздвојеним са два искошена и укрштена крста, између којих се налази причесна Чаша.²⁰⁶¹ На четвртој страници, на руском језику, исписани су стихови из Псалтира: „Како су мила насеља Твоја, Господе над војскама“ (Пс 84, 1) и „Блажени који обитавају у дому Твоме, у век векова хвалиће Те“ (Пс 84, 4).²⁰⁶² У књизи је на крају податак о завршеним предавањима литургије, 21. априла/3. маја 1895. и 6/18. маја 1897. које је забележио Светислав Поповић, богослов 4. године.²⁰⁶³ Претпоследња страна садржи формулу за израчунавање датума празновања Васкрса за сваку годину,²⁰⁶⁴ а последња потпис Милутина Григоријевића, али сада као привременог парохиског помоћника у Суботици, с датумом 8. августа 1897. године. Испод датума, исти свештеник потписао се као православни српски парох бајски. Страна је на четири места означена округлим печатом Православно-српског парохиског звања у Баји, у чијој средини је фигура архијереја.²⁰⁶⁵

Литургика је подељена на уводни, први и други део. У уводном делу обрађени су: појам православне литургије, њен однос са другим богословским наукама, подела литургије, извори и помоћне науке за литургику, тумачи богослужења Православне Цркве и археолошка дела и зборници богослужбених обреда.²⁰⁶⁶

Први део, општа литургика, садржи пет целина: I – Општи појмови о богослужењу Православне Цркве,²⁰⁶⁷ II – Саставни делови хришћанског богослужења,²⁰⁶⁸ III – Разне симболичне радње које се употребљавају при богослужењу,²⁰⁶⁹ IV – Лица која савршавају богослужење²⁰⁷⁰ и V – О припадностима богослужења Православне Цркве.²⁰⁷¹

²⁰⁵⁵ Мирковић, *Православна литургика...*, први општи део, 41.

²⁰⁵⁶ Пјотр Лебедев, *Литургика – наука о богослужењу*, прво издање, литографија – својим ученицима превео и местимице допунио Јован Живковић (Budapest: Litorgrafija Heishler I, Сремски Карловци: 1893), БМС IV 7505.

²⁰⁵⁷ Мирковић, *Православна литургика...*, први општи део, 46.

²⁰⁵⁸ *Извештај Јована Вучковића, патријарху Георгију Бранковићу* (28. 9/10. 10. 1892), АСАНУК МПА, 375/1892.

²⁰⁵⁹ Пјотр Лебедев, *Литургика – наука о богослужењу*, прво издање, литографија – својим ученицима превео и местимице допунио Јован Живковић (Budapest: Litorgrafija Heishler I, Сремски Карловци: 1893), БМС IV 7505.

²⁰⁶⁰ Исто, [II].

²⁰⁶¹ Исто, [III].

²⁰⁶² Исто, [IV].

²⁰⁶³ Исто, 303.

²⁰⁶⁴ Исто, [XVII].

²⁰⁶⁵ Исто, [XIX].

²⁰⁶⁶ Лебедев, *Литургика – наука о богослужењу*, БМС IV 7505, 1–5.

²⁰⁶⁷ Исто, 6–44.

²⁰⁶⁸ Исто, 45–75.

²⁰⁶⁹ Исто, 75–82.

²⁰⁷⁰ Исто, 82–84.

Други део је посебна литургика и чине га два одељка. Први одељак садржи дневни, седмични и годишњи круг богослужења,²⁰⁷² а други се бави посебним службама које црква савршава према појединим случајевима и потребама хришћана (о Светим тајнама, молитвословљима и молитвеним песмама за разне случајеве).²⁰⁷³

Детаљније о садржају ове литургије, односно о њеној штампаној верзији, у преводу Божидара Јовановића, писаћемо у оквиру одељка који следи.

Преостала два литографска издања превода Лебедевљеве *Литургије* појавила су се у XX веку. Друго је приређено 1901. године, а примерак се налази у професорској библиотеци Карловачке богословије „Свети Арсеније“ у Сремским Карловцима, под деловодним бројем 1064/82. Утиснут елипсасти печат у дну првог предлиста сведочи нам да је књига припадала јереју Ђорђу Лазићу, пароху у Товаришеву. Према запису у заглављу, јереј Стеван Пирошки, парох товаришевски, Литургику је добио од удовице Владисаве Лазић, „након трагичне смрти пок. протонамесника Георгија Лазића пароха старопаланачког“. За писање књиге био је ангажован Гаврило Кошутић, богослов друге године, који је преписивање завршио 21. децембра 1900, а издао ју је Станиша Михајловић, богослов четврте године. У горњем делу украсног оквира, између бильних мотива и два анђела у угловима, који држе венац у једној и крајеве цветне траке која их повезује у другој руци, налази се крст. Испод њега је исписано да је Литургику својим ученицима израдио протопрезвитер Јован Живковић, професор у богословији у Сремским Карловцима. Текст је исписан на 648 страна.²⁰⁷⁴

Примерак трећег издања књиге *Литургика – Наука о богослужењу православне цркве* из 1913/14. године, такође се налази у библиотеци Карловачке богословије, евидентиран под бројем 2858. Садржи 592 стране. На првом предлисту, сада у много једноставнијем оквиру, исписани су наслов књиге, име и презиме аутора Петра Лебедева, професора Московске духовне академије. Ниже, раздвојено цветном вињетом, додато је: „Својим ученицима превео и местимице допунио свештеник Јован Живковић, парох крушедолски и привремени професор у богословији карловачкој“. У дну стране је податак да је литографију издао богослов IV године Стефан Поповић у Сремским Карловцима 1913/14. године, а одштампана је у војној казниони у Петроварадину. Испод речи *Литургика* је ћирилични запис да је књигу Библиотеци Карловачке богословије поклонио Емилијан Чарнић. За разлику од другог издања, трећем недостаје садржај.²⁰⁷⁵

Питање на које за сада немамо одговор је због чега је Живковићев превод остао само у литографској форми, с изузетком неколико одломака објављених у тадашњој црквеној периодици.²⁰⁷⁶ Јовановићево, „млађе“ издање је, међутим, штампано. Живковић је почео с преводом Лебедевљеве литургије највероватније првих година осме деценије XIX века. Ово поткрепљујемо коментаром приказа о преводу с руског на српски језик литургије Александра Рудакова, 1885. године. Непознати аутор помиње да је оцену о књизи написао

²⁰⁷¹ Исто, 84–149.

²⁰⁷² Исто, 150–245.

²⁰⁷³ Исто, 245–303.

²⁰⁷⁴ *Литургика, својим ученицима израдио протопресв. Јован Живковић, професор у богословији*. Издао: Станиша Михајловић, богослов IV године, Срем. Карловци, 1901, Професорска библиотека богословије „Св. Арсеније“ бр. 1064/82.

²⁰⁷⁵ Петрљ Лебедевљ, *Литургика – Наука о богослужењу православне цркве*, литографија, Ц. И. К. војне казнионе у Петроварадину, 1913–14, превео и местимично допунио свештеник Јован Живковић, парох крушедолски и привремени професор у Богословији карловачкој. Издао: Стефан Поповић, богослов IV године, Професорска библиотека богословије „Св. Арсеније“ бр. 2858.

²⁰⁷⁶ У Богословском гласнику 1903. г. објављен је из Живковићеве Литургије одломак „Црквено појање“, а 1904. „Кратки преглед књижевности науке о богослужењу“. Видети: Јован Живковић, „Црквено појање“, *Богословски гласник: часопис за православну богословску науку и црквени живот* година 2 (1903):137–149; 310–322; 386–398; Јован Живковић, „Кратки преглед књижевности науке о богослужењу“, *Богословски гласник: часопис за православну богословску науку и црквени живот* година 3 (1904): 345–353; 429–442.

пре него што је штампана Живковићева литургика и када још није била одобрена као уџбеник.²⁰⁷⁷ Од тада па до издања литографије из 1892. прошло је седам година.

Који су били Живковићеве мотиви за превод литургије, можемо само да претпоставимо. Један од њих би свакако могао да буде недостатак адекватног уџбеника за Карловачко богословско училиште, јер је предавање литургије, као што смо већ показали, почело у реформисаној „новој“ богословији 1877/78. године. Такође, разлог би могао да буде и део припреме уџбеника за виши, факултетски ранг богословије, који ће касније уследити. Не искључујемо да је један од разлога могао бити и амбициозност младог пароха, да се овим преводачким радом помогне професорске катедре и унапреди литургијску област која је била прилично запостављена. Ово је Живковићу на крају и пошло за руком.

²⁰⁷⁷ β. „Кратка настава о богослужењу православне цркве“, *Истина* бр. 2 (1885): 17.

Б. Штампане литургике за црквене школе

а) *Епитом*, или краткаа сказанија Сценнаго Храма, Ризъ его и в немъ совершаемыя Бжественныя Литѳрги, со Окрестности ея чрезъ краткіа, Вопросы и ѡвѣты, Во употребленіе Сценослѳжителей Православныя Цркве восточныя Калолнческіа

Епитом Дионисија Новаковића по свом времену настанка припада XVIII веку.²⁰⁷⁸ Ова „прва књига литургичке егзегезе“²⁰⁷⁹ на подручју Карловачке митрополије деценијама је представљала основну литературу²⁰⁸⁰ клирика и била једини приручник Срба из којег су могли, на разумљивом језику, да се упознају са смислом и значењем православне Литургије.²⁰⁸¹ Главни задатак и циљ ове „мистагошке компилације“²⁰⁸² био је разумевање богослужења и бољу од ове књиге свештенослужитељи тада нису имали.²⁰⁸³

Протојереј-ставрофор проф. др Владимир Вукашиновић, који је у оквиру своје дисертације изучавао живот и богословље епископа будимског Дионисија Новаковића,²⁰⁸⁴ показао је да су извори *Епитома* „предањски, светоотачки, но преломељени кроз кијевску богословску призму“.²⁰⁸⁵ Према је овај рукопис био „најпреписиванија књига у XVIII веку“,²⁰⁸⁶ у XIX је постао изузетно популаран²⁰⁸⁷ и више пута прештампаван. Код нас га је издао 1805. године новосадски књиговецац Дамјан Каулици.²⁰⁸⁸ Док му се код Срба после те године губи траг, *Епитом* је нашироко прихваћен у Грчкој, Румунији и Бугарској.²⁰⁸⁹ После два и по века, издање *Епитома*, заједно са теолошком анализом, приредио је Владимир Вукашиновић и штампао га 2007. године, у оквиру пројекта „Извори за историју српске теологије – Српска теологија XVIII века“.²⁰⁹⁰

Из одломка Дионисијевог предговора којим се обратио читаоцима, најбоље видимо његову привреженост и љубав коју је имао према Литургији:

„(...) Возљубљени читаоче, овај *Епитом* или скраћено упутство о великим и заиста потребним стварима, благоизволи усрдно да примиш, читаш и памтиш. У њему ћеш наћи велику корист за своју душу, када сазнаш, кроз кратке поуке, шта је храм Божји и колика је

²⁰⁷⁸ Прво штампано издање *Епитома* изашло је у Венецији 1767. године. Видети: В. Вукашиновић, *Барокна теологија*, 161.

²⁰⁷⁹ Жарко Војновић, „Међународни хоризонт Новаковићевог *Епитома*“, у *Лазар Чурчић – књигољуб и књигохранитељ* зборник радова (Нови Сад, 2019), 85.

²⁰⁸⁰ Исто, 85.

²⁰⁸¹ Исто, 85.

²⁰⁸² Вукашиновић, *Српска барокна теологија*, 180.

²⁰⁸³ Исто, 161.

²⁰⁸⁴ Видети опширније: Вукашиновић, *Српска барокна теологија*, 147–230.

²⁰⁸⁵ Војновић, „Међународни хоризонт Новаковићевог *Епитома*“, 85.

²⁰⁸⁶ Лазар Чурчић показао је да је *Епитом* преписиван у Бачкој, Срему, Славонији, Далмацији и Банату. Видети: Вукашиновић, *Српска барокна теологија*, 181, 163–164.

²⁰⁸⁷ Војновић, „Међународни хоризонт Новаковићевог *Епитома*“, 90.

²⁰⁸⁸ Дионисије Новаковић, *Епитом или кратка објашњења о Светом храму, одеждама, божанственој Литургији која се служи у њему и њеном окружењу, кроз кратка питања и одговоре = Епитом, или краткаа сказанија Сценнаго Храма, Ризъ его и в немъ совершаемыя Бжественныя Литѳрги, со Окрестности ея чрезъ краткіа, Вопросы и ѡвѣты, Во употребленіе Сценослѳжителей Православныя Цркве восточныя Калолнческіа* (Нови Сад: 1805).

²⁰⁸⁹ Истражујући даљу судбину *Епитома* на просторима ових држава Жарко Војновић је према расположивим библиографским подацима утврдио да је *Епитом* у XIX веку, поред бечког издања 1803. године, на грчком језику прештампан у још 15 издања (Грчка и грчка острва), најмање једном у Венецији и Цариграду. На румунском језику, као превод са грчког, *Епитом* се појавио трипут и на бугарском језику једном. Видети опширније: Војновић, „Међународни хоризонт Новаковићевог *Епитома*“, 84–97.

²⁰⁹⁰ Дионисије Новаковић, *Епитом или кратка објашњења о светом храму, одеждама, божанственој литургији која се служи у њему и њеном окружењу, кроз кратка питања и одговоре* приредио Владимир Вукашиновић (Панчево: Х.Б. Вишњић, 2007).

велика сила и значај Свете Литургије, од које дрхте анђели, која се у њему служи. И не гледај ко, него шта саветује. Јер и бисер када купујеш, не гледаш на шкољку из које је настао, него на његов сјај и цену.“²⁰⁹¹

Епитом је састављен из два дела. Први део, „О божанском храму, светим сасудима и одежама које се налазе у њему“, са 42 питања и одговора²⁰⁹² и други део, „О божанственој Литургији“, у којем су 74 питања и одговора.²⁰⁹³

Приређујући ново издање Епитома, отац Владимир Вукашиновић користио је компаративни метод, упоређујући сва питања и одговоре у њему са текстовима класичних отаца мистагога и богословском литературом из које је Новаковић учио богословље током школовања у Кијеву.²⁰⁹⁴ У истраживању је процентуално изнео податке о Дионисијевом коришћењу Светих отаца мистагога приликом састављања Епитома. У првом делу најзаступљенији је Симеон Солунски (56,5%), потом Герман Цариградски (32,7%), Максим Исповедник (6,5%) и најмање Никола Кавасила (4,3%). У другом делу доминира Никола Кавасила (77,1%), а следе Герман Цариградски (15,7%) и Симеон Солунски (7,21%), док Максим Исповедник није коришћен.²⁰⁹⁵

б) Новая Скрижаль или пополнителное ѡбясненіе ѿ Церкви и Литургији, ѿ всѣх службахъ и утварехъ церковныхъ

Нови Скрижал или допуњено тумачење о цркви и Литургији, о свим службама и црквеним утварима предложио је митрополит Стефан Стартимировић за изучавање обреда у клирикалним училиштима, према Плану о устројству православних клирикалних школа у Угарској од 20. маја 1820. године.²⁰⁹⁶ Помињу је и као једну од књига наставног предмета *ритуалиа* Стратимировићевог Плана.²⁰⁹⁷ Професор Никола Гавриловић Скрижал наводи у списку скрипата и уџбеника који су употребљавани у настави клирикалне школе у Вршцу.²⁰⁹⁸ Аутор књиге је архиепископ нижњегородски Венијамин Румовски.²⁰⁹⁹ Колико је Скрижал био популаран у Русији, па и код Срба, казује нам податак да је до краја XIX века имао укупно 17 издања,²¹⁰⁰ а прво је објављено у Москви 1803.²¹⁰¹ У српским библиотекама сачувано је мало примерака. Дванаесто издање налази се у Библиотеци Српске Патријаршије у Београду,²¹⁰² а петнаесто и шеснаесто у библиотеци Епархије бачке у Новом Саду.²¹⁰³ Последње издање, према наводу Лазара Мирковића, објављено је 1908. године.²¹⁰⁴ За

²⁰⁹¹ Исто, 77.

²⁰⁹² Новаковић, *Епитом*, 79–86.

²⁰⁹³ Исто, 87–108.

²⁰⁹⁴ Исто, 79.

²⁰⁹⁵ Исто, 108.

²⁰⁹⁶ *Planum introducendorum apud Graeci Ritus non Unitos in Hungaria Clericalium Institutorum*, АСАНУК МПА 7/1821.

²⁰⁹⁷ Исто, АСАНУК МПА 7/1821.

²⁰⁹⁸ Гавриловић, *Српско-румунско клирикално училиште у Вршцу*, 111.

²⁰⁹⁹ Венијамин Румовски је и преводилац Гоаровог *Евхологија*. Видети опширније: Георгије Флоровски, *Путеви руског богословља* (Подгорица: ЦИД 1997), 125.

²¹⁰⁰ Гавриловић, *Карловачка богословија*, 39.

²¹⁰¹ Флоровски, *Путеви руског богословља*, 125.

²¹⁰² Венијамин, *Новая Скрижаль, или пополнителное ѡбясненіе ѿ Церкви и Литургији, ѿ всѣх службахъ и утварехъ церковныхъ* = *Нови Скрижал или допуњено тумачење о цркви и Литургији, о свим службама и утварима црквеним* (Санктпетербург: Издање корабљева и Сирјакова, 1859), БСП ПП II 2236.

²¹⁰³ Венијамин, *Новая Скрижаль или ѡбясненіе о цркви о литургији и о всѣхъ службахъ и утваряхъ церковныхъ* (Санктпетербург: 1884), Еп. бач. МШ 646; Венијамин, *Новая Скрижаль или ѡбясненіе о цркви о литургији и о всѣхъ службахъ и утваряхъ церковныхъ* (Санктпетербург: 1889), Еп. бач. МШ 01594.

²¹⁰⁴ Мирковић, *Православна литургија...*, први општи део, 39.

мистично тумачење богослужења коришћен је литургички материјал Германа Цариградског и Симеона Солунског.²¹⁰⁵

Скрижал је подељен на четири дела. Први део: црквена места и предмети; други део: јавно богослужење; трећи део: богослужбена лица и посебно чиновни хиротонија и хиротесија и чин освећења антимиона и цркве, док четврти део обрађује приватно богослужење.²¹⁰⁶

в) Историческое, Догматическое и Таинственное Изяснение на Литургию

Приручник *Историјско, догматско и мистично тумачење божанствене литургије*, руског литургичара Ивана Ивановича Дмитриевског, као наставно средство за *ритуалиу* у клирикалним школама, митрополит карловачки Стефан Стратимировић такође је предложио у свом Плану. Наведено је четврто, московско издање, из 1807. године.²¹⁰⁷ Према Плану не помиње аутора, зна се да је књигу саставио Иван Дмитриевски. Наводи је, такође, и Лазар Мирковић. Прво издање штампано је 1804, а последње 1897. године.²¹⁰⁸ Литургичар Јован Живковић тврди да је по овој књизи литургија предавана у новој, реформисаној Карловачкој богословији 1875. године, када је наука о богослужењу постала посебан наставни предмет. О томе сведоче рукописи ученика богословије, од којих је један Живковић још као гимназијалац видео у манастиру Бођанима у Бачкој. Писао га је богослов Милисав, син проте сомборског, потоњег патријарха српског и митрополита карловачког Георгија Бранковића.²¹⁰⁹ Нажалост, до сада нисмо успели да пронађемо ни један примерак ове књиге. За представљање садржаја послужили смо се дигиталним, исправљеним издањем из 1894. године, Московске епархије Руске Православне Цркве.²¹¹⁰

Предговор књиге посвећен је жртви и жртвоприношењу, са светописамским сведочанствима о Евхаристији.²¹¹¹ У наставку, аутор је изложио основне појмове о Литургији, њеном установљењу и служењу у апостолско доба, другом и трећем веку и о настанку Василијеве, Златоустове и Литургије пређеосвећених Дарова.²¹¹² Потом следи увод у божанствену Литургију, у оквиру којег су одељци о правилној припреми верних и свештенослужитеља за Литургију, о храму и његовим деловима, свештеним одеждама и сасудима.²¹¹³ Остатак књиге посвећен је тумачењу Литургије и подељен је на три дела: Проскомидију,²¹¹⁴ Литургију оглашених²¹¹⁵ и Литургију верних.²¹¹⁶

г) Сокровище христианское то есть толкованіе свѣтых Таинъ, Свѣтого храма, Сосудовъ Церковныхъ, и Божествене и Свѣщенне Литургии

Књигом *Ризница хришћанска то јест тумачење свѣтих Тајни, сасуда црквених и Божанствене и свештене Литургије* започео је списак литургијских дела Српске православ-

²¹⁰⁵ Исто, 39.

²¹⁰⁶ Исто, 39.

²¹⁰⁷ Иван Дмитриевски, *Историческое, догматическое и таинственное изяснение на Литургию = Историческое, догматическое и мистично тумачење литургије* (Москва, 1807), *Planum introducendorum apud Graeci Ritus non Unitos in Hungaria Clericalium Institutorum* (20. 5. 1820), АСАНУК МПА 1821/7.

²¹⁰⁸ Мирковић, *Православна литургија ...*, први општи део, 39.

²¹⁰⁹ Ј. Живковић, „Кратак преглед књижевности науке о богослужењу“, *Богословски гласник* година 3, (1904): 439.

²¹¹⁰ Иван Дмитриевски, *Историческое, догматическое и таинственное изяснение божественной литургии* (Москва, 1894), Електронна библиотека одинцовског благочиния, на http://www.ru/izyasnenie_liturgii/, (преузето: 28. 1. 2020).

²¹¹¹ Исто, 9–44.

²¹¹² Исто, 45–97.

²¹¹³ Исто, 98–147.

²¹¹⁴ Исто, 150–182.

²¹¹⁵ Исто, 183–245.

²¹¹⁶ Исто, 248–372.

не цркве професор Лазар Мирковић.²¹¹⁷ Опширнија је од *Епитома* Дионисија Новаковића.²¹¹⁸ Мирковић наводи да је књигу 1818. године у Краљевској универзитетској штампарији у Будиму штампао Јован Витковић.²¹¹⁹ Њен краћи извод штампан је, такође у Будиму, 1821.²¹²⁰ и 1824. године.²¹²¹ Намењена је, како пише у уводу, „свештенослужитељима и мирјанима“ који желе да буду „самоучени богослови и Хришћани православни“.²¹²² Приређивач је Николај Булгар, а преводилац са грчког на словенски језик је непознат. Међутим, с обзиром на то да се извесни Лука Милованов помиње као преводилац многих богословских књига, за шта га је плаћао владика Дионисије, није искључено да је управо он превео и ово дело.²¹²³ У преводима је консултован грчки и латински текст.²¹²⁴ Рецензент венецијанског издања је митрополит будимски Дионисије Поповић (1791–1828),²¹²⁵ испод чијег имена су још двојица пештанских пароха – Јован Теодоровић и Георгије Марго, као и будимски парох Јован Витковић.²¹²⁶ У овом „многочјеном и душеспаситељном сокровишчу“,²¹²⁷ Булгар је обухватио радове 200 богословских писаца²¹²⁸ међу којима су: Кирило Јерусалимски, Герман Цариградски, Николај Кавасила, Јован Златоусти, Григорије Ниски и други.

Сокровишче садржи следећу литургичку грађу: 1. Тумачење Светих тајни,²¹²⁹ 2. Увод у свештену Литургију,²¹³⁰ у оквиру којег су теме о свештеним одежама,²¹³¹ сасудима²¹³² и цркви.²¹³³ У делу о Литургији²¹³⁴ растумачени су храм,²¹³⁵ олтар²¹³⁶ и чин Свете Литургије.²¹³⁷ На крају књиге је азбучни попис термина са знакама страница где се у књизи налазе одговори на питања.²¹³⁸

д) Кратко толкованѣ божественогъ храма и свюу у нѣму свештены судова и одежа обичны послѣдованя, божанствене литургие и светы црковны таинства

Карловачка митрополија је у XIX веку добила још једно значајно али обимом мање литургичко дело, *Кратко тумачење божанственог храма и у њему свих свештених сасуда и*

²¹¹⁷ Мирковић, *Православна литургија...*, први општи део, 45.

²¹¹⁸ Вељко Миросављевић, „Српске вероучевне књиге у Аустроугарској од 1690–1902. године“, *Богословски гласник* година 3 (1904): 464.

²¹¹⁹ Мирковић, *Православна литургија...*, први општи део, 45.

²¹²⁰ Исто, 46.

²¹²¹ *Ризница хришћанска то јест тумачење светих Тајни, сасуда црквених и Божанствене и свептене Литургије = Сокровиште хришћанскоје то ест толкованіе сватыхъ Таинь, сватогъ храма, сосудовь Церковныхъ, и Божествене и свашченне Литургие* (Будим: 1824).

²¹²² *Сокровиште хришћанскоје...*, XI.

²¹²³ Миросављевић, „Српске вероучевне књиге у Аустроугарској од 1690–1902. године“, 465.

²¹²⁴ Синдик, Гвозденовић Пајић и Мано Зиси, *Опис рукописа и старих штампаних књига Библиотеке Српске православне епархије будимске у Сентандреји*, 8.

²¹²⁵ Вуковић, *Српски јерарси...*, 168.

²¹²⁶ *Сокровиште хришћанскоје*, [II].

²¹²⁷ *Сокровиште хришћанскоје*, [XI].

²¹²⁸ Исто, [XI].

²¹²⁹ Исто, 1–34.

²¹³⁰ Исто, 35–48.

²¹³¹ Исто, 48–61.

²¹³² Исто, 61–64.

²¹³³ Исто, 64–70.

²¹³⁴ Исто, 71–95.

²¹³⁵ Исто, 95–105.

²¹³⁶ Исто, 106–113.

²¹³⁷ Исто, 113–328.

²¹³⁸ Исто, 329–372.

одежди, обичних последовања, божанствене литургије и светих црквених тајни, аутора Калиника Пајсијевића о коме су подаци „оскудни и контрадикторни“. ²¹³⁹ На насловној страни књиге писац истиче да је материјал сабрао „из разних црквених писаца на словенском језику“ и превео на српски језик. ²¹⁴⁰ Књига је објављена 1855. године у штампарији Данила Медаковића у Новом Саду. Писана је у катихетској форми питања и одговора.

Литургијска грађа распоређена је на 80 страна у четири дела. Први садржи одреднице о божанственом храму, светим сасудима и одежама, ²¹⁴¹ други о обичним црквеним молитвама, ²¹⁴² трећи о божанственој Литургији ²¹⁴³ и четврти о Светим тајнама. ²¹⁴⁴ Садржај дела, с мањим изменама и допунама, експлицитно указује на то да је Пајсијевић плагирао *Епитом* Дионисија Новаковића. Истог мишљења је и Жарко Војновић који сматра да аутор, преведећи са бугарског језика „без изостављања и мењања“, преноси Новаковићев текст, али да то у време када је Дионисије и његово дело заборављено, једноставно то није имао ко да препозна. ²¹⁴⁵ Као лична Пајсијевићева интервенција, новину представља додаток на крају, „једини део књиге на црквенословенском“ ²¹⁴⁶ језику, литургијске химне „Херувика“ и „Достојно“, потом Символ вере, молитва пре Светог причешћа „Прими ме данас, Сине Божији, за причесника Тајне Вечере твоје“ и благодарствене молитве после причешћа. ²¹⁴⁷

Калиникова књига била је очигледно популаран приручник и саставни део многих црквених и приватних библиотека, о чему нам сведочи списак од 2784 пренумеранта, међу којима се налазе Срби са простора не само Карловачке митрополије, него и шире. ²¹⁴⁸ Куповали су је епископи (новосадски Платон Атанацковић и ердељски Андреј Шагуна) свештеници, негде и читави протопрезвитерати, монаси и учитељи. ²¹⁴⁹

ђ) Црквено богословие или Црквесловие

Литургијски приручник *Црквено богословие или Црквесловие* одштампан је у Београду 1860. године на 272. стране. ²¹⁵⁰ Намењен је био ученицима виших разреда. Име писца није наведено. Међутим, Никола Вукићевић, ²¹⁵¹ архимандрит хаџи Теофило Стевановић ²¹⁵² и професор Ђоко Слијепчевић ²¹⁵³ ауторство приписују архиепископу београдском и митрополиту српском Михаилу, с чијим благословом је и објављена. ²¹⁵⁴ Слијепчевић наводи

²¹³⁹ Калиник Пајсијевић рођен је у Трнову у Бугарској 1813. г. Био је архимандрит манастира Св. Петке Изворске код Параћина. Бугарски извори га помињу под именом и презименом Калиник Паисиев и као настојатеља манастира Маглиж у Бугарској. Видети: Жарко Војновић, „Међународни хоризонт Новаковићевог Епитома“, 94.

²¹⁴⁰ Калиник Пајсијевић, *Кратко тумачење божанственог храма и у њему свих свештених сасуда и одежди, обичних последовања, божанствене литургије и светих црквених тајни* = Кратко толкованџ божественог храма и свиоу у њму свештени судова и одежда, обични последовања, божествене литургије и свети црквени таинства (Нови Сад, 1855).

²¹⁴¹ Пајсијевић, *Кратко толкованџ божественог храма...*, 1–16.

²¹⁴² Исто, 17–21.

²¹⁴³ Исто, 22–55.

²¹⁴⁴ Исто, 56–74.

²¹⁴⁵ Војновић, „Међународни хоризонт Новаковићевог Епитома“, 96.

²¹⁴⁶ Исто, 96.

²¹⁴⁷ Пајсијевић, *Кратко толкованџ божественог храма...*, 75–80.

²¹⁴⁸ Исто, 81–147.

²¹⁴⁹ Војновић, „Међународни хоризонт Новаковићевог Епитома“, 95.

²¹⁵⁰ *Црквено богословие или црквесловие* (Београд: 1860).

²¹⁵¹ Никола Ђ. Вукићевић, *Изясненіе свете литургије* (Сомбор: 1865), 120.

²¹⁵² Стевановић, *Познавање цркве или обредословље*, предговор, I.

²¹⁵³ Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* II, 465.

²¹⁵⁴ Марко Павловић у раду „Митрополит Михаило као епископ шабачки“ наводи да је митрополитова жеља била да буде наставник богословије. Стога му је био циљ да пише уџбенике, а први међу њима је *Црквено богословље*, штампано 1860. г. Видети опширније: Марко Павловић, „Митрополит Михаило као епископ

да је митрополит, учивши недостатак књига за богословске школе, а будући да се до тада искључиво учило на основу исписаних лекција, одлучио да се посвети писању. Осим Црквеног богословља написао је и Херменевтику – тумачење Светог Писма. Многе школске књиге митрополит је лично прегледао и исправио. Као предлошци узимани су најбољи уџбеници руских духовних семинарија.²¹⁵⁵

Према је штампан изван граница Карловачке митрополије, разлог што га помињемо је чињеница да је коришћен у Карловачкој богословији. Јован Живковић у чланку „Карловачка митрополија“ наводи да се литургија у Карловачкој митрополији предавала по тој књизи, додајући да је Црквено богословие „приступно широј публици“, не желећи да износи њена „по гдекоја самовољна тумачења“ и недостатке.²¹⁵⁶ У прилог томе говори нам и податак да је на другом листу примерка литургије који нам је стајао на располагању утиснут елипсаста печат с натписом „Књижница – Богословско училиште у Карловци“.²¹⁵⁷ Према белешци на првом листу, књига је неко време била у власништву јеромонаха Герасима Гојковића.²¹⁵⁸

Уџбеник садржи уводни, први, други и трећи део. Уводни описује значај, корист и потребу богослужења, везу богослужења са другим богословским наукама, почетак хришћанског богослужења, карактер општег богослужења и значај науке о богослужењу.²¹⁵⁹ Први део говори о светим местима или храмовима са свим њиховим припадностима и подељен је на два поглавља. Прво поглавље посвећено је значају, изгледу и деловима цркве, олтару и предметима који се у њему налазе. Затим, светом престолу, жртвенику, крсту, иконама и простору који обухвата доле и средину храма. Објашњена је и разлика између цркве и капеле.²¹⁶⁰ Друго поглавље бави се такође темама литургијског простора, богослужбеним књигама, богослужбеним одежама и светим сасудима.²¹⁶¹ Други део уџбеника садржи поглавља о свештеним лицима, богослужењу дневног круга, Светој Литургији, Светим тајнама и свештенодејствима,²¹⁶² и трећи део – о свештеним временима.²¹⁶³

е) Црквено обредословље за ученике средњих школа

У Краљевској српској државној штампарији у Београду, 1888. године одштампан је мали литургијски приручник *Црквено обредословље за ученике средњих школа*, обима 65 страна.²¹⁶⁴ Приредио га је архимандрит Фирмилијан Дражић.²¹⁶⁵ Друго и треће издање приређено је 1896.²¹⁶⁶ и 1910. године на 84 стране.²¹⁶⁷

шабачки“, у *Живот и дело митрополита Михаила (1826–1898)*, (Београд: Српска академија наука и уметности, научни скупови књига СХVIII, 2008), 50.

²¹⁵⁵ Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* II, 399.

²¹⁵⁶ Даниловац, „Карловачка богословија“, 14.

²¹⁵⁷ *Црквено богословие или црквесловие*, [2].

²¹⁵⁸ Исто, [1].

²¹⁵⁹ Исто, 1–5.

²¹⁶⁰ Исто, 6–29.

²¹⁶¹ Исто, 30–53.

²¹⁶² Исто, 54–169.

²¹⁶³ Исто, 170–272.

²¹⁶⁴ Фирмилијан Дражић, *Црквено обредословље за ученике средњих школа* (Београд: Краљевска српска државна штампарија, 1888).

²¹⁶⁵ Митрополит Фирмилијан Дражић био је један од најобразованијих српских богослова друге половине XIX века. Рођен је у Шапцу 1852. г. Завршио је београдску богословију, а високо теолошко образовање стекао је на Халки и у Атени. Као јеромонах служио је у Чикагу и Цариграду. Најпре је администрирао Скопском епархијом (1897) а потом је 1899. г. изабран за митрополита. Посвећен је тек 1902. и врло брзо после тога се упокојио (1903). Видети опширније: Вуковић, *Српски јерарси...*, 498.

²¹⁶⁶ Фирмилијан Дражић, *Црквено обредословље за ученике средњих школа* (Београд: 1896).

Српска манастирска штампарија у Сремским Карловцима издала је 1900. године књижевне радове архимандрита Фирмилијана Дражића, у оквиру којих је, као девета књига, објављено Црквено обредословље. Обима је 105 страна. Уџбеник је употребљаван у световним и духовним школама. Ово закључујемо на основу записа на првој страни о својини Драгутина Ђорђевића, ученика богословије „Св. Саве“ у Карловцима, 15. октобар 1922.²¹⁶⁸ Приручник је, заправо, скраћено и прерађено издање *Црквеног богословија* митрополита Михаила. На предложак је указао сâм аутор, напоменувши да те књиге више није било у продаји 1888/89. године. Да би се ђацима олакшало слушање предмета, Фирмилијану је Министарство просвете и црквених послова наредило да део литургијске грађе предвиђене наставним планом и програмом за трећи разред средњих школа, преузме, при том не мењајући ништа изузев правописа.²¹⁶⁹

Литургику је опширно и оштро, до увредљивости, критиковао Јован Вучковић, приговоривши аутору на лакоумислено, површно и непажљиво писање књиге²¹⁷⁰ и да по обиму није за средње школе. Наводећи примере, указао је на њене недостатке, изостављене теме о јутрењу и вечерњу, другим пригодним службама, богослужбеним књигама и одеждама.²¹⁷¹ Према његовим речима, књига је препуна језикословних грешака,²¹⁷² по обиму није за средње школе²¹⁷³ и „у њој све није написано паметно, логично и истинито“.²¹⁷⁴

Архимандрит Фирмилијан, у знатно мање оштром, полемичком тону, одговорио је аргументовано Вучковићу на критику, указујући на нетачност његових навода.²¹⁷⁵ Позитивније мишљење о литургици дао је Главном просветном савету Момчило Иванић, професор Прве београдске гимназије. Указујући на одређене граматичке и стилске грешке, истакао је да је аутор књигу написао лаким и јасним стилем, што ће допринети да ученицима буде разумљивија²¹⁷⁶ и да се може користити као школски уџбеник.²¹⁷⁷

Овај приручник подељен је на шест делова: I – Света места,²¹⁷⁸ II – Свете ствари,²¹⁷⁹ III – Црквени чиновни,²¹⁸⁰ IV – Свете службе,²¹⁸¹ V – Празници²¹⁸² и VI – Свештена времена.²¹⁸³

ж) Наука о богослужењу Православне цркве

Наука о богослужењу Православне цркве руског професора Петра Лебедева одштампана је као уџбеник у два дела, у Београду, у штампарији „Просвета“ С. Хоровица, 1898. године, с благословом архиепископа београдског и митрополита српског Инокентија.²¹⁸⁴

²¹⁶⁷ Фирмилијан Дражић, *Црквено обредословље за ученике средњих школа* (Београд: 1910).

²¹⁶⁸ *Књижевни радови изабраног скопљанског митрополита архимандрита Фирмилијана* (Сремски Карловци: 1900).

²¹⁶⁹ Архимандрит Фирмилијан, „Господину проти Јовану Вучковићу професору богословије у Задру“, *Хришћански весник* свеска IX–X (1890): 612.

²¹⁷⁰ Јован Вучковић, „Црквено обредословље за ученике средњих школа, приредио архимандрит Фирмилијан професор богословије“, *Хришћански весник* свеска V–VI (1890): 389.

²¹⁷¹ Исто, 390.

²¹⁷² Исто, 392.

²¹⁷³ Исто, 390.

²¹⁷⁴ Исто, 393.

²¹⁷⁵ Архимандрит Фирмилијан, „Господину проти Јовану Вучковићу професору богословије у Задру“, 609–613.

²¹⁷⁶ Момчило Иванић, „Главном просветном савету“, *Просветни гласник, службени лист министарства просвете и црквених послова* (1896): 76.

²¹⁷⁷ Исто, 78.

²¹⁷⁸ Дражић, *Црквено обредословље*, 3–19.

²¹⁷⁹ Исто, 20–27.

²¹⁸⁰ Исто, 28–32.

²¹⁸¹ Исто, 33–69.

²¹⁸² Исто, 70–96.

²¹⁸³ Исто, 97–105.

²¹⁸⁴ Петар Лебедев, *Наука о богослужењу Православне цркве*, део први, превео с руског језика Божидар Н. Јовановић (Београд: 1898).

Други преводилац Божидар Јовановић²¹⁸⁵ посветио је ово дело „неумрлој сени блаженопочившега митрополита српскога Михаила“.²¹⁸⁶ Оригиналнo руско издање књиге наградио је митрополит московски и коломенски Макарије, а српски превод наградио је Црквени фонд износом од 750 динара.²¹⁸⁷

Први део књиге има 152 стране, с додатком о богослужбеним одеждама. Уводни део посвећен је појму, циљу и вези литургије са другим богословским наукама, њеној подели, изворима и помоћним наукама, радовима из црквене археологије и науке о богослужењу.²¹⁸⁸ Први део, општа литургија, чини пет целина: I – Општи појмови о богослужењу православне цркве,²¹⁸⁹ II – Саставни делови хришћанског богослужења (Тајне, молитве, свете песме, читање Св. Писма, поуке),²¹⁹⁰ III – Разне симболичке радње на Богослужењу,²¹⁹¹ IV – О свештеним предметима богослужења – свештена места или места богослужења православне цркве.²¹⁹² Потом следи посебно нумерисан одељак прештампаних делова из „Весника Српске Цркве“, без навођења године: о свештеним одеждама, сасудима и књигама²¹⁹³ и V део – свештенослужитељи и црквенослужитељи.²¹⁹⁴

Други део књиге обима је 221 страна и обрађује различите облике црквеног богослужења. Састављен је из два одељка. Први одељак говори о дневном (вечерње и јутарње богослужење, Литургија), недељном и годишњем (празнично и богослужење у дане поста) кругу богослужења.²¹⁹⁵ Други одељак се бави посебним службама, које црква савршава у извесним приликама или на захтев појединих хришћана. У оквиру одељка налазе се Свете тајне, молитве и молебни: чин крунисања или венчања царева на царство, чин освећења храма, освећења воде, обред монашког пострига, опело и помени упокојених.²¹⁹⁶

Све битније разлике између превода са руског језика Литургије Јована Живковића и каснијег превода Божидача Јовановића најчешће су терминолошке природе и односе се на садржај и текст уџбеника. Ове разлике детаљно ћемо изложити ниже у табели, а на овом месту сматрамо неопходним да укажемо на следеће:

Одељак о црквеном појању²¹⁹⁷ у Живковићевом преводу неупоредиво је обимнији него код Јовановића, што је разумљиво ако се има у виду чињеница да се као професор богословије детаљно бавио том проблематиком. Посебно је проширио део који се односи на појање у руској²¹⁹⁸ и српској²¹⁹⁹ Православној Цркви. У оквиру друге главе приручника, Саставни делови хришћанског богослужења, пети одељак је насловљен *Молитве*,²²⁰⁰ што је

²¹⁸⁵ Божидар Јовановић рођен је у Пожаревцу 5. фебруара 1866. Завршио је Београдску богословију (1885) а потом и реформисану Кијевску духовну академију (1890). Те године рукоположен је за свештеника и постављен најпре за наставника Прве београдске гимназије и Више женске школе, а касније и богословије „Свети Сава“, где је хонорарно предавао Свето писмо Старог и Новог завета. Бавио се превођењем на српски језик књига руских богословских аутора. Објавио је велики број чланака, приказа и превода у српској црквеној периодици. Његовим залагањем подигнуте су београдске цркве Лазарица на Булбудеру и црква Светог Ђорђа на Чукарици. Видети опширније: Владислав Пузовић, *Руски путеви српског богословља*, 126–127; Божа Јовановић, прота-ставрофор, парох београдски и професор, у Гласник СПЦ број 14–15 (1934): 231–233.

²¹⁸⁶ П. Лебедев, *Наука о богослужењу Православне цркве*, део други, превео с руског језика Божидар Н. Јовановић (Београд: 1898), [IV].

²¹⁸⁷ „Наука о богослужењу православне цркве од П. Лебедева“, *Српски Сион* година VIII, бр. 14 (1898): 220–221.

²¹⁸⁸ Лебедев, *Наука о богослужењу Православне цркве*, први део, 1–8.

²¹⁸⁹ Исто, 8–64.

²¹⁹⁰ Исто, 64–103

²¹⁹¹ Исто, 103–113.

²¹⁹² Исто, 113–152.

²¹⁹³ Исто, 1–29.

²¹⁹⁴ Исто, 30–32.

²¹⁹⁵ Лебедев, *Наука о богослужењу Православне цркве*, други део, 1–135.

²¹⁹⁶ Исто, 136–209.

²¹⁹⁷ Лебедев, *Литургија – Наука о богослужењу Православне цркве*, превео Јован Живковић, 180.

²¹⁹⁸ Исто, 210.

²¹⁹⁹ Исто, 215.

²²⁰⁰ Лебедев, *Литургија – Наука о богослужењу Православне цркве*, превео Божидар Јовановић, 99.

очигледна грешка. Цео одељак обрађује хеортолошке теме и на том месту требало је, као у Живковићевом преводу, да пише *Поуке*.²²⁰¹ Део о црквеној архитектури Живковић је проширио темама: „Руско црквено неимарство“²²⁰² и „Неимарство у Српској Цркви.“²²⁰³ Обрадио је, такође, тему о сликарству у Српској Цркви.²²⁰⁴ Одељак о богослужбеним књигама²²⁰⁵ знатно је опширније и прегледније написан него код Јовановића, код кога се ова проблематика налази на свега 14 страница.²²⁰⁶ Јовановић први део књиге завршава поглављем о свештенослужитељима и црквенослужитељима,²²⁰⁷ а Живковић поглављем о богослужбеним књигама, којима је посветио чак 28 страница.²²⁰⁸

Што се тиче другог дела књиге, према Живковићу насловљеног „Специјална литургија“, он је посвећен различитим облицима црквеног богослужења. Управо овде примећујемо највеће разлике у садржају текста, односно насловима појединих параграфа. У делу о Литургији оглашених, у Живковићев текст инкорпорирана је особеност архијерејске службе, односно тумачење уласка архијереја у олтар после Малог входа и кађења.²²⁰⁹ Ова особеност у Јовановићевом преводу одвојена је и стављена у фусноту.²²¹⁰ Исти поступак спроведен је и у следећим случајевима: код прања руку архијереја за време Херувимске песме,²²¹¹ код одговора на питање „Зашто архијереј после Великог входа осењује народ свећама?“²²¹² код повечерја у прва четири дана прве седмице Великог поста“²²¹³ и код правила богослужења ако Велики Петак падне на Благовести.²²¹⁴ У напомени да у Православној Цркви, пре Свете тајне крштења, постоје посебне молитве, детаљно су растумачене: Молитва породилци првог дана по рођењу детета, Молитва за знаменовање детета које добија име осмог дана о свом рођењу²²¹⁵ и Молитва породилци после четрдесет дана.²²¹⁶ У фусноти издвојене су и напомене о малом освећењу храма²²¹⁷ и свештеничком опелу над архијерејем.²²¹⁸

Озбиљнија материјална грешка начињена је у Јовановићевом преводу, где су у садржају књиге Господњи празници: Божић, Сретење Господње, Богојављење, Преображење и Крстовдан, сврстани у велике покретне Господње празнике.²²¹⁹ Међутим, у самом тексту је наслов исправан.²²²⁰ У другом одељку, о Светим тајнама, у Чину примања у Православну цркву, Живковић помиње калвине, немиропомазане Јермене и паписте,²²²¹ док Јовановић додаје и лутеране.²²²²

Ради јаснијег увида у термилошке и садржајне разлике обе литургије, дајемо њихов упоредни табеларни преглед.

²²⁰¹ Лебедев, *Литургија – Наука о богослужењу Православне цркве*, превео Јован Живковић, 240.

²²⁰² Исто, 286.

²²⁰³ Исто, 288. У напомени на дну листа навео је ауторе чија је дела користио, али не и сама дела.

²²⁰⁴ Исто, 310. За ову тему Живковић је користио податке од Каница, Валтровића и Шафарика.

²²⁰⁵ Исто, 333.

²²⁰⁶ Лебедев, *Литургија – Наука о богослужењу Православне цркве*, превео Божидар Јовановић, 15–29.

²²⁰⁷ Исто, 30.

²²⁰⁸ Лебедев, *Литургија – Наука о богослужењу Православне цркве*, превео Јован Живковић, 333–361.

²²⁰⁹ Исто, 393.

²²¹⁰ Лебедев, *Литургија – Наука о богослужењу Православне цркве*, превео Божидар Јовановић, 30.

²²¹¹ Исто, 35.

²²¹² Исто, 36.

²²¹³ Исто, 108–109.

²²¹⁴ Исто, 133.

²²¹⁵ Исто, 137.

²²¹⁶ Исто, 138.

²²¹⁷ Исто, 183–184.

²²¹⁸ Исто, 200.

²²¹⁹ Исто, 217.

²²²⁰ Исто, 70.

²²²¹ Лебедев, *Литургија – Наука о богослужењу Православне цркве*, превео Јован Живковић, 523.

²²²² Лебедев, *Литургија – Наука о богослужењу Православне цркве*, превео Божидар Јовановић, 146.

Табела 6: Упоредни преглед превода литургика Јована Живковића (1892/93)
и Божицара Јовановића (1898)

ПРВИ ДЕО

Превод Јована Живковића 1892/93.	Превод Божицара Јовановића 1898.
Увод	Увод
Први део (Опћа Литургика) I Опћи појмови о богослужењу православне цркве	Први део (Општа Литурђика) I Општи појмови о Богослужењу православне цркве
Установљење старозаветног богослужења: 1. Исусом Христом 2. Апостолима	Установа новозаветнога Богослужења: 1) И. Христос; 2) Апостоли: а) молитва; б) читање речи Божје; в) поуке; г) појање; д) тајне
Место за богослужење и време за исто.	Време Богослужења
Значење старозаветнога приношења жртве	Значај старозаветних жртава
Подаци о богослужењу из времена апостолских мужева	Подаци о Богослужењу из доба апостолских мужева, Климент Римски и Игњат Богоносац
Циљ православног друштвеног богослужења	Циљ православног општег Богослужења
Циљ приватног богослужења православне цркве	Циљ посебнога Богослужења православне цркве
II Саставни делови хришћанског богослужења	II Саставни делови хришћанског богослужења
Свете песме	Свете песме
а) Појање црквено у Русији б) Појање у српској православној цркви	Х
Читање св. писма	Читање Св. Писма
Књиге које се употребљавају за читање	Књиге из којих се чита на Богослужењу
Распоред читања из књига св. писма	Распоред читања одељака из Св. Писма
Поуке	Молитве
III Разне символич. радње, које се употребљавају при богослужењу	III Разне символичке радње на Богослужењу
Положај верних при богослужењу	Положај хришћана на Богослужењу
Благослов свештеника који служи	Благослов свештенослужитељев
Кађење	Кађење или паљење тамјана
IV Лица, која свршавају богослужење	V Свештенослужитељи и црквенослужитељи
Свештенослужитељи. Црквено-служитељи.	Свештенослужитељи: а) Епископи и круг њихових богослужбених радњи б) Презвитер и круг његова богослужбена рада в) Ђакон и круг његова богослужбена рада Црквенослужитељи: а) Ипођакони и њихове дужности у цркви б) Чтеци и појци в) Парамонари
V О припадности богослужења православ. цркве. Свећена места или места за богослужења православ. цркве.	IV О свештеним предметима Богослужења – Свећена места или места Богослужења православне цркве.
О црквеној архитектури	Црквена архитектура
а) Руско цркв. неимарство б) Неимарство у срп. цркви	Х
О св. сликама [иконографија]	Свештени ликови
Циљ употребљавања истих	Појам о њима
Св. крст. Распећа. св. иконе.	Св. крст; Св. иконе
Најважнији ликови и симболи, који се налазе у катакомбама	Х

Кратки подаци о хришћ. иконографији	X
а) Руска иконографија. б) сликарство у срп. цркви	X
О св. одеждама	Св. одежде
X	Појам о св. одеждама, Постанак св. одежада, Старина употребе нарочитих одежада на Богослужењу
Св. одежде које се употребљавају у православ. цркви	Св. одежде у православној цркви у садашње доба
О св. сасудима	Св. сасудови
Св. сасуди и друге принадлежности, које се употребљавају при свршавању св. евхаристије	Св. сасудови и други предмети који се употребљавају при вршењу тајне св. јевхаристије
О богослужбеним књигама	Богослужбене књиге
Појам о њима и опћа им подела	Појам о богослужбеним књигама
А. Свештене богослужбене књиге	Подела богослужбених књига
Од кад се употребљавају апостол и јеванђеље при богослужењу и време кад су подељени на зачала	Преглед богослужбених књига
Велики или следовни псалтир и историја му	X
Б. црквенослужбене књиге. Устав. Појам о њему и садржина му. Старина и историја му.	X
Службеник. Чиновник, Часослов. Октоих. Месечни или прости минеј. Општак. Празнични минеј. Триод. Ирмологија.	X
В. Богослужбене књиге, које се у посебним случајевима употребљавају.	X
Нотне књиге	Нотне књиге

ДРУГИ ДЕО

Други део (специјална литургија). О разним облицима цркв. богослужења	Други део (Различити облици црквенога Богослужења)
Први одељак. О цркв. службама, које се стално у храму свршују	Први одељак – Сталне црквене службе
І Свакидашње богослужење	І Дневно Богослужење
О вечерњем богослужењу	Вечерње Богослужење
Састав овога. Девети час	Састав вечерњега Богослужења. Девети час. Садржина, циљ и порекло шестогачаса
Старина састава и распореда вечерња	Старина чина вечерњега Богослужења
О јутарњем богослужењу	Јутарње Богослужење
Постанак и циљ службе 1. часа	Први час
Постанак и циљ службе 3. 6. и 9. часа	Трећи и шести час
О литургији уопће	Литурђија
Постанак литургије, која се свршава у православној цркви	Постанак литурђије
Проскомидија	1) Проскомидија
Материја нужна за тајну евхаристије Спремање св. агнеца Намена остале 4 просфоре	Вештаство за вршење јевхаристије Приправљање св. агнеца (Овај садржај је инкорпориран у претходни текст)
Литургија оглашених	2) Литурђија оглашених
Појам о њој. Старина јој.	Појам о литурђији оглашених
X	Садржина литурђије оглашених

Литургија верних	3) Литурђија верних
Спремање верних за присуство при свршавању евхаристије	Спремање хришћана да присуствују освећењу дарова
Свршавање тајне евхаристије	Освећење дарова
Спремање верних за причешће	Спремање хришћана за причешће
Начин причешћивања свештенослужитеља и народа	Причешћивање свештенослужилаца и народа
Одличке црте наше литургије од римске и протестантске	Разлика православне литурђије од римокатоличке и протестантске
II. О седмичном богослужењу	II. Седмично Богослужење
Зашто је први дан у седмици назван недељом и значење истога	Недеља и њен значај
Вечерње служење, јутрење и литургија у васкрсни дан	Вечерње, јутрење и литурђија у недељу
X	Богослужење осталих седмичних дана
III О годишњем богослужењу	III Годишње Богослужење
Појам о годишњим службама и подела њихова на празничне и постовне	Годишње службе и њихова подела
A. О празничном богослужењу	A. Празнично Богослужење
Особености вечерњег богослужења на празник. Мало вечерње.	Карактерне црте вечерњег Богослужења у дане празника
Вечерње на свеноћном бденију и разлике његове од свакидашњег вечерња	Вечерње на бдењу и разлика његова од обичнога вечерња
Велики господски непокретни празници	Велики покретни Господњи празници ²²²³
Божић. Сретеније. Богојављење. Преображење. Крстовдан [Воздвиженије]	Божић. Сreteње Господње, Богојављење. Преображење. Крстов-дан.
Непокретни празници богородичини	Непокретни Богородичини празници
Кад су постали?	Њихово порекло
Мала Госпојина	Рођење Пресвете Богородице (Мала Госпођа)
Ваведеније	Ваведење
Благовести	Благовести
Велика Госпојина	Успење Божје Матере (Велика Госпођа)
Покретни господски празници	Покретни Господњи празници
Цвети. Ускрс. Спасовдан. Духови.	Улазак Господов у Јерусалим – Цвети. Ускрс. Вазнесење. Педесетница.
B. О богослужењу уз пост св. четрдесетнице	B. Богослужење у дане поста
I О постовима уопће	I О посту уопште
Појам о постовима уопће и о сваком на по се. Постанак поста.	Појам о посту уопште и о сваком посту на по се. Постанак поста. а) Св. Четрдесетница б) Петров пост в) Успенски пост г) Божићни пост
Узрок зашто је пост установљен и трајање сваког појединог	X
Узрок и старина установљења постова у среду и петак и кад је пост у ове дане разрешен	Пост у среду и петак
Узрок и старина поста на крстовдан, усекованије и богојављење	Пост на Крстов-дан. Пост на дан Усековање главе Пророка и Претече Крститеља Господња Јована. Пост уочи Богојављења
Разлика поста од обичних дана	Разлика поста од обичних дана
II Припреме за св. четрдесетницу	II Приправа за св. четрдесетницу
Кад почиње старина те праксе	Порекло приправних дана
III Свакидашње службе св. четрдесетнице	III Дневне службе св. четрдесетнице

²²²³ Уместо *Покретни празници* у садржају су грешком наведени *Непокретни празници*, што није случај у тексту књиге.

Како се свршује пређеосвећена оглашених и верних	Општа садржина пређеосвећене литургије
IV Особите намене неких дана св. четрдесетнице	IV Нарочити значај неких дана св. четрдесетнице
Опћи појам	X
Субота прве недеље вел. поста	Субота прве седмице
Недеља православља	Прва недеља великога поста или Недеља Православља
V О богослужењу страсне недеље	V Богослужење страсне седмице
Опћи појам и садржина	О Богослужењу страсне седмице уопште
Богослужење у вел. понедељак, уторак, среду	Посебна садржина Богослужења у дане страсне седмице. а) Велики Понедељник б) Велики Уторник в) Велика Среда
Богослужење на вел. четвртак	Богослужење на Велики Четвртак
Богослужење на вел. петак	Богослужење на Велики Петак
Богослужење на вел. суботу	Богослужење на Велику Суботу
Други одељак о посебним службама, које црква свршава према појединим случајевима и потребама хришћана	Други одељак Посебне службе, које црква врши у извесним приликама или на захтев појединих хришћана
Које су то службе?	X
I О тајнама	I Тајне
Крштење Појам о крштењу Појам о оглашењу одраслих Оглашење и заклињање одраслих и деце Само крштење	1. Тајна Крштења. Појам о крштењу. Оглашење које се врши над одраслима, Јудејима, мухамеданцима и незнабошцима. Оглашење и заклињање одраслих и младенаца. Чин св. крштења
Миропомазање Појам о њему. Освећење мира. Кад је установљена ова тајна. Чин примања у православну цркву калвина, те миропомазаних јермена и паписта	2. Тајна миропомазања. Појам о њој. Освећење мира. Употреба освећенога мира у тајни. Порекло тајне миропомазања и начин вршења исте у старо доба. Чин примања у православље лутерана, калвинаца, јермена и паписта.
Покајање. Појам о њему. Установљење и како се свршава. Значење епитимија. Исповест код првобитних хришћана. Како се путем покајања примају у цркву иноверници и одметници. Чин придружења расколника опросном молитвом.	3. Тајна Кајања. Појам о тајни. Порекло тајне. Начин вршења тајне. Значај епитимије. Исповест и епитимија код првих хришћана. Судбина јавнога кајања. Примање иноверних хришћана и оних који су отпали у јудејство или мухамеданство. Чин присаједињења расколника с помоћу опроштајне молитве.
Причешће Причешћивање болних.	4. Тајна Причешћа. Чин причешћивања болесника.
Свештенство Појам о тајни Посвећење епископа, презвитера и ђакона. Произвођење у црквенослужитељске дужности и на степен цркв. достојанственика	5. Тајна Свештенства. Појам о тајни. Посвећење епископа. Рукоположење пресвитера. Начин ђаконског рукоположења. Произвођење црквенослужитеља и такођер и протођакона, протојереја, игумана и архимандрита
Брак Појам о браку и установа истога Претходне радње за брак Други и трећи брак	6. Тајна брака Појам о тајни брака и порекло исте Претходне радње: а) Обручење б) Венчање Други и трећи брак
Јелеосвећење Појам о њему. Кад је установљено.	7. Тајна Јелеосвећења Појам о овој тајни

Број вршилаца тајне Свршавање тајне	Порекло тајне јелеосвећења Број свештенослужилаца Обред тајне
II О молитвословљима и молитвеним песмама за разне случајеве Појам о истима Молитвословља Молбена пјенија	II Молитве и молбани у разним приликама Преглед тих молитава и молбана Начин вршења молитава Начин служења молбана
Службе различне од молбених пјенија	Преглед служба, које се разликују од молбана
1. Чин крунисања царева Потреба и значење ове свећене радње и кад је установљена Крунисање. Миропомагање и причешћивање	1. Чин крунисања или венчање царева на царство Потреба и значај свештенорадње Порекло овога чина Миропомагање и причешће руских царева
2. Чин освећења храмова На чему почива Чин освећења темеља Спрема за освећење. Освећење. Крсни опход. Смисао речи: „Возмите врата књазии ваша“. Старина освећења храмова	2. Чин освећења храма Чин освећења храма. Припрема за освећење и само освећење храма Значај речи псалма: „возмите врата књазии ваша“. Порекло освећења храма
3. Освећење воде Значење обреда Мало водоосвећење Велико водоосвећење	3. Освећење воде Чин малог освећења воде Чин великог освећења воде
4. Обред пострижења у монаштво Појам о монаштву. Степени истога. Искушеништво или малосхимништво Велико схимништво	4. Обред монашког пострига Монаштво и његови степени. Обред пострига искушеника и малосхимника. Значај монашког одела. Обред пострига великосхимничког. Облачење великосхимника.
5. а) Погреб умрлих Основи обреда хришћ. сарањивања Старина обреда сарањивања умрлих Различни начини сарањивања умрлих Значење симболичких радњи при погребу	5. а) Сахрањивање мртвих Основ обреда хришћанског сахрањивања Стари обред сахрањивања мртвих: а) Чин сахрањивања световњака б) Чин сахрањивања монаха в) Чин сахрањивања свештених лица г) Чин сахрањивања младенаца д) Чин сахрањивања у светлу недељу Значај симболичких радњи на сахрањивању
б) Помињање умрлих На чему почива Дани које је црква наменила за помињање умрлих Панихиде Старина обреда помињања умрлих Диптихе или читуље у цркви	б) Помени мртвих Основ за помињање мртвих Дани у које црква помиње мртве Парастоси и порекло истих Порекло обреда помињања мртвих Употреба диптиха или поменика у цркви

В. Штампане литургике за световне школе

а) Изјасненіе свете литургије

Литургички приручник *Разјашњење свете литургије*²²²⁴ Николе Ђ. Вукићевића²²²⁵ настао је као синтеза чланака објављених у 18 наставака у „Школском листу“, о чијем трошку је и штампан, и ауторових превода преузетих из часописа „Духовна беседа“ 1864. године.²²²⁶ Објављен је на 230 страна у штампарији Андрије Вагнера у Сомбору 1865. године. Друго, преправљено издање,²²²⁷ објављено је у Панчеву 1876. године, у издању књижаре „Браће Јовановића“.²²²⁸ Наредбом високог српског народног школског сабора у Карловцима, бр. 80/1872, ова литургика постала је званичан школски уџбеник.²²²⁹ Приказ књиге објављен је у часопису „Нова школа“, с препоруком за читање „сваком богослову“.²²³⁰ Много касније, 1891. године, писао је о њој у „Српском Сиону“ панчевачки свештеник и катихета Лука Поповић. Сматрао ју је добром и одговарајућом за школу, навео је да има све што „сачињава праву материју литургике“, додајући да јој је подела добра, а „тумачење тајанственог смисла правилно и верно“.²²³¹ Аутор је сматрао да су неки делови беспотребно опширно написани, на пример, Литургија у постапостолском периоду, док су поједине литургичке теме могле бити опширније обрађене. Озбиљан недостатак приручника је у томе што не садржи део о богослужбеним књигама, не помиње најважније црквене писце и српске светитеље. Поповић је предложио исправке у новом издању.²²³² Прелиставајући друго издање, објављено једанаест година касније (1876), примећујемо да Вукићевић добронамерне сугестије није прихватио.

Литургика је употребљавана у настави Цетињске богословије. Овој богословији испоручено је тридесет примерака²²³³ и исто толико Вукићевићеве Спомоћне књиге за разјашњавање црквеног појања што се у србским народним школама учи. Треће, скраћено и поправљено издање, штампано је у Панчеву 1877. године.²²³⁴ Препоручена је свештенослужитељима и свима који желе детаљније разумевање Литургије, цркве и њеног богослужења.²²³⁵ Скраћена верзија књиге објављена је у Панчеву 1895. године.²²³⁶

Структура обе књиге је идентична. Након уводног дела о тумачењу Свете Литургије,²²³⁷ сажетог излагања Литургије у апостолско, послеапостолско време²²³⁸ и од периода када је Хришћанска црква однела победу над јудејством и незнабошцима,²²³⁹ аутор је обрадио теме о храму, олтару и све што се у њему налази.²²⁴⁰ Посебне одељке посветио је времену служења

²²²⁴ Никола Ђ. Вукићевић, *Изјасненіе свете литургије* (Сомбор: 1865).

²²²⁵ Никола Вукићевић рођен је у Сомбору. Од најраније младости развио је љубав према Цркви којој је остао привржен до краја живота. Завршио је Карловачку гимназију. Студије философије окончао је на Краљевском угарском свеучилишту у Пешти. Радио је као професор Препарандије у Сомбору и управник сомборских основних школа до 1909. године. Видети опширније: Милан Степановић и Карла Селихар, *Никола Ђ. Вукићевић (1830–1910) – животопис и библиографија* (Сомбор: Педагошки факултет, 2010).

²²²⁶ Степановић и Селихар, *Никола Ђ. Вукићевић (1830–1910) – животопис и библиографија*, 109.

²²²⁷ Ово издање помиње Лазар Мирковић. Сравни: Мирковић, *Православна литургика*, први општи део, 46.

²²²⁸ Никола Вукићевић, *Изјашњење свете литургије: за српску младеж* (Панчево: 1876).

²²²⁹ Степановић и Селихар, *Никола Ђ. Вукићевић (1830–1910) – животопис и библиографија*, 109.

²²³⁰ Исто, 109.

²²³¹ Лука Поповић, „Изјашњење св. литургије од Н. Ђ. Вукићевића“, *Српски Сион* година I, бр. 4 (1891): 60.

²²³² Исто, 60.

²²³³ Степановић и Селихар, *Никола Ђ. Вукићевић (1830–1910) – животопис и библиографија*, 109.

²²³⁴ Исто, 112.

²²³⁵ Исто, 110.

²²³⁶ Исто, 110.

²²³⁷ Вукићевић, *Изјасненіе свете литургије*, 1–5.

²²³⁸ Исто, 5–12.

²²³⁹ Исто, 18.

²²⁴⁰ Исто, 20–30.

Литургије, лицима који је служе, свештеним одежама и сасудима.²²⁴¹ Највећи део књиге посвећен је тумачењу Литургије²²⁴² и Литургији пређеосвећених Дарова.²²⁴³ У додатку уџбеника Вукићевић тумачи чин свеноћног бденија, вечерњу и јутрење.²²⁴⁴ На више места навео је литургичке изворе и литературу, које је користио при састављању књиге.²²⁴⁵ Међу њима су: Нови Скрижал, други део (1857), Црквесловие митрополита Михаила (1860),²²⁴⁶ Изјашњење литургије, трећи део, Алексеја Дмитријевског,²²⁴⁷ Евхологион православно-католичанске Цркве²²⁴⁸ (Беч, 1861),²²⁴⁹ Тумачење молитава на Пређеосвећеној Литургији (Школски лист, бр. 1, 1859)²²⁵⁰ и Опширније тумачење великог славословља и његово довођење у везу са Символом вере и његова веза са осталим „катихетичним предметима“ (Школски лист, бр. 29, 1859).²²⁵¹

б) Литургика или наука о богослужењу Свете Православне Цркве за школску младеж

Ову Литургику написао је 1885. године Никола Живковић,²²⁵² свештеник и професор у Краљевској великој реалној гимназији у Раковцу. Објављена је на 102 стране у штампарији Карла Албрехта у Загребу.²²⁵³ Благослов за школску употребу уџбеника дао је епископ горњокарловачки Теофан Живковић у Плашком, 13. јула 1885. године.²²⁵⁴ Писац је дело посветио карловачком грађанину Данилу Бањанину, „витезу Франц-Јосифова ордена, посједнику златног крста са круном за заслуге, добротвору и пријатељу књиге и младежи школске, који је ово дјело обилатом претплатом потпомогао“.²²⁵⁵

Друго издање аутор је, као митрополит зворничко-тузлански, објавио у Доњој Тузли 1898. године.²²⁵⁶ Разлика у односу на прво издање је у томе што су из уводног дела наслови о богослужењу, хришћанском богослужењу и темељу хришћанског богослужења премештени на почетак другог дела под насловом „Службе Божије“.²²⁵⁷ Одељак о проскомидији садржи додатак „Припремање дарова“.²²⁵⁸ Сегмент о празничним данима у првом делу преименован је у „недјељни и празнични дани“,²²⁵⁹ а посебан део о Литургији пређеосвећених Дарова и

²²⁴¹ Исто, 30–43.

²²⁴² Исто, 44–166.

²²⁴³ Исто, 167–187.

²²⁴⁴ Исто, 188–230.

²²⁴⁵ „Изјашњење свете литургије од Н. Ђ. Вукићевића“, *Нова школа* бр. 1 (1876): 286.

²²⁴⁶ Вукићевић, *Изясненіе свете литургіе*, 120.

²²⁴⁷ Исто, 123.

²²⁴⁸ Аутор *Евхологиона*, којег Вукићевић иначе не наводи, је Михаил Фјодорович Рејевски. Рођен је 1811. г. у Арзамасу, у свештеничкој породици. Завршио је Богословију и Духовну академију у Санкт Петербургу. Био је свештеник Руске Православне Цркве при Руској амбасади у Бечу, где је умро 2. маја. 1884. Видети опширније: Искра В. Чуркина, „М. Ф. Рајевски и Југословени“, *Историјски часопис* књига XXXII (1986): 121; 130; 146.

²²⁴⁹ Вукићевић, *Изясненіе свете литургіе*, 154.

²²⁵⁰ Исто, 187.

²²⁵¹ Исто, 228.

²²⁵² Никола Живковић, у монаштву Григорије, рођен је 1839. у костајничком Срезу у селу Меминска. Завршио је Карловачку богословију, после чега је рукоположен и постављен за капелана своје биолошком оцу свештенику Григорију. Радио је као катихета, а образовање је усавршио положивши у Бечу испит за професора српског и немачког језика. Замонашио се након пензионисања, а за епископа зворничко-тузланског посвећен је 1897. и на овом месту остао је до упокојења 1909. Сахрањен је у Карловцу. Видети опширније: Вуковић, *Српски јерарси...*, 142–143.

²²⁵³ Никола Живковић, *Литургика или Наука о богослужењу Свете православне цркве за школску младеж* (Загреб: 1885).

²²⁵⁴ Исто [III].

²²⁵⁵ Исто [IV].

²²⁵⁶ Григорије Живковић, *Литургика или Наука о богослужењу Свете православне цркве: за школску младеж* (Доња Тузла: 1898).

²²⁵⁷ Исто, 26–28.

²²⁵⁸ Исто, 46.

²²⁵⁹ Исто, 71.

додатак о посту обједињени су у: „Пост и литургија пређеосвећена“.²²⁶⁰ Литургика је коришћена у гимназијама у Раковцу, Новом Саду, Сремским Карловцима и многим српским учитељским школама.²²⁶¹

Њену структуру чине уводни, први и други део. Уводни део обухвата појам, потребу и поделу литургије.²²⁶² Први део насловљен је „Спрема за свето богослужење“ (свештена лица, црква, црквени сасуди, богослужбене одежде и књиге),²²⁶³ а други, „Службе Божије“, подељен је на две целине. Прва обрађује „Опште црквене службе Божије“ (дневни круг богослужења и Литургија),²²⁶⁴ а друга „Посебне службе Божије“ у којој су и Свете тајне.²²⁶⁵ Додатак књиге садржи напомене о чину опела.²²⁶⁶

Приказ о том приручнику написао је 1885. године Јован Вучковић, у задарском листу за богословску науку и пастирску практику – „Истина“.²²⁶⁷ Поред указивања на њене недостатке и бројне граматичке грешке, Вучковић је истакао пишчев „лак и занимљив“ начин казивања и логичан ток мисли,²²⁶⁸ изражавајући наду да ће недостаци бити отклоњени.²²⁶⁹ На основу Главног просветног савета, своје мишљење о књизи дали су професори Београдске богословије Јеврем Илић и протосинђел Фирмилијан, који нису пристали на њено штампање. Међутим, занимљиво је да су је за средње школе препоручили карловачки митрополит Герман Анђелић и епископ горњокарловачки Теофан Живковић.²²⁷⁰ Фирмилијан је за литургику написао „да није лоша, али није ни за наше средње школе“.²²⁷¹ Његови приговори односе се на хеортолошки део, где је аутор само укратко поменуо црквене празнике, без историјског осврта. Сматрао је, такође, да је о Светим тајнама Живковић писао непотребно опширно, будући да се та проблематика изучава у оквиру катихизиса. Указивао је на „јужњачи говор“ у литургици, односно на неразумљиве речи које ученицима отежавају учење.²²⁷² Јеврем Илић скренуо је пажњу на чињеницу да се у књизи налазе црквени празници које у Србији народ не слави: Св. мајка Ангелина, Св. Јоаким и Ана, Св. Симеон Богопримац и други. С друге стране, у каталог празника нису унети „Константин и Јелена, Св. Аранђео, Св. Стеван и Св. Андрија“. Уз то, недостају грађански празници, односно народна обичајна светковања. Аутору је приговорено што је у оквиру једнодневних постова изоставио оба Крстовдана и Јованово Усековање, не помињући ни трапаве седмице.²²⁷³ Указао је на понављање и неуједначеност одређених делова књиге, на непотпун превод молитава на српски језик, од којих су неке остале на црквенословенском језику. И поред подједнаке важности, велика јектенија објашњена је до детаља, док сугуба није. Приговори се односе и на стил писања, затим некњижевни, јужњачки језик и бројне штампарске грешке, због чега је Јеврем Илић предложио њену прераду.²²⁷⁴ Овај Живковићев литургички приручник, као што смо писали напред, био је готово читаву деценију предмет језичких критика филолога Јована Живановића.

²²⁶⁰ Исто, 75.

²²⁶¹ Исто, 143.

²²⁶² Исто, 1–5.

²²⁶³ Исто, 5–27.

²²⁶⁴ Исто, 29–78

²²⁶⁵ Исто, 79–99.

²²⁶⁶ Исто, 100–102.

²²⁶⁷ Премда је текст потписан иницијалима, тврдњу о ауторству поткрепљујемо са неколико чињеница. У време писања текста Јован Вучковић радио је као професор литургије у клирикалном училишту у Задру и био је најпозванији за коментарисање литургичких књига. Такође, уређивао је часопис „Истина“, где је чланак и објављен и који је језички и синтаксички сличан другим његовим коментарима ове врсте.

²²⁶⁸ Ј. В., „Литургика или Наука о богослужењу свете православне цркве за школску младеж изradio Никола Гр. Живковић“, *Истина* бр. 5 (1885): 81.

²²⁶⁹ Исто, 83.

²²⁷⁰ Јеврем Илић, „Главном Просветном Савету“, 183.

²²⁷¹ Протосинђел Фирмилијан, „Главном Просветном Савету“, *Просветни гласник* свеска 5 (1888): 184.

²²⁷² Исто, 184.

²²⁷³ Исто, 183.

²²⁷⁴ Исто, 184.

в) Кратка настава о богослужењу православне цркве

Кратка настава о богослужењу православне цркве Александра Рудакова штампана је у Бечу 1885. године.²²⁷⁵ Превео ју је с руског језика протођакон Хрисант Гркинић,²²⁷⁶ катихета гимназије у Задру. Као предлогач користио је 16. издање Литургике штампане у Петрограду 1881. године.²²⁷⁷ Обима је 120 страна. Подељена је на два дела: први – Настава о Богослужењу хришћанске Православне Цркве и други – О опћем Богослужењу Православне Цркве. Први део говори о храму, свештенослужитељима и црквенослужитељима и обредима који се највише употребљавају при богослужењу.²²⁷⁸ Други део обрађује теме о васкрсном и празничном богослужењу, даје основне назнаке о Литургији Светог Василија Великог, богослужењима у данима строгог поста, поретку Литургије пређеосвећених Дарова, свеноћном бденију, затим о Литургији Светог Јована Златоустог и на крају о Светим тајнама.²²⁷⁹

Приказ о књизи објавио је анонимни аутор потписан грчким инцијалом „β“, исте године у богословском листу „Истина“, у два наставка. Штапање књиге оцењено је као „врло важан догађај за нашу цркву“.²²⁸⁰ Уџбеник је финансирала бечка влада, а одобрило „Високо ц. кр. Министарство (...) за учевник у заводима са српско-хрватским наставним језиком“.²²⁸¹ Будући да Црква у Угарској није имала одговарајући литургички уџбеник, очекивало се да загребачка и пештанска влада одобре књигу за средње заводе.²²⁸² Писац приказа сматрао је да је превод пре штапања најпре требало да прегледа литургичар, те да чињеница да је уџбеник прихваћен у Русији не значи истовремено да је прихватљив за Србе.²²⁸³

У приказу је приговорено аутору што у књизи наводи да се „при катедралним саборима на сред цркве“ стваља још архијерејски амвон, што није пракса код Срба. Затим, није тачно да су престоли у српским црквама већином дрвени, него су зидани, као што ни дискос нема постоље.²²⁸⁴ Такође је истакнуто да објашњење о Србљаку, којег Руси немају, заслужује да буде поменуто више него само у фусноти.²²⁸⁵ У критици литургике поменуто је да се сваком стиху псалма „Блажен муж...“, не додаје трократно алилуја. У српској Цркви се на вечерњи никад не пева псалом „Благослови душе моја Господа“. Такође, пре читања Апостола, певница не пева три пута прокимен. Нема смисла певати Символ вере и Молитву Господњу.²²⁸⁶ Аутор текста такође је приговорио да се у књизи помиње патријаршка власт у Русији, а не помиње се српска црквена власт и анатемисање непријатеља православља у Недељу православља. Мишљења је, такође, да би „Дан васкрсни“, требало заменити речју „недеља“. Приметио је да се у књизи не помињу обреди карактеристични за српску Цркву, као што су: крсно име, крсно кољиво и резање славског колача.²²⁸⁷

Суштински, уџбеник је неприлагођен српској богослужбеној пракси и има велики број посрбљених руских речи.²²⁸⁸ Превод је, по ауторовом мишљењу, могао бити много бољи.²²⁸⁹

²²⁷⁵ Александар Рудаков, *Кратка настава о богослужењу православне цркве* превео Хрисант Гркинић (Беч: 1885), у Српска библиографија, књиге 1868–1944. књига 16. Београд: Народна библиотека Србије, 2004, 53.

²²⁷⁶ Мирковић, *Православна литургија...*, први општи део, 46.

²²⁷⁷ β., „Кратка настава о богослужењу православне цркве. Превео Хр. Гркинић“, *Истина* бр. 2 (1885): 17.

²²⁷⁸ Рудаков, *Кратка настава о богослужењу православне цркве*, 3–26.

²²⁷⁹ Исто, 26–116.

²²⁸⁰ β., „Кратка настава о богослужењу православне цркве“, 17.

²²⁸¹ Исто, 17.

²²⁸² Исто, 17.

²²⁸³ Исто, 18.

²²⁸⁴ Исто, 32.

²²⁸⁵ Рудаков, *Кратка настава о богослужењу православне цркве*, 21.

²²⁸⁶ β., „Кратка настава о богослужењу православне цркве“, 32–33.

²²⁸⁷ Исто, 33.

²²⁸⁸ Исто, 33.

²²⁸⁹ β., „Кратка настава о богослужењу православне цркве“, 34.

Додаје и коментар да је „брат Рус (...) све добро написао и увијек мислио (...) на своју дјецу, но брат Србин заборавио је на своју.“ Похваљена је једино преводиочева добра воља и жеља да преведе Рудаковљеву литургику.²²⁹⁰

Исти приручник, само под другачијим насловом: *Наука о богослужењу хришћанске Православне цркве*, с руског језика превео је и Божидар Јовановић. Он је мањег обима (80 страна) и одштампан је у Београду 1892. године.²²⁹¹ Лазар Мирковић грешком помиње 1890. као годину издања.²²⁹² Друго, поправљено београдско издање на 95 страна, изашло је из штампе 1893. године. Намењено је било ученицима трећег разреда гимназије и реалке.²²⁹³ Мишљење о овом приручнику Главном просветном савету дао је 12. јануара 1895. године Драган Поповић, предавач у Првој београдској гимназији. Наводећи њене недостатке, сматрао је да уџбеник није за школе, што је Савет прихватио.²²⁹⁴ Преправљено издање одштампано је 1920. године у издању књижарнице „Геце Кона“ у Београду, на 63 стране.²²⁹⁵ Суштински гледајући, разлике између ова два превода су терминолошког и садржајног карактера. Измењени су поједини наслови рубрика у приручнику, које је Јовановић прилагодио млађим читаоцима. Гркинићево „Показивање св. дарова којима се причешћују свјетовна лица“,²²⁹⁶ Јовановић је заменио синтагмом „Причешћивање мирјана“. ²²⁹⁷ Називи празника потпуно су измењени. Уместо Рођења Христовог, Крштења Господњег, Уласка Господњег у Јерусалим, Пасхе, Педесетнице и Подигнућа Крста Господњег,²²⁹⁸ Јовановић наводи у народу уобичајене и чешће употребљаване изразе за празнике: Божић, Богојавање, Цвети, Васкрс, Духови, Крстовдан.²²⁹⁹ Интересантно је да су оба аутора пропустили да наведу празник Христовог Вазнесења! Јовановићев приручник садржајно је краћи, јер је он сматрао сувишним делове о Светим тајнама, опелу, водосвећењу и панихиди на крају,²³⁰⁰ као и илустрације о богослужбеним одеждама и сасудима. Избачени су, такође, сви грчки термини и мањи број Гркинићевих напомена у фуснотама.

Литургика је подељена на два дела: „Настава о богослужењу хришћанске Православне Цркве“ и „О општем богослужењу Православне Цркве“. Први део садржи: појам и постање богослужења, одреднице о храму, свештенослужитељима и црквенослужитељима, свештеним предметима и обредима који се највише употребљају на богослужењу.²³⁰¹ Други део обрађује теме дневног, седмичног и годишњег круга богослужења,²³⁰² тумачи свеноћно бдење,²³⁰³ све три Литургије,²³⁰⁴ седам Светих тајни,²³⁰⁵ закључно са опелом, панихидом и водоосвећењем.²³⁰⁶

²²⁹⁰ Исто, 35.

²²⁹¹ Александар Рудаков, *Наука о богослужењу Хришћанске православне цркве*, превео Божидар Н. Јовановић (Београд: 1892), у *Српска библиографија, књиге 1868–1944* књига 16 (Београд: Народна библиотека Србије, 2004), 53.

²²⁹² Мирковић, *Православна литургика...*, први општи део, 46.

²²⁹³ Александар Рудаков, *Наука о богослужењу Хришћанске православне цркве*, превео Божидар Н. Јовановић (Београд: Смиљево, 1893), у *Српска библиографија, књиге 1868–1944* књига 16 (Београд: Народна библиотека Србије, 2004), 53.

²²⁹⁴ Поповић, „Просветном савету“, 146.

²²⁹⁵ Александар Рудаков, *Наука о богослужењу Хришћанске православне цркве*, прев. Божидар Н. Јовановић (Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, 1920), у *Српска библиографија, књиге 1868–1944* књига 16 (Београд: Народна библиотека Србије, 2004), 53.

²²⁹⁶ β., „Кратка настава о богослужењу православне цркве“, 67.

²²⁹⁷ Рудаков, *Наука о богослужењу Хришћанске православне цркве*, прев. Божидар Н. Јовановић, 74.

²²⁹⁸ Рудаков, *Кратка настава о богослужењу православне цркве*, прев. Хрисант Гркинић, 70–75.

²²⁹⁹ Рудаков, *Наука о богослужењу Хришћанске православне цркве*, прев. Божидар Н. Јовановић, 77–83.

²³⁰⁰ Рудаков, *Кратка настава о богослужењу православне цркве*, прев. Хрисант Гркинић, 96–116.

²³⁰¹ Исто, 3–25.

²³⁰² Исто, 26–32.

²³⁰³ Исто, 33–48.

²³⁰⁴ Исто, 49–89.

²³⁰⁵ Исто, 90–108.

²³⁰⁶ Исто, 109–116.

г) Литургика за српске школе и народ

Литургика за српске школе и народ Николе Беговића²³⁰⁷ одштампана је у Краљевској државној штампарији у Београду 1885. године.²³⁰⁸ Објављена је с благословом горњокарловачког епископа Теофана Живковића. Владика је 24. јануара у Плашком написао да је дело прочитао и да у њему није нашао ништа што би било у супротности с православном вероисповешћу и православним вероучењем.²³⁰⁹ По решењу Архијерејског сабора књига је награђена из фонда блаженопочившег епископа ужичког Јанићија²³¹⁰ (Јоаникија). Ово богословско дело је „компендијум најчешћих богослужбених текстова са тумачењима који су сакупљени за полазнике светих богослужења“.²³¹¹ У предговору уџбенику, као разлог због којег је написао књигу аутор наводи школску наредбу Народног сабора 1872. године, којом је литургика прописана као наставни предмет и као доказ „да ова наука живи у народу нашем“.²³¹² Беговић истиче да је његово дело „лабудова песма“, након што је у литургичку науку уложио много година труда и рада.²³¹³ Наменио ју је српским школама и народу, у нади да се много тога поправи што је искривљено и пошло путем сујеверја.²³¹⁴ Према Беговићевим речима, литургиком је желео да покаже, поред тога што имамо „сродне књиге“, као на пример руске, које јесу корисне, да „је српска мисао по нас пресудна“.²³¹⁵

Књига је обима 159 страна и подељена је на пет делова: о светим местима²³¹⁶ и службама,²³¹⁷ светом времену,²³¹⁸ црквеним књигама²³¹⁹ и уређењу цркве.²³²⁰ На крају уџбеника је додаток, речник црквених речи, са значењем и преводом на српски језик.²³²¹

Особеност овог приручника су напомене дате у дну странице којима је аутор желео додатно да разјасни поједине термине, обичаје и богослужбену праксу других цркава.

д) Литургика за православне ученике основних школа

Литургику за православне ученике основних школа Ђоке Милића²³²² одобрио је Архијерејски Синод у Сремским Карловцима,²³²³ а одштампана је у Српској манастирској

²³⁰⁷ Никола Беговић рођен је 1821. г. у Беговићима у Хрватској. Школовао се у Костајници, Суњи и клирикалном училишту у Плашком. Од 1845. г. био је парох у Петрињи где је радио као катихета, доприносио томе да немачки језик буде одстрањен из верске наставе и замењен српским језиком. Службовао је у Перни и Карловцу. Бавио се богословским и књижевним радом. Манојло Грбић критикује Николу Беговића што је, по његовом мишљењу, оклеветао владика Лукијана Мушичког оптуживши га да је наредио православнима празновање угарског краља Св. Стевана. Такође му је замерио што се политички додворавао Бечу и служио парастосе за римокатолике (што је сматрано недопустивим скандалом у Православној Цркви). Никола Беговић је преминуо 1895. г. у Карловцу. Видети подробније: Радован Пилиповић, „Прота Никола Беговић – српски полихистор“ *Православље*, новине Српске Патријаршије број 1037 (2010): 32–33; Грбић, *Карловачко владичанство III*, 41–44.

²³⁰⁸ Никола Беговић, *Литургика: за српске школе и народ* (Београд, 1885).

²³⁰⁹ Исто, [II].

²³¹⁰ Исто, [I].

²³¹¹ Пилиповић, „Прота Никола Беговић – српски полихистор“, 32–33.

²³¹² Беговић, предговор аутора, [VI].

²³¹³ Исто, [V].

²³¹⁴ Исто, [VI].

²³¹⁵ Исто, [X].

²³¹⁶ Исто, 4–50.

²³¹⁷ Исто, 50–127.

²³¹⁸ Исто, 127–143.

²³¹⁹ Исто, 143–149.

²³²⁰ Исто, 150–154.

²³²¹ Исто, 155–159.

штампарији у Сремским Карловцима 1899. године и најмањег је обима, свега 48 страна.²³²⁴ Била је изузетно популарна и имала чак осам издања. Лазар Мирковић помиње друго издање из 1902. године,²³²⁵ које је одштампано у Сремским Карловцима у Српској манастирској штампарији.²³²⁶ Треће је штампано 1907,²³²⁷ четврто 1913,²³²⁸ пето је изашло у издању Учитељског деоничког друштва „Натошевић“ без навођења године,²³²⁹ шесто 1926.²³³⁰ и седмо, поправљено издање – 1932. године²³³¹

О другом издању литургије објављен је у „Богословском гласнику“ приказ Душана Отлакана из Малих Радианаца. Он је навео одређене недостатке уџбеника које је сматрао непотребним и оптерећујућим за школску децу. Такође, сматрао је да је литургијску грађу требало другачије распоредити.²³³² Надајући се да ће ново издање бити исправљено, Отлакан је сматрао да би аутору литургије у том циљу могла добро да послужи преведена Гогољева Размишљања о божанственој литургији.²³³³

Уџбеник садржи одреднице о храму, свештенослужитељима, црквеном прибору, сасудима и утварима, свештеним одежама и црквеним књигама.²³³⁴ Следи објашњење вечерње и јутрења, Златоустове и Пређеосвећене Литургије и свештених времена. Особеност овог уџбеника је да садржи део о Србима светитељима и свечарству.²³³⁵

ђ) Наука о богослужењу Православне Цркве – православна литургија за ученике средњих школа

Писац *Науке о богослужењу Православне Цркве или Православне литургије за ученике средњих школа*²³³⁶ је свештеник Александар Живановић.²³³⁷ Рукопис литургије

²³²² Ђока Милић рођен је 1852. г. у Новом Саду, где је и преминуо 1931. Био је учитељ у Вршцу и Новом Саду у Николајевској школи. Радове је објављивао у педагошким и политичким листовима. Поред *Литургије* (1889) написао је и *Буквар за српске православне вероисповедне народне школе* (1910). Видети: „Милић Ђорђе Ђока“, у: *Енциклопедија Новог Сада* књига 15, Мил-Боб (Нови Сад: Новосадски клуб, Прометеј, 2000), 87.

²³²³ Приручник је одобрен под бројем М 175/син. 25 ех 1899.

²³²⁴ Ђока Милић, *Литургија: за православне ученике основних школа* (Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1899), у *Српска библиографија, књиге 1868–1944* књига 10 (Београд: Народна библиотека Србије, 1994), 374.

²³²⁵ Мирковић, *Православна литургија...*, први општи део, 47.

²³²⁶ Ђока Милић, *Литургија: за православне ученике основних школа* (Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1902), у *Српска библиографија, књиге 1868–1944* књига 10, 374.

²³²⁷ Ђока Милић, *Литургија за православне ученике основних школа* (Нови Сад: Издање Књижевнице Милована Ивковића, 1907), у *Српска библиографија, књиге 1868–1944* књига 10 (Београд: Народна библиотека Србије, 1994), 374.

²³²⁸ Ђока Милић, *Литургија за православне ученике основних школа* (Нови Сад: Издање Књижевнице Милована Ивковића, 1913), у *Српска библиографија, књиге 1868–1944* књига 10 (Београд: Народна библиотека Србије, 1994), 374.

²³²⁹ Ђока Милић, *Литургија за православне ученике основних школа* (Нови Сад: Издање Учитељског деоничког друштва „Натошевић“), у *Српска библиографија, књиге 1868–1944* књига 10 (Београд: Народна библиотека Србије, 1994), 374.

²³³⁰ Ђока Милић, *Литургија за православне ученике основних школа* (Нови Сад: Учит. ком. друштва „Натошевић“, 1926), у *Српска библиографија, књиге 1868–1944* књига 10, 374.

²³³¹ Ђока Милић, *Литургија за православне ученике основних школа* (Нови Сад: „Натошевић“, 1932), у *Српска библиографија, књиге 1868–1944* књига 10, 374.

²³³² Душан Отлакан, „Књижевност“, *Богословски гласник* година I (1902): 425.

²³³³ Исто, 426.

²³³⁴ Милић, *Литургија за православне ученике основних школа* (Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1899), 5–15.

²³³⁵ Исто, 16–53.

²³³⁶ Александар Живановић, *Наука о богослужењу Православне цркве или Православна литургија: за ученике средњих школа* (Сремски Карловци: 1900), у *Српска библиографија, књиге 1868–1944* књига 20, 388.

²³³⁷ Александар Живановић рођен је у Тителу 1871. г. Гимназију је завршио у Новом Саду, а богословију у Сремским Карловцима. Радио је као професор – катихета средњих школа у Осијеку. Бавио се превођењем и

достављен је Управи богословског училишта у Карловцима 17/29. октобра 1895. године с циљем да га прегледа „професор стручњак.“ У прилогу материјала налазио се списак извора који су писцу послужили као „помоћно средство“, али је он, нажалост, изгубљен.²³³⁸ Епископ будимски, потоњи патријарх српски, Лукијан Богдановић, био је председник анкетне комисије за састављање вероучевних књига за ученике основних и средњих школа у Карловачкој митрополији. На анкети коју је сазвао 19/31. јануара 1899. у патријаршијској резиденцији, између осталог, саопштио је да се литургика налази на супер ревизији уместо литургије тузланског митрополита Григорија Живковића „коју исту није вољан био исправити према односним примедбама“.²³³⁹ Уџбеник је „за средње заводе“ одобрио Свети архијерејски синод Митрополије карловачке одлуком од 29. марта/10. априла 1899. године, бр. М 175/син. 25.²³⁴⁰ Прво издање, на 115 страна, одштампано је у Српској манастирској штампарији у Сремским Карловцима 1900. године. Након тога изашло је још седам издања ове литургије: у Загребу 1908.²³⁴¹ и Осијеку 1917,²³⁴² 1923,²³⁴³ 1930,²³⁴⁴ 1833,²³⁴⁵ 1936.²³⁴⁶ и 1939. године.²³⁴⁷

Литургијска грађа у првом издању распоређена је на уводни, први и други део. Уводни део садржи предмет, изворе и поделу литургије.²³⁴⁸ Први, општи део литургије обухвата богослужење Православне Цркве, свештена места, свештена лица, црквене сасуде, одежде и богослужбене књиге и главније свештене радње при молитви и богослужењу.²³⁴⁹ Други, посебни део, обрађује теме општег или јавног богослужења Православне Цркве (дневни, седмични и годишњи богослужбени круг) и посебног богослужења у које спадају Свете тајне, опело и разна друга молитвословља.²³⁵⁰

писао стручне књижевне радове из религијске философије, педагогије и методике. Преминуо је у Осијеку 1936. године. Видети опширније: Милош Антонић, „60 година од смрти Александра Живановића (1871–1936)“, у *Пчелар* бр.1 (2007): 15.

²³³⁸ Молба Александра Живановића Одјелу за богоштовље и наставу краљевске земаљске владе за штампање књиге „Наука о богослужењу православне цркве“, АСАНУК МПА 665/1895.

²³³⁹ „Анкета“, *Српски Сион* година IX, бр. 3 (1899): 47.

²³⁴⁰ Александар Живановић, *Наука о богослужењу Православне цркве или Православна литургија: за ученике средњих школа* (Сремски Карловци: 1900), II.

²³⁴¹ Александар Живановић, *Наука о богослужењу Православне цркве или Православна литургија: за ученике средњих школа* (Загреб: 1908), у *Српска библиографија, књиге 1868–1944* књига 20 (Београд: Народна библиотека Србије, 1994), 388.

²³⁴² Александар Живановић, *Наука о богослужењу Православне цркве или Православна литургија: за ученике средњих школа* (Осијек: 1917), у *Српска библиографија, књиге 1868–1944* књига 20 (Београд: Народна библиотека Србије, 1994), 388.

²³⁴³ Александар Живановић, *Наука о богослужењу Православне цркве или Православна литургија: за ученике средњих школа* (Осијек: 1923), у *Српска библиографија, књиге 1868–1944* књига 20 (Београд: Народна библиотека Србије, 1994), 388.

²³⁴⁴ Александар Живановић, *Наука о богослужењу Православне цркве или Православна литургија: за ученике средњих школа* (Осијек: 1930), у *Српска библиографија, књиге 1868–1944* књига 20 (Београд: Народна библиотека Србије, 1994), 388.

²³⁴⁵ Александар Живановић, *Наука о богослужењу Православне цркве или Православна литургија: за ученике средњих школа* (Осијек: 1933), у *Српска библиографија, књиге 1868–1944* књига 20 (Београд: Народна библиотека Србије, 1994), 388.

²³⁴⁶ Александар Живановић, *Наука о богослужењу Православне цркве или Православна литургија: за ученике средњих школа* (Осијек: 1936), у *Српска библиографија, књиге 1868–1944* књига 20 (Београд: Народна библиотека Србије, 1994), 388.

²³⁴⁷ Александар Живановић, *Наука о богослужењу Православне цркве или Православна литургија: за ученике средњих школа* (Осијек: 1939), у *Српска библиографија, књиге 1868–1944* књига 20 (Београд: Народна библиотека Србије, 1994), 389.

²³⁴⁸ Александар Живановић, *Наука о богослужењу Православне цркве или Православна литургија: за ученике средњих школа* (Сремски Карловци: 1900), 1–2.

²³⁴⁹ Исто, 3–45.

²³⁵⁰ Исто, 46–115.

Г. Остала литургијска издања

а) Писма о служби Божијој у Православној Цркви

У штампарији др Данила Медаковића у Новом Саду 1854. године одштампана је популарна литургијска књига *Писма о служби Божијој у Православној Цркви*²³⁵¹ Андрије Николајевића Муравјова.²³⁵² Дело је с руског језика превео Ђура Даничић, а прво издање појавило се 1836. године.²³⁵³ По свему судећи, популарност овог занимљивог литургијског штива била је велика током XIX века и руским „православним душама животворна храна“.²³⁵⁴ У временском раздобљу од 1836–1844. године пет пута је штампана у царској штампарији у Петербургу.²³⁵⁵ Преводилац у предговору наглашава да у књизи „ништа нема што би православној вери нашој могло бити противно“, а гарант православности је управо Русија, односно место њеног штампања, Петербург.²³⁵⁶

Лазар Мирковић је књигу „Писма“ оценио као ненаучну, али написану једноставним и разумљивим стилем.²³⁵⁷ Двадесет и осам писама у форми беседа распоређено је у четири књиге: Литургија и свеноћница,²³⁵⁸ Часни пост и Васкрсење,²³⁵⁹ Свете тајне²³⁶⁰ и Празници и опело.²³⁶¹ Допуне писмима о богослужењу, од истог аутора, превео је Александар Живановић и објавио у „Веснику Српске Цркве“ 1903, 1904. и 1905. године.²³⁶² Друго издање књиге нисмо пронашли, треће је штампано 1867,²³⁶³ четврто 1928. године,²³⁶⁴ оба последња у Београду. Под измењеним насловом „О служби Божијој у Православној Цркви“ књига је објављена у Београду и 1993. године.²³⁶⁵

б) Познавање цркве или обредословље

Најобимнија српска литургија је *Познавање цркве или обредословље* игумана хаџи Теофила Стевановића.²³⁶⁶ Одштампана је Београду 1895. године на 500 страна, с благословом

²³⁵¹ Андрија Николајевић Муравјов, *Писма о служби Божијој у Православној Цркви* (Нови Сад: Књигопечатња др Данила Медаковића, 1854).

²³⁵² Андрија Муравјов (1806–1874) био је војни официр, царски представник у светом Синоду, који је путовао у Свету земљу и Свету Гору. Сматрали су га једним од најпобожнијих људи у Русији. Видети: Муравјов, *Писма о служби Божијој у Православној Цркви*, предговор преводиоца књиге [VIII].

²³⁵³ Мирковић, *Православна литургија...*, први општи део, 39.

²³⁵⁴ Муравјов, *Писма о служби Божијој у Православној Цркви*, предговор преводиоца [VII].

²³⁵⁵ Муравјов, *Писма о служби Божијој у Православној Цркви* [VIII].

²³⁵⁶ Исто, [VII].

²³⁵⁷ Мирковић, *Православна литургија...*, први општи део, 40.

²³⁵⁸ Муравјов, *Писма о служби Божијој у Православној Цркви*, 1–55.

²³⁵⁹ Исто, 57–140.

²³⁶⁰ Исто, 141–219. Занимљиво је да на овом месту аутор у Свете тајне убраја монашке завете који су изостављени у другим литургијским уџбеницима. Видети: Муравјов, *Писма о служби Божијој у Православној Цркви*, Писмо 21.

²³⁶¹ Исто, 221–308.

²³⁶² Мирковић, *Православна литургија...*, први општи део, 39–40.

²³⁶³ Андрија Муравјов, *Писма о служби Божијој у Православној Цркви* (Београд: 1867).

²³⁶⁴ Андрија Муравјов, *Писма о служби Божијој у Православној Цркви* (Нови Сад: 1928).

²³⁶⁵ Андрија Николајевић Муравјов, *О служби Божијој у Православној Цркви* (Београд: Храст, 1993).

²³⁶⁶ О Теофилу Стевановићу писао је Ђорђе Перић у раду „Животопис хаџи Теофила Стефановића, калуђера и црквеног писца родом из Свилајнца“, *Девети зборник Ресаве (Горња и Доња) у историји, науци, књижевности и уметности 2, научни скуп Деспотовца, 20. август 2004, Дани српскога духовног преображења XII* (2005): 71–85. Напомињемо да је из наслова и текста видљива словна разлика у навођењу имена и презимена овог образованог игумана: као Теофило – Теофил; Стевановић – Стефановић. Рођен је у Свилајнцу 8. јула 1853. г. Био је један од најбољих српских литургијчара XIX века, црквени писац и даровит беседник. Стекао је богословско образовање у Русији, где је службовао као старешина Српског подворја у Москви. Извесно време провео је као мисионар у Америци. О њему је писао 18/5. децембра 2015. блажене успомене епископ захумско-

архиепископа београдског и митрополита српског Михаила.²³⁶⁷ Касније јој је додато још 100 страна.²³⁶⁸ На насловној страни књиге је фотографија манастира Раваница. Испред предговора приређивач је навео библијске стихове из: Пс 83: 2, 3, 11; Пс 25: 8, 13; Пс 46: 6; Пс 67: 26; Пс 70: 7; Пс 73: 12 и 2 Кор. 6, 20.²³⁶⁹ До сада нисмо пронашли конкретан доказ да је књига употребљавана у настави неке клирикалне школе. Главни просветни савет одбио је пишчев предлог да се она користи у школама и просветним установама.²³⁷⁰ Литургичар Јован Живковић је ову литургичку књигу окарактерисао као „скроз некритичан посао“.²³⁷¹

Аутор је српско богослужење посматрао у најширем опсегу, наводећи бројне примере из богослужбене праксе коју је срео у Светој земљи и Светој и Фрушкој Гори, Старој Србији, Македонији, Босни и Херцеговини, Цариграду, Дечанима, Милешеви...²³⁷² Према наводима Ђорђа Перића, Теофило је књигу написао научно, са позивањем на изворе из Светог Писма, руских, латинских и грчких извора“;²³⁷³ допуњавајући је својим личним белешкама. Дело је 1895. године одобрио и препоручио свештенству Свети архијерејски сабор.²³⁷⁴

У предговору књиге, који је написао у манастиру Горњак на празник Преноса моштију Светог оца Николаја 9. маја 1895. године, Стевановић нам је дао драгоцен опис стања у којем се налазила српска Црква крајем XIX века. Пише, између осталог, да је циљ издавања књиге „празнина и оскудица у списима тумачења богослужбених обреда, молитава и црквених утвари“.²³⁷⁵ Да се још од литургије митрополита Михаила 1860. године код нас није појавило опширније и „систематски урађено дело о познавању цркве и њених обреда“.²³⁷⁶ Реченом Теофило додаје недостатак знања српског народа о цркви и њеним обредима што је, по његовом мишљењу, проузроковало опалу побожност, равнодушност и апатију према свему што је црквено.²³⁷⁷ Литургија је настала као резултат ауторових предавања у богословији, гимназији и учитељској школи у Нишу. Већи део грађе резултат је његовог богослужбеног искуства које је стекао током седмогодишњег боравка у Русији, двогодишњег на Светој Гори и другим светим местима истока. Писац ове литургије сведочи да је свуда где је био на богослужењима обраћао пажњу „на најмање разлике и особине у цркви“, а за све евентуалне неправилности, дилеме и нејасноће потражио је одговор.²³⁷⁸ Пажљиво бележећи запажања, између осталог и неправилности приликом служења свештеника у српским црквама, писац критички, с великим расуђивањем и знањем приступа литургичкој материји, настојећи да закључке поткрепи учењем Светих отаца, канона и догмата наше Свете Цркве. Теофило нам указује на још једну веома важну чињеницу: да су свештеници на годишњим сабрањима предлагали једнообразност у обредима.²³⁷⁹ Он је до те мере самоуверен у исправност написаног, да је књигу препоручио свештенству и свима који

херцеговачки Атанасије Јевтић. За оца Теофила пише да је „учен човек и зналац више језика, познаје Свете Саборе и Каноне, дела Светих Отаца и радове учених грчких и руских литургичара, као и богослужење Православних Цркви Истока“. Према његовим речима, *Обредословље* је „здивљујућа литургичка студија“ за XIX век за коју, нажалост, није знао кад је састављао своју четвортомну Нову Пасху. Видети: „Из литургијске праксе Српске Цркве до 20. века“, <http://branislavilic.blogspot.com/2016/10/20.html>, (преузето 20. 3. 2019).

²³⁶⁷ Стевановић, *Познавање цркве...*, [II]. На књизи је без назначеног регистарског броја печат личне библиотеке др Жарка Гавриловића из Београда. Захваљујем доценту ПБФ професору Србољубу Убипариповићу који нам је указао на ово вредно и у истраживању незаобилазно литургичко дело.

²³⁶⁸ Перић, „Животопис хаџи Теофила Стефановића...“, 76.

²³⁶⁹ Стевановић, *Познавање цркве...*, [III].

²³⁷⁰ Перић, „Животопис хаџи Теофила Стефановића...“, 76.

²³⁷¹ Јован Живковић, „Кратки преглед књижевности науке о богослужењу“, *Богословски гласник* година 3, свеска 6 (1904): 442.

²³⁷² Перић, „Животопис хаџи Теофила Стефановића...“, 74–75.

²³⁷³ Исто, 76.

²³⁷⁴ Исто, 76.

²³⁷⁵ Исто, предговор, [I].

²³⁷⁶ Исто, [I].

²³⁷⁷ Исто, [II].

²³⁷⁸ Исто, [II].

²³⁷⁹ Исто, [II].

се интересују за цркву, богослужење и правило служења, јер је ослањање на неправилно наслеђену праксу у супротности „са духовним наслеђем обреда“.²³⁸⁰ Стога ученог игумана Теофила Стевановића можемо сматрати за једног од промотера литургијске обнове српске Цркве с краја XIX века.

Литургика је подељена на три дела. Први део обрађује свештена места и детаљно описује спољни и унутрашњи део храма, његово украшавање, свештене одежде и сасуде и богослужбене књиге.²³⁸¹ Други део састоји се из два поглавља. У првом аутор пише о свештеним лицима (свештени, нижи и почасни чиновни, манастирски монашки и почасни чиновни).²³⁸² Друго поглавље посвећено је свештенорадњама и њиховим саставним деловима, химнографији, молитви, дневном кругу богослужења, а затим Златоустовој, Василијевој и Литургији пређеосвећених Дарова.²³⁸³ У наставку су изложене Свете тајне, потом архијерејске и свештеничке свештенорадње, монашки постриг, опело, усиновљење и братимљење, заклињање, причешћивање, литија, обред резања славског колача и друге свештенорадње.²³⁸⁴ Трећи део књиге бави се годишњим кругом богослужења и постом.²³⁸⁵

²³⁸⁰ Исто, [II].

²³⁸¹ Стевановић, *Познавање цркве*, 2–58.

²³⁸² Исто, 59–77.

²³⁸³ Исто, 77–238.

²³⁸⁴ Исто, 239–388.

²³⁸⁵ Исто, 389–500.

Закључак

Полазна основа функционисања црквених школа Карловачке митрополије био је план који су за Карловачку богословију, као најстарију, крајем XVIII века начинили архимандрит Јован Рајић и митрополит Стефан Стратимировић. Да ли су при његовом састављању користили већ постојећи модел неког од руских или римокатоличких училишта, или су комбиновали више њих, није познато. Његове модификације, међутим, биле су подразумеване и мање-више утицале су на рад осталих духовних школа XIX века. Преваходни циљ ових школа био је религиозно и морално поучавање и оспособљавање клирика за богослужбене радње у храму и изван њега. Реализован је стицањем теоријских знања, кроз литургици сродне предмете: пастирско, догматско и морално богословље, а и практично – учењем црквеног појања и правила богослужења.

У клирикалним школама водило се рачуна о светотајинском животу и континуитету литургијског предања Православне Цркве, а и да се кроз наставу сачува литургијски дух древне Цркве. Поштован је и спровођен Црквени устав као закон молитве, односно, у оквиру њега сва три круга богослужбеног времена. Вечерња и јутрење служени су свакодневно, док се Евхаристија показује као центар целокупног литургијског живота богословија. Између осталог, присутна је одлучна намера у истрајавању на очувању чистоте учења Православне Цркве.²³⁸⁶ Међутим, мањкавост се огледала у недостатку разоткривања ученицима духа и смисла православног богослужења, то јест неизучавању литургијског богословља. Такође, евидентно је изостајање покајничке дисциплине, а самим тим и чешће причешћивање богослова, мимо вишедневних постова. То нам довољно говори о еклисиолошкој свести како свештенослужитеља, тако и професора лаика и њихових ученика. Свеукупно гледајући, то је у крајњој линији довело до оштрих критика и примедби на рад богословија.

Вековна нераскидива веза са Руском Црквом и богословљем условила је увоз школских књига, међу њима и литургијских. Њиховим превођењем настају скрипта и приручници, који су постепено потиснули прву српску литургију из XVIII века, Епитом Дионисија Новаковића. Поред руских предлога, српски састављачи литургија XIX века користили су и грчке изворе, дела Светих отаца, али и старијих публикованих издања науке о богослужењу. Притом је понегде био евидентан утицај Дионисијевог Епитама.

Развој литургије као самосталне богословске дисциплине одвијао се постепено. Први пут под овим термином поменуто је још у одлуци о отварању сеништа у Задру 1808. године. Међутим, тек 1833. године званично ће постати посебан наставни предмет Семинарије у Шибенику. У Карловачкој богословији развој литургије можемо пратити од 1877. године. Царским рескриптом постала је обавезан наставни предмет у грађанским школама пет година раније. Међутим, први српски литургијски приручници намењени богословијама не потичу из Карловачке митрополије, што није случај са штампаним литургијама за световне школе. Поједина издања употребљавана су комбиновано, у настави како богословских, тако и небогословских школа.

Од три пронађене рукописне литургије једна је необјављена, а два издања су литографска, са познатим предлошцима. Током XIX века у Карловачкој митрополији циркулисало је 15 уџбеника литургије. За 9 поуздано знамо да су, краће или дуже време, коришћени у богословском образовању. Два приручника су превод са руског, а један са грчког језика. Интересантно је да су писци пет српских литургија из монашког реда: два епископа и архимандрита и један јеромонах. Свега два уџбеника одштампана су с благословом надлежног архијереја.

За световне школе употребљавано је 6 различитих литургија, од којих су једну исту с руског језика, у размаку од седам година, превела двојица аутора. Писци четири литургије

²³⁸⁶ *Записници седница Српског Православног Архијерејског Синода*, СИНОД, 1876/1–39.

су свештенослужитељи, док је једну написао лаик. Две су објављене с архијерејским благословом.

Извештаји две најзначајније духовне школе, у Задру и Карловцима, из којих смо црпели највећи део грађе, нажалост, не садрже детаљније податке о уџбеницима из којих је предавана наука о богослужењу. Међутим, посредним или непосредним путем дошли смо до података о извесном броју њихових предавача. Сви су били рукоположени, што јасно имплицира нераскидиву богослужбену везу између свештенослужитеља-предавача и храма.

Писци у већој мери имају историјско-археолошки научни приступ. Каснији, млађи, литургијско-богословски приступ проучавању литургије налазимо код Теофила Стевановића, Јована Живковића и делом код Николе Беговића.

Поједини приручници нашли су се на удару оштрих критика објављиваних у периодици XIX века. Оне су упућиване на рачун садржаја литургије, њиховог језика и стила, али с јасном намером да се преводиоцима и ревизорима укаже на поједине разлике између српске и руске богослужбене праксе и тиме да се избегне страни утицај.

Запостављање литургије као посебног предмета у богословијама, како је то добро приметио Георгије Флоровски, проузроковало је „процеп између Литургије и литургије“ који је представљао „један од аспеката општег процепа између богословља и врлине, богословске учености и молитвеног богопоимања, богословске школе и црквеног живота“²³⁸⁷ карактеристичног како за Русију XVIII и XIX века, тако и за Србе у Карловачкој митрополији.

²³⁸⁷ Иларион Алфејев, *Православно богословље на размеђу векова* (Крагујевац: Каленић, 2011), 92–93. Цитирано према: Георгий Флоровский, *Пути русского богословия* (Париж, 1937), 502.

ЗАКЉУЧАК

У овом истраживању, на основу мноштва историјских извора, рукописне и штампане грађе, у одређеном обиму интерпретиран је богослужбени живот и литургијска теологија Карловачке митрополије у XIX веку. Њихово правилно поимање могуће је било само у светлу збивања и околности које су се са Запада и Истока преламале преко српског простора под Хабзбуршком монархијом.

Основни циљ и задатак карловачких митрополита био је да у оквиру својих овлашћења и надлежности омогуће несметано одвијање духовног живота, социјални и верски статус српског народа. Његови темељи налазили су се не само у свештеним изворима Цркве, Светом Писму и Светом Предању, учењима Светих отаца Цркве, догматима и канонима, него и у правним актима царских привилегија и деклараторија, одлукама српских Народно-црквених сабора, епископским посланицама, окружницама и другим документима. Према аутономна и територијално одвојена од Пећке патријаршије, Црква у Карловачкој митрополији остала је с њом и даље у нераскидивој духовној вези.

Крупне друштвено-политичке промене, уз константну опасност од уније, прозелитизма, војних сукоба и друго, проузроковале су духовну кризу. Она се манифестовала кроз изражен верски индиферентизам, подстакнут неразумевањем смисла богослужења и доминацијом црквенословенског језика као богослужбеног. Ускраћени за богатство црквене химнографије, верни се све више дистанцирају од храма, затварајући се у своја индивидуалистичка религиозна осећања.

Додатно отежавајући фактор богослужењу, поготово у мањим срединама, представљали су лоши и девастирани храмови, недостатак свештених књига, одежди и сасуда, често и недовољно образовање свештенослужитеља. Упркос свему, архијереји и парохијско свештенство настојали су да очувају црквени поредак, редовна богослужења и да отклоне разлоге удаљавања од храма лаика. Истицали су значај цркве као места сабрања, заједничке молитве, благодати, спасења и духовног преображаја. Пресудну улогу у томе имали су катихизација и свештене проповеди. Стога другу половину XIX века карактерише развој црквеног беседништва који се кретао у два правца: од беседа са често наглашеним моралистичким тоновима „у оквирима барокног и класицистичко-рационалистичког манира негованог у Пољској, Русији и Украјини“,²³⁸⁸ до штампаних свештених киригми чији нам садржаји непобитно говоре о начину богословског промишљања проповедника. Поједини примери указују на то да је била чувана древна пракса произношења литургијске беседе одмах након читања јеванђељских зачала.

Када је о богослужењу реч, архијереји су инсистирали на свакодневном, правилном и једнообразном служењу. У појединим црквама Златоустова Литургија била је саставни део дневног богослужбеног круга. Међутим, пракса служења Литургије пређеосвећених Дарова у неким местима Карловачке митрополије била је скроз запостављена. Занимљиво је истаћи да обред омивања ногу на Велики четвртак, карактеристичан за XVIII век, није у потпуности ишчезао ни у XIX веку. С друге стране, забележени су примери пастирске небриге и несавесног савршавања обреда, што је било у директној вези с недовољним образовањем као једним од озбиљнијих проблема већег дела епохе. Конзисторијална акта указују на многе неправилности у обављању свештених радњи и односу према пастви (скраћивање богослужења, занемаривање литургијске проповеди, ускраћивање парохијанима исповести и

²³⁸⁸ Мелентије Ђорђевић, *Беседништво код Срба* (Ниш: Центар за црквене студије, 2007), 224.

причешћа и друго). Међутим, насупрот томе, пуно је више позитивних примера најсавеснијег обављања поверених дужности у храму и изван њега. Због бројних разлика у извођењу појединих обреда наглашавана је потреба за њиховом унификацијом, што је био један од разлога приређивања Великог типика. Понашање свештенослужитеља и њихов однос према храму и богослужењу формулисани су крајем XIX века кроз Дисциплинарна правила.

Један од кључних догађаја за богослужбени живот Карловачке митрополије представља покушај реформисања српског богослужења. Радикалне предлоге Константина Пејичића, међутим, српска Црква није ни разматрала. Ову реформистичку тенденцију треба разумети као јасан сигнал дубоке духовне кризе која је била захватила српски народ у Карловачкој митрополији. Она ће бити пренета у XX век, када је са готово идентичним захтевима иступио шишатовачки архимандрит Петроније Трбојевић.

Из страха да се, из незнања и услед необразованости, у евентуалним променама не би подметнуло нешто што би поткопало учење Цркве, у Митрополији је посебно био изражен конзерватизам српског клира и народа. Конзервативни карактер и преосетљивост на све што је неправославно посебно су препознатљиви кроз одбијање наметања грегоријанског календара, прослављања римокатоличких празника, преиспитивања порекла Михољских задушница и противљење рецепцији неправославних икона.

О преписивачкој делатности у том временском раздобљу можемо говорити као о феномену мањег значаја у односу на претходне епохе. Број преписаних књига свакако је већи од броја анализираних, ако узмемо у обзир чињеницу да њихови егземплари потичу с једног дела наше помесне Цркве. Богослужбене књиге, најчешће мањег обима, писане су како при манастирским, тако и при парохијским заједницама. Међу преписивачима, поред монаха и мирског свештенства, срећемо лаике и анонимна лица. У највећој мери преписиване су са старијих штампаних предлога руско-украјинске и српске редакције XVII, XVIII или XIX века, а установили смо и да је најстарији коришћени предлог *Велики требник* Петра Могиле. Значајно је истаћи да се ова делатност у другој половини XIX века постепено гаси.

Врсте преписиваних књига биле су у директној вези са потребама епископске, свештеномонашке и презвитерске службе. Садржајно су веома сличне, премда имају и својих особености. Занимљиво је да им у поређењу са старијим требницима недостају многа чинопоследовања, пре свега Свете тајне. Компаративна анализа штампаних и рукописних требника показала је идентичност у делу обреда везаних за литургијски простор, док у сегменту општих потреба верних наилазимо на извесно одступање. Међутим, највеће изненађење представља чињеница да су требници пет пута више преписивани него штампани. Са службеницима, међутим, ствари стоје нешто другачије. Практично не постоји ни један препис комплетног службеника, већ само они преписи с чином Златоустове и Јаковљеве Литургије. Логично објашњење за преписивачку инертност у случају овог типа богослужбене књиге лежи у њеној сложености и захтевнијем приступу рубрицистичких делова, на шта указују скраћене формулације у наведеним примерцима.

За цео век у Митрополији је одштампан свега један српски службеник, што се не може рећи и за остале богослужбене књиге. Најчешће су штампани часослов и псалтир. Један од суштинских разлога за ово свакако би могли бити комплексност припреме за прештампавање и потенцијална опасност од подметања неправославних елемената током њихове редактуре. С тим у вези одвијало се и континуирано инсистирање бечких власти код српске јерархије на уклањању руских књига из цркава и њиховом прештампавању и замени. Премда је као главни проблем навођено помињање у јектенијама руског цара и Синода уместо аустроугарског монарха, разлози су били сасвим другачије природе. Такав захтев имао је своје политичке, економске и психолошке разлоге. Политички су били: да Срби не би помињали власт друге државе, економски – да новац од продаје књига не би ишао Русима и психолошки – да се избегне осећање захвалности и јединства са истоверним руским народом. Следствено томе, током XIX века одвијало се прештампавање књига на три различите стране: у Будиму, Бечу и Сарајеву. Тај феномен за нас је од посебног значаја, стога што је

тада покренуто питање неправославности појединих књига, а критикама изложен Велики требник Петра Могиле.

Друга половина XIX века је период експанзије приватног српског штампарства и књижевства. Њихов допринос је првенствено у умножавању и пласману црквене периодике, школске катихетске литературе и књига неопходних за личну побожност. Део ових публикација настао је под окриљем Цркве у Српској манастирској штампарији.

Карактеристично за XIX век је и публикавање богословских расправа различитог садржаја у црквеној штампи. Један део ових расправа односио се на поједине рубрике у Литургији Светог Јована Златоустог у српским службеницима друге генерације, у првом реду у вези с разликама у односу на прву генерацију службеника. Савремени српски литургичари у својим радовима раније су већ показали да све промене у српском богослужењу присутне у Карловачкој митрополији потичу од увезених руско-украјинских литургијских књига. Службеници су латинизовани преправљањем и прештампавањем грчких издања ове богослужбене књиге у Венецији. У Литургији светог Јована Златоустог од посебног значаја је указивање неких литургичара на интерполацију Тропара Трећег часа, предлажући његово уклањање из текста. Овај, као и други примери, непобитно су нам показали да је у XIX веку било свештенослужитеља који су примећивали поједине богослужбене неправилности и указивали на њих, истичући притом исправни поредак старих српских штампаних литургијара.

У Василијевој литургији новину у службеницима друге генерације представља рубрика о времену њеног служења, а недостају јектенија и молитва за оне који се спремају за Свето Просвећење и рубрика о показивању благосиљања Дарова при произношењу речи установљења.

Што се тиче Литургије пређеосвећених Дарова, указивано је на проблем изостављања детаљно изложеног чина, што је у знатној мери отежавало њено служење. Унета је, међутим, *Напомена о неким исправкама у служењу Пређеосвећене Литургије*. Међу особеностима служења ЛПД у Карловачкој митрополији су различита пракса свештеног кађења, пренаглашавање момента обрнутог узимања у руке дискаса и путира пре Великог входа, као и указивање на чињеницу да је вино у путиру неосвећено и непретворено. Практиковано је више начина навлачења завесе на дверима, а литургијским звонцем оглашаван је тренутак причешћа свештенослужитеља.

Истраживање литургијског живота и литургијске теологије у Карловачкој митрополији немогуће је било спровести до краја без детаљнијег осврта на комплексну проблематику црквеног школства. Богословске школе заузимале су истакнуто место у верском програму Цркве у Карловачкој митрополији, директно утичући на формирање литургије као научне дисциплине. Нераскидиви спој храма и свештеног богослужења с једне, и мистагошког, теоријског, с друге стране, допринели су даљем развоју литургије у правцу њеног осамостаљивања и заузимања истакнутог места у корпусу богословских предмета. Изразито дуг временски период неоправдане запостављености науке о богослужењу негативно се одразио на неуједначеност богослужбене праксе. У отклањању тог проблема требало је у извесној мери да помогну први литургијски приручници. Међутим, у њиховом креирању мало је било оригиналности и у највећем броју случајева радило се о скраћивању и модификовању садржаја превођеног и преузиманог из руског, грчког и западног школског богословља. Утврђено је постојање две врсте литургијских приручника: оних намењених богословијама и других – намењених српским народним школама. Та подела је, међутим, само условна, јер поједина издања била су заступљена у оба типа школа. Интересантна је чињеница да су се први преводи литургијских молитава на српски говорни језик појавили управо у некима од ових издања. Поред свега, њихова структура, језик и стил нису увек имали задовољавајући ниво, због чега су подвргнути филолошким критикама. Тиме, међутим, није заустављен даљи процес развоја литургијске науке и појава првих српских литургијара.

Пролазећи кроз различите историјске фазе, црквено школство Карловачке митрополије претрпело је крупне унутрашње промене. Богослужбени живот клирика у својој основи био је сличан у свим духовним школама, а имао је и својих специфичности. Циљеви су били захтевни и високи: стицање општеобавезног теоријског знања, религиозно-морално образовање и васпитање, очување чистоте учења Православне Цркве, практично оспособљавање за богослужење, вероучитељску службу и припремење за више теолошке и филозофске науке. Поред свакодневног одласка у храм, практиковања редовних постова, исповести и причешћа, полазницима духовних школа недостајало је још само једно – разоткривање духа и смисла православног богослужења. Управо тај недостатак проузроковао је у Карловачкој митрополији несагледиве последице у парохијском животу Срба.

Истраживање литургијског живота и православног богословља Карловачке митрополије XIX века потврђује не само његову комплексну и вишеслојну природу, него и неодвојивост и директну условљеност од претходних епоха историје српског богослужења. Специфичност средине, односно историјско-културолошке и религиозне особености Хабзбуршке монархије у оквиру којих се одвијао молитвени живот Срба Карловачке митрополије, подстакле су на још већу опрезност и очување предањског богословља Цркве. Међутим, ови утицаји нису могли бити у потпуности избегнути и оставили су делимичан траг у богослужбеној пракси, литургијским књигама, црквеном школству и лаичкој побожности. С друге стране, појава образованог клира условила је незауостављив развој теолошке мисли, те смо тада добили дела која данас представљају драгоцену наслеђе и значајан извор за проучавање српског богослужења XIX века.

СКРАЋЕНИЦЕ

- АСАНУК МПА/МПБ – Архив Српске академије наука и уметности Сремски Карловци, Митрополијско-патријаршијски архив, фонд А/фонд Б
- АСАНУК ФСМ – Архив Српске академије наука и уметности Сремски Карловци, Митрополијско-патријаршијски архив, фонд Самуила Маширевића
- АСАНУК СИН. – Архив Српске академије наука и уметности Сремски Карловци, Митрополијско-патријаршијски архив, Синод
- АСАНУК ЕВ – Архив Српске академије наука и уметности Сремски Карловци, Митрополијско-патријаршијски архив, Епископ викар
- АСАНУК Н–АТ – Архив Српске академије наука и уметности Сремски Карловци, Митрополијско-патријаршијски архив, Недатирана акта
- АСАНУК ДП – Архив Српске академије наука и уметности Сремски Карловци, Митрополијско-патријаршијски архив, Деловодни протоколи
- АСБК – Азбучни списак богослужбених књига које се употребљавају у православним српским храмовима у Аустроугарској монархији, који је сачинио Јован Живковић уз сарадњу професора Богословије Иринеја Тирића
- БЕБС – Библиотека Српске православне епархије будимске, Сентандреја
- БМС – Библиотека Матице српске, Нови Сад
- ГР – Манастир Грабовац
- ДГЗ – Допис епископа будимског Георгија Зубковића
- ЛВВ – Литургија Василија Великог
- ЛЈЗ – Литургија Јована Златоустог
- ЛПД – Литургија пређеосвећених дарова
- МГР – Манастир Грабовац
- ЗБКШ – Збирка старих богослужбених књига ризнице Српског православног архијерејског намесништва у Шиду
- ЗМВСК – Збирка старих богослужбених књига манастира Ваведење, Сремски Карловци
- МСПЦ – Музеј Српске Православне Цркве, Београд
- НБС – Народна библиотека Србије, Београд
- ОСКК – Опис на славјанските кирилски печатни книги от XIX века
- ПБР – Патријаршијска библиотека, рукописи
- ЛБМС – Одељење старе ретке књиге и легата Библиотеке Матице српске
- РОМС – Рукописно одељење Матице српске
- СВС – Споменица владичанства сремског
- СБУДИМ1825 – Службеник, Будим 1825.
- СБЕОГРАД1838 – Службеник, Београд 1838.
- СБЕОГРАД1845 – Службеник, Београд 1845.
- СБЕОГРАД1983 – Службеник, Београд 1983.
- СБЕОГРАД1986 – Службеник, Београд 1986.
- СБЕОГРАД1998 – Службеник, Београд 1998.
- СБЕОГРАД2007 – Службеник, Београд 2007.
- СБЕЧ1854 – Службеник, Беч 1854.
- ССАРАЈЕВО1898 – Службеник, Сарајево 1898.
- ЛТк – Легат Текелијанум
- УБСМ – Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, Београд
- ШИК – Шиклош

Библиографија

Извори:

А. Рукописни извори

Рукописне богослужбене књиге:

- *Архијерејски чиновник* (почетак XIX века), НБС Рс 100.
- *Архијерејски чиновник* (1821), НБС АРХ Рс 466.
- *Јеванђеље по Матеју, Марку, Луки и Јовану* (1823), БЕБС ДП 21/1–2.
- *Катавасија у недељне и празничне дане певане кроз целу годину* (1871), БМС РР I 58.
- *Молитвослов са месецословом* (1801), БМС РР I 10.
- *Молитвослов (Требник)* (1845), БСП Рс 360.
- *Осмогласник* (1834), БМС РР II 97.
- *Ручна књига Стефана Станковића* (XIX век), БСП Рс 182.
- *Служба св. Атанасију Великому и Преподобној Марији* (1847), ГР 33.
- *Служебник* (1737), Крка (31), МСПЦ бр. 2301.
- *Служебник* (1808), Крка (32), МСПЦ бр. 2301.
- *Служебник* (1809), Крка (33), МСПЦ бр. 2301.
- *Служебник* (1830), МСПЦ 716.
- *Служебник* (1830), ПБР 158.
- *Требник* (1808), БМС РР II 86.
- *Требник* (1816), БМС РР I II 18.
- *Требник* (1817), НБС АРХ Рс 106.
- *Требник* (1817), Црква Светог Оца Николаја у Иригу (без сигнатуре).
- *Требник* (1818), БМС РР III 17.
- *Требник* (1840), БМС РР III 16.
- *Требник* (1840), БМС РР III 57.
- *Требник* (XIX век), ШИЖ4.
- *Требник додателни* (око 1835), ГР 33.

Архивска грађа:

а) Дисциплинарна правила:

- *Дисциплинарна правила за православно српско свеиштенство у опсегу православне српске митрополије карловачке*, АСАНУК, Епископ викар 19/1899.
- *Дисциплинарна правила за слушаоце српског богословског училишта у Карловцима*, АСАНУК МПА 1898, 121.

б) Дописи:

- *Допис архидијецезалној конзисторији у Карловцима* (22. 9. 1825). АСАНУК МПА 1825/136.
- *Допис архидијецезалној конзисторији у Карловцима* (20. 5. 1826). АСАНУК МПА 1826/267.
- *Допис архимандриту Лукијану Мушицком, администратора епархије Карлитатске* (26. 4. 1826). АСАНУК МПА 1826/186.
- *Допис епископа будимског Георгија Зубковића, епископу пакрачком и патријарховом заменику Мирону Николићу о богослужбеним књигама употребљаваних у Митрополији* (23. 5/5. 6. 1915). АСАНУК МПА 1915/109.

- *Допис епископа Германа Опачића са седнице епархијске конзисторије Бачке бр. 174 (20. 6/2. 7. 1894).* АСАНУК МПА 1899/114.
- *Допис епископу бачком Платону Атанацковићу са списком места која су добила помоћ.* АСАНУК МПА 1856/657.
- *Допис карловачком митрополиту Јосифу Рајачићу,* АСАНУК МПА 1845/46.
- *Допис патријарха српског Георгија Бранковића о свештеничком одликовању (28. 1/9. 2. 1899).* АСАНУК МПА 1899/55.
- *Допис, патријарха српског Георгија Бранковића о свештеничком одликовању (1/13. 3. 1899).* АСАНУК МПА 1899/118.
- *Допис патријарху српском Јосифу Рајачићу 15. марта 1850.* АСАНУК МПА 1850/278.
- *Допис са конзисторијалне седнице у Темишвару (16–28. 1. 1890).* АСАНУК МПА 1890/33.
- *Допис са седнице конзисторије у манастиру Гргетегу.* АСАНУК МПА 1851/912.
- *Допис патријарха Јосифа Рајачића арадској и будимској конзисторији (22. 4. 1852).* АСАНУК МПА 1852/590.
- *Допис царско краљевске српско-банатске земаљске генерал команде,* АСАНУК МПА 1860/962.

в) Жалбе:

- *Жалба грчке Црквене општине у Земуну патријарху српском и митрополиту Јосифу Рајачићу (25. 6. 1845).* АСАНУК МПА 1845/1193.
- *Жалба епископу вршачком Емилијану Кенгелицу (6/18. 2. 1884).* АСАНУК МПА 1884/4.
- *Жалба карловачком митрополиту Јосифу Рајачићу чланова општества манђелоског (12. 12. 1844).* АСАНУК МПА 1844/1194.
- *Жалба патријарху српском и архиепископу карловачком Герману Анђелићу (20. 1. 1882).* АСАНУК МПА 1882/63.
- *Жалба патријарху српском Самуилу Маширевићу (6. 6. 1870).* АСАНУК МПА 1870/125.

г) Записници:

- *Записник са седнице конзисторије Епархије будимске у Сентандреји (30. 9. 1893),* АСАНУК МПА 1893/373.
- *Записник са седнице конзисторије у Карловцима (28. 1. 1843).* АСАНУК МПА 1844/ 870.
- *Записник са седнице конзисторије у Карловцима (19/31. 5. 1898).* АСАНУК МПА 1898/ 221.
- *Записник седнице Српског Православног Архијерејског Синода.* АСАНУК МПА 1894/264.
- *Записници са XX и XXXI седнице Народно-црквеног сабора.* АСАНУК. бр. 655, 656/1875.
- *Записници седница Српског православног архијерејског Синода одржаних месеца октобра и новембра 1876.* АСАНУК Синод 1876, 1–39.
- *Записници седница Српског народно-црквеног сабора за 1874. годину.* АСАНУК, Синод, 1874.
- *Записници Срп. народно-црквеног сабора 1885,* АСАНУК, Записници седница Српског народног црквеног сабора за 1885. г.

д) Извештаји:

- *Извештај Јована Вучковића, патријарху Георгију Бранковићу (28. 9/10. 10.1892).* АСАНУК МПА 1892/375.
- *Извештај кувездинског архимандрита Никанора Грујића патријарху Јосифу Рајачићу, (10. 11. 1851).* АСАНУК МПА 1851/984.
- *Извештај митрополиту карловачком Стефану Стратимировићу.* АСАНУК МПА 1821/ 30.
- *Извештај о вредности направљених црквених сасуда златара Јована Пециковића,* АСАНУК МПА 1861/771.

- *Извештај презвитера Георгија Поповића из Мишколца митрополиту Јосифу Рајачићу*, АСАНУК МПА 1843/712.
- *Извештај свеитеника Павла Николића патријарху Јосифу Рајачићу*. АСАНУК МПА 1860/566.
- *Извештај управитеља клирикалне школе у Вршцу архимандрита Гедеона Цветића епископу вршачком Емилијану Кенгелцу* (22. 8. 1862). АСАНУК ПМА 1862/246.

ђ) Изводи:

- *Извод из записника седнице Српско народно-црквеног сабора у Сремским Карловцима* (1. 6. 1871). АСАНУК МПА 1871/366.
- *Извод из записника седнице Српско народно-црквеног сабора* (1. 6. 1871). АСАНУК МПА 1885/159.
- *Извод из записника седнице Српско народно-црквеног сабора* (1. 6. 1871). АСАНУК МПА 1871/369.
- *Извод из записника седнице Српско народно-црквеног сабора* (1. 6. 1871). АСАНУК МПА 1871/388.

е) Молбе:

- *Молба Александра Живановића Одјелу за богоштовље и наставу краљевске земаљске владе за штампање књиге „Наука о богослужењу православне цркве“*. АСАНУК МПА 1895/665.
- *Молба Василија Николајевића Светом архијерејском Синоду за штампање типика* (25. 5. 1891). АСАНУК МПА 1891/232.
- *Молба пароха Константина Лучића будимском епископу Арсенију Стојковићу* (3. 5. 1871). АСАНУК МПА 1871/439.
- *Молба патријарху српском Георгију Бранковићу* (15. 1. 1899). АСАНУК МПА 1899/107.
- *Молба Срба из Темишвара патријарху Јосифу Рајачићу*. АСАНУК МПА 1858/296.
- *Молбе свеитеника за материјалну помоћ*. АСАНУК МПА 1896/677.

ж) Писма:

- *Писма Црквених општина патријарху Георгију Бранковићу против политичко-црквених реформи Краљевске угарске Владе*. АСАНУК МПА 1893/347; АСАНУК МПА 1894/408; АСАНУК МПА 1895/403.
- *Писмо архимандрита Лукијана Мушицког, администратора епархије Карлитатске, Стефану Станковићу архимандриту ораховачком* (25. 2. 1826). АСАНУК МПА 1826/186.
- *Писмо архимандрита Сергеја Каћанског из Плашког патријарху Јосифу Рајачићу*. АСАНУК МПА 1857/744.
- *Писмо барона Јохана Карла фон Хилера митрополиту Стефану Стратимировићу*. АСАНУК МПБ, VII–VIII, 1812/12.
- *Писмо београдског митрополита Агатангела митрополиту Стефану Стратимировићу*, АСАНУК МПБ 1816/2 а–б.
- *Писмо Василија Николајевића патријарху Герману Анђелићу* (25. 2. 1882). АСАНУК МПА 1891, 232.
- *Писмо Емануила Јанковића Темишварском сабору* (15. 9. 1790). Рукописно одељење Матице српске, 10799.
- *Писмо епископа бачког Платона Атанацковића патријарху Јосифу Рајачићу*. АСАНУК МПА 1853/1366.
- *Писмо епископа вршачког Гаврила Змејановића*. АСАНУК МПА 1897/25.
- *Писмо епископа вршачког Гаврила Змејановића митрополијском Савету*. АСАНУК МПА 1897/240.
- *Писмо епископа вршачког Јосифа Рајачића Угарском намесничком већу*. АСАНУК МПА 1838/43.

- *Писмо епископа пакрачког Никанора Грујића високој краљевској земаљској влади.* АСАНУК МПА 1880/527.
- *Писмо епископа горњокарловачког Евгенија Јовановића митрополиту Јосифу Рајачићу (4. 7. 1844).* АСАНУК МПА 1844/750.
- *Писмо епископа горњокарловачког Евгенија Јовановића патријарху српском Јосифу Рајачићу.* АСАНУК МПА 1852/489.
- *Писмо епископа пакрачког Мирона Николића патријарху Георгију Бранковићу.* АСАНУК МПА 1891/149.
- *Писмо епископа пакрачког Мирона Николића патријарху Георгију Бранковићу.* АСАНУК МПА 1899/159.
- *Писмо епископу бачком Платону Атанацковићу.* АСАНУК МПА 1856/657.
- *Писмо епископу вршачком Емилијану Кенгелцу.* АСАНУК МПА 1856/657.
- *Писмо из Плашког архимандриту крушедолском Никанору Грујићу.* АСАНУК МПА 1859/396.
- *Писмо Илариона Радонића сарајевском митрополиту Георгију Николајевићу (21. 10. 1903).* РОМС бр. 23.035.
- *Писмо јеромонаха Германа Бошковића српском патријарху Георгију Бранковићу.* АСАНУК МПА 1897/163.
- *Писмо Јована Вучковића патријарху Георгију Бранковићу.* АСАНУК МПА 1894/377.
- *Писмо Јована Вучковића патријарху Георгију Бранковићу.* АСАНУК МПА 1895/414.
- *Писмо Јована Пециковића патријарху Јосифу Рајачићу.* АСАНУК МПА 1860/598.
- *Писмо мајора Ранковића митрополиту Стефану Стратимировићу.* АСАНУК МПБ 1815/25.
- *Писмо Краљевско-угарског намесничког већа митрополиту Стратимировићу (29. 12. 1823).* АСАНУК ПМБ 1823/8–I.
- *Писмо мајора Ранковића митрополиту Стефану Стратимировићу,* АСАНУК МПБ 1815/25.
- *Писмо митрополита Георгија Николајевића карловачком митрополиту Георгију Бранковићу.* АСАНУК МПА 1892/58.
- *Писмо митрополита Георгија Николајевића карловачком митрополиту Георгију Бранковићу.* АСАНУК МПА 1893/125.
- *Писмо митрополита карловачког Стефана Станковића о тексту Јаковљеве литургије.* АСАНУК МПБ, 1841/13.
- *Писмо митрополита Стефана Стратимировића универзитетској штампарији у Будиму (5. 3. 1821).* АСАНУК МПБ 1821/13–II
- *Писмо митрополита Стратимировића Краљевско-угарском намесничком већу (22. 1. 1824).* АСАНУК ПМБ 1824/8–II.
- *Писмо митрополита Стефана Стратимировића Универзитетској штампарији у Будиму (17. 8. 1820).* АСАНУК МПБ 1820/19–I.
- *Писмо митрополита Стефана Стратимировића Универзитетској штампарији у Будиму (30.10.1820).* АСАНУК МПБ 1820/19–II.
- *Писмо митрополита Стефана Стратимировића Универзитетској штампарији у Будиму (1. 3. 1824).* АСАНУК МПБ 1824/9–I.
- *Писмо митрополита Стефана Стратимировића Универзитетској штампарији у Будиму да му доставе податке о словенским књигама које штампају (4. 1. 1827).* ПМБ 1827, 34/I.
- *Писмо митрополиту Стефану Стратимировићу представника Универзитетске штампарије у Будиму Матије Ротвајлера и Јована Кремера о припреми за штампу Требника,* АСАНУК ПМБ 1820/18.
- *Писмо Михаила Фрачке протопрезвитеру Јакову Поповићу.* АСАНУК МПА 1849, 524/105.
- *Писмо обшчества града Табана (28. 4. 1821).* АСАНУК МПА 1821/30.

- *Писмо о недостојном рукоположењу кандидата од стране митрополита Антима.* АСАНУК МПБ 1880/1.
- *Писмо пароха Јована Шушића и татора цркве Успенија Пресвете Богородице у Шибенику патријарху Јосифу Рајачићу.* АСАНУК МПА 1853/1389.
- *Писмо патријарха Георгија Бранковића бачкој конзисторији,* АСАНУК МПА 1895/392.
- *Писмо патријарха Јосифа Рајачића епископу будимском Арсенију Стојковићу.* АСАНУК МПА 1853/1352.
- *Писмо патријарха Јосифа Рајачића епископу пакрачком Стефану Крагујевићу.* АСАНУК МПА 1857/1764.
- *Писмо патријарха Јосифа Рајачића упућено руском цару Николају II,* РОМС М 4376.
- *Писмо представника бачке Жупаније Краљевском угарском намесничком већу (27. 5. 1790)* РОМС 10799.
- *Писмо презвитера Спиридона Сенића митрополиту Стефану Стратимировићу.* АСАНУК МПА 1820/230.
- *Писмо презвитера Петра Кокотовића митрополиту Јосифу Рајачићу (20. 2. 1854).* АСАНУК МПА 1854/249.
- *Писмо протопрезвитера Василија Ковачића о архијерејском одјејанију Платона Атанацковића.* АСАНУК МПА 1850/279.
- *Писмо протопрезвитера Лазара Савића патријарху Јосифу Рајачићу (10. 5. 1860).* АСАНУК МПА 1860/596.
- *Писмо ревизора књига Георгија Петровића митрополиту Стефану Стратимировићу (2. 1. 1805).* АСАНУК МПБ 1805/ 95–II.
- *Писмо свештеника Максима Јанковића митрополиту Јосифу Рајачићу.* АСАНУК МПА 414/1845.
- *Писмо Срба из црквене општине Батана патријарху Јосифу Рајачићу.* АСАНУК МПА 1845/937.
- *Писмо судије краљевског окружног суда Ђ. Станковића патријарху Герману Анђелићу.* АСАНУК МПА 1884/14.
- *Писмо управе штампарије којим Стратимировићу достављају ново одштампани Службеник (26. 4. 1826).* АСАНУК МПБ 1826 /19–I.
- *Писмо управе штампарије митрополиту Стратимировићу (2. 2. 1821).* АСАНУК МПБ 1821/13–I.
- *Писмо управе штампарије митрополиту Стратимировићу (13. 2. 1821).* АСАНУК МПБ 1821/13–III.
- *Писмо управе штампарије митрополиту Стратимировићу (12. 6. 1821).* АСАНУК МПБ 1821/13–V.
- *Писмо управе штампарије митрополиту Стефану Стратимировићу са прилогом новог Требника (9. 3. 1824).* АСАНУК МПБ 1824/9–IV.
- *Писмо управе штампарије митрополиту Стефану Стратимировићу са табацима новог Службеника (30. 3. 1824).* АСАНУК МПБ 1824/9–V.
- *Писмо Црквене општине у Паланци патријарху Јосифу Рајачићу (5. 12. 1853).* АСАНУК МПА 1853/1401.
- *Писмо Црквене општине у Пешти патријарху Јосифу Рајачићу.* АСАНУК МПА 1849/247.
- *Писмо Црквене општине у Сенти патријарху Јосифу Рајачићу.* АСАНУК МПА 1853/1394.
- *Писмо Црквене општине у Темишвару митрополиту Стефану Станковићу.* АСАНУК МПА 1838/405.
- *Писмо Црквене општине у Темишвару митрополиту Јосифу Рајачићу.* АСАНУК МПА 1842/193.
- *Писмо Црквене општине у Темишвару митрополиту Јосифу Рајачићу.* АСАНУК МПА 1843/57.

з) Планови и статут:

- *Kurzer Entwurf, nach welchem indessen bis ein General-Seminarium für die orinetalisch nicht unirte Kleriken errichtet wird, die Jünglinge aus der Erzbischöflichen Dioecesis, welche sich dem geistlichen Stande widmen wollen, in der kleinere Klerikal-Schule in der Catechetischen Lehre unterrichtet werden sollen* = Кратак нацрт, по коме ће се, док се не оснује Генерална семинарија за источно неунијатске клирике, младићи из архидијезе, који се желе посветити свештеничком позиву, у Малој клирикалној школи у катихетској науци, образовати. АСАНУК МПБ 1792/16–1.
- *Planum introducedorum apud Graeci Ritus non Unitos in Hungaria Clericalium Institutorum* = План о устројству клирикалних школа грчког обреда несједињеног у Угарској. АСАНУК МПА 1821/7.
- *Протокол засједаниј учителеј клирикалних, в којем упутствованија учителем датисја имушчаја и казни клириком соборно опрједјелаемија записивајутсја* = Протокол седнице клирикалних учитеља у којем су упутства учитељима која се имају применити у случају обелодањивања и како да се заједнички утврде и запишу казне клирика, 1822. Архива Епархије банатске, Вршац.

и) Посланице:

- *Посланица православних српских архијереја Митрополије карловачке пречасном свештенству и благочестивом народу богоспасајемих епархија: бачке, темишварске, вршачке, будимске и градова Реке и В. Кањиже.* АСАНУК МПА 1895/403.
- *Посланице патријарха Самуила Маширевића.* АСАНУК МПА 1851/1017.

ј) Спискови:

- *Азбучни списак богослужбених књига које се употребљавају у православним српским храмовима у Аустроугарској монархији, који је сачинио Јован Живковић уз сарадњу професора богословије Иринеја Ђирића.* АСАНУК МПА 95/1915.
- *Списак богослужбених предмета из Русије намењен осиромашеним српским храмовима.* АСАНУК МПА 1850/876.
- *Списак грешака у Светом Писму прештампаном у Будиму.* АСАНУК ПМБ 1805, 95 II.
- *Списак црквених предмета генералице Марије од Маина варадинској капели.* АСАНУК МПА 1857/126.
- *Спискови парохијана способних за исповест у парохијама сремске дијезе, АСАНУК МПБ 1856/10–19.*

к) Остали рукописи:

- *„Анаграф (домовник) за 1875. годину“, Архива Цркве Сабора Св. архангела Михаила у Дерињама.*
- *Закључак Светог архијерејског синода о потреби штампарије за митрополију,* АСАНУК МПА 1890/374.
- *Збирка старих богослужбених књига манастира Ваведње у Сремским Карловцима (без сигнатуре).*
- *Конзисторијална одлука,* АСАНУК МПА 1892/237.
- *Мишљење о рукопису Црквеног устава Василија Николајевића (7/19. 9. 1879).* АСАНУК МПА 1879/382.
- *Одлука патријарха српског Георгија Бранковића о почетку примењивања Дисциплинарних правила за православно српско свештенство (16/29. 4. 1900).* АСАНУК МПА 1900/197.
- *Наредба Лукијана Мушицког презвитерима у Плашком (24. 3. 1826).* АСАНУК МПА 1827/297.

- *О недостојном и антиканонском рукополагању сарајевског митрополита Антима*, АСАНУК МПБ 1880/1.
- *Опис карловачког клирикалног училишта, основаног 1794. године, с обзиром на стање у коме се налазило концем 1807. године*. АСАНУК АСАНУК ПМА 1808/159.
- *Петиција верних из Новог Сентивана патријарху Георгију Бранковићу (12/24. 2. 1899)*. АСАНУК МПА 1899/101.
- *Позив митрополита Јосифа Рајачића протопрезвитерима ради учествовања у обреду прања ногу на Велики четвртак*. АСАНУК МПА 1844/1244.
- *Пресуда конзисторије у Новом Саду упућена Српском православном митрополитском Савету у Карловцима*, АСАНУК МПА 1896/61.
- *Пријава конзисторији у Будиму*. АСАНУК МПА 1897/117.
- *Притужба парохијана из Алибунара*. АСАНУК МПА 1819/144.
- *Прота Михаило Пејић Ирижанин Стратимировићу (15/26. 4. 1798)*. АСАНУК МПБ 1798/226.
- *Разматрање могућности да се у једном од фрушкогорских манастира отвори штампарија*. АСАНУК ПМБ 1840/5.
- *Распоред Јована Вучковића о предавању омилијике, литургије и црквеног појања и правила и пастирског богословља, по годинама (21. 10/2. 11. 1892)*. АСАНУК МПА 1892/407.
- *Седница Светог Архијерејског Синода*. АСАНУК МПА 1897/23.
- *Списак богослужбених предмета из Русије намењен осиромашеним српским храмовима*, АСАНУК МПА 1850/876.
- *Статистички подаци успеха клирика у епархијском клирикалном училишту вршачком*. Архива Епархије банатске у Вршцу, без сигнатуре.

Б. Штампани извори

Богослужбене књиге:

а) Апостол и Јеванђеља:

- *Апостол*, Беч 1853. Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ Београд, Т. Р. 919.
- *Апостоли и јеванђеља у Празничне и Недељне дане преко целе године*. Нови Сад 1860.
- *Апостоли и јеванђеља у Празничне и Недељне дане преко целе године*. Нови Сад 1862.
- *Апостоли и јеванђеља у Празничне и Недељне дане преко целе године*. Нови Сад 1868.
- *Апостоли и јеванђеља у Празничне и Недељне дане преко целе године*. Нови Сад 1870.
- *Апостоли и јеванђеља у Празничне и Недељне дане преко целе године*. Панчево 1880.
- *Апостоли и јеванђеља у Празничне и Недељне дане преко целе године*. Нови Сад 1881.
- *Апостоли и јеванђеља у Празничне и Недељне дане преко целе године*. Панчево 1894.
- *Апостоли и јеванђеља у Празничне и Недељне дане преко целе године*. Велика Кикинда 1897.

б) Зборник

- *Великій сборникъ либо собраніе всѣхъ стѣхнръ и пѣсней духовныхъ в недѣли, праздници господскія и богородичныя, якоже и нарочитымъ сватымъ, на вѣтерни оутрени и литургии цѣлаго года поемыхъ, изъ осмогласника, двюнадесать мѣнѣй, трѣоди постныя и пентѣкостара в зѣтыхъ трѣодомъ же и иждивеніемъ Дмитрія Поповиѣа*. Нови Сад: 1878.

- *Зборник црквених богослужбених пјесама, псалама и молитава: извод из типика и црквенословенски рјечник: за православне српске цркве и школе: на свијет издали Јован Живковић и Јован Живановић.* Сремски Карловци: 1901.

в) Ирмологиј

- *Ирмологиј*, Беч 1892, Српски православни манастир Студеница (БМ 461).

г) Јеванђеље:

- *Јеванђеље*, Беч 1854, *Збирка старих богослужбених књига манастира Ваведење у Ср. Карловцима* (без сигнатуре).
- *Јеванђеље*, Сарајево 1892, АСАНУК МПА 109/1915.

д) Катавасија:

- *Велика Катавасија* 1867, АСАНУК МПА 109/1915.
- *Катавасија*, Будим 1824, НБС II 3844.
- *Катавасија*, Будим 1832, АСАНУК МПА 109/1915.

ђ) Минеј

- *Минеј општи*, Сарајево 1899. *Збирка старих богослужбених књига цркве Вазнесења Господњег у Чуругу.*

е) Осмогласник (Октоих):

- *Осмогласник*, Нови Сад 1853, БМС Р19 СрI 457.
- *Осмогласник*, Беч 1855, БМС Р19Ср IV 71/1-2.
- *Осмогласник*, Нови Сад 1858, БМС Р19 СрII937.
- *Осмогласник*, Нови Сад 1860, БМС Р19 СрII939.
- *Осмогласник*, Нови Сад 1866, БМС Р19 СрII943.
- *Октоих*, Сарајево 1891. УБСМ, М У 40/1-10.
- *Октоих*, Сарајево 1892, *Збирка старих богослужбених књига цркве Св. апостола Петра и Павла у Сремским Карловцима.*

ж) Псалтир:

- *Псалми Давидови*, Пешта 1867, БМС Р19 СрI 136.
- *Псалтир*, Будим 1798, БМС Р18Ср II 46.
- *Псалтир*, Будим 1809, БМС Р19Ср II 906.
- *Псалтир*, Будим 1815, БМС Р19Ср II 910.
- *Псалтир*, Будим 1817, АСАНУК МПА 109, 1915.
- *Псалтир*, Будим 1822, БМС Р19Ср II 911.
- *Псалтир*, Будим 1825, АСАНУК МПА 109, 1915.
- *Псалтир*, Будим 1829, БМС Р19Ср II 912.
- *Псалтир*, Будим 1832, БМС Р19Ср I 445.
- *Псалтир*, Будим 1838, БМС Р19Ср II 914.
- *Псалтир*, Будим 1846, БМС Р19 СрII 916.
- *Псалтир*, Беч 1854, БМС Р19 СрII 363.
- *Псалтир*, Будим 1854, БМС Р19 СрII 7.
- *Псалтир*, Будим 1855, БМС Р19 СрII 920.
- *Псалтир*, Беч 1857, НБС СИ 2172.
- *Псалтир*, Беч 1861, БМС Р19Ср II 921.
- *Псалтир*, Беч 1863, ОСКК/ 202.

- *Псалтир*, Беч 1864, БМС, Р19Ср II 241.
- *Псалтир*, Нови Сад 1857, БМС Р19Ср II 123.
- *Псалтир*, Пешта 1864, БМС Р19 СрI 137.
- *Псалтир*, Пешта 1865, БМС Р19 СрI 138.
- *Псалтир скраћени*, Беч 1887, ЗБКШ (без сигнатуре).

з) Свето Писмо:

- *Свето писмо Старога и Новога Завјета – Библија*. Београд: Издање британског и иностраног библијског друштва, 1923.
- *Свето писмо Старога и Новога завјета – Библија*. Београд: Свети Архијерејски синод Српске Православне Цркве, 2004.

и) Службеник:

- *Службеник*, Будим 1790, ПБ II 32.917
- *Службеник*, Будим 1799, БМС Р18Ср IV 19
- *Службеник*, Будим 1825, БМС Р19 Ср III 384
- *Службеник*, Београд 1838, БМС Р19 Ср III 383.
- *Службеник*, Београд 1845, НБС II 3183.
- *Αἱ Θεῖαι Λειτουργίαι τῶν ἐν ἀγίοις πατέρων ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρισοστόμου καί Βασιλείου τοῦ μεγάλου συν τῇ τῶν προηγουμένων Γρηγοριοῦ τοῦ διαλογοῦ*. Венеција, 1852.
- *Службеник*, Беч 1854, БМС Р19 Ср II 368.
- *Службеник*, Москва 1855. Библиотека Цркве Светог Николаја у Сремским Карловцима.
- *Αἱ Θεῖαι Λειτουργίαι τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ἡρυσσοστόμου, Βασιλείου τοῦ Μεγάλου καί ἡ τῶν Προηγουμένων*. Аθенаи, 1864.
- *Службеник*, Кијев 1877, БСП II 13. 461.
- *Службеник*, Кијев 1893, БМС III 67107.
- *Службеник*, Москва 1896, ЗБКШ.
- *Службеник*, Сарајево 1898, БМС III 418739.
- *Службеник*. Београд: 1893.
- *Службеник*. Београд: Свети Архијерејски Синод СПЦ, 2007.

ј) Типик:

- Петровић, Јован. *Кратки типик или Црквено правило: за ученике учитељске школе*. Нови Сад: 1892.
- *Кратки црквени устав, типик*, Београд: 1860.
- Николајевић, Василије. *Велики типик то јест Устав црквени који садржи правила сваке поједине службе, свих празника Христових (Господских), Богородичних и светих, као и правила из триода постног и цветног и других чинодејства црквених*. Нови Сад: 1892.
- Николајевић, Василије. *Велики типик то јест Устав црквени који садржи правила сваке поједине службе, свих празника Христових, Богородичних и светих, као и правила триода постног и цветног, и других чинодејства*. Сремски Карловци: 1905.
- *Велики типик (Устав црквени)* приредио Василије Николајевић. Београд: Завод за умножавање при Светом архијерејском синоду Српске православне цркве, 1984.
- *Велики типик (Устав црквени)* приредио Василије Николајевић. Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 2019.

к) Требник:

- *Требник*, Венеција 1761, БМС Р18Ср II 60.
- *Требник*, Беч 1795, БМС Р18 Ср I 63.

- *Εβχολόγιον το Μέγα*. Κωνσταντινούπολις. 1803.
- *Требник*, Будим 1821, БМС Р19 Ср I 504.
- *Требник*, Београд 1836, БМС Р19 Ср II 121.
- *Требник*, Цетиње 1837, БМС Р19 Ср II 894.
- *Последовања молебних певања*, Београд 1846, БМС Р19Ср I 426.
- *Требник*, Беч 1855, БМС Р19 Ср II 377.
- *Требник*, Београд 1858, БМС Р19 Ср II 13.
- *Чини благословеніе и освештеніе цркве и ее разнѣх љтвареі, якоже и чиннослѣдованіе из иновѣрнѣх к православно-восточноі цркви, из разнѣх церковнѣх книг собраннае и на свѣт издавнае Васіліем Ніколаевичъ*. Београд: 1869, ЗМВСК (без сигнатуре).
- *Дополнительный требникъ изъ разныхъ церковныхъ книгъ собраннае и на свѣтъ издавнае тридомъ и нждовеніем Нера Васіла Ніколаевича пароха Ирнжаго*. Нови Сад: 1887, НБС II53723.
- *Требник (Фирмилијанов Парохијалник)*, Београд 1890, МВСК.
- *Требник Саве Грбовића*, Београд 1891, БСП II I 925.
- *Εβχολόγιον το Μέγα*. Βενετία, 1891.
- *Требник*, Сарајево 1892, Азбучни списак богослужбених књига које се употребљавају у православним српским храмовима у Аустроугарској монархији, који је сачинио Јован Живковић уз сарадњу професора богословије Иринеја Ћирића, АСАНУК МПА 109, 1915.
- *Требник*, Сарајево 1897.
- *Дополнительный требникъ*. Сарајево, 1898, БСП II II 12325.
- *Требник*, фототипско издање из 1890. Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 1983.

л) Триод:

- *Триод посни*, Беч 1855, БСП II II 10598
- *Триод цветни*, Беч 1855, АСАНУК МПА 95, 1915.
- *Триод посни*, Беч 1867. *Споменица владичанства сремског*, 486.

љ) Часослов:

- *Часослов*, Будим 1806, БМС Р19Ср II 1078.
- *Часослов*, Будим 1815, НБС II 1381/а.
- *Часослов*, Будим 1824, МПА 109, 1915.
- *Часослов*, Будим 1827, НБС I 711.
- *Часослов*, Будим 1832, БМС Р19Ср I 445.
- *Часослов*, Крагујевац 1834, НБС С II 1380.
- *Часослов*, Будим 1836, БМС Р19Ср I 522.
- *Часослов*, Будим 1838, НБС I 1379.
- *Часослов*, Будим 1841, БМС Р19Ср I 523.
- *Часослов*, Крагујевац 1843.
- *Часослов*, Будим 1846, БМС Р19Ср II 1081.
- *Часослов*, Будим 1851, БМС Р19Ср II 177.
- *Часослов*, Будим 1852, БМС Р19Ср II 1384.
- *Часослов*, Будим 1854, БМС Р19Ср II 1083.
- *Часослов*, Будим 1855, БМС Р19Ср II 1085.
- *Часослов*, Беч 1855, БМС Р19Ср I 46.
- *Часослов*, Будим 1857, БМС Р19Ср II 1086.

- *Часослов*, Беч 1857, Стојан Новаковић, у *Српска библиографија за новију књижевност*, 391–392.
- *Часослов*, Будим 1863, БМС Р19Ср II 1087.
- *Часослов*, Сарајево 1902, Српска православна црква, Митрополија дабробосанска, <https://www.mitropolijadabro-bosanska.org/nikolajmandic3.html>
- *Часослов*, Београд: Српска Патријаршија, 2001.

В. Литургијски приручници

а) Рукописни:

- Константин Лучић. *Црквени показатељ или разјашњење свете источно православне цркве, црквених ствари, свештених лица и одежда, свете литургије и појединих црквених часова*. АСАНУК МПА 439, 1871.
- *Литургика*, литографско издање. БМС РР II 149/1, 1887.
- *Литургика*, литографско издање. БМС РР II 149/2, 1887.
- Лебедев, Пјотр. *Литургика – наука о богослужењу Православне цркве*, прво издање, литографија – својим ученицима превео и местимице допунио Јован Живковић. Budapest: Litorgrafija Heishler I., 1893, БМС IV 7505.
- Лебедев, Петар. *Литургика – Наука о богослужењу православне цркве*, литографија, Ц. И К. војне казнионе у Петроварадину, 1913–14, превео и местимично допунио свештеник Јован Живковић парох крушедолски и привремени професор у богословији карловачкој. Издао: Стефан Поповић, богослов IV године, Библиотека богословије „Св. Арсеније“ бр. 2858.

б) Штампани:

- Новаковић, Дионисије. *Епитом или кратка објашњења о Светом храму, одеждама, божанственој Литургији која се служи у њему и њеном окружењу, кроз кратка питања и одговоре* = Епитом, или кратка сказанија священнаго Храма, Ризъ его и в немъ совершаемыя Божественныя Литургии, со Окрестностями ея чрезъ краткия, Вопросы и отвѣты, во употребленіе священослужителейъ Православныя Цркве восточныя Католическія. Нови Сад: 1805.
- *Ризница хришћанска то јест тумачење светих Тајни, сасуда црквених и Божанствене и свештене Литургије* = Сокровище христіанское то есть толкованіе святыхъ Таинъ, Святогъ храма, сосудовъ Церковныхъ, и Божествене и Священне Литургии. Будим: 1824.
- Пајсијевић, Калиник. *Кратко тумачење божанственог храма и у њему свих свештених сасуда и одежди, обичних последовања, божанствене литургије и светих црквених тајни* = Кратко толкованѣ божественогъ храма и свию у нѣму свештены судова и одежда обичны послѣдованія, божанствене литургиие и светы црковны таинства. Нови Сад: Књигопечатња Данила Медаковића, 1855.
- Вениамин, *Нови Скрижал или допуњено тумачење о цркви и Литургији, о свим службама и утварима црквеним* = Новая Скрижаль, или пополнителное ѡбясненіе ѿ Церкви и Литургии, ѿ всѣхъ службахъ и утварехъ церковныхъ. Санктпетербург: Издање кораблева и Сирјакова, 1859.
- *Црквено богословие или Црквесловие*. Београд: 1860.
- Вукићевић, Никола Ђ. *Изясненіе свете литургије*. Сомбор: 1865.
- Вукићевић, Ђ., Никола. *Изјашњење свете Литургије*. Панчево: 1876.

- Вениамин, *Нови Скрижал или тумачење о цркви и Литургији, о свим службама и утварима црквеним* = Новая Скрижал или объяснение о церкви о литургии и о всех службах и утваряхъ церковныхъ. Санктпетербург: Издање књигопродавца И. Л. Тузова, 1884, Еп. бач. МШ 646.
- Рудаков, Александар. *Кратка настава о богослужењу православне цркве*, Беч 1885.
- Беговић, Никола. *Литургика: за српске школе и народ*. Београд: 1885.
- Живковић, Никола. *Литургика или Наука о богослужењу свете православне цркве за школску младеж*. Загреб: 1885.
- Архимандрит Дражић, Фирмилијан. *Црквено обредословље за ученике средњих школа*. Београд: 1888.
- Вениамин, *Нови Скрижал или тумачење о цркви и Литургији, о свим службама и утварима црквеним* = Новая Скрижалъ или объяснение о церкви о литургии и о всех службахъ и утваряхъ церковныхъ (Санктпетербург: 1889), Еп. бач. МШ 01594.
- Рудаков, Александар. *Наука о богослужењу хришћанске Православне цркве*, Београд 1892.
- Рудаков, Александар. *Наука о богослужењу Хришћанске православне цркве*. Превео Божидар Н. Јовановић. Београд: 1893.
- Дмитревски, Иван. *Историјско, догматско и мистично тумачење божанствене литургије* = Историческое, догматическое и таинственное изъяснение божественной литургии. Москва, 1894.
- Стевановић, Теофило. *Познавање цркве или обредословље*. Београд: „Просвете“ -С. Хоровица до ср. кр. реалке, 1895.
- Дражић, Фирмилијан. *Црквено обредословље за ученике средњих школа*. Београд: 1896.
- Лебедев, Петар. *Наука о богослужењу Православне цркве*, део 1. Превео с руског језика Божидар Н. Јовановић. Београд: 1898.
- Живковић, Григорије. *Литургика или Наука о богослужењу Свете православне цркве: за школску младеж*. Доња Тузла: 1898.
- Милић, Ђока. *Литургика: за православне ученике основних школа*. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1899.
- Живановић, Александар. *Наука о богослужењу Православне цркве или Православна литургика: за ученике средњих школа*. Сремски Карловци: 1900.
- Милић, Ђока. *Литургика: за православне ученике основних школа*. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1902.
- Милић, Ђока. *Литургика за православне ученике основних школа*. Нови Сад: Издање Књижарнице Милована Ивковића, 1907.
- Стевановић, Теофило. *Додатак познавању Цркве или обредословљу*. Београд: 1908.
- Живановић, Александар. *Наука о богослужењу Православне цркве или Православна литургика: за ученике средњих школа*. Загреб: 1908.
- Дражић, Фирмилијан. *Црквено обредословље за ученике средњих школа*. Београд: 1910.
- Милић, Ђока. *Литургика за православне ученике основних школа*. Нови Сад: Издање Књижарнице Милована Ивковића, 1913.
- Живановић, Александар. *Наука о богослужењу Православне цркве или Православна литургика: за ученике средњих школа*. Осијек: 1917.
- Живановић, Александар. *Наука о богослужењу Православне цркве или Православна литургика: за ученике средњих школа*. Осијек: 1923.
- Милић, Ђока. *Литургика за православне ученике основних школа“*. Нови Сад: Учит. ком. друштва „Натошевић“, 1926.
- Живановић, Александар. *Наука о богослужењу Православне цркве или Православна литургика: за ученике средњих школа*. Осијек: 1930.
- Милић, Ђока. *Литургика за православне ученике основних школа“*. Нови Сад: „Натошевић“, 1932.

- Живановић, Александар. *Наука о богослужењу Православне цркве или Православна литургија: за ученике средњих школа*. Осијек: 1933.
- Живановић, Александар. *Наука о богослужењу Православне цркве или Православна литургија: за ученике средњих школа*. Осијек: 1936.
- Живановић, Александар. *Наука о богослужењу Православне цркве или Православна литургија: за ученике средњих школа*. Осијек: 1939.
- Рудаков, Александар. *Наука о богослужењу Хришћанске православне цркве*. Превео Божићар Н. Јовановић. Београд: 1920.
- Новаковић, Дионисије. *Епитом или кратка објашњења о светом храму, одеждама, божанственој литургији која се служи у њему и њеном окружењу, кроз кратка питања и одговоре* приредио Владимир Вукашиновић. Панчево: Х. Б. Вишњић, 2007.
- Милић, Ђока. *Литургија за православне ученике основних школа*. Ноди Сад: Издање Учитељског деоничког друштва „Натошевић“, без наведене године.

Г. Остали штампани извори:

- *Азбучник Српске Православне Цркве по Радославу Грујићу*. Приредио: Слободан Милеуснић. Београд: Београдски издавачко-графички завод, 1993.
- „Архијерејска посланица епископа далматинског Јосифа Рајачића“. *Српски Сион* година XIV, бр. 24 (1904): 689–690.
- *Архијерејска поука пресвитеру: при рукоположењу*. Нови Сад: 1892.
- *Архијерејско поучење новорукоположеном свештенику*. Београд: 1858.
- *Автобиографија Никанора Грујића некадашњег епископа пакрачког*. Приредио Иларион Зеремски. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1907.
- *Дисциплинарна правила за православно српско свештенство у опсегу православне српске митрополије карловачке*. Сремски Карловци, 1899.
- Дъјаченко, Григорий. *Полный церковно-славянский словарь*. Москва: Отчий дом, 2002.
- *Енциклопедија Новог Сада* књига 15. Нови Сад: Новосадски клуб: Прометеј, 2000.
- *Енциклопедија Новог Сада* књига 19. Нови Сад: Новосадски клуб: Дневник, 2002.
- Живковић, Теофан. „Посланица парохијском свештенству Карловачке дијецезе у манастиру Гомирју 17. фебруара 1876“. Јован барон Живковић, прир. *Проповједник Српске народне Цркве од Теофана Живковића, православног епископа карловачког*. Карловац: 1892, 455–465.
- Живковић, Теофан. „Посланица свештенству и народу у Плашком, 1. септ. 1886“. Јован барон Живковић прир. *Проповједник Српске народне Цркве од Теофана Живковића, православног епископа карловачког*. Карловац: 1892, 481–492.
- Златоусти, Јован. *Шест књига о свештенству* превео Јован Вучковић. Београд: Издавачки фонд Српске православне цркве Архиепископије београдско-карловачке, 2007.
- *Карлштадски мѣсяцословъ на лѣто отъ рождества христова 1840 еже естъ високосное, сирѣчь 366 дней состоящее*. Въ Карлштадту. БМС, Одељење старе и ретке књиге и легата, РПСр I 45.
- *Каталог српске књижаре браће М. Поповића у Новоме Саду*. Нови Сад: Штампарија А. фукса, 1883.
- Кириловић, Димитрије. *Каталог Библиотеке Матице српске II*, српске књиге 1848–1880. Нови Сад: Матица српска, 1955.
- „Конзисторијалне окружнице“. *Дабробосански источник* година I, бр. 2 (1887): 28–29.
- *Мѣсяцословъ въ градѣ Бѣдинѣ 1807*. БМС РПСр I 15/1807. 1.

- *Мѣсяцословъ съ Бѣгомъ стѣымъ всегѡ лѣта съ табеллами двѣми вѣчный календарь въ Бѣдинѣ градѣ, Писмены Кралевскагѡ всегчилища Оунгарскагѡ 1814.* БМС РПСр I 26/1814.
- *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка* књига I. Нови Сад: Будућност 2000.
- *Недеља свете Педесетнице: празничне службе* превео Иринеј Тирић. Нови Сад: Управа епархије бачке, 1942.
- Николајевић, Василије. *Позив на претплату (Голубинци, 1868)*, документациони материјал, БМС Дк I 1104.
- Новаковић, Стојан. *Српска библиографија за новију књижевност 1741–1867.* Београд: Српско учено друштво, 1869.
- „О обавезама и понашању свештенства, Е бр. 82, 1841“. У *Уредбе и прописи Митрополије београдске 1835–1856*, књига 1. Приредили: Зоран Ранковић, Мирослав Лазић. Пожаревац: Епархија браничевска, Одбор за просвету и културу, 2010, 99–100.
- „О дужностима и обавезама свештенства, К бр. 657, 1854“. У *Уредбе и прописи Митрополије београдске 1835–1856*, књига 1. Приредили: Зоран Ранковић, Мирослав Лазић. Пожаревац: Епархија браничевска, Одбор за просвету и културу, 2010, 267–268.
- „О исповести за време великог поста, Е бр. 73, 4. фебруар 1849“. У *Уредбе и прописи Митрополије београдске 1835–1856*, књига 1. Приредили: Зоран Ранковић, Мирослав Лазић. Пожаревац: Епархија браничевска, Одбор за просвету и културу, 2010, 205.
- О исповести за време часног поста, Е бр 63, 29. јануар 1851“. У *Уредбе и прописи Митрополије београдске 1835–1856*, књига 1. Приредили: Зоран Ранковић, Мирослав Лазић. Пожаревац: Епархија браничевска, Одбор за просвету и културу, 2010, 228.
- „О исповести за време великог поста, Е бр 80, 29. јануар 1854“. У *Уредбе и прописи Митрополије београдске 1835–1856*, књига 1. Приредили: Зоран Ранковић, Мирослав Лазић. Пожаревац: Епархија браничевска, Одбор за просвету и културу, 2010, 253.
- „О исповести парохијана, Е бр. 83, 7. фебруар 1856“. У *Уредбе и прописи Митрополије београдске 1835–1856*, књига 1. Приредили: Зоран Ранковић, Мирослав Лазић. Пожаревац: Епархија браничевска, Одбор за просвету и културу, 2010, 292–293.
- „Окружница митрополита Дабро-босанског Ђорђа Николајевића пречасноом свештенству, благочестивим црквеним српским општинама и народу Дабро-босанске Епархије“. *Дабро-босански источник* година I, бр. 6 (1888): 91.
- „Окружница његове светости патријарха господина Георгија Бранковића издана за подручно Архиепископско Свештенство у погледу обучавања парохијске младежи у молитвама“. *Српски Сион* број 13 (1891) 193–194.
- Окружница „О забрани да свештенство изостаје из места службе без претходног одобрења, бр. 88, од 20. јуна 1867“. У Стеван Бугарски, *Владика Антоније (Нако) епископ темишварски*. Темишвар: Темпус, 2010.
- Окружница „О преимућству части међу свештеницима истог чина“. У Стеван Бугарски, *Владика Антоније (Нако) епископ темишварски*. Темишвар: Темпус, 2010.
- Окружница „О установљењу једнообразности помињања при великом входу на литургији бр. 394 од 10. августа 1866“. у С. Бугарски, *Владика Антоније (Нако) епископ темишварски*. Темишвар: Темпус, 2010.
- Панковић, Душан. *Српске библиографије 1766–1850.* Београд: Народна библиотека Србије, Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1982.
- „Писмо вршачког епископа Стефана Поповића архимандриту месићком Арсенију Шакабенти из 1848“. *Гласник историјског друштва у Новом Саду* књига XII, свеска 2 (1939): 82.
- *Приручник православног свештеника*. Превод Георгија Јовановића. Земун, 1867.
- Ранковић, Зоран, Вукашиновић, Владимир и Станковић, Радоман. *Инвентар рукописа Библиотеке Српске патријаршије*. Београд: Библиотека Српске патријаршије, 2012.

- Ранковић, Зоран и Лазић Мирослав. Приредили *Уредбе и прописи Митрополије београдске 1835–1856*. Пожаревац: Епархија браничевска, Одбор за просвету и културу, 2010.
- „Распис о забрани употребе икона католичког и унијатског изгледа“. У *„Уредбе и прописи Митрополије београдске 1877–1893“* књига 3, 209. Пожаревац: Епархија браничевска, 2011.
- „Решења Архијерејског Сабора у вези са поштовањем вере и морала“. У *Уредбе и прописи Митрополије београдске 1857–1876*, књига 2. Приредили: Зоран Ранковић, Мирослав Лазић. Пожаревац: Епархија браничевска, Одбор за просвету и културу, 2010, 277–278.
- *Ружични вѣнацъ или мѣсяцословъ за лѣто 1842 еже естъ простое, сирѣчь 365 дней состоящее*. У Новомъ Саду початанъ кодъ Павла Јанковића Вдове. БМС РПСр I 14/1842.
- *Ружични вѣнацъ или мѣсяцословъ за лѣто 1845 еже естъ простое, сирѣчь 365 дней состоящее*. У Новомъ Саду добити се може у Књигопродавници П. И. Стојановића. БМС РПСр I 14/1845.
- *Руско-српски речник* = Руско-сербский словарь. У редакцији Богољуба Станковића. Нови Сад: Матица Српска, 1998.
- „Свети Петошести Васељенски Сабор Трулски (691. г. у Цариграду)“. У *Свештени Канони Цркве*. Превод са грчког и словенског епископа Атанасија умировљеног херцеговачког, 135–200. Београд: Митрополије и Епархије: Црногорско-Приморска, Дабро-Босанска, Новограчаничка, Бачка, Далматинска, Захумско-Херцеговачка и Приморска, Православни богословски факултет Београдског универзитета, Манастир Тврдош, 2005.
- Свето писмо Старога и Новога завјета – Библија. Београд: Свети Архијерејски синод Српске Православне Цркве, 2004.
- *Свештени канони цркве*. Превод са грчког и словенског епископа Атанасија умировљеног херцеговачког. Београд: Митрополије и Епархије: црногорско-Приморска, Дабро-Босанска, Новограчаничка, Бачка, Далматинска, Захумско-Херцеговачка и Приморска, Православни богословски факултет Београдског универзитета, Манастир Тврдош, 2005.
- *Српске књиге Библиотеке Матице српске*, 1801–1867, Том 1. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2005.
- *Српске књиге Библиотеке Матице српске*, 1801–1867, Том 2. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2006.
- *Српске књиге Библиотеке Матице српске*, 1801–1867, Том 3. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2007.
- *Стари српски служабник, Божанствена Литургија св. Јована Златоуста* превео Атанасије Јевтић. Требиње – Врњци: Братство Св. Симеона Мироточивог, 2012.
- Штавланин Ђорђевић, Љубица, Мирослава Гроздановић Пајић, Луција Цернић. *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије I*. Београд: Народна библиотека Србије, 1986.
- *Штампани летак* (26. 6. 1893). АСАНУК МПА 1893/26

ЛИТЕРАТУРА

- *Азбучник Српске православне цркве по Радославу Грујићу*. Приредио Слободан Милеуснић. Београд: Београдско издавачко-графички завод, Музеј Српске Православне Цркве, 1993.
- „Александар Стојачковић“, *Орао, велики илустровани календар* година XX (1894): 119–122.
- Алагић, Тома. „О прештампавању нашијех црквенијех књига у Сарајеву“. *Српски Сион* година I, бр. 17 (1891): 258–260.
- Алагић, Тома. „О прештампавању нашијех црквенијех књига у Сарајеву“. *Српски Сион* година I, бр. 18 (1891): 273–275.
- Алагић, Тома. „О прештампавању нашијех црквенијех књига у Сарајеву“. *Српски Сион* година I, бр. 19 (1891): 289–292.
- Алексов, Бојан. *Назарени међу Србима: верска трвења у јужној Угарској и Србији од 1850. до 1914*. Београд: Завод за уџбенике, 2010.
- Алфејев, Иларион. *Православно богословље на размеђу векова*. Крагујевац: Каленић, 2011.
- Андрић, Иво. *Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине*. Београд: Просвета, 1995.
- Андрић, Мирјана и Вукашиновић, Владимир прир. *Иконостас као духовни и културни печат православних хришћана*. Зборник радова. Крагујевац: Завод за заштиту споменика културе, 2007.
- „Анкета“. *Српски Сион* бр. 3 (1899): 47.
- Антонић, Милош. „60 година од смрти Александра Живановића (1871–1936)“. *Пчелар* бр.1 (1997): 15.
- Арнаутовић, Александар. *Штампарије у Србији у XIX веку*. Београд: 1912.
- Арсић, Ирена. *Дубровачке теме XIX века*. Београд: Ars Libri; Бања Лука, Бесједа, 2009.
- Арсић, Ирена. „Матија Бан и култ Светог Саве“. У *Дубровачке теме XIX века*, 53–72. Београд: Ars Libri; Бања Лука, Бесједа, 2009.
- „Архијерејска посланица епископа далматинског Јосифа Рајачића“. *Српски Сион* бр. 24 (1904): 689–690.
- *Архијерејска поука пресвитеру: при рукоположењу*. Нови Сад: 1892.
- Архимандрит Фирмилијан. „Господину проти Јовану Вучковићу професору богословије у Задру“. *Хришћански весник* свеска IX–X (1890): 609–613.
- Афанасјева, Т. „Особенности последования литургий Иоанна Златоуста и Василия Великого в древнорусских служебниках XIII–XIV вв.“ У *Ruthenica*, No 6, 2007, 207–242.
- Бајић С., Ружица. *Богослужбени језик у Српској православној цркви: прошлост, савремено стање, перспективе*. Београд: Манастир Бањска, Институт за српски језик САНУ, 2007.
- Бањац, Ј. *Радионица и трговина црквених утвари у Николе Ивковића у Новом Саду*. Докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд, 2013.
- Вагас, Фран. *Liturgika*. Zagreb: 1908.
- Бараћ, Драган. *Кратка историја књиге*. Београд: Нолит, 2008.
- Баудри, Фридрих. *Описаније Новог Сада и околине (1837–1838)*. Нови Сад: Мало историјско друштво, 2012.
- Беговић, Никола. *Србске бесједе: које је саставио и говорио највише у србској православној цркви горњокарловачкој свеска 1*. Београд: 1870.
- Беговић, Никола. *Србске бесједе: које је говорио у Српској православној цркви свеска 2*. Београд: 1880.
- Белеслијин, Илија. „К питању о "побожнима"“. *Богословски гласник* година III, књига V (1904): 278–289.

- Берић, Душан. „Митрополит Михаило и Аустроугарска 1875–1880“. У *Живот и дело митрополита Михаила: (1826–1898)*, 187–204. Научни скупови, Српска академија наука и уметности; књ. СХVIII Одељење историјских наука, књ. 31. Београд: САНУ, 2008.
- „Библиографија“, *Србско далматински магазин* књига 17, (1856): 94–97.
- Биговић, Радован. *Од свечовека до Богочовека*. Београд: Рашка школа, 1998.
- Богдановић, Л. „Где да купујемо св. иконе, црквене утвари и сасуде?“. *Српски Сион* бр. 28 (1894): 435–437.
- Богдановић, Лазар. „Како се свршава литургија пређеосвећених дарова“. *Српски Сион* бр. 18 (1891): 229–232.
- Богдановић, Лазар. „Литургија пређеосвећених дарова“. *Српски Сион* година IV, бр. 13 (1894): 194–196.
- Богићевић, Војислав. „Стање СПЦ у Босни и Херцеговини од окупације 1878. до почетка борбе за верско-просветну аутономију 1896. године (Из аустроугарских тајних архива)“, 50–67. У *Споменица поводом осамдесетогодишњице окупације Босне и Херцеговине (1878–1958), педесетогодишњице анексије (1908–1958) и четрдесетогодишњице ослобођења и уједињења (1918–1958)* приредио Светозар Душанић. Београд: Србоштампа, 1959.
- *Богословље и духовни живот Карловачке митрополије*. Зборник радова са научног скупа Нови Сад, 11. децембар 2017. Београд: Институт за културу сакралног Монс хемус, Институт за литургику и црквену уметност ПБФ Универзитета у Београду, 2017.
- *Богословље и духовни живот Карловачке митрополије*. Зборник радова са научног скупа Београд – Нови Сад, 17–18. децембар 2018. Београд: Институт за културу сакралног Монс хемус, Институт за литургику и црквену уметност ПБФ Универзитета у Београду, 2019.
- *Богословље и духовни живот Карловачке митрополије*. Зборник радова са научног скупа Београд – Нови Сад, 16–17. децембар 2019. Београд: Институт за културу сакралног Монс хемус, Институт за литургику и црквену уметност ПБФ Универзитета у Београду, 2020.
- *Богословље и духовни живот Карловачке митрополије*. Зборник радова са научног скупа Београд – Нови Сад, 1–2. децембар 2020. Београд: Институт за културу сакралног Монс хемус, Институт за литургику и црквену уметност ПБФ Универзитета у Београду, 2021.
- „Божа Јовановић, прота-ставрофор, парох београдски и професор“. *Гласник СПЦ* бр. 14–15 (1934): 231–233.
- *Божанствене Литургије* превео архим. др Јустин Поповић. Београд: Манастир Ћелије, 1978.
- Бојовић, Злата. „Дубровник у српској књижевности“. *Отисак из Гласа CDXXVII Српске академије наука и уметности*, одељење језика и књижевности књига 30 (2017): 29–35.
- Бота, Ђ. „Богомољци или побожни“. *Гласник Српске православне патријаршије* година 3, број 9 (1922): 135–136.
- Бугарски, Стеван. *Владика Антоније (Нако) епископ темишварски*. Темишвар: Темпус, 2010.
- β., „Кратка настава о богослужењу православне цркве“. *Истина* бр. 2 (1885): 17.
- Васин, Горан. *Архијереји Карловачке митрополије на прелому векова: Герман Анђелић, Георгије Бранковић, Лукијан Богдановић, Георгије Зубковић*. Нови Сад: Прометеј, Радио телевизија Војводине, 2018.
- Васин, Горан. *Никанор Грујић*. Нови Сад: Прометеј, 2017.
- Васин, Горан. *Патријарх Георгије Бранковић и његово доба: 1890–1907*. Нови Сад: Мало историјско друштво, 2014.
- „Велики Типик“. *Српски Сион* година XIII, бр. 14 (1903): 438.
- Веселиновић, Рајко. *Историја СПЦ са народном историјом* књига III. Београд: САС СПЦ, 2010.
- *Весник Српске цркве: Лист свештениког удружења* година IV (1893): 1229–1231.
- В. Ј. „Литургија или Наука о богослужењу свете православне цркве за школску младеж изразио Никола Гр. Живковић“. *Истина* бр. 5 (1885): 80–83.

- Влацић, Љубо. „За српски богослужбени језик (Један деведесетогодишњи прото још пре педесет година за богослужбени српски језик)“. *Нови источник – Службени лист Православне Епархије дабробосанске* бр. 10–11 (1935): 311–316.
- Влацић, Љубо. „Јосиф Рајачић као далматински епископ“, *Гласник историског друштва у Новом Саду* књига VII, свеска 1–3 (1934): 164–178.
- Влацић, Љубо. „Семинар у Шибенику за православне ђаке будуће унијате – по необелодањеним Тајним актима Далматинског губернијума“. *Богословље, орган православног богословског факултета у Београду* година XV, свезак 3 и 4 (1940): 278–294.
- Војновић, Ж. „Манастирске библиотеке на подручју Карловачке митрополије у 18. веку“. Докторска дисертација, Филолошки факултет у Београду, 2018.
- Војновић, Жарко. „Преписивачка делатност у манастирима Карловачке митрополије у 18. веку“. *Читалиште, научни часопис за теорију и праксу библиотекарства* бр. 33 (2018): 55–62.
- Војновић, Жарко. *Из Спарте светлост, то јест Живот и подвизи Каменка и Павла Јовановића*. Панчево: Градска библиотека Панчево, 2010.
- Војновић, Жарко. „Међународни хоризонт Новаковићевог Епитома“. У *Лазар Чурчић – књигољуб и књигохранитељ зборник радова* (Нови Сад, 2019), 84–97.
- Војиновић, Хризостом. „Народна хришћанска заједница“. У *Тихи глас: беседе и чланци*. Београд: САС Српске православне цркве, 1991.
- Врцел, Љубомир. „Клирикална школа у Шибенику и Задру (1834–1864)“. У *Срби и православље у Далмацији и Дубровнику*, 107–121. Загреб 1971.
- Вукадиновић, Јефта. „О читању црквенословенског језика“. *Беседа* година I (1868): 121–123.
- Вукадиновић, Јевтимије. *Духовне беседе*. Панчево: 1879.
- Вукадиновић, Ј. „Примедба на чланак: „Радуйса неѣсто ненеѣстнаѣ“. *Српски Сион* година IV, бр. 32 (1894): 495–496.
- Вукадиновић, Јевтимије. *Молитвослов на потребу православних Српкиња*. Нови Сад: 1866.
- Вукадиновић, Јован. „Примедба на чланак: Радуйса неѣсто ненеѣстнаѣ“. *Српски Сион* бр. 32 (1894): 495–496.
- Вукашиновић, Владимир. „Архијерејска Литургија у средњовековној Србији XIV и XV века“. У *Службе и Устави пјенија*, 53–66. Београд – Врњци: Mons haemus; Интерклима графика, 2020.
- Вукашиновић, Владимир. „Библија и Литургија“. У *Живљење на небесима*, 21–29. Панчево: Манастир Рујан, 2007.
- Вукашиновић, Владимир. „Братства код Срба данас“. У *Лек бесмртности*, 11–40. Нови Сад: Еколошки покрет града Новог Сада, 1994.
- Вукашиновић, Владимир. *Велики вход*. Београд: Православни богословски факултет, Институт за литургику и црквену уметност, 2015.
- Вукашиновић, Владимир. *Живљење на небесима – црква, наука, политика*. Панчево: Х. Б. Вишњић; Врутци: Манастир Рујан, 2007.
- Вукашиновић, Владимир. „Ка новом издању молитвослова: историјат и теолошка проблематика српских штампаних молитвослова у светлу кирилometодијевске преводилачке и мисионарске традиције“. У *Кирилometодијевско предање, језик и мисија Цркве у 21. веку*, 113–131. Зборник радова са међународног скупа на Православном богословском факултету у Београду. Београд, 2014.
- Вукашиновић, Владимир. *Литургија и култура 16 огледа*. Београд: Хришћански културни центар, 2007.
- Вукашиновић, Владимир. „Литургијски језик Цркве“. У *Криза савремених језика теологије*, зборник радова, 127–153. Београд: Институт за културу сакралног Монс хемус, 2013.

- Вукашиновић, Владимир. „Литургијска анализа служабника рукописне збирке манастира Хиландара на примеру тропара Трећег часа од XV до XVII века“. *Црквене студије* број 11 (2014): 601–615.
- Вукашиновић, Владимир. „Литургијско богословље Петронија Трбојевића“. У *Литургија и култура 16 огледа*, 113–131. Београд: Хришћански културни центар, 2007.
- Вукашиновић, Владимир. „Литургијско богословље Петронија Трбојевића“. У *Литурзи и литургиологи*, 227–246. Београд – Врњци: Универзитет у Београду, Православни богословски факултет, Институт за литургику и историју уметности, 2017.
- Вукашиновић, Владимир. „Освећење литургијског простора код Срба у XIII и XIV веку“. У *Велики Вход – Огледи из српског литургијског предања: XIII–XXI век*, 60–81. Београд: Православни богословски факултет, 2015.
- Вукашиновић, Владимир, прир. *Епитом или кратка објашњења о светом храму, одежама, божанственој литургији која се служи у њему и њеном окружењу, кроз кратка питања и одговоре*. Панчево: Х. Б. Вишњић, 2007.
- Вукашиновић, Владимир. „Проблем савременог доживљавања молитвеног живота Цркве“. У *Литургија и култура 16 огледа*, 63–70. Београд: Хришћански културни центар, 2007.
- Вукашиновић, Владимир. „Руски и малоруски утицаји на литургијски живот Карловачке митрополије у XVIII столећу“. *Саборност – теолошки годишњак* (2010): 163–208.
- Вукашиновић, Владимир. *Службе и уставни пјенија – Historija Sacrae Liturgiae Serbicae* (Београд – Врњци: Mons Naemus; Интерклима графика, 2020).
- Вукашиновић, Владимир. *Српска барокна теологија*. Врњци – Требиње: манастир Тврдош, Братство Св. Симеона Мироточивог, 2010.
- Вукашиновић, Владимир. „Српски рукописни служабници XIV и XV века извори за реконструкцију архијерејског последовања свете Литургије у средњовековној Србији“. У *Свештена и духовна трпеза*, 27–39. Београд: Православни богословски факултет, 2016.
- Вукашиновић, Владимир. *Српско богослужење*. Врњци – Требиње: Епархија жичка, Духовни центар Св. Владике Николаја Жичког, Братство Св. Симеона Мироточивог, Манастир Тврдош, 2012.
- Вукашиновић, Владимир. „516 година српских штампаних Молитвослова“. У *Службе и Устави пјенија*, 218–241. Београд – Врњци: 2020.
- Вукашиновић, Владимир. „Сујеверје“. У *Живљење на небесима – црква, наука, политика*, 145–147. Панчево: Манастир Рујан, 2007.
- Вукашиновић, Владимир. „Царско свештенство“. *Беседа: лист за хришћански живот и црквене потребе* бр. 2–4 (1991): 167–174.
- Вукићевић, Ђ., Никола. *Свечаност у славу пречестњејшег господина Василија Ковачића протопрезвитера сомборскога*. Сомбор: 1854.
- Вуковић, Сава. „Архипастирство епископа Платона Атанацковића“. У *Зборник радова научног скупа посвећеног епископу Платону Атанацковићу*, 13–19. Нови Сад: ВАНУ, Матица српска, Епархија шумадијска, Епархија бачка, 1991.
- Вуковић, Сава и Стеван Бугарски. *Монаштво Карловачке митрополије*. Београд: Манастир Гргетег, 2018.
- Вуковић, Сава. *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*. Београд: Евро; Подгорица: Унирекс; Крагујевац: Каленић, 1996.
- Вуковић, Сава. „Стварање нове више јерархије после уклањања митрополита српског Михаила“. У *Живот и дело митрополита Михаила: (1826–1898)*, 1–20. Научни скупови, Српска академија наука и уметности књ. СХVIII, одељење историјских наука, књ. 31. Београд: САНУ, 2008.
- Вуца, Петар. „Живот и дело Павла Кенгелца“. *Зборник радова конференције „Развој астрономије код Срба VI“*. Београд, 22–26. април (2010): 429–437.

- В., Ј. „Литургија или Наука о богослужењу свете православне цркве за школску младеж израдио Никола Гр. Живковић“, *Истина* бр. 5 (1885): 80–83.
- Вучковић, Јован. „Верешчагинове слике“. *Истина* година I, бр. 1 (1886): 105–107.
- Вучковић, Јован. „Верешчагинове слике“. *Истина* година I, бр. 2 (1886): 120–122.
- Вучковић, Јован. „Верешчагинове слике“. *Истина* година I, бр. 3 (1886): 135–138.
- Вучковић, Јован. *Главнији моменти из историје хришћанске ставрографије*. Задар: 1890.
- Вучковић, Јован. *Глас из цркве*. Ср. Каловци: 1896.
- Вучковић, Јован. *Девети извјештај о Православном срп. богословском училишту у Сремским Карловцима: школска година 1897–98*. Сремски Карловци: 1898.
- Вучковић, Јован. „Проповјед у прву недјељу великог поста – Обрачун хришћанина и православног Србина са црквом“. *Српски Сион* бр. 9 (1896): 137–140.
- Вучковић, Јован. *О кајању*. Ср. Карловци: 1899.
- Вучковић, Јован. „Пастир и књига“. *Богословски гласник* година I, књига I (1902): 6–17.
- Вучковић, Јован. *Петнаести извјештај о Православном срп. богословском училишту у Сремским Карловцима: школска година 1903–1904*. Сремски Карловци: 1904.
- Вучковић, Јован. „Побожни људи“, „Богомољци“ или „Евангелисти“. *Богословски гласник*, година II, књига III (1903): 22–41.
- Вучковић, Јован. *Пред иконом крштења Христовог или Цртица из иконографије*. Нови Сад: 1891.
- Вучковић, Јован. „Проповјед на великом повечерју у петак шесте седмице Великог поста, говорена слушаоцима богословије, Богословска омладино, и ти обрачунај!“ *Српски Сион* година VI, бр. 14 (1896): 233–239.
- Вучковић, Јован. „Проповјед у другу недјељу великог поста – Обрачун хришћанина и православног Србина са црквом“. *Српски Сион* година VI, бр. 9 (1896): 152–158.
- Вучковић, Јован. „Проповјед у пету недјељу великог поста – Нити љубе Цркву, нити маре за Њу“. *Српски Сион* година VI, бр. 13 (1896): 204–208.
- Вучковић, Јован. „Проповјед у прву недјељу великог поста – О узроцима назаренског отпадања од цркве“. *Српски Сион* година VI, бр. 9 (1896): 137–140.
- Вучковић, Јован. „Проповјед у трећу недјељу великог поста – Ради науке зар: ван из цркве“. *Српски Сион* година VI, бр. 11 (1896): 171–176.
- Вучковић, Јован. „Проповјед у четврту недјељу великог поста – Љубимо, љубимо, али не слушамо“. *Српски Сион* година VI, бр. 12 (1896): 185–190.
- Вучковић, Јован. „Проповјед у шесту недјељу великог поста – Опасност је велика, а спас гдје је?“. *Српски Сион* година VI, бр. 15 (1896): 248–252.
- Вучковић, Јован. *Седми извјештај о Православном срп. богословском училишту у Сремским Карловцима: школска година 1895–96*. Сремски Карловци: 1896.
- Вучковић, Јован. *Трећи извјештај о Српском правосл. богословском училишту у Сремским Карловцима: школска година 1891–92*. Нови Сад: 1892.
- Вучковић, Јован. „Црквено обредословље за ученике средњих школа, приредио архимандрит Фирмилијан професор богословије“. *Хришћански весник* свеска V–VI (1890): 387–394.
- Вучковић, Јован. „Црквено обредословље за ученике средњих школа, приредио архимандрит Фирмилијан професор богословије“. *Хришћански весник*, свеска VII–VIII (1890): 516–524.
- Вучковић, Јован. *Четврти извјештај о Православном срп. богословском училишту у Сремским Карловцима: школска година 1892–93*. Нови Сад: 1893.
- Вучковић, Јован. *Шести извјештај о православној срп. богословском училишту у Ср. Карловцима: школска година 1894/95*. Сремски Карловци: 1895.
- Вучковић, Јован и Викентије Вујић, *Извјештај о православној српској богословији и правосл. срп. богословском семинару у Срем. Карловцима: школска година 1912/13*. Карловци: 1913.

- Гавриловић, Владан. „Из пера патријарха Рајачића – тешка судбина православних цркава и манастира на територији српске Војводине“. У *Српски покрет у Војводини и Револуцији 1848-1849. године*, 278–282. Зрењанин: Градска библиотека „Жарко Зрењанин“, 2018.
- Гавриловић, Владан. „Три века Карловачке митрополије, српске привилегије до краја 18. века“. У *Три века Карловачке митрополије 1713–2013*, 67–78. Нови Сад: Епархија сремска СПЦ, Одсек за историју Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду, Мало историјско друштво – Нови Сад, 2013.
- Гавриловић, Владан, Горан Васин и Ненад Нинковић. „Преглед историје будимске епархије“. У *Три века Карловачке митрополије 1713–2013*, 103–126. Нови Сад: Епархија сремска СПЦ, Одсек за историју Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду, Мало историјско друштво – Нови Сад, 2013.
- Гавриловић, Никола. *Карловачка богословија 1794–1920*. Сремски Карловци: Српска православна богословија Светог Арсенија, 1984.
- Гавриловић, Никола. *Српско-румунско клирикално училиште у Вршцу 1822–1867*. Нови Сад: Филозофски факултет у Новом Саду – Институт за историју, 1983.
- Гавриловић, Никола. „Школство код Срба у Хабзбуршкој монархији“, у *Историја српског народа* четврта књига, други том (Београд: Српска књижевна задруга, 1986), 350–362.
- Гавриловић, Славко. *Из историје Срба у Хрватској, Славонији и Угарској (XV–XIX век)*. Београд: „Филип Вишњић“, 1993.
- Гавриловић, Славко. „Митрополит Стефан Стратимировић, поводом 250-годишњице рођења“. *Летопис Матице српске свеска 3*, књ. 479 (2007): 386–395.
- Гавриловић, Славко. „О унијаћењу и покатоличавању Срба у Хрватској, Славонији и Угарској (XIII–XIX век)“, у *Зборник о Србима у Хрватској* (Београд: Српска академија наука и уметности, Одбор за историју Срба у Хрватској, 1995), 7–44.
- Гајић, Весна. „Српска барокна побожност – преплитање истока и запада“. *Летопис Матице српске година 194*, књига 501, свеска 3 (2018): 361–365.
- Гилфердинг, Александар Ф. *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*. Београд: Новинско-издавачка установа Службени лист СРЈ, 1996.
- Грандић, Радован. „Вићентије Ракић Живот и рад“. *Гласник Историског друштва у Новом Саду* књига VIII, свеска 1 (1935): 10–20.
- Грбић, Душица. „Приновљени Октоих 1855. у Библиотеци Матице српске“. *Годишњак Библиотеке Матице српске* (2013): 89–99.
- Грбић, Манојло. *Карловачко владичанство: прилог к историји српске православне цркве*, књига III. Карловац: 1893.
- Грђић, Ристо. „Борба за црквено-школску аутономију у Босни и Херцеговини“. У *Споменица поводом осамдесетогодишњице окупације Босне и Херцеговине (1878–1958)*, 92–98. Београд: 1958.
- Грујић, Никанор. „29. јуна при освештању храма у новосадском-Алмашком гробљу“. У *Црквене беседе Никанора Грујића бившег православног српског епископа пакрачког*, 70–78. Земун: 1892.
- Грујић, Никанор. „25. децембра“ (I–II). У *Црквене беседе Никанора Грујића бившег православног српског епископа пакрачког*, 133–140. Земун: 1892.
- Грујић, Никанор. „25. марта“. У *Црквене беседе Никанора Грујића бившег православног српског епископа пакрачког*, 35–39. Земун: 1892.
- Грујић, Никанор. „21. новембра у Ваведењском храму“. У *Црквене беседе Никанора Грујића бившег православног српског епископа пакрачког*, 121–127. Земун: 1892.
- Грујић, Никанор. „2. фебруара“. У *Црквене беседе Никанора Грујића бившег православног српског епископа пакрачког*, 31–35. Земун: 1892.
- Грујић, Никанор. „На Велики петак“. У *Црквене беседе Никанора Грујића бившег православног српског епископа пакрачког*, 43–51. Земун: 1892.

- Грујић, Никанор. „На Духове 11. јуна 1861“. У *Црквене беседе Никанора Грујића бившег православног српског епископа пакрачког*, 54–61. Земун: 1892.
- Грујић, Никанор. *Народна српска скупштина 1-га и 3-га маја 1848. г. у Карловци држана пређашња политика дворска и садашња политика нове маџарске владе*. Београд: 1848.
- Грујић, Никанор. „На Ускрс“. У *Црквене беседе Никанора Грујића бившег православног српског епископа пакрачког*, 52–54. Земун: 1892.
- Грујић, Никанор. „На Цветну недељу“. У *Црквене беседе Никанора Грујића бившег православног српског епископа пакрачког*, 39–43. Земун: 1892.
- Грујић, Никанор. „15. августа“. У *Црквене беседе Никанора Грујића бившег православног српског епископа пакрачког*, 107–116. Земун: 1892.
- Грујић, Никанор. „30. јануара“ (I–II). У *Црквене беседе Никанора Грујића бившег православног српског епископа пакрачког*, 22–30. Земун: 1892.
- Грујић, Никанор. „6. августа“. У *Црквене беседе Никанора Грујића бившег православног српског епископа пакрачког*, 102–106. Земун: 1892.
- Грујић, Никанор. „1. јануара“. У *Црквене беседе Никанора Грујића бившег православног српског епископа пакрачког*, 1–9. Земун: 1892.
- Грујић, Никанор. „1. јула II“. У *Црквене беседе Никанора Грујића бившег православног српског епископа пакрачког*, 86–89. Земун: 1892.
- Грујић, Радослав. „Автокефалност Карловачке митрополије“. *Гласник Историског друштва у Новом Саду* свеска 3–4 (1940): 365–379.
- Грујић, Радослав. „Култ Св. Саве у Карловачкој митрополији XVIII и XIX века“. *Богословље година X*, свезак 2–3 (1935): 133–170.
- Грујић, Радослав. „Проблеми историје Карловачке митрополије“. *Гласник Историског друштва у Новом Саду* књига II, свеска 1 (1929): 53–65.
- Грујић, М. Радослав. *Православна Српска црква*. Крагујевац: Светлост – Каленић, 1989.
- „Грчка литургија у московској духовној академији“. *Пастир* година III, бр. 15 (1870): 239–243.
- Г–ч, „Нешто о неправилности неких икона, а у хатар нашега лепога православља“. *Српски Сион* бр. 19 (1891): 292–295.
- Д., „Нови Сад“. *Јужна пчела* година II, број 22 (1852): 85–86.
- Давидов, Динко. „Карловачка митрополија“. У *Три века Карловачке митрополије 1713–2013*, 19–23. Нови Сад: Епархија сремска СПЦ, Одсек за историју Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду, Мало историјско друштво – Нови Сад, 2013.
- Давидов, Динко. *Споменици Будимске епархије*. Београд: Просвета, Републички завод за заштиту споменика културе, Балканолошки институт САНУ; Нови Сад: Матица српска, 1990.
- Дајковић, Јован. „Оставка митрополита Хаџи Саве Косановића“. У *Споменица поводом осамдесетогодишњице окупације Босне и Херцеговине (1878–1958), педесетогодишњице анексије (1908–1958) и четрдесетогодишњице ослобођења и уједињења (1918–1958)*, 82–87 (Београд: 1959).
- Дамаскин. „О верском, званом "богостољачком" покрету код нас“. *Весник Српске Цркве* година XXX (1925): 543–549.
- Дамљановић, Дара. „Лингводидактичко наслеђе Јеврема Илића“. *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати* књига 3 (2008): 195–205.
- Даниловац, Ј., *Свештеник у Карловачкој митрополији*. Нови Сад: 1890.
- Даниловац, Ј. „Карловачка богословија“. У *Свештеник у Карловачкој митрополији*, 5–28. Нови Сад: 1890.
- Даниловац, Јован. „Свети Синод и питање о квалификацији за ступање у богословију“. У *Српски свештеник у Карловачкој митрополији, његова спрема, дужност и награда*, 29–33. Нови Сад: 1890.

- Даниловац, Ј. *Свештеник у Карловачкој митрополији*. Нови Сад: 1890.
- *Даница* година I (1826): 7–8 (према личном бројању страна).
- *Даница* година II (1827): 163–174 (према личном бројању страна).
- *Даница* година III (1828): 5–16 (према личном бројању страна).
- *Даница* година IV (1829): 5–16 (према личном бројању страна).
- *Даница* година V (1834): 7–18 (према личном бројању страна).
- Даутовић, В. „Уметност и литургијски ритуал: богослужбени предмети у српској визуелној култури 19. века“. Докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2020.
- Денић, Чедомир. „Рукописне књиге библиотеке манастира Гргетега у XIX веку“. *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 24 (1988): 215–242.
- Денић, Чедомир. *Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. века*, књига 1 Београд: Српска академија наука и уметности, 2010.
- Деспић, Хаци Максо. „Постанак наше цркве у Сарајеву“. *Политика* година XXXVIII, бр. 11776 (1941).
- Димитријевић, Владимир. „Порекло богомољачкога покрета у нас“. *Весник Српске цркве, орган српског православног свештеничког удружења* бр. 1 (1925): 252–259.
- Димитријевић, М. Стеван. „Покрет побожних у нашем народу“. *Весник Српске цркве, орган српског православног свештеничког удружења* година 30 (1925): 193–200.
- Д., Ј. превео „О служабнику“. *Богословски гласник* година II (1903): 34–44; 118–127; 217–227.
- Дмитревски, Иван. *Историческое, догматическое и таинственное изъяснение божественной литургии*. Москва, 1894. Електронна библиотека одинцовскога благочиния, http://www.ru/izyasnenie_liturgii/ (преузето: 28. 1. 2020).
- „Допис из Панчева“. *Српски Сион* број 6 (1896): 92–93.
- „Допис, у Сантову 2. маја 1899. године“. *Српски Сион* година IX, бр. 19 (1899): 303–305.
- Доситеј, Јеромонах. „Потреба црквене индустрије“. *Српски Сион* бр. 20 (1894): 309–310.
- „Др Константин Пејичић“, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду* књига XII, свеска 36 (1939): 167–173.
- Драгојевић, Предраг. *Елементи неокласицизма*. Београд: Патронплус, 2001.
- Драгосављевић, Адам. *Превод Псалтира као прва проба на српском језику*. Беч: 1833.
- Драпшин, Александра. *Рукописне књиге XIX века*. Необјављене белешке.
- *Духовни зборник: беседе црквених отаца и наших припознатих проповедника: прилог "Беседи"* књига 1. Нови Сад: 1868.
- *Духовни зборник: беседе црквених отаца и наших припознатих проповедника: прилог "Беседи"* књига 2. Нови Сад: 1869.
- *Духовни зборник: беседе црквених отаца и наших припознатих проповедника: прилог "Беседи"* књига 3. Нови Сад: 1869.
- *Духовни зборник: беседе црквених отаца и наших припознатих проповедника: прилог "Беседи"* књига 4. Нови Сад: 1870.
- Дучић, Нићифор. *Историја Српске Православне Цркве*. Бања Лука: Глас српски – Графика, 2008.
- Дучић, Нићифор. *Књижевни радови архимандрита Н. Дучића* књига 5. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1898.
- Ђ., Живојин. „Кратка историја о преводу словенског црквеног богослужбеног устава“. *Пастир, лист за науку и књижевност духовног садржаја* бр. 4 (1869): 80–87.
- Ђенић, Петар. „Црквено правило за недеље и празнике мјесеца септембра 1887“. *Добро-босански источник* година I, бр. 3 (1887): 48.
- Ђенић, Петар. „Црквено правило за недеље и празнике мјесеца септембра 1887“. *Добро-босански источник* година I, бр. 4 (1887): 61–62.

- Ђенић, Петар. „Црквено правило за недеље и празнике мјесеца септембра 1887“. *Дабробосански источник* година I, бр. 5 (1887): 79.
- Ђенић, Петар. „Црквено правило за недеље и празнике мјесеца септембра 1887“. *Дабробосански источник* година I, бр. 6 (1887): 95–96.
- Ђорђевић Штављанин, Љ., Мирослава Гроздановић Пајић и Луција Цернић. *Опис ћириличких рукописа Народне библиотеке Србије I*. Београд: Народна библиотека Србије, 1986.
- Ђорђевић Штављанин Љубица. „Стари ћирилски рукописи Народне библиотеке у Београду“. *Библиотекар* бр. 5, 1968, 391–414.
- Ђорђевић, Јован. *Радња благовештенског сабора народа србског у Сремским Карловцима 1861*. Нови Сад: 1861.
- Ђорђевић, Мелентије. *Беседништво код Срба*. Ниш: Центар за црквене студије, 2007.
- Ерцеган, Срђан. *Лукијан: православни архиепископ карловачки, Митрополит и Патријарх српски 1908–1913*. Ср. Карловци: Српска православна епархија сремска, 2013.
- Ерцеган, Срђан. *Споменица владичанства сремског*. Сремски Карловци: Српска православна епархија сремска, 2014.
- Епископ шумадијски, Сава и Бугарски, Стеван. *Монаштво Карловачке митрополије*. Гргетег: Манастир Гргетег, 2018.
- Живковић, Григорије. „Примједбе г. Јов. Живановића у броју 21, 30. и 35. Српског Сиона“. *Српски Сион* бр. 39, година IV (1894): 617–619.
- Живковић, Н. Гр. „Примједбе г. Јов. Живановића у бр. 21. 30. и 35 Српског Сиона“. *Српски Сион* бр. 40, година IV (1894): 633–635.
- Живковић, барон Јован. Приредио *Проповједник Српске народне Цркве од Теофана Живковића*. Карловац: 1892.
- Живковић, Ј. „Књижевност“, *Богословски гласник*, година IV, књига 8 (1905): 277–278.
- Живковић, Ј. „Кратки преглед књижевности науке о богослужењу“. *Богословски гласник: часопис за православну богословску науку и црквени живот* година 3 (1904): 345–353.
- Живковић, Ј. „Кратки преглед књижевности науке о богослужењу“. *Богословски гласник: часопис за православну богословску науку и црквени живот* година 3 (1904): 429–442.
- Живановић, Јован. *Грамматика црквенословенског језика: за српске православне богословије*. Сремски Карловци: 1912.
- Живановић, Јован. „Да ли треба свештеник код возгласа сватаа сватыхъ да прекрсти св. Агнец над дискосом“. *Богословски гласник* година IV, књига VIII (1905): 189–190.
- Живановић, Јован. „Тѣла ѿ твоиѣхъ тѣбѣ... и.т.д.“. *Српски Сион* бр. 35 (1894): 548–549.
- Живановић, Јован. „Гадѣйсѧ некѣсто ненѣвѣстнаѧ“. *Српски Сион* бр. 30 (1894): 465–466.
- Живановић, Јован. „Безъ истаѣенїѧ Бога слова рождшѣю“. *Српски Сион* бр. 31 (1894): 485–486.
- Живановић, Јован. „Премѣдростѣ прости“. *Српски Сион* бр. 21 (1894): 324–325.
- Живановић, Јован. „Русизми у данашњем "црквенословенском" језику. *Србски летопис* година 39, књига 110 (1865): 152–187.
- Живановић, Јован. *Стари словенски језик* (Нови Сад: 1872).
- Живковић, Јован. „Треба ли ђакон, или ако овога нема, свештеник код возгласа *Твоје од твојих* да прекрсти антиминос подигнутим часним дарима?“. *Богословски гласник: часопис за православну богословску науку и црквени живот* година IV, књига VIII (1905): 189.
- Живковић, Јован. „Црквено појање“, *Богословски гласник: часопис за православну богословску науку и црквени живот* година 2 (1903): 137–149.
- Живковић, Јован и Живановић, Јован. *Зборник црквених богослужбених пјесама, псалама и молитава: извод из типика и црквенословенски рјечник: за православне српске цркве и школе*. Сремски Карловци: 1901.

- Живковић, Теофан. „Бесједа на Духове II, Јован барон Живковић прир. *Проповједник Српске народне Цркве од Теофана Живковића, православног епископа карловачког*, прир. Јован барон Живковић, Карловац: 1892, 258–268.
- Живковић, Теофан. „Бесједа на Светог Саву IV (1888)“, Јован барон Живковић, прир. *Проповједник Српске народне Цркве од Теофана Живковића, православног епископа карловачког*. Карловац: 1892, 136–139.
- Живковић, Теофан. „Бесједа на Ваведеније Свете Богородице“, Јован барон Живковић, прир. *Проповједник Српске народне Цркве од Теофана Живковића, православног епископа карловачког*. Карловац: 1892, 328–332.
- Живковић, Теофан. „Бесједа на Аранђеловдан“, Јован барон Живковић, прир. *Проповједник Српске народне Цркве од Теофана Живковића, православног епископа карловачког*. Карловац: 1892, 323–327.
- Живковић, Теофан. „Бесједа на Велику Госпојину II“, Јован барон Живковић, прир. *Проповједник Српске народне Цркве од Теофана Живковића, православног епископа карловачког*. Карловац: 1892, 313–316.
- Живковић, Теофан. „Бесједа на Духове II“. У *Проповједник Српске народне Цркве од Теофана Живковића, православног епископа карловачког*, 258–268. Приредио Јован барон Живковић, Карловац: 1892.
- Живковић, Теофан. *Српска народна црква на канонично-историјском темељу свом, с једним словом у додатку о побожности и народности*. Темишвар: 1868.
- *Живот и дело митрополита Михаила: (1826–1898)*. Научни скупови, Српска академија наука и уметности; књ. СХVIII Одељење историјских наука, књ. 31. Београд: САНУ, 2008.
- *Житије Герасима Зелића свеска прва*. Београд: 1897.
- *Житије Герасима Зелића свеска друга*. Београд – Загреб: 1898.
- *Житије Герасима Зелића свеска трећа*. Београд: 1900.
- *Зборник радова са научног скупа Три века Карловачке митрополије 1713–2013* (Сремски Карловци: Епархија сремска), 2014.
- Зеремски, Иларион, прир. *Аутобиографија Никанора Грујића*. Сремски Карловци: 1907.
- „Званична препорука српско-православном пречасном свештенству, црквеним општинама и учитељима у подручју Дабро-босанске Митрополије бр. 2448“. *Босанско-херцеговачки источник мјесечни духовни часопис за црквено-просвјетне потребе српско-православног свештенства у БиХ – 1892*“ година VI, свеска 1 (1892): 44.
- Златоје. „Је ли дозвољено да се у православној црви употребљавају поред воштаних друге какве свеће?“. *Српски Сион* бр. 43, година III (1893): 680–683.
- Иванић, Момчило. „Главном просветном савету“. У *Просветни гласник, службени лист министарства просвете и црквених послова*, (1896): 76–78.
- Иванов, А. Д. „Мандровић, Ђорђе“. У *Српски биографски речник* 5, 827. Нови Сад: Матица српска, 2011.
- Ивић, Павле и Пешикан, Митар. „Српско штампарство“. У *Историја српске културе*. стране: 137–145. Горњи Милановац: Дечје новине; Београд: Удружење издавача и књижара Југославије, 1996.
- Ивошевић, Васо. „Др Никодим Милаш, епископ далматинско-истарски“. У *Срби и православље у Далмацији и Дубровнику – алманах*, 35–37. Загреб: Савез удружења православног свештенства СР Хрватске, 1971.
- *Извјештај о Православном богословском заводу у Задру: за школску годину 1878/79* година 1 (1879).
- *Извјештај о Православном богословском заводу у Задру: за школску годину 1881/82* година 4 (1882).
- *Извјештај о Православном богословском заводу у Задру: за школску годину 1882/83* година 5 (1883).

- *Извјештај о Православном богословском заводу у Задру: за школску годину 1883/84 година 6 (1884).*
- *Извјештај о Православном богословском заводу у Задру: за школску годину 1885–86 година 8 (1886).*
- *Извјештај о Православном богословском заводу у Задру: за школску годину 1886–87 година 9 (1887).*
- *Извјештај о Православном богословском заводу у Задру: за школску годину 1891/92 година 14 (1892).*
- „Извештај о свечаној прослави двадесетпетогодишњег спомена преуређења и постојања православног богословског завода у Задру, 9/21. јула 1894“. *Српски Сион* година IV бр. 37 (1894): 586–587.
- „Извештај о свечаној прослави двадесетпетогодишњег спомена преуређења и постојања православног богословског завода у Задру 9/21. јула 1894“. *Српски Сион* година IV, бр. 40 (1894): 635–637.
- „Изјашњење свете литургије од Н. Ђ. Вукићевића“. *Нова школа* бр. 1 (1876): 286.
- Илић, Алекса. *Петар Јовановић: митрополит београдски: његов живот и рад 1833–1859*. Београд: 1911.
- Илић, Јеврем. „Главном Просветном Савету“. *Просветни гласник* свеска 5 (1888): 183–184.
- Илкић, Стефан. „Тумачење речи и назива који се употребљавају у црквеном језику. По Михајловском "Словару" и другим изворима“. *Српски Сион* година IX, бр. 6–8, 21–22, 29, 31–32, 34, 36–40, 46–48, 51 (1899); година X, бр. 6, 10–11, 14, 19, 23–24, 26, 28–29 (1900).
- Илкић, С. Ст. „Отргнути насиљем – сједињени љубављу“. *Српски Сион* бр. 10 (1899): 155–157.
- Јаковљевић, Драган. „Пештанске деценије Матице Српске“. *Мегатренд ревија* бр. 1 (2017): 223–238.
- Јаковљевић, Слободан. *Архијерејски чиновници и литургијари рачанских скриптора у литургијском животу Српске цркве XVII и прве половине XVIII века*. Београд – Врњци: Центар за литургијске студије Mons haemus, Институт за литургику и црквену уметност ПБФ у Београду, Интерклима графика, 2019.
- Јакшић, Дурковић Љубомир. *Историја српских библиотека 1801–1850*. Београд: Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, 1963.
- Јевтић, Атанасије. *Божанствена литургија – Христос Нова Пасха 1*. Београд – Требиње: Свети Манастири: Хиландар, Острог, Тврдош, 2007.
- Јевтић, Атанасије. *Божанствена литургија – Христос Нова Пасха 2*. Београд – Требиње: Свети Манастири: Хиландар, Острог, Тврдош, 2007.
- Јевтић, Атанасије. *Божанствена литургија – Христос Нова Пасха 4*. Београд – Требиње: Свети Манастири: Хиландар, Острог, Тврдош, 2009.
- Јевтић, Атанасије. „Из литургијске праксе Српске Цркве до 20. века“, блог *Ризница литургијског богословља и живота*, <http://branslavilic.blogspot.com/2016/10/20.html> (преузето 20. 3. 2019).
- Јелић, Дарко. „Велики типик проте Василија Николајевића“. У *Зборник радова са научног скупа Богословље и духовни живот Карловачке митрополије*, 291–316. Београд – Нови Сад: 2020.
- Јелић, Дарко. „Црквени писац прота Василије Николајевић – 175 година од рођења“. Реферат представљен на научној скупу *Српска теологија данас: девети годишњи симпозион*, Београд, Србија, 26. мај, 2017.
- Јеремић, Јован. *Проповеди и црквене беседе*, књига 1. Нови Сад: 1886.
- Јеремић, Јован. *Проповеди* књига 3. Ср. Карловци: 1930.

- Јовановић, Јован. „О учењу вјеронаука и појања младежи која је престала полазити школу до женидбе, и како да се иста приљуби к похађању св. богослужења, вјеронаука и појања“. *Српски Сион* бр. 51. година VI (1896): 840–842.
- Јовановић, Јован. „О учењу вјеронаука и појања младежи која је престала полазити школу до женидбе, и како да се иста приљуби к похађању св. богослужења, вјеронаука и појања“. *Српски Сион* бр. 52 година VI (1896): 854–855.
- Јонових, Петар и др. *Знаменити књижари и издавачи Новог Сада*. Нови Сад: Новосадски клуб, 1993.
- Јонових, Петар, *Књижаре Новог Сада 1790–1990*. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада, 1991.
- Јосић, Младен. „Иконе у српско-православној цркви старо-бечејској“. *Српски Сион* бр. 22 година I (1891): 343–345.
- Јосић, Младен. „Иконе у српско-православној цркви старо-бечејској“. *Српски Сион* бр. 23 година I (1891): 361–363.
- Каран, Драган. „Пастирско богословље у Србији у XIX и XX веку“. *Српска теологија у двадесетом веку – истраживачки проблеми и резултати*, 151–166. Београд: Православни богословски факултет, 2010.
- Каран, Драган. „Развој пастирске делатности цркве и њен значај за формирање духовног живота у Карловачкој митрополији“. У *Богословље и духовни живот Карловачке митрополије*, зборник радова са научног скупа Нови Сад, 11. децембар 2017, 132–144. Београд: Институт за културу сакралног Монс хемус, Институт за литургику и црквену уметност ПБФ Универзитета у Београду, 2018.
- Карановић, М. „Павловић, Александар“. У *Српски биографски речник* 7, 735. Нови Сад: Матица српска, 2018.
- *Каталог српске књижаре браће М. Поповића у Новоме Саду*. Нови Сад: 1883.
- Каћански, Сергие. *Горжество добродѣтели у деветнајстъ црквени слова*. Нови Сад: 1863.
- Кашић, Душан. „Епископ шабачки Антим“, *Теолошки погледи* бр. 4 (1979): 275–282.
- Кашић, Душан. „Петар Јовановић митрополит Србије (1838–1859; †1864) – поводом стогодишњице смрти“. *Православна мисао, часопис за богословску књижевност и црквено-сталешка питања* година VII, свеска 2 (1964): 35–52.
- Кашић, Љ. Душан. „Света тајна исповести у Српској Цркви – данас“. *Богословље* 1 и 2 (1983): 33–40.
- Кашић, Душан. „Срби и православље у сјеверној Далмацији“. У *Срби и православље у Далмацији и Дубровник-алманах*, 7–30. Загреб: Савез удружења православног свештенства СР Хрватске, 1971.
- Кашић, Душан. *Српски манастири у Хрватској и Славонији*. Београд: Музеј Српске православне цркве, 1996.
- Кириловић, Димитрије. *Каталог Библиотеке Матице српске II, српске књиге 1848–1880*. Нови Сад: Матица српска, 1955.
- Кићовић, Мираш. „Рукописи Народне библиотеке у Београду“. *Архивски алманах* бр. 1(1958): 49–80.
- „Књига“, *Пастир, лист за науку и књижевност духовног садржаја* бр. 26 (1869): 590.
- „Књижевне вести“. *Српски Сион* година II, бр. 36 (1892): 642.
- *Књижевни радови изабраног скопљанског митрополита архимандрита Фирмилијана*. Сремски Карловци: 1900.
- „Књижевност“. *Српско далматински магазин* књига 18, (1859): 141–144.
- Ковачевић, Милан. „Црквени и верски живот у северозападној Србији и крајем XVIII и почетком XIX века“. *Богословље* свеска 1–2 (1992): 75–95.

- Ковачевић, Петар. „Лежит њеловѣкомъ единою оумрети, потомъ же судъ, - Јев. 9.27“. *Беседа* бр. 11 (1869): 169–173.
- Ковачевић, Петар. „Лежит њеловѣкомъ единою оумрети, потомъ же судъ, - Јев. 9.27“. *Беседа* бр. 12 (1869): 203–205.
- Ковачевић, Петар. „Лежит њеловѣкомъ единою оумрети, потомъ же судъ, - Јев. 9.27“. *Беседа* бр. 13 (1869): 216–217.
- Ковачић, Василије. *Беседа о добровољним прилозима*. Сомбор–Будимпешта: Педагошки факултет у Сомбору – Српски институт Будимпешта, 2012.
- Константиновић, Василије. „Црква, народ и свештеници србски“. *Беседа* година II, бр. 3 (1869): 44–45.
- Кончаревић, Ксенија. „Говор православних клирика и верника у српској и руској језичкој и социокултурној средини“. *Црквене студије* година IX, број 9 (2012): 465–493.
- Кончаревић, Ксенија. “Пролегомена за расправу о нашем богослужбеном језику”. *Богословље* година XLIV, свеска 1 и 2 (2000): 149–163.
- Кончаревић, Ксенија. *Расправе о богослужбеном језику у Срба (1868–1969)*. Крагујевац: Каленић, 2006.
- Кончаревић, Ксенија. „Расправе о богослужбеном језику у Срба (1868–1869)“, *Српски језик* година II, број 1–2 (1997): 197–211.
- Кончаревић, Ксенија. „Утицај духовно-обновитељских покрета XIX и XX века на језичку политику“. У *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати* књига 19 (2015): 102–114.
- Коњовић, В., „О побожности и спољашњем богочитању“. *Беседа* година II, бр. 3 (1869): 38–39.
- Косовац, Мата. *Српска православна митрополија Карловачка по подацима од 1905*. Сремски Карловци 1910.
- Костић, Мирослав. „Конструкција барокног историјског колективног идентитета: Верско-политички програм Карловачке митрополије и хронике грофа Георгија Брнаковића“. У *Три века Карловачке митрополије 1713–2013*, 465–484. Нови Сад: Епархија сремска СПЦ, Одсек за историју Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду, Мало историјско друштво – Нови Сад, 2013.
- Костић, Слободан. *Богословски течај у Темишвару 1800. године*. Темишвар: 1926.
- „Кратак извод црквеног устава за све недеље и празнике преко целе 1870-те године“. *Пастир* бр. 1 (1870): 13–16.
- „Кратак извод црквеног устава за све недеље и празнике преко целе 1870-те године“. *Пастир* бр. 2 (1870): 28–31.
- „Кратак извод црквеног устава за све недеље и празнике преко целе 1870-те године“. *Пастир* бр. 3 (1870): 45–48.
- Крестић, Василије. „Илија Гутеша“. *Зборник о Србима у Хрватској* 4 (1999): 57–61.
- Крестић Ђ., Василије. *Срби у Угарској 1790–1918*. Нови Сад: Матица српска, 2013.
- Крестић В., Петар. „Аутобиографија Константина Пејчића“. *Историјски институт, Мешовита грађа Miscellanea* књига XXVIII (2007): 125–156.
- Кривошеин, Василије. „Неке богослужбене особености код Грка и Руса и њихов значај“. У *Атанасије Јефтић, Христос Нова Пасха, Божанствена литургија* 4, 358–372. Београд – Требиње: Свети Манастири: Хиландар, Острог, Тврдош, 2009.
- Кркљуш, Љубомирка. „Патријарх Јосиф Рајачић у Српском народном покрету 1848–1849“. У *Три века Карловачке митрополије 1713–2013*, 191–211. Нови Сад: Епархија сремска СПЦ, Одсек за историју Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду, Мало историјско друштво – Нови Сад, 2013.

- Кузмановић, Богдан. *О томе да се књиге "Српске народне" цркве преведу на српски народни језик. Предлог епархијској скупштини темишварске дијецезе, и васцијелом осталоме српском народу*. Панчево, 1872.
- Летић, Георгије. *Дневник*. Гргетег: Српски православни манастир Гргетег, 2019.
- Лукић, Никола. „Богослужбена и дисциплинарна правила за парохијско свештенство на просторима Карловачке митрополије“. У *Богословље и духовни живот Карловачке митрополије*, зборник радова са научног скупа Нови Сад, 11. децембар 2017, 100–116. Београд: Институт за културу сакралног Монс хемус, Институт за литургику и црквену уметност ПБФ Универзитета у Београду, 2017.
- Лукић, Никола. О Монашким правилима Викентија Јовановића и њихов утицај на богослужбени живот Карловачке митрополије. *Српска теологија данас*. Београд: Православни Богословски факултет, 2015, 209–220.
- Љубибратић, Саво. „Архиепископ и митрополит Сава Косановић“, У *Споменица поводом осамдесетогодишњице окупације Босне и Херцеговине (1878–1958), педесетогодишњице анексије (1908–1958) и четрдесетогодишњице ослобођења и уједињења (1918–1958)*, 76–82. Београд: Србоштампа, 1959.
- Љушић, Радош. *Српска државност XIX века*. Београд: Српска књижевна задруга, 2008.
- М. „Велики типик или устав црквени“. *Српски Сион* година II, бр. 12 (1892): 188.
- М., П. „Из пастирске праксе и области црквено религиског живота“. *Весник Српске цркве* година VIII, свеска III (1897): 256–260.
- Максимовић, Војислав. *Митрополит Сава Косановић 1839-1903*. Добрун – Сарајево: „Дабар“, СПКД „Просвјета“, 2003.
- Максимовић, Мирко. „Црквене борбе и покрети“. У *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, 79–106. Бања Лука – Београд: Графид, 2017.
- „Манастирска штампарија“. *Српски Сион* бр. 26 година III (1893): 411.
- „Манастирска српско–православна штампарија у Фрушкој Гори“. *Источник* свеска 7–8 (1893): 357.
- Мандић, Теодор. *Успомене из нашег црквено-народног живота*, друга свеска. Нови Сад: 1899.
- Мандровић, Ђ. „Г. др. Пеичић и његова логика“. *Беседа* година II, бр. 6 (1869): 89–93.
- Мандровић, Ђ. „Г. др. Пеичић и његова логика“. *Беседа* година II, бр. 7 (1869): 97–99.
- Мандровић, Ђорђе. *Критичке примедбе на наше црквене књиге: с погледом на предлог г. Б. Кузмановића, да се књиге српске народне цркве преведу на српски народни језик*. Панчево: 1872.
- Мацукас, Никос. „Служба за упокојене“. У *Литургијско богословље*, 211–238. Београд: Гласник, 2013.
- Медаковић, Дејан. *Барок код Срба*. Загреб: Просвјета, 1988.
- Медаковић, Дејан. *Срби у Бечу*. Нови Сад: Прометеј, 1998.
- Мелентије, Ђорђевић. *Беседништво код Срба*. Ниш: Центар за црквене студије, 2007.
- Мејдор, Ј. Грковић. „Скрипторије и штампарије код Срба у средњем веку“. *Летопис Матице српске* 5 (2011): 929–931.
- Мелентије хиландарац, Епископ тимочки. *Како се служи Света Литургија?* Липовац: манастир Светог Стефана, 2008.
- Микавица, Дејан и Горан Васин. „Владика Никанор Грујић у црквеној и националној политици пречанских Срба (1848–1887)“. У *Три века Карловачке митрополије 1713–2013*, уредници издања Дејан Микавица и Драго Његован, 235–257. Нови Сад: Епархија сремска СПЦ, Одсек за историју Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду, Мало историјско друштво – Нови Сад, 2013.
- Милаш, Никодим. *Аутобиографија*. Београд: ИП Сазвежђа, без године издања.
- Милаш, Никодим. *Аутобиографија, студије, чланци*. Београд – Шибеник: Истина, 2005.

- Милаш, Никодим. *Каноничко право православне цркве при разређењу црквених области: к питању о јерархичком положају Сарајевске митрополије*. Задар: 1884.
- Милаш, Никодим. *Православна Далмација: историјски преглед*. Нови Сад: 1901.
- Милаш, Никодим. *Православна Далмација*. Београд: Сфаирос, 1989.
- Милаш, Никодим. *Православна Далмација*. Београд – Шибеник: Истина, 2004.
- Милаш, Никодим. *Православно црквено право*. Београд – Шибеник: Истина, 2004.
- Милисавац, Живан. *Историја Матице српске, први део 1826–1864*. Нови Сад: Матица српска, 1986.
- „Милић Ђорђе Ђока“. У *Енциклопедија Новог Сада* књига 15, Мил-Боб (Нови Сад: Новосадски клуб: Прометеј, 2000), 87.
- Милорад. „Извештај о стању Карловачке богословије у 1890. години“, *Глас Истине* година VII (1890): 233–235.
- Милошевић, Ненад. „Анафора – узношење или приношење?“. *Саборност, Теолошки годишњак* VIII (2014): 27–42.
- Милошевић, Ненад. „Евхаристијски карактер заупокојених служби“. *Теолошки погледи* година XXX, број 1–4 (1998): 49–57.
- Милошевић, Ненад. *Поклоњење ономе што знамо*. Београд – Врњци: Центар за литургијске студије Mons haemus, Београд и Интерклима графика, Врњци, 2019.
- Милошевић, Ненад. „Типик на размеђу литургијског идеализма и реализма“. У *Поклоњење ономе што знамо*, 151–166. Београд – Врњци: Центар за литургијске студије Mons haemus, Београд и Интерклима графика, Врњци, 2019.
- Milutinović, Kosta. *Vojvodina i Dalmacija 1760–1914*. Novi Sad: Institut za izučavanje istorije Vojvodine, 1973.
- Минчева, Стефанова Бояна. *Опис на славјанските кирилски печатни книги XIX в. в колекцијата „Старопечатни книги, редки и ценни издания“ на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методиј“*. Софија: Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методиј“, 2013.
- Мирковић, Лазар. *Православна литургија или наука о богослужењу Православне Источне Цркве*, други посебни део (Свете тајне и молитвословља). Београд: 1926.
- Мирковић, Лазар. *Православна литургија или наука о богослужењу Православне Источне Цркве*, први општи део. Београд: Свети архијерејски синод СПЦ, 1982.
- Мирковић, Лазар. *Хеортологија или историјски развитак и богослужење празника Православне Источне Цркве*. Београд: Свети архијерејски синод СПЦ, 1961.
- Миросављевић, Вељко. „Српске вероучевне књиге у Аустроугарској у времену од 1690–1902. год. (историјско библиографски приказ)“. *Богословски гласник* година II, књига 4 (1903): 170–192; 300–309; 377–385.
- Миросављевић, Вељко. „Српске вероучевне књиге у Аустроугарској од 1690–1902. године“. *Богословски гласник* година III (1904): 463–468.
- „Мисли Никанора Грујића о особинама и мишљењу српског народа“. У *Црквене беседе Никанора Грујића бившег православног српског епископа пакрачког*. Сремски Карловци: Српска православна богословија Светог Арсенија I Сремца, 2010.
- Монашевић, Андреј. *Поучителне духовне беседе у дане празничне и недџлне*. Нови Сад: 1865.
- Монашевић, Каменко. „Др Ђорђе Натопшевић“. *Босанска вила* бр. 16, година II (1887): 249–251.
- Мрђеновић, С., Немања. „Питање богослужбеног језика у Српској православној цркви у Аустралији у XXI веку“. *Текст предавања одржаног у парохији Светог Архиђакона Стефана у Руту Хилу (Сиднеј) у Крстопоклоу недељу 23. 3. 2014*, 1–9.
- Муравјов, Николајевич Андрија. *Писма о служби Божијој у Православној Цркви*. Нови Сад: 1854.
- Муравјов, Андрија. *Писма о служби Божијој у Православној Цркви*. Београд: 1867.

- Муравјов, Андрија. *Писма о служби Божијој у Православној Цркви*. Нови Сад: 1928.
- Муравјов, Николајевич Андрија. *О служби Божијој у Православној Цркви*. Београд: Храст, 1993.
- Мушицки, Ђорђе. *Животопис Лукијана Мушицког – у спомен стогодишњице Лукијана Мушицког 27. јануара 1877*. Нови Сад: 1879.
- Најхолд, Бранко. *Земунске цркве*. Земун: Траг, 1993.
- Натошевић, Ђорђе. „Зашто наш народ у Аустрији пропада“. *Србски летопис* година 110 (1865): 77–129.
- „Наука о богослужењу православне цркве од П. Лебедева“. *Српски Сион* бр. 14 (1898): 220–221.
- Недељковић, Миле. *Годишњи обичаји у Срба*. Београд: Вук Караџић, 1990.
- Недељковић, Миле. „Зимски знак ватре, летњи знак сунца и Перунова муња“. У *Српско Наслеђе* бр. 9 (1998): 12–17.
- Никић, Федор. „Епископ далматински Стефан Кнежевић“. *Српска зора, магазин Српске крајине* свеска 7 (1993): 227–244.
- Николајевић, Василије. „Предговор другом издању“. У *Велики типик то јест Устав црквени који садржи правила сваке поједине службе, свих празника Христових, Богородичиних и светих, као и правила триода посног и цветног, и других чинодејства*. Сремски Карловци: 1905.
- Николајевић, Василије. „Позив на претплату“. *Српски Сион* година I, бр. 45 (1891): 735.
- Николајевић, Ђорђе. „Јавна исповијест“. *Босанско-херцеговачки источник, мјесечни духовни часопис за за црквено просвјетне потребе српско-православног свеиштенства у БиХ* година IV, свеска XI (1890): 401.
- Николајевић, Георгије (Ђорђе). *О Дубровнику и Дубровчанима*. Прир. Ирена Арсић. Ниш: Центар за црквене студије, 2012.
- Николић, Георгије. *Глас пастира*. Нови Сад: 1897.
- Николајевић, Димитрије. „Пантелејмон Живковић епископ далматински (1834–1835) и унија“. *Богословски гласник* година XII, свеска 4 и 5 (1913): 273–282.
- Николић, Петар. „Богослужбене форме помињања аустроугарског монарха у Карловачкој митрополији“. У *Богословље и духовни живот Карловачке митрополије – од краја XVII до почетка XX века*, зборник радова са научног скупа (онлајн) 1–2. децембар 2020, 72–92. Београд: Институт за културу сакралног Монс хемус, Институт за литургику и црквену уметност ПБФ у Београду. Београд: 2021.
- Николић, Петар. „Историјско богословски аспект последовања Свете тајне исповести и покајања, у Карловачкој митрополији у XVIII и XIX веку“. У *Богословље и духовни живот Карловачке митрополије* година I, зборник радова са научног скупа Нови Сад 11. децембар 2017, 67–81. Београд: Институт за културу сакралног Монс хемус, Институт за литургику и црквену уметност ПБФ у Београду. Београд: 2018.
- Николић, Петар. „Литургички коментари у делима протопрезвитера Јована Вучковића“. У *Богословље и духовни живот Карловачке митрополије* година III, зборник радова са научног скупа Београд – Нови Сад 16–17. децембар 2019, 273–286. Београд: Институт за културу сакралног Монс хемус, Институт за литургику и црквену уметност ПБФ Универзитета у Београду. Београд: 2020.
- Нинић, Шакрак Сергије. „О Михољским задушницама“. *Глас истине* бр. 2, (1890): 23–26.
- Нинић, Шакрак Сергије. „О Михољским задушницама“. *Глас истине* бр. 3, (1890): 36–39.
- Нинковић, Ненад. „Унијаћење православаца у Карловачкој митрополији 1713–1768“, У *Три века Карловачке митрополије 1713–2013*, 145–165. Нови Сад: Епархија сремска СПЦ, Одсек за историју Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду, Мало историјско друштво – Нови Сад, 2013.

- Новаковић, Стојан. *Српска библиографија за новију књижевност 1741–1867*. Београд: Српско учено друштво, 1869.
- *Образовање код Срба кроз векове*, зборник радова са научног скупа Образовање код Срба кроз векове. Уредници Радослав Петковић, Петар В. Крестић, Тибор Живковић. Београд: Историјски институт, 2003.
- „Оглас“, *Пастир, лист за науку и књижевност духовног садржаја* бр. 22 (1869): 494.
- „Оглас“. *Српски Сион* бр. 9 година IX (1899): 144.
- Огњеслав. „Зашто наш народ не иде у цркву“. *Српски Сион* број 20, година II (1892): 320–323.
- Огњеслав. „Зашто наш народ не иде у цркву“. *Српски Сион* број 21, година II (1892): 336–338.
- Огњеслав. „Зашто наш народ не иде у цркву“. *Српски Сион* број 22, година II (1892): 351–352.
- Огњеслав. „Поглед на данашње наше свештенство“. *Српски Сион* број 6 (1891): 90–92.
- Олујић, И. „Двадесетпетогодишња успомена постанка заведенија клирикалног православног училишта у Далмацији“. *Србско-далматински магазин 1854–1859* књига 18 (1859): 160–164.
- Орбовић, Павле. „Павле Којић и Матица српска“. *Траг* година 7, књига 7, свеска 25 (2011): 194–205.
- Орбовић, Павле. „Павле Којић и сеоба Матице српске у Нови Сад“. *Свеске за историју Новог Сада* свеска 13 (2012): 64–67.
- Орфелин, Захарије. *Вѣчный, то есть ѿ начала до конца мира трајуцій календарь*. Будим: 1817.
- *Осам векова аутокефалије Српске Православне Цркве. Зборник радова са међународног научног скупа (1219–2019)*. Београд: Донат граф, 2020.
- Отлакан, Душан. „Књижевност“. *Богословски гласник* година I (1902): 425.
- Павле, Патријарх. *Да нам буду јаснија нека питања наше вере* III. Београд: Издавачки фонд Српске православне цркве Архиепископије београдско-карловачке, 2010.
- Павле, Патријарх. „Како поступити када причесника има много, а Светог причешћа мало“. У *Да нам буду јаснија нека питања наше вере* III. Београд: Издавачки фонд Српске православне цркве Архиепископије београдско-карловачке, 2010, 267–271.
- Павловић, Александар. *Одбрана православне цркве: према критичким приметбама на наше црквене књиге по Ђорђу Мандровићу*. Велики Бечкерек: 1874.
- Павловић, Драган. „Вићентије Ракић – II дела“ књига VIII, свеска 3 (1935): 360–370.
- Павловић, Марко. „Митрополит Михаило као епископ шабачки“. У *Живот и дело митрополита Михаила (1826–1898)*, 49–64. Београд: Српска академија наука и уметности, научни скупови књига СХVIII, 2008.
- Pederin, Ivan. „Odnos Већкога двора према црквеној унији у Далмацији двадесетих година 19. stoljeća“. *Crkva и svijetu* br. 1 (2004): 160–169.
- Петковић, Сава. „Збирка рукописа манастира Кувеждина, Дивше, Шишатовца и Гргетег“. *Споменик СИ одељење друштвених наука* књига 3 (1951).
- Пеичић, Константин. *Побожне жеље христјанске, православног Синоду и народно-црквеном Сабору србском од 1. јунија 1869. поднешене и предложене*. Панчево: 1869.
- Константин Пеичић: *Руководитель к изгубљеном здрављу*. Будим, 1834.
- Перић, Ђорђе. „Животопис хаџи Теофила Стефановића, калуђера и црквеног писца родом из Свилајнца“. *Девети зборник Ресаве (Горња и Доња) у историји, науци, књижевности и уметности* 2, научни скуп Деспотовац, 20. август 2004, Дани српскога духовног преображења XII (2005): 71–85.
- Петковић, Сава. *Збирка рукописа манастира Кувеждина, Дивше, Шишатовца и Гргетег*. Споменик САН, одељење друштвених наука књига 3 (1951): 1–87.
- Петковић, Сава. *Опис рукописа манастира Крушедола*. Ср. Карловци, 1914.

- Петрановић, Герасим. *Добрыи пастырѣ или Проповѣди разногѣ рода за све недѣль и празднике и друге случае: за употребленіе парохіалногѣ свеиштенства*, часть I. Загреб: 1851.
- Петрановић, Герасим. *Добрыи пастырѣ или Проповѣди разногѣ рода за све недѣль и празднике и друге случае: за употребленіе парохіалногѣ свеиштенства*, часть II. Нови Сад: 1853.
- Петрановић, Герасим, *Добрыи пастырѣ или Проповѣди разногѣ рода за све недѣль и празднике и друге случае: за употребленіе парохіалногѣ свеиштенства*, часть III. Карловци: 1859.
- Петрановић, Герасим. „На недељу 5. Самарјанки – о побожности“. У *Добрыи пастырѣ или Проповѣди разногѣ рода за све недѣль и празднике и друге случае: за употребленіе парохіалногѣ свеиштенства*, часть I. Загреб: 1851, 40–45.
- Петрановић, Герасим. *Побожна размишљања при слушању свете Литургије*. Нови Сад: 1853.
- Петрановић, Герасим. *Побожна размишљања при слушању свете Литургије*. Нови Сад: 1862.
- Петрановић, Данило. *Живот и рад епископа Герасима Петрановића*. Котор: Православна епископска конзисторија, 1912.
- Петровић, Даница. „Јеротеј Мутибарих и карловачко појање“. У *Зборник Матице Српске за ликовне уметности* 24 (1988): 273–296.
- Петровић, Душан. *Владика пакрачки Никанор Грујић Срб Милутин*. Ср. Карловци: Српска православна богословија Светог Арсенија I Сремца, 2011.
- Петровић, Душан. *Патријарх Георгије Бранковић: (1890–1907): животопис и рад на црквеној просвети*. Ср. Карловци: Српска православна богословија Светог Арсенија I Сремца, 2005.
- Петровић, Душан. *Патријарх Георгије Бранковић: задужбинар и приложник*. Ср. Карловци: Српска православна богословија Светог Арсенија I Сремца, 2006.
- Петровић, Душан. *Патријарх Георгије Бранковић: борба за очување народно-црквене аутономије*. Ср. Карловци: Српска православна богословија Светог Арсенија I Сремца, 2007.
- Петровић, Душан. *Патријарх Лукијан Богдановић, последњи патријарх карловачки*. Ср. Карловци: Српска православна епархија сремска, 2013.
- Петровић, Душан, прир. *Црквене беседе Никанора Грујића бившег православног српског епископа пакрачког*. Сремски Карловци: Српска православна богословија Светог Арсенија I Сремца, 2010.
- Петровић, Коста. *Историја Карловачке гимназије*. Нови Сад: Матица српска, 1991.
- Петровић, Милић. „Митрополит Михаило и Стара рашка“. У *Живот и дело митрополита Михаила: (1826–1898)* научни скупови, Српска академија наука и уметности; књ. СХVIII Одељење историјских наука, књ. 3, 119–130. Београд: САНУ, 2008.
- Пилиповић, Радован. „Просветне прилике у Срба у Ли(је)вну до 1914. године“. Блог Срби у БиХ кроз епохе и судбине, <http://srbiubih.com/prosvetne-prilike-srba-u-lijevnu-1914-godine/> (преузето 16. 4. 2020).
- Пилиповић, Радован. „Прота Никола Беговић – српски полихистор“. *Православље*, новине Српске Патријаршије број 1037 (2010): 32–33.
- Плавшић, Лазар. *Српске штампарије од краја XV до половине XIX века*. Београд: Београдско-графички завод, 1959.
- *Позив на претплату* (Голубинци, 1868). БМС Дк I 1104.
- Попадић, Милан. „Зашто је у нашем народу похађање свете цркве и богослужења врло немарно? Шта треба да се ради па да се поправимо“. *Глас истине* година VII, бр. 13 (1890): 195–199.

- Попадић, Милан. „Зашто је у нашем народу похађање свете цркве и богослужења врло немарно? Шта треба да се ради па да се поправимо“. *Глас истине* година VII, бр. 14 (1890): 214–217.
- Попов, Душан. „Емануил Јанковић (1758–1792)“. У *Знаменити књижевари и издавачи Новог Сада: Емануил Јанковић, браћа Поповић, Арса Пајевић, Лука Јоцић, Светозар Огњановић, Владимир Лежмирац*, 53–60. Нови Сад: Новосадски клуб; Ветерник: Добра вест, 1993.
- Поповић, Драган. „Просветном савету“. *Просветни гласник, службени лист министарства просвете и црквених послова* година XVI (1895): 144–146.
- Поповић, Душан Ј. *Срби у Војводини 2*. Нови Сад: Матица српска, 1990.
- Поповић, Душан Ј. *Срби у Војводини 3*. Нови Сад: Матица српска, 1990.
- Поповић, Иван. „Васкрсни тропари“. *Српски Сион* година I, бр. 37 (1891): 598–599.
- Поповић, Иван. „Из антифона са бденија Великог Четвртка“. *Српски Сион* година III, бр. 14 (1893): 228.
- Поповић, Иван. „Из антифона са бденија Великог Четвртка“. *Српски Сион* година III, бр. 15 (1893): 243–244.
- Поповић, Иван. „Самопроизвољна причасна из псалмова“. *Српски Сион* година III, бр. 24 (1893): 399–400.
- Поповић, Иван. „Стихире при освећењу богојављенске водиче“. *Српски Сион* година I, бр. 48 (1891): 769–770.
- Поповић, Иван. „Тропари заповедних светитељских празника“. *Српски Сион* година I, бр. 41 (1891): 658–659.
- Поповић, Иван. „Тропари Христових и Богородичних празника“. *Српски Сион* година I, бр. 39 (1891): 625–627.
- Поповић, Иван. „У Велики пост“. *Српски Сион* година III, бр. 10 (1893): 163–164.
- Поповић, Иліја. *Два духа и Вукъ Бранковићъ*. Земун, 1857.
- Поповић, М., Г. „Наши великани: Јован Живановић“. *Београдски пчелар* јануар (2017): 21–26.
- Поповић, М. Иван. *Мали зборник молитава: на потребу православним Српкињама, нарочито при божанственој литурђији*. Сомбор: 1896.
- Поповић, М. Иван. „Мали зборник молитава на потребу православним Српкињама, нарочито при божанственој литурђији“. *Српски Сион* година IV, бр. 37 (1894): 578–580.
- Поповић, М. Иван. „Мали зборник молитава на потребу православним Српкињама, нарочито при божанственој литурђији“. *Српски Сион* година IV, бр. 38 (1894): 593–595.
- Поповић, М. Иван. „Мали зборник молитава на потребу православним Српкињама, нарочито при божанственој литурђији“. *Српски Сион* година IV, бр. 39 (1894): 612.
- Поповић, М. Иван. „Мали зборник молитава на потребу православним Српкињама, нарочито при божанственој литурђији“. *Српски Сион* година IV, бр. 40 (1894): 625–626.
- Поповић, М. Иван. „Мали зборник молитава на потребу православним Српкињама, нарочито при божанственој литурђији“. *Српски Сион* година IV, бр. 41 (1894): 641–642.
- Поповић, М. Иван. „Мали зборник молитава на потребу православним Српкињама, нарочито при божанственој литурђији“. *Српски Сион* година IV, бр. 42 (1894): 660–662.
- Поповић, Лука. „Изјашњење св. литургије од Н. Ђ. Вукићевића“. *Српски Сион* бр. 3 година I (1891): 39–41.
- Поповић, Лука. „Изјашњење св. литургије од Н. Ђ. Вукићевића“. *Српски Сион* бр. 4 година I (1891): 59–60.
- Поповић, Радомир. *Српска црква у Историји* (Србиње: Универзитетски образовани православни богослови), 1997.
- „Правило у белу недељу 22. фебруара“. *Пастир* бр. 4 (1870): 62–63.
- „Правило прве недеље великог поста, или недеље православља 1. марта“. *Пастир* бр. 5 (1870): 77.

- „Правило треће или крстопоклоне недеље, 15. марта“. *Пастир* бр. 7 (1870): 111–112.
- „Православни црквено-народни Синод држан у Задру 1808“. *Српско-далматински магазин за годину 1870–71*. књига 29 (1871): 3–78.
- Предојевић, Ненад. *Друштво за Српско народно позориште – Нови Сад (1861–1941)*. Нови Сад: Архив Војводине, 2016.
- *Проповеди Јована Јеремића* књига 2, Ср. Карловци: 1898.
- Протосинђел Фирмилијан, „Главном Просветном Савету“. *Просветни гласник* година IX, свеска 5 (1888): 184.
- Пузовић, Владислав. „Формирање богословске елите Карловачке митрополије у Русији (друга половина XIX – почетак XX века)“. У *Богословље и духовни живот Карловачке митрополије*. Зборник радова са научног скупа Нови Сад, 11. децембар 2017, уредник Владимир Вукашиновић, 50–66. Београд: Институт за културу сакралног Монс хемус, Институт за литургику и црквену уметност ПБФ Универзитета у Београду.
- Пузовић, Владислав. *Руски путеви српског богословља*. Београд: Православни богословски факултет, Универзитет, Институт за теолошка истраживања, Службени гласник, 2017.
- Пузовић, Предраг. „Богословске школе Српске Православне Цркве“. У *Прилози за историју СПЦ* 1, 362–371. Ниш: Византијско огледало, 1997.
- Пузовић, Предраг. „Борба митрополита Михаила против неправославних икона у српским црквама“. У *Прилози за историју СПЦ*, 273–275. Ниш: Византијско огледало, 1997.
- Пузовић, Предраг. *Задарска богословија*. Београд: Институт за теолошка истраживања, Православни богословски факултет, 2012.
- Предраг Пузовић, „Задарска богословија“. *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати* књига 10, (2011): 279–298.
- Пузовић, Предраг. „Захтев митрополита Михаила да се државни чиновници бар једном годишње исповеде и причесте“. У *Прилози за историју СПЦ*, 277–278. Ниш: Византијско огледало, 1997.
- Пузовић, Предраг. „Карловачка митрополија“. *Теолошки погледи* година XXX, број 1–4 (1997): 185–201.
- Пузовић, Предраг. *Кратка историја Српске православне цркве 1219–2000*. Крагујевац: Каленић, 2000.
- Пузовић, Предраг. „Пастирски рад митрополита Михаила“. У *Прилози за историју СПЦ* 1, 278–284. Ниш: Византијско огледало, 1997.
- Пузовић, Предраг. *Српска православна епархија Дабробосанска – шематизам*. Србиње: Духовна академија Св. Василија Острошког, 2004.
- Р. „Допис са славе фрушкогорског манастира Привина Глава“. *Српски Сион* број 30 година IV (1894): 468–471.
- Р. Д. „Сава Косановић, митрополит дабро-босански“. *Српски Сион* година III, бр. 3 (1903): 82–83.
- Радека, Милан. „Грађа о српским школама у Сјеверној Далмацији“. У *Срби и православље у Далмацији и Дубровнику*, 123–130. Загреб: Савез удружења православног свештенства СР Хрватске, 1971.
- Радека, Милан. „Прилози о просветним настојањима Лукијана Мушицког у Горњој Крајини“, *Споменик СХ* (1960): 37–99.
- Радека, Милан. „Прилози о споменицима културе код Срба у Сјеверној Далмацији“. У *Срби и православље у Далмацији и Дубровнику*, 157–288. Загреб: Савез удружења православног свештенства СР Хрватске, 1971.
- Радека, Милан. *Срби и Православље Горње Крајине*. Загреб: Савез еп. Удружења православних свештеника СР Хрватске, 1963.

- Radić, Emilijan. *Die orthodox-orientalischen Particularkirchen in den Ländren der ungarischen Krone. Eine rechtsgeschliche Abhandlung*. Budapest: Buchdruckerei von Victor Hornyánszky, 1886.
- Радић, Радмила. „Образовање свештенства СПЦ у 19. веку и у првој половини 20. века“. У *Образовање код Срба кроз векове*, 101–125. Београд: Историјски институт, 2003.
- Радовић, Амфилохије. *Литургија и подвижништво*. Цетиње: Митрополија Црногорско-приморска и Епархија Будимљанско-никшићка, 2011.
- Радовић, Амфилохије. „Покрет кољивара, духовно-литургијски препород и грчка црквена братства“, у *Литургија и подвижништво*, 133–163. Цетиње: Митрополија Црногорско-приморска и Епархија Будимљанско-никшићка, 2011.
- Радовић, Точанац И. „Николић, Павле“, у *Српски биографски речник 7*. Нови Сад: Матица српска, 2018, 464.
- Радојчић, С. Јован. *Биографије Срби западно од Дунава и Дрине*. Нови Сад: Прометеј, 2009.
- Радојчић, Никола. „Димитрије Руварац: 25. октобар, 1842, Ст. Бановци † 20. новембар (3. децембар) 1931, Ср. Карловци“. *Гласник Историског друштва у Новом Саду*, књига V (1932): 145–156.
- Радојчић, Никола. „Историјске студије митрополита Стефана Стратимировића“. *Гласник историјског друштва у Новом Саду* књига II, свеска 3 (1929): 348–349.
- Радонић, Јован. *Аутобиографија патријарха Јосифа Рајачића (критичка оцена)*. Београд: Просвета, 1951.
- Радонић, Јован. *Патријарх Јосиф Рајачић*. Нови Сад: Штампарија Јовановић и Богданов, 1938.
- Радосављевић, Недељко. *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831 – управа Васељенске патријаршије*. Београд: Историјски институт, посебна издања, књига 53, 2007.
- Радосављевић, Недељко. „Школовање свештенства у Карловачкој богословији (1794–1820)“. У *Образовање код Срба кроз векове*, 41–62. Београд: Историјски институт, 2003.
- Рајачић, Петар. *Научно-меморијали центар "Патријарх Јосиф Рајачић"*. Сремски Карловци: Научно-меморијали центар "Патријарх Јосиф Рајачић", 2007.
- Рајчевић, Угљеша. „Због чега је и како митрополит Михаило удаљен са трона Српске Цркве. У *Живот и дело митрополита Михаила: (1826–1898)*. Научни скупови, Српска академија наука и уметности; књ. СХVIII Одељење историјских наука, књ. 31 (2008): 65–82.
- Ракићевић, Т. „Олтарска преграда – иконостас од IV до средине XVII века: форма, функција и значење“. Докторска дисертација, Православни богословски факултет Београд, 2013.
- Ранковић, Зоран. „Напомене о црквенословенском језику у Срба“. *Црквене студије, годишњак Центра за црквене студије* година III, бр. 3 (2006): 299–305.
- Ранковић, Зоран, Владимир Вукашиновић, Радоман Станковић. *Инвентар рукописа Библиотеке Српске патријаршије*. Београд: Библиотека Српске патријаршије, 2012.
- Римскиј, Петар. „Животописание Діонісіа отъ Поповића православног епископа будимског“. *Србскій лѣтопись* година XXXI, књига 95 (1857): 65–84.
- Р. Д. „Руска помоћ Србима у српској војводовини 1852. године“. *Српски Сион* година XIII, бр. 18 (1903): 567–568.
- Р. Д. „Руска помоћ Србима у српској војводовини 1852. године“. *Српски Сион*, бр. 19 (1903): 596–598.
- Р. Д. „Сава Косановић, митрополит дабро-босански“. *Српски Сион* година XIII, бр. 3 (1903): 82.
- Руварац, Димитрије. *Аутобиографија протосинђела Кирила Цвјетковића и његово страдање за православље* (Београд: 1898).
- Руварац, Димитрије. *Животопис Ђорђа Николајевића митрополита Дабро-босанског* (Земун: 1898).

- Руварац, Димитрије. *Клирикалне школе у горњокарловачкој епархији од 1694–1828*. Ср. Карловци: 1925.
- Руварац, Димитрије. „Клирикална школа у Пакрацу од њеног постанка до престанка 1809–1872“. *Архив за историју Српске православне карловачке митрополије*, година IV, 1–4 (1914): 97–109.
- Руварац, Димитрије. „Клирикална школа у Пакрацу од њеног постанка до престанка 1809–1872“. *Архив за историју Српске православне карловачке митрополије*, година IV, 1–4 (1914): 289–300.
- Руварац, Димитрије. „О прештампавању наших црквених књига у Сарајеву“. *Ново време* година II, бр. 101 (1890).
- Руварац, Димитрије. „О прештампавању наших црквених књига у Сарајеву“. *Ново време*, година II, бр. 102 (1890).
- Руварац, Димитрије. „О прештампавању наших црквених књига у Сарајеву“. *Ново време*, година II, бр. 103 (1890).
- Руварац, Димитрије. „О прештампавању наших црквених књига у Сарајеву“. *Ново време* година III, бр. 39 (1891).
- Руварац, Димитрије. „Рецимо и ми коју о Михољским задушницама“. *Глас истине* бр. 5 (1890): 69–70.
- Руварац, Димитрије. „Рецимо и ми коју о Михољским задушницама“. *Глас истине* бр. 6 (1890): 83–85.
- Руварац, Димитрије. „Рецимо и ми коју о Михољским задушницама“. *Глас истине* бр. 7 (1890): 100–101.
- Руварац, Димитрије. „Рецимо и ми коју о Михољским задушницама“. *Глас истине* бр. 8 (1890): 114–117.
- Руварац, Димитрије. „Рецимо и ми коју о Михољским задушницама“. *Глас истине* бр. 9 (1890): 136–138.
- Руварац, Димитрије. „Руска помоћ Србима у српској војводици 1852. године“. *Српски Сион* година XIII, бр. 19 (1903): 596–598.
- Руварац, Димитрије. *Животопис Ђорђа Николајевића митроплита Дабро-босанског*. Земун: 1898.
- Руварац, Иларион. *Шта се и како се и с које се стране после покушавало, да се и код нас оснује Семинарија за кандидате свештеничког реда?* Нови Сад: 1887.
- С. „Јован Јовановић, владика бачки“, *Гласник Српске православне цркве* година XXXV, бр. 7, 8, 9 (1954): 182–183.
- Сандић, Александар. „Побожност је прва добродетелъ људска“. *Беседа* година II, бр. 1 (1869): 17–18.
- Свештеник, стари. „Велики Типик“. *Српски Сион* бр. 14 (1903): 438–439.
- Симић, Прибислав. „Српска слава – крсно име“. *Богословље* (1985): 167–171
- Симић, Прибислав. *Црквена уметност*, Београд: Задужбина Хиландара, 2000.
- Симоњан, Бабкен. „Књига као култ и духовна храна“. *Глас библиотеке* бр. 18 (2012): 51–66.
- Синдик, Надежда Р., Мирослава Гвозденовић Пајић и Катарина Мано Зиси. *Опис рукописа и старих штампаних књига Библиотеке Српске православне епархије будимске у Сентандреји*. Београд: Народна библиотека Србије; Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1991.
- Скерлић, Јован. *Историја нове српске књижевности*. Београд: 1914.
- Слијепчевић, Ђоко. *Историја Српске православне цркве II, од почетка XIX века до краја Другог светског рата*. Минхен: Druckerei „Iskra“, 1966.
- Слијепчевић, Ђоко. *Назаренство у Србији до 1914*. Београд: Издавачко и прометно А. Д. „Југоисток“, 1943.

- *Споменица о српском православном владичанству пакрачком у славу четрдесетогодишњице епископства, шездесетогодишњице свештеничке службе и осамдесетогодишњице живота владике Мирона*. Пакрац: Издање свештенства владичанства пакрачког, 1930.
- *Споменица поводом осамдесетогодишњице окупације Босне и Херцеговине (1878–1958), педесетогодишњице анексије (1908–1958) и четрдесетогодишњице ослобођења и уједињења (1918–1958)* приредио Светозар Душанић. Београд: Србоштампа, 1959.
- *Србски дневник* бр. 25 (1852).
- *Србски летопис* година 110 (1865).
- *Српски биографски речник*. Нови Сад: Матица српска, 2007.
- „Србско свештенство“. *Летопис Матице српске за 1825* том 1 (1824): 3–21.
- Стајић, В. „Др Константин Пејичић“. *Гласник Историјског друштва у Новом Саду* књига XII, свеска 36 (1939): 167–173.
- Станић, Драган. „Карловачки завет – Карловачка митрополија као духовна чињеница и чувар српске државности“. У *Три века Карловачке митрополије 1713–2013*, 25–31. Нови Сад: Епархија сремска СПЦ, Одсек за историју Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду, Мало историјско друштво – Нови Сад, 2013.
- Станојевић, Ст. *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка* књига I. Нови Сад: Будућност 2000.
- Стевановић, Зоран. „Устоличење владике бачког Платона према изворној архивској грађи Архива Војводине“. У *Три века Карловачке митрополије 1713–2013*, 259–283. Нови Сад: Епархија сремска СПЦ, Одсек за историју Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду, Мало историјско друштво – Нови Сад, 2013.
- Степанов, Емил. „Неправославне иконе у православним српским кућама“. *Српски Сион* година I, бр. 52 (1891): 835–836.
- Степановић, Милан. *Светођурђевска црква у Сомбору*. Сомбор: Српска православна Епархија бачка; Српска православна црквена општина Сомбор, 2011.
- Степановић, Милан и Карла Селихар. *Никола Ђ. Вукићевић (1830–1910) – животопис и библиографија*. Сомбор: Педагошки факултет, 2010.
- Стефановић, Димитрије Е. „Публикације духовне садржине из штампарије пештанског универзитета крајем XVIII и у првој половини XIX века“. *Календар Српске православне патријаршије, Црква* (2000): 71–75.
- Стефановић, Е. Димитрије. „Шишатовачки апостол“. У *Манастир Шишатовац зборник радова*, 69–70. Београд: 1989.
- Стефановић Карацић, Вук. *Живот и обичаји народа српскога*. Беч: 1867.
- Стојадиновић, Милица Српкиња. *У Фрушкој Гори 1854*. Бачка Паланка: Друштво за науку и стваралаштво „Логос“, 2008.
- Стојановић, Љубивоје. *Служба речи*. Зрењанин: Православни богословски факултет у Београду и други, 2006.
- Стојановић, Љубомир. „Стари српски записи и натписи“. *Зборник за историју, језик и књижевност српскога народа*, књига II. Београд: Српска краљевска академија, 1903.
- Стојанчевић, Владимир. „Улога митрополита Михаила у помагању ослободилачког покрета Срба у Турској“. У *Живот и дело митрополита Михаила: (1826–1898)*. Научни скупови, Српска академија наука и уметности књ. CXVIII. Одељење историјских наука, књ. 31. Београд: САНУ, 2008: 93–108.
- Стојачковић, Александар. *Исторја восточно-славенског богослуженя и курилског књижевства кодъ Славена западне цркве*. Нови Сад: 1847.
- Стојменовић, Чедомир С. „О употреби двојине у старим српским и македонским преписима Апостола“. *Зборник радова Филозофског факултета XLIII*, број 1 (2013): 41–42.
- Столић, Хризостом. *Православни свечаник* књига 1. Крагујевац: Каленић, 1988.

- Страњаковић, Драгослав. „Јован Јовановић, владика бачки“, *Гласник Српске православне цркве* година XXXV, бр. 7, 8, 9 (1954): 182–183.
- Суботић, Драган. *Епископ Николај и Православни богомољачки покрет*. Београд: Нова искра, 1996.
- Сударушић, Радославка и Годић, Јустин. „Рукописна и штампана ћириличка баштина у радовима архимандрита Леонтија Нинковића и Христифора Михајловића, Вукових слѣдбеника из Херцеговине“. *Годишњак* бр. 14 (2015): 178–192.
- Tadić, Damir. „Livnoer Arbeit“. У *Cleuna godina II*, br. 2 (2017): 146–186.
- Тајар, Т. „О Литургијској теологији дела Захарија Орфелина – Против папства римског (ПБ Рд 214) у контексту конфесионално-полемичке литературе Карловачке митрополије XVIII века“. Докторска дисертација, Православни богословски факултет Универзитета у Београду, 2021. <https://bfspc.bg.ac.rs/4-2-2021-doktorska-disertacija-tufika-a-tajara/>.
- Тауш, Лудвиг. „Позлатарски атеље за српску православну црквену уметност“. *Српски Сион* бр. 13 година IV(1894): 208.
- „Творница српско-правосл. црквених утвари Милана Ивковића у Новом Саду“. *Српски Сион* бр. 40 година X (1900): 660.
- Тимотијевић, Мирослав. „Визитације манастира Шишатовца“. У *Манастир Шишатовац*, 341–361. Прир. Динко Давидов. Београд – Нови Сад: Балканолошки институт, 1989.
- Тимотијевић, Мирослав. „Иконографија Великих празника у српској барокној уметности“. *Зборник Матице српске за ликовне уметности* број 25 (1989): 95–132.
- Тимотијевић, Мирослав. *Манастир Крушедол*, књ. 2. Нови Београд: Драганић, Нови Сад: Покрајински завод за заштиту споменика културе Војводине, 2008.
- Тишма, Мирко. *Епископ бачки Митрофан Шевић и његово доба*. Велика Ремета: манастир Велика Ремета, 2009.
- Тодоровић, Јелена. *Ентитети у сенци, мапирање моћи и државни спектакл у Карловачкој митрополији*. Нови Сад: Платонеум, 2010.
- Тодоровић, Младомир. „Превод Светог писма Платона Атанацковића“. У *Зборник радова научног скупа посвећеног епископу Платону Атанацковићу*, 49–62. Нови Сад: Војвођанска академија наука и уметности, Матица српска, Епархија шумадијска, Епархија бачка, 1991.
- Томић, Лонгин. „Улога српског православног свештенства зворничко-тузланске епархије у прошлости“. У *Споменица поводом осамдесетогодишњице окупације Босне и Херцеговине (1878–1958)*, 35–50. Београд: 1959.
- Точанац, Исидора. „Београдска и Карловачка митрополија – процес уједињења (1722 – 1731)“. *Историјски часопис* књ. LV (2007): 201–217.
- Точанац, Исидора. *Српски народно-црквени сабори (1718–1735)*. Београд: Историјски институт, 2008.
- Точанац Радовић, Исидора. „Српски календар празника и Терезијанска реформа“, *Зборник Матице српске за историју* 91 (2015): 7–38.
- Точанац, Радовић И. „Николић, Павле“, у *Српски биографски речник 7* (Нови Сад: Матица српска, 2018), 464.
- Трбојевић, Петроније. *Проповеди I*, Сремска Митровица, 1931.
- Трбојевић, Петроније. *О реформама црквеним II*. Сремска Митровица: 1932.
- Ћоровић, В. „Из Сарајевске прошлости: омладински покрет у Сарајеву шездесетих година XIX века“. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. XVI, свеска 1 (1936): 9–28.
- Убипарип, М. „О почецима проучавања српских књижевних старина. Из историје српске археографије“, 9–15. У *Проучавање српске рукописне књиге – поводом пет и по деценија одељења за археографију Народне библиотеке Србије*. Београд: Народна библиотека Србије, 2016.

- Убипариповић, Србољуб. „Богослужбени изазови у Митрополији београдско-карловачкој: доба митрополита Мојсеја Петровића (1718/1726–1730)“. У *Богословље и духовни живот Карловачке митрополије*, зборник радова са научног скупа Нови Сад, 11. децембар 2017, 82–99. Београд: Институт за културу сакралног Монс хемус, Институт за литургику и црквену уметност ПБФ Универзитета у Београду, 2017.
- Убипариповић, Србољуб, Владимир Вукашиновић и Ненад Милошевић. *Литурзи и литургиолози*. Београд – Врњци: Православни богословски факултет, Институт за литургику и историју уметности, 2017.
- Убипариповић, Србољуб. „Тајинствени смисао телесних израза у хришћанском богослужењу – део II“. *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати* књ. 15 (2014): 47–58.
- „Уписницима "Пастира"“. *Пастир, лист за науку и књижевност духовног садржаја* година II, број 32 (1869): 713.
- Успенски, Д. Н. *Колизација двеју теологија*. Краљево: Епархијски управни одбор Епархије жичке, 2004.
- „Устав за Православни Богословски Завод у Задру“. У Предраг Пузовић, *Задарска богословија*, 117–129. Београд: Институт за теолошка истраживања, Православни богословски факултет, 2012.
- Флоровски, Георгије. *Путеви руског богословља*. Подгорица: ЦИД, 1997.
- Флоровский, Георгий. *Пути русского богословия*. Париж, 1937.
- Фундулис, Јоанис. *Литургија I, увод у свето богослужење*. Краљево: Епархијски управни одбор Епархије жичке, 2004.
- Hooks, G. Adam. *Anchora*, <http://www.adamhooks.net/2012/07/in-quarto.html> (преузето 9. 7. 2019).
- Хрваћанин, Ратко. *Историјско-богословска анализа српских штампаних литургијара из XVI века*. Београд – Врњци: Православни богословски факултет 2017.
- Церковић, Љубивоје. *Срби у Румунији од радног средњег века до данашњег времена*. Београд: Министарство Републике Србије за везе са Србима изван Србије, 1997.
- Цисарж, Бранко. „Михољске задушнице: прилог одређивању времена њиховог празновања“. *Православна мисао* година III (1960): 31–46.
- *Црквене беседе Никанора Грујића бившег православно-српског епископа пакрачког*. Земун: Издао Димитрије Руварац, 1892.
- *Црквени и народни календар. За годину 1850* (1850): 3–14 (према личном бројању страна).
- Csaplovics, Johann von. *Slavonien und zum Theil Croatien*, Theil II. Pesth: in Hartleben's Verlag, 1819.
- Чампраг, Стеван. „Манастир Грабовац у Мађарској“. *Зборник за друштвене науке* број 17 (1957): 130–149.
- Чаки, Тамаш и Голуб, Ксенија и др. *Српска саборна црква у Табану, трагом нестале српске вароши у Будиму*. Будимпешта: Историјски музеј, 2018.
- Čolović, Branko. „Manastir Krka“. *Titius godina* 1, broj 1 (2008): 387–393.
- Чуркина В. Искра. „М. Ф. Рајевски и Југословени“. *Историјски часопис* књига XXXII (1986): 121–151.
- Швабић, Павле. „Мелентије Павловић митрополит београдски“. *Гласник Православне цркве* (1904): 84–103.
- Швикер, Јохан Хајнрих. *Политичка историја Срба у Угарској*. Нови Сад: Матица српска, Београд: Гутенбергова галаксија, 1998.
- Шевић, Милан. „Штампарија јерменског манастира“. *Летопис Матице српске* година ХСVII, књига 301 (1922/23): 13–23.
- Шеровић, Петар. „Неколико цртица о раду епископа Рајачића у Боки“. *Гласник историског друштва у Новом Саду* књига XII, свеска 2 (1939): 229–232.

- „Шишатовачки апостол“. У *Манастир Шишатовац* зборник радова, уредник Динко Давидов. Београд: Српска академија наука и уметности, 1989, 69–70.
- Шмеман, Александар. *Наш живот у Христу, Христов живот у нама*. Београд: Православна мисионарска школа при храму Св. Александра Невског, 2007.
- Шовљаков, Мара. „Увид аустроугарске власти у богослужбене књиге Српске Православне Цркве – Карловачке митрополије, од 1915–1918“. *Споменица историјског архива „Срем“* бр. 13 (2014): 186–208.
- Шпановић, Марко. „Јован Рајић и оснивање Карловачке богословије“. У *Зборник са научног скупа Јован Рајић: живот и дело*, 341–348. Београд: Институт за књижевност и уметност, 1997.
- Штрасер, Павле. *Српска манастирска штампарија у Карловцима (више од века): изложба: Нови Сад, 16–21. април 1996. године*. Нови Сад: Музеј града Новог Сада, 1996.

Биографија аутора

Петар Николић рођен је 1. маја 1961. године у Новом Саду. Основну школу и гимназију завршио је са одличним успехом у Бановићима (Босна и Херцеговина). Ванредно је студирао на Правном факултету у Новом Саду и Сарајеву и редовно на Богословском факултету у Београду. Дипломски рад одбранио је 2008. године на тему *Црквена просвета у време карловачког митрополита Стефана Стратимировића*. Исте године Епископ сремски господин Василије рукоположио га је у чин ђакона. Мастер рад на тему *Богословски аспекти последовања Свете тајне брака* одбранио је 2010. године под менторским руководством проф. др Ненада Милошевића. По благослову епископа сремског Василија академске 2013/14. године уписао је докторске студије теологије на поменутом факултету. Од 2003. године предаје верску наставу, у Основној школи „Јован Дучић“ у Петроварадину и Карловачкој гимназији.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора _____ Петар Николић _____

Број индекса _____ 13/3007 _____

Изјављујем

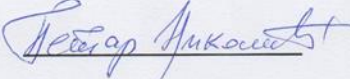
да је докторска дисертација под насловом

Литургијски живот и литургијска теологија у Карловачкој митрополији у XIX веку

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 21. 1. 2022.

**Изјава о истоветности штампане и електронске
верзије докторског рада**

Име и презиме аутора _____ Петар Николић _____

Број индекса _____ 13/3007 _____

Студијски програм _____ докторске студије теологије _____

Наслов рада Литургијски живот и литургијска теологија у Карловачкој митрополији у
XIX веку

Ментор _____ др Владимир Вукашиновић, редовни професор _____

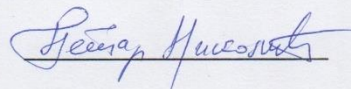
Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 21. 4. 2022. _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Литургијски живот и литургијска теологија у Карловачкој митрополији у XIX веку

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

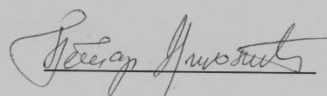
1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.

Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 21. 1. 2022

1. Ауторство. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прерада. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство – делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.